ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

В. М. Торяник, А. В. Хрідочкін, В. В.Джинджоян

ЕКСКУРСОЛОГІЯ

Підручник

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
В.О. Негодченка

Дніпро 2022

УДК 338.48-32(072)
ББК 77р30-2

Рекомендовано до друку вченою радою
Дніпровського гуманітарного університету
(протокол №3 від 24.11.2022 року)

Рецензенти:
Корнєєв Максим Валерійович – доктор економічних наук, професор, декан факультету інноваційних технологій Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро);
Лавренко Валерія Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора по наукової роботі Дніпропетровського національного Історичного музею ім. Д.І. Яворницького;
Коротун Сергій Ігорович – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Торяник В. М., Хрідочкін А. В., Джинджоян В.В. Екскурсологія : підручник. За заг. ред. доктора юридичних наук, професора, В.О. Негодченка. Дніпро : ДГУ, 2022. 370 с.

ISBN

У підручнику розглядаються теоретичні та практичні питання екскурсійного обслуговування. Висвітлено теоретичні засади екскурсійної справи, актуальні проблеми педагогічного, психологічного, методичного, нормативно-правового, організаційно-управлінського та організаційно-технологічного забезпечення екскурсійної діяльності, а також технології проектування послуги «екскурсія». Проаналізовані також складові професійної майстерності екскурсовода.

Підручник розрахований на широке коло читачів – здобувачів вищої освіти, викладачів вищих начальних закладів, екскурсоводів, підприємців туристичного бізнесу.

ББК 77р30-2

© Торяник В.М., Хрідочкін А.В.,
Джинджоян В.В., 2022
© ДГУ, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКСКУРСІЙНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ 7
1.1 Теорія екскурсійного справи, екскурсологія та її місце в системі наукового пізнання 7
1.2 Історія розвитку екскурсійної справи в Україні 11
1.3 Екскурсія як об'єкт екскурсології 18
1.4 Функції екскурсії 23
1.5 Класифікація екскурсій 28
Контрольні питання і завдання 44

РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 45
2.1 Екскурсія як педагогічний процес 45
2.2 Педагогічна техніка екскурсовода та її елементи 50
2.3 Дидактична мета і виховний вплив екскурсійної діяльності 56
2.4 Екскурсія як процес пізнання 63
Контрольні питання і завдання 69

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 71
3.1 Елементи психології в екскурсійній діяльності 71
3.2 Екскурсія як психологічний процес 77
3.3 Умови активізації екскурсійного спілкування 86
3.4 Логічні проблеми в екскурсійному обслуговуванні 91
Контрольні питання і завдання 95

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 96
4.1 Теоретико-методологічні засади методичного забезпечення екскурсійної діяльності 96
4.2 Методичні прийоми забезпечення екскурсійної діяльності 103
4.2.1 Класифікація методичних прийомів забезпечення екскурсійної діяльності 103
4.2.2 Показ як методичний прийом забезпечення екскурсійної діяльності 105
4.2.3 Розповідь як методичний прийом забезпечення екскурсійної діяльності 112
4.3 Методичне забезпечення окремих традиційних видів екскурсій 119
4.3.1 Методичне забезпечення екскурсії на архітектурно-містобудівні теми 119

4.3.2 Методичне забезпечення літературної екскурсії 122
4.4 Методичне забезпечення організації музейної екскурсії 124
4.5 Методичне забезпечення організації інноваційних форм екскурсійної діяльності 132
Контрольні питання і завдання 137

РОЗДІЛ 5. ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 138
5.1 Природно-ресурсний потенціал екскурсійної діяльності в Україні 138
5.2 Правове забезпечення екскурсійної діяльності в Україні 144
5.3 Державне регулювання екскурсійної діяльності в Україні 151
5.4 Маркетинг у сфері екскурсійного обслуговування 159
5.5 Шляхи активізації підприємницької діяльності в сфері екскурсійних послуг 163
Контрольні питання і завдання 165

РОЗДІЛ 6. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 166
6.1 Організаційно-технологічні вимоги щодо проведення екскурсії 166
6.2 Технологія проектування та формування послуги «екскурсія» 169
6.3 Техніка ведення екскурсії 185
6.4 Організація діяльності з надання екскурсійних послуг у підприємствах сфери рекреації та туризму 189
Контрольні питання і завдання 194

РОЗДІЛ 7. ОСОБИСТІСТЬ І ПРОФЕСІЙНА МАЙСТЕРНІСТЬ ЕКСКУРСОВОДА 195
7.1 Виникнення професії «екскурсовод»: вітчизняний та зарубіжний досвід 195
7.2 Особистість екскурсовода та її роль у здійсненні ним професійної діяльності 199
7.3 Складові професійної майстерності екскурсовода 207
7.4 Форми ораторського мистецтва екскурсовода 212
7.5 Загальні вимоги до здійснення туристичного супроводу 220
Контрольні питання і завдання 230

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА 231

ДОДАТКИ 244

ВСТУП

В умовах сучасних процесів глобалізації та інтеграції України у світовий освітній та туристський простір значно актуалізувалося питання якісного екскурсійного обслуговування та тематичної багатоплановості екскурсійних програм внутрішнього і міжнародного туризму. Ефективна організація екскурсійної діяльності можлива лише за умови забезпечення даної сфери високопрофесійними фахівцями, підготовленими на основі поглиблених і вдосконалених сучасних навчальних програм.

Актуальність навчальної дисципліни «Екскурсологія» визначається попитом на оволодіння та впровадження нових підходів та стандартів туристичних послуг на високо конкурентному сучасному туристичному ринку. Це зумовлено необхідністю вдосконалення та розвитку внутрішнього та в'їзного туризму, які забезпечують зростання інноваційного та інвестиційного потенціалу національної економіки. Організація екскурсійної діяльності забезпечує розвиток технологічно пов'язаних з такою діяльністю галузей народного господарства. Екскурсійна діяльність є невід'ємною частиною національно-культурного відродження України, оскільки передбачає глибоке знання історії та давніх традицій українського народу.

Головним завданням вітчизняного екскурсійної справи завжди залишалося перш за все підвищення культурного і інтелектуального рівня населення країни. Можна стверджувати, що екскурсія в середині XX ст. стала серцевиною вітчизняної туристської галузі. Ось чому так важливо розвивати науку екскурсійної справи. Наукове осмислення різнобічних практик сучасної екскурсійної діяльності, а формування сучасного екскурсійного свідомості суб'єктів туристично-екскурсійного процесу є нагальною потребою сучасності.

Основна мета дисципліни «Екскурсологія» полягає у формуванні системи теоретичних знань про екскурсологію, шляхи її розвитку, формування компетенцій та набуття практичного досвіду у сфері екскурсійної роботи, розробка шляхів розвитку екскурсології.

Предметом дисципліни є теоретико-методологічні засади екскурсійної справи, методичні, психологічні й педагогічні аспекти організації і здійснення екскурсійної роботи.

Завданнями дисципліни є:

- ознайомлення з основними поняттями та дефініціями екскурсології;
- наукове осмислення екскурсології як феномена світоглядної культури людини;
- забезпечення наукового підходу до практичних форм і методів;
- впровадження екскурсійної діяльності суб'єктами туристичного обслуговування;
- вивчення, узагальнення та впровадження досвіду екскурсійної справи зарубіжних країн;

– необхідність науково-практичного прогнозування шляхів розвитку екскурсійної справи в складовій туристичного продукту.

Перелік **компетенцій**, яких набуває здобувач вищої освіти після опанування навчальної дисципліни:

теоретичні:

засвоїти:

– історію екскурсійної справи;
– основні поняття та терміни екскурсійної теорії;
– методику підготовки екскурсій та її методичне забезпечення;
– техніку проведення екскурсій;
– особливості проведення різних видів екскурсій;
– організацію екскурсійної роботи в туристсько-екскурсійних організаціях;
– професійну майстерність екскурсовода;

практичні:

– оперувати основними поняттями з екскурсології;
– проектувати процес обслуговування туристів;
– застосовувати окремі методичні прийоми ведення екскурсії;
– застосовувати техніку ведення екскурсії;
– розробляти контрольний текст екскурсії; розробляти різні види екскурсій з урахуванням пізнавальних потреб екскурсантів;
– аналізувати потреби групи екскурсантів і використовувати необхідні форми роботи з ними;
– самостійно підготувати екскурсію і комплект документів до неї;
– розробляти і проводити екскурсії;
– аналізувати запропоновану екскурсію;
– аналізувати результати екскурсії.

Особливістю навчальної дисципліни є:

– формування здатності розуміти і застосовувати на практиці теорії та методологію системи наук, які формують екскурсологію;
– використання інноваційних методів і технологій в сфері туризму;
– формування умінь оцінювати кон'юнктуру туристичного ринку, інтерпретувати результати дослідження та прогнозувати напрями розвитку суб'єкта підприємницької діяльності в сфері рекреації і туризму;
– здатність діяти у полікультурному середовищі.

Вивчення дисципліни «Екскурсологія» ґрунтується на раніше отриманих здобувачами вищої освіти знаннях, практичних вміннях та навичках з таких навчальних дисциплін як «Рекреаційна географія», «Туристичне краєзнавство», «Організація туристичних подорожей», «Організація екскурсійних послуг», «Психологія» та інших, що викладаються здобувачам вищої освіти спеціальності «Туризм».

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКСКУРСІЙНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

1.1 Теорія екскурсійного справи, екскурсологія та її місце в системі наукового пізнання

Термін «теорія» у перекладі з грецької мови означає спостереження, розгляд, дослідження. Сьогодні цей термін має декілька визначень:

– логічне узагальнення досвіду, практики, в якому відбиваються об’єктивні закономірності природи і суспільства;

– сукупність узагальнених положень, що утворюють певну науку або один з її розділів;

– система ідей у тій або іншій галузі знань;

– найвища і найбільш розвинена форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності зв'язків, що існують у певній галузі.

Сучасне тлумачення дефініції «теорія» дозволяє зробити висновок, що під **теорією екскурсійної справи** слід розуміти суму наукових положень, які перебувають в основі управлінсько-організаційних заходів і виробничо-обслуговуючої діяльності з формування, просування, продажу та надання послуг організаційного, інформаційно-методичного і сервісного забезпечення з метою задоволення потреб населення в екскурсійному обслуговуванні – екскурсійній діяльності. При цьому екскурсологією є така галузь теоретичних знань, яка:

– вивчає функціонально-діяльнісну сутність, методи моделювання, підготовки та проведення екскурсій;

– досліджує головні напрямки і зміст розвитку екскурсійної діяльності в конкретних просторово-часових умовах;

– визначає змістовно-методологічну сутність підготовки спеціалістів з екскурсійного обслуговування (екскурсоводів і методистів екскурсійної справи).

Екскурсологія як наука переживає сьогодні стадію розробки основних її положень та з'ясування власного наукового змісту, необхідність її наукового самовизначення екскурсології є незаперечною. Екскурсологія вивчає історію становлення та розвитку екскурсійної справи, виокремлюючи її етапи, зародження та діяльність різних шкіл і напрямів екскурсології, сутність екскурсії, ступінь опрацювання питань екскурсійної методики, розробки екскурсійної тематики та підготовки кадрів екскурсійної галузі.

Таким чином, екскурсологія є комплексним поняттям, що інтегрує теорію, методологію і методику екскурсійної діяльності, а також історію екскурсійної справи.

Інтенсивний розвиток екскурсійної теорії розпочався з 1970-х років, що пояснювалося передачею екскурсійної справи профспілкам, які створили перші спеціалізовані підрозділи – Головне екскурсійне управління, Центральну науково-дослідну лабораторію з туризму та екскурсіях і Центральні курси з навчання туристсько-екскурсійних працівників. Розвиток екскурсійної теорії був пов'язаний також з розширенням масштабів екскурсійного обслуговування, зростанням ролі екскурсії з перетворенням її з традиційної форми відпочинку та розваги на невід'ємну частину ідейно-виховної та культурно-масової роботи з населенням. Наслідком цих процесів стало те, що в екскурсії з'явилися нові функції, були уточнені її ознаки, підвищився науковий рівень екскурсійних заходів, визначилися психолого-педагогічні основи екскурсійної пропаганди, більш цілеспрямовано почав використовуватися принцип наочності, з'явилася нормативна методологія, а також кількісно і якісно відбулося зростання кадрів організаторів, методистів і екскурсоводів.

Серед чисельних визначень **екскурсології** як науки, одним з найбільш розповсюдженим є визначення її як галузі теоретичних знань, що вивчає проблеми моделювання ідеальної екскурсії і впливу екскурсії на свідомість людей. Екскурсологія вивчає також історичні процеси розвитку екскурсійної справи та «філософію» і методику екскурсійної роботи, а також підготовку кваліфікованих фахівців екскурсійної справи. Абсолютно очевидним є необхідність дослідження і соціально-філософського сенсу екскурсії як соціокультурного явища, його місця у формуванні цінностей людського життя, розкриття глибинного значення екскурсії для процесу глобальної взаємодії культур.

Найважливішими ***функціями*** екскурсології є:

- *науково-методична*, яка полягає в оптимально-раціональному формуванні екскурсійного продукту;
- *просвітницька* – поширення відомостей і знань в галузі науки, культури, освіти;
- *виховна* – виховання патріотичних почуттів, любові до рідного краю, його історії та культури;
- *емоційно-естетична*.

Екскурсійний матеріал і методика його подання мають бути розраховані на задоволення духовних, моральних та естетичних потреб, викликати в учасників екскурсії почуття задоволення, насолоди прекрасним.

Теоретичні знання щодо екскурсології потребують, насамперед, з’ясування об’єкта цього знання – безпосередньо екскурсії. При цьому екскурсія за своєю природою є багатогранним явищем. Вона об’єднує:

- інформацію екскурсовода, враховуючи при цьому методику подачі інформації (професійну майстерність);
- об'єкти показу, музеї, як окремі складові екскурсійної діяльності в широкому розумінні транзитне забезпечення і т. і.

Поряд з поняттям «екскурсологія» нерідко вживають і інші, які рефлектують феномен екскурсології – «екскурсознавство», причому ці поняття

є ідентичними за змістом. Однак таке ототожнення виглядає дещо поверхневим. Екскурсологія є найзагальнішим поняттям, що охоплює будь-які знання про екскурсію – загальне і часткове, теоретичне і практичне, абстрактне і конкретне. Більше того, поняття «екскурсологія» найбільш вдало в концептуально-концентрованому вигляді відбиває сутність такого фрагмента суспільної культури як «екскурсія». По-перше, це поняття відповідає науковій традиції утворення теорій, які базуються на знанні закономірностей свого об'єкта (логосу), а по-друге, воно наголошує на фундаментальному характері того знання, яке воно репрезентує. Дане тлумачення змісту екскурсології є виправданим з огляду на розуміння екскурсії, яка розглядається як:

- *туристська послуга*, що забезпечує задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб туристів;
- *процес наочного пізнання навколишнього світу*: особливостей природи, сучасних та історичних ситуацій, елементів побуту, пам'яток певного міста чи регіону – заздалегідь обраних об'єктів, що визначаються на місці їхнього розташування, а також
- *тематичний маршрут* з метою відвідування визначних об'єктів і місцевостей.

Без сумніву, екскурсія є важливою складовою самореалізації людини. Вона забезпечує задоволення, як психологічних потреб людини (повага до себе, прагнення до знань та успіху), так і потреби самоствердження і розвитку, що пов'язані з внутрішнім станом людини. Це найбільш високий критерій реалізації особистого «я», для чого необхідний не лише значний внутрішній потенціал, а й високий культурний рівень. Саме тому екскурсію і визначають як процес наочного сприйняття довкілля, особливостей природи, сучасних та історичних об'єктів, елементів побуту і визначних місць. У той же час вона передбачає своєрідний підйом інтелектуального та естетичного ентузіазму учасників.

Значимість екскурсії як особливого соціокультурного феномену потребує його соціально-філософського осмислення, заснованого на дослідженні матеріальних, культурних і духовних потреб людини, а також взаємодії їх світоглядних і ціннісних орієнтацій. Екскурсія є однією з форм використання вільного часу, проведення змістовного дозвілля, а також задоволення пізнавальних інтересів населення. Вона стала важливим засобом вивчення історії рідного краю, залучення широких верств населення, насамперед, учнів, молоді до пізнання історико-культурної спадщини, яку залишили нам попередні покоління.

Екскурсійна теорія і сьогодні не стоїть на місці. Важливі явища в житті туристсько-екскурсійних організацій, бюро подорожей та екскурсій, державних та відомчих музеїв – все це стало новими формами обслуговування споживачів, досвід ентузіастів, які, стаючи надбанням екскурсійних установ, тисяч методистів, екскурсоводів, викладачів навчальних закладів, призводять до того, що окремі положення екскурсійної теорії розвиваються, замінюються новими, більш досконалими. Виникнення і розвиток екскурсійної теорії стає

результатом узагальнення пізнавальної діяльності, повсякденної праці великої кількості екскурсоводів. Більше того, в умовах культурного відродження України екскурсологія займає важливе місце у справі формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу, а екскурсія стає однією з найбільш дієвих форм пізнання минулого і сьогодення Української держави.

Останніми роками екскурсологія активно долучилася до всебічного вивчення проблем світового українства, як явища історичного, політичного, соціального, культурного і, навіть, загальнонаціонального. Екскурсійна теорія все активніше зосереджується на вивченні та поглибленні функції екскурсії, її ознак та окремих аспектів, екскурсійного методу, питаннях класифікації екскурсій, теоретичних засад методології та методики, екскурсійної педагогіки та психології, основ екскурсологічної майстерності як активної взаємодії трьох компонентів екскурсії – екскурсовода, екскурсійних об'єктів і екскурсантів.

Екскурсологія в значній мірі розвивається на основі практики, але при цьому вона не лише узагальнює практичний досвід, але й розкриває нові зв'язки, нові аспекти предмету дослідження екскурсології, допомагаючи практикам успішно оволодівати ними. Гуманістична спрямованість екскурсійної діяльності сприяє формуванню, поглибленню та втіленню у суспільне життя загально цивілізаційних цінностей: свободи і відповідальності, справедливості, поваги, творчості та самореалізації людини. Безумовно, екскурсійна діяльність опосередковано розкриває можливості вдосконалення особистості, формування її життєвої позиції, світогляду, системи оцінювання дійсності, створення розгалуженої системи безпосередньої комунікації між людьми, орієнтації як на національні, так і загально цивілізаційні цінності.

Екскурсологія є також важливою складовою найбільш специфічної галузі невиробничої сфери – культури і сприяє всебічному вихованню людини, розвитку її творчих здібностей, створенню умов для раціонального використання її вільного часу.

У цілому, до числа першочергових ***екскурсологічних завдань*** сьогодні належать:

- необхідність дослідження історичних етапів розвитку екскурсійної справи;
- потреба наукового осмислення екскурсології як феномена світоглядницької культури людини;
- забезпечення наукового підходу до практичних форм та методів впровадження екскурсійної діяльності суб’єктами туристичного обслуговування;
- потреба вивчення, узагальнення та впровадження досвіду екскурсійної справи зарубіжних країн;
- необхідність науково-практичного прогнозування шляхів розвитку екскурсійної справи, посилення її ролі в складовій туристичного продукту.

Підсумовуючи наукове осмислення екскурсології, слід зазначити, що вона являє собою галузь теоретичних знань, що вивчає проблеми моделювання

ідеальної екскурсії і впливу екскурсії на свідомість людей, а також вивчає практичні методи підготовки екскурсій, техніки їх проведення, підготовки екскурсоводів. Крім того, екскурсологія, як навчальна дисципліна, має тісні міждисциплінарні зв'язки з предметами циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки («Історія України», «Релігієзнавство», «Культурологія»), циклом дисциплін природничо-наукової та загальноекономічної підготовки («Рекреалогія», «Туристське країнознавство»), циклом дисциплін професійної підготовки («Технологія туристської діяльності», «Правове регулювання туристичної діяльності», «Організація туризму», «Організація рекреаційних послуг», «Менеджмент туризму» та іншими).

1.2 Історія розвитку екскурсійної справи в Україні

Розвиток екскурсійної справи в Україні бере свій початок з тих часів, коли територія сучасної української держави належала іншим країнам. В Австро-Угорській імперії, Росії, Радянському Союзі частка України у справі надання туристських послуг завжди була досить значною. Національно-культурне відродження в Україні, що спостерігалося впродовж XIX ст. і супроводжувалось зростанням інтересу освіченої частини населення до мови свого народу, його історії, культурної спадщини тощо, сприяло появі туризму як форми та способу пізнання свого краю. На той час набули значного поширення мандрівки, подорожі та екскурсії. Їх активно здійснювали українські студенти в Галичині. Насамперед це були молоді люди, які відчували потребу в поглибленому вивченні джерел національної самобутності, народних звичаїв, фольклору, культурної спадщини. Як свідчать численні матеріали, у мандрівках приймали участь такі відомі особи, як Яків Головацький та Іван Вагилевич, батько і син Микола та Корнило Устиянович, Іван Франко та Іван Нечуй-Левицький. Немає сумніву в тому, що ц і мандрівки та екскурсії відіграли важливу роль у національному вихованні тогочасної молоді.

Історія екскурсійної справи в Україні нараховує понад двісті років. Вона стала органічною частиною історії вітчизняної культури в цілому. Сам же процес становлення екскурсійної справи можна поділити на **дев'ять етапів**.

Перший етап припадає на другу половину XVIII – першу половину XIX ст. Це був період, коли в Російській імперії зароджувалось підприємництво, зміцнювались визвольні ідеї. Перші кроки в західноукраїнських землях було зроблено в розвитку освіти, що супроводжувалось зростанням інтересу людей до навколишнього життя, історії рідного краю. У цей час починають проводитися перші екскурсі, екскурсійні прогулянки у природу для учнівських груп. Ініціаторами подібних екскурсій-прогулянок виступали педагоги-просвітителі. Завдяки прогресивним педагогам і методистам рекомендації про проведення шкільних екскурсій знайшли відображення у «Статуті народних училищ» 1786 р. А «Шкільний статут» (1804 р.) рекомендував не лише

влаштовувати прогулянки (екскурсії) у природу, але й до поміщицьких мануфактур, майстерень ремісників та інших підприємств.

Другий етап (середина-кінець XIX ст.) відбувався в умовах відчутного пожвавлення суспільно-політичного руху, звернення інтелектуальних кіл до інтересів народу, його життя. Тому в цей період екскурсії набували значно більшого значення, насамперед, наукового і освітнього. Поява ідей вітчизнознавства дала поштовх розвитку думки про предметність та наочність навчання, про вивчення рідного краю. Запровадженню освітніх екскурсій в Україні значною мірою сприяло вивчення демократичною українською інтелігенцією кращого досвіду у цій справі низки європейських держав: Німеччини, Франції, Швейцарії, Австро-Угорщини тощо, творів видатних просвітителів і педагогів минулого: Монтеня, Коменського, Руссо, Дістервега, Ушинського, які вваж прогулянки та екскурсії учнів важливою формою навчання. Так, основою педагогічної системи відомого російського педагога XIX ст. Костянтина Ушинського була вимога демократизації народної освіти та ідея народного виховання, розвиток у учнів вміння спостерігати навколишню дійсність. Він рекомендував вихід за межі звичайного схоластичного уроку. Таким виходом і стала екскурсія.

Третій етап (90-і рр. XIX ст. – 1918 р.). ознаменувався зародженням організаційних засад у розвитку екскурсійного руху. Помітну роль у цей час відіграють перші краєзнавчо-туристичні об'єднання, гуртки, клуби тощо. Особливою популярністю на той час користувалися спеціалізовані екскурсії – ботанічні, геологічні, археологічні. На рубежі XIX-XX ст. в екскурсійному житті України свою роль розпочинають відігравати комерційні структури, створені приватними підприємцями. Зростає кількість кооперативів, які виконували культурно-освітні функції: фінансували українські свята, ювілеї, зокрема роковини з дня народження Т. Г. Шевченка, організовували лекції, сприяли поширенню української книги, а також проводили екскурсії по визначних історичних місцях України.

На західноукраїнських землях інтерес до екскурсійної справи з’явилися туристично-краєзнавчі та спортивні товариства «Чорногора», «Пласт», «Сокіл», «Січ». У цей період набуває поширення організація екскурсій різного тематичного спрямування для учнів цивільних, військових та духовних навчальних закладів, проведення студентських екскурсій за фахом. Екскурсії «на природу» стали одними з найбільш популярних екскурсій по всій Україні, що організовувались у гімназіях та училищах під керівництвом учителів природознавства. Величезне значення мали історичні екскурсії, здебільшого їх проводили вчителі історії. Привертали увагу учнів, насамперед, історичні пам'ятки великих міст, насамперед Києва, Львова, Ялти тощо. З метою релігійно-морального виховання молоді в кінці XIX – на початку XX ст. застосовувались паломницькі екскурсії. Об'єктами таких екскурсій у Львівській області були: костел Пресвятої Діви Марії у місті Стрій церква Святого Юра у місті Дрогобичі та інші.

На початку ХХ ст. були зроблені перші кроки щодо організації та проведення літературно-мистецтвознавчих екскурсії, у яких екскурсоводами, як правило, виступали вчителі літератури та малювання. У зв'язку з величезними зрушеннями у сфері промислового виробництва, що сталися після проведення аграрної реформи 1861 р., набувають розвитку виробничі екскурсії на заводи, шахти, рудники, телефонні станції, телеграфи, типографії тощо. На їх організації наполягали викладачі фізики, математики, хімії. У західноукраїнських землях в гімназіях, школах організовувались і проводились екскурсії та подорожі по рідному краю. У 1909 р. в українських гімназіях почала діяти «Самовиховна шкільна громада», яка організовувала учням прогулянки та екскурсії. Отже, екскурсії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. перетворилися на дійовий засіб освіти і виховання шкільної молоді. Також наприкінці ХІХ ст. у розвитку екскурсій пріоритетним ставав народознавчий аспект. Інтерес до мандрівок та екскурсій виявляли і спортивні товариства.

На Станіславщині перше спортивно-пожежне товариство «Січ» було засноване в 1900 р. Воно організовувало екскурсії, походи, під час яких молодь навчалася орієнтуватись на місцевості, складати картосхеми, ставити намети, розпалювати вогнища тощо. У 1911 р. виникло молодіжне товариство «Пласт», члени якого під час туристських походів виробляли навички участі в таборуванні, рятівництва тощо. Перші «пластові» гуртки в Галичині були засновані у Львові П. Франком (сином І. Франка) та І. Чмолою в 1911 р., але офіційним початком «Пласту» вважають день першої присяги «пластового» гуртка при Академічній гімназії у Львові – 12 квітня 1912 р., організатором якого став О. Тисовський. Всебічне, планомірне етнографічне дослідження українських теренів, головним чином, західноукраїнських земель шляхом організації наукових екскурсій упродовж 1900-1905 рр. здійснювали відомі вчені, діячі культури В. Гнатюк, Ф. Вовк І. Франко. Важливим є і той факт, що наукові товариства в своїх об'явах і повідомленнях про організацію наукових екскурсій пропонували їх не тільки членам товариств, але й членам їх сімей гостям міста тощо.

Екскурсійна справа не припиняла своє існування і в буремні роки революцій і національно-визвольних змагань. Екскурсії стають важливим інструментом культурно-політичного життя. Так, у циркулярі від 16 листопада 1917 р. за підписом генерального секретаря народної освіти, а з січня 1918 р. першого міністра освіти УНР Івана Стешенка були поставлені завдання перед директорами шкіл всіх відомств, підрозділами про національне виховання у школах, підкреслено необхідність організації екскурсій та подорожей, де б учні на власні очі змогли побачити видатні пам'ятки нашої славної минувшини. Українська інтелігенція дбала про піднесення національної свідомості та одним з найбільш дієвих засобів у цій справі було визнано так званий екскурсійний метод. Екскурсійною справою в УНР займалися і профспілки, які ставили собі за мету сприяти культурному розвитку своїх членів.

Отже, екскурсійна справа з кінця XVIII ст. до 1918 р. пройшла складний шлях від часу виникнення до становлення певних організаційних форм, на

повний голос заявивши про своє існування в колі інших напрямів суспільного руху. Екскурсійна справа була тісно пов'язана з розвитком культосвітнього суспільно-політичного руху цього непростого періоду вітчизняної історії, ускладненого революційними подіями, національними змаганнями тощо.

Четвертий етап (1919-1927 рр.) окремі дослідники історії туризму називають «золотим десятиріччям» розвитку екскурсології та краєзнавства, оскільки в цей час розгортався масовий науково-екскурсійний рух, що сприяв розвитку вітчизняних традицій екскурсійного обслуговування. З 1921 р. почали проводитися конференції з проблем екскурсійної справи. У 1919-1922 рр. екскурсійною справою опікувався екскурсійно-виставково-музейний відділ Наркомосу УСРР, а зі створенням у 1922 р. Головполітосвіти НКО УСРР – саме ця установа. Розширюються масштаби екскурсійної роботи. Екскурсії набувають масового характеру. За рекомендацією Головполітосвіти починають розроблятися «науково-революційна та виробнича» тематики екскурсій з метою підвищення ідейного змісту всіх заходів у сфері екскурсій та туризму.

Розробка історико-революційної тематики проводилася згідно з ленінським декретом 1918 р. про монументальну пропаганду, уточнювались також і списки підприємств, на яких можна було переконатися у перевагах соціалістичних методів господарювання. Туристично-екскурсійна робота стала одним з найбільш пріоритетних напрямів діяльності регіональних органів освіти. Загальне піднесення екскурсійної роботи на Львівщині у 1920-1930-х рр. позитивно вплинуло на стан музейництва в області, а також пам'ятко-охоронної справи. Науковці-краєзнавці міст Києва, Львова, Харкова, Одеси та Катеринослава, Херсону, інших адміністративних і культурних центрів України наполегливо працювали над створенням спеціальної літератури: путівників, нарисів з історії тощо. Місця на Львівщині, пов'язані з підпільною революційною діяльністю, в'язниці, могили борців тощо стають основними екскурсійними об'єктами історико-революційних екскурсій.

З 1924 р. активно починає розвиватися і «ленінська» тематика екскурсій. Починаються перші екскурсії, присвячені життю та діяльності вождя революції та його соратників. Зі спорудженням пам'ятників і створенням музеїв В. Леніна зазначена тематика екскурсій ще більш розширюється. У 1920-1930-х рр. у практиці екскурсійної роботи починають застосовуватися цикли екскурсій з метою більш поглибленого вивчення тієї чи іншої галузі. Набувають розвитку циклові екскурсії з сільського господарства, біології тощо. Застосовуються також і цикли екскурсій історико-революційного змісту.

П'ятий етап (1928-1941 рр.). був пов'язаний з утворенням перших радянських туристичних організацій: УМПЕТ (1928-1930 рр.), ВАТ «Інтурист» (1929 р.), Укртуре (1930-1935 рр.), Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція (1930 р.), ТЕУ ІЦРПС (1936-1941 рр.), Об'єднане екскурсійне бюро НКО РСФРР (1926-1928 рр.), «Радтур» (1928-1930 рр.). Екскурсії з іноземними робітничими делегаціями проводили УМПЕТ, ВАТ «Інтурист». Значно ширше використовуються різні види громадського транспорту для проведення масових екскурсій. Набувають розвитку екскурсії-масовки. Удосконалюються питання

методики організації екскурсійної справи. Так, один з активістів Укртуре В. С. Клігман наголошував на необхідності укладання договорів на екскурсійне обслуговування. Між екскурсійними організаціями та підприємствами, установами, школами тощо. «Договори дозволяють екскурсійній організації мати під собою тверду виробничу та фінансову базу», – вважав він.

На західноукраїнських землях у 20-30-х рр. XX ст. спостерігалась дещо інша ситуація, пов'язана з перебуванням їх у складі інших держав. На західноукраїнських землях інтерес до екскурсійної справи виявили туристично-краєзнавчі товариства «Чорногора», «Пласт», Подільське туристично-краєзнавче товариство, спортивно-пожежні товариства «Луг», «Січ». У 1921 р. у Львові почав діяти «Кружок любителів Львова» засновником якого був відомий історик І. Крип'якевич. Спочатку його члени організовували екскурсії, або так звані проходи по Львову, потім маршрути екскурсій пройшли через околиці Львова У 1932 р. побачив світ путівник І. Крип'якевича «Історичні проходи по Львову». Сам І. Крип'якевич неодноразово виконував обов'язки екскурсовода, гіда. З утворенням товариства «Пласт» у 1924 р., одним з засновників якого був І. Крип'якевич. 24 листопада 1924 р. починає діяти ще й екскурсійна комісія при товаристві. На першому засіданні комісії були розглянуті плани організації прогулянок Львовом там його околицями. Велика увага приділялась екскурсіям і в спортивно-пожежному товаристві «Луг». Інтерес до екскурсій виявляла й дитячо-юнацька організація скаутського напряму «Пласт». Один з активістів пластового руху Л. Бачинський наголошував на тому, що завдяки екскурсіям можна краще пізнати природу рідного краю.

Становлення екскурсійної справи відбувалося різними шляхами на західноукраїнських землях і в радянській частині України. Наприкінці 1920-х рр. у радянській Україні система туристично-екскурсійних закладів почала працювати на задоволення ідеологічних вимог партійного керівництва. Події Другої світової війни на певний час загальмували розвиток туризму та екскурсій. Тільки після завершення війни туристично-екскурсійні установи починають відновлювати свою діяльність.

Починається ***шостий етап*** (1946-1968 рр.), для якого стали характерними відбудова екскурсійних установ, зростання їхньої матеріально-технічної бази, розширення мережі екскурсійних об'єктів (будівництво нових міст, реконструкція історичних міст, відбудова міст після Другої світової війни, будівництво житлових, громадських і промислових споруд, створення меморіальних комплексів, пам'ятників революційної, бойової слави тощо). На Львівщині спостерігається пожвавлення шкільного екскурсійного руху, який набув масового характеру.

Після Другої світової війни у західних областях України на екскурсійну справу посилився ідеологічний тиск. Від екскурсоводів Львівщини, інших західноукраїнських земель вимагалося проводити екскурсії без будь-якого прояву націоналізму. Одним з проявів націоналізму вважався «відхід від насущних передових питань сучасності в далеке минуле, ідеалізація старовини,

умовкнення про віковічну непримиренну класову боротьбу експлуатуємих з експлуататорами» тощо. У повоєнний період екскурсійною справою опікувались ТЕУ ВЦРПС (з 1962 р. Республіканська рада з туризму), ВАТ «Інтурист», «Супутник» ЦК ЛКСМУ, Республіканська дитяча екскурсійно-туристична станція (РДЕТС), товариство «Знання», Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

З 1963 р. подорожі та екскурсії для молоді та учнів по СРСР, в тому числі й в Україні, починає організовувати БММТ «Супутник» ЦК ВЛКСМ. До екскурсій включався показ історико-революційних пам'ятників і меморіалів, дошок пошани передовиків п'ятирічок і переможців соціалістичного змагання, показувалися «здобутки» радянської влади, внесок комсомольців та молоді у виконанні завдань п'ятирічок тощо. Екскурсійний матеріал доповнювався політичним змістом, включивши розповідь і показ первістків вітчизняного машинобудування, заводів, ударних комсомольських будов, вищих навчальних закладів, науково-дослідних та проектних установ, організацій охорони здоров'я, культури тощо. На допомогу гідам-перекладачам при проведенні екскурсій створювались методичні посібники, розроблялись методичні поради та рекомендації. Значну допомогу методичному активу структурних підрозділів «Інтуристу» надавала створена у 1979 р. республіканська школа методиста. Та все ж за часів тоталітарного режиму існувало обмеження на тематику, а об'єкти показу іноземним туристам ретельно добирались адміністрацією відділень та затверджувались обкомами партії, списки об'єктів показу переглядались щорічно і відбиралися лише ті, які мали «пристойний вигляд».

Отже, у післявоєнний період в екскурсійному процесі були задіяні державно-громадські структури та всі вони прагнули досягти однієї мети – виховання населення в комуністичному дусі. Відповідно розвивалися і цілі екскурсійної справи, що відбилося на тематиці екскурсій.

Сьомий етап (1969-1986 рр.) – це період пожвавлення екскурсійної роботи, що було викликано умовами суспільно-політичного життя України, в якому відбуваються серйозні зміни. У 60-х рр. XX ст. з'являється інакодумство, похитнулась ідейна монолітність, яку протягом останніх років намагалися підтримувати державно-політичні структури. Зміцнюються зв'язки Радянського Союзу, в тому числі й України, з Заходом. Послаблюється ізоляція Радянського Союзу і України в світі. Радянська молодь, яка виїжджала за кордон, знайомилася з життям людей інших країн.

З метою посилення екскурсійної роботи у 1969 р. приймається постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС «Про заходи по подальшому розвитку туризму та екскурсій у країні». Згідно з цією постановою, іншими директивними документами в системі профспілкового туризму утворюються ради з туризму та екскурсій, а в Центральній раді з туризму та екскурсій на початку 1970-х рр. був створений спеціальний структурний підрозділ. З реорганізацією Української республіканської ради з туризму на раду з туризму та екскурсій посилюються вимоги до здійснення екскурсійної діяльності. До справи залучаються найкращі фахівці: Є. Я. Архипець, В. І. Харчиладзві Л. Г.

Нечипорчук та ін. Організаційні заходи, що проводилися в сфері екскурсійної діяльності, сприяли зростанню обсягів екскурсійного обслуговування.

У другій половині 1970-х – на початку 1980-х рр. в екскурсійних організаціях України розроблялись екскурсії, спрямовані на атеїстичне виховання населення, проводилися науково-практичні і методичні конференції з цієї тематики. Серед зазначених екскурсій були, наприклад, такі: «За ширмою святості», «Від релігії до атеїзму», «Релігія і сучасність», «Під склепіннями церков і куполів» тощо. Проте, з середини 1980-х рр. екскурсійні організації звернули увагу вже на історико-релігієзнавчий аспект таких екскурсій. Значне місце займала також історична тематика екскурсій: «По визначних місцях Львівщини». Тематика пропонованих туристичних маршрутів та екскурсій була досить різноманітною, але вкрай заідеологізованою.

Восьмий етап (1987-1990-і рр.). Цей період визначається як перехідний. Екскурсійні установи переходять на самофінансування та госпрозрахунок. У нових умовах господарювання визначаються нові тенденції в організаторській та економічній роботі. Вишукуються резерви екскурсійного обслуговування, застосовуються традиційні та впроваджуються нові форми обслуговування. Починається скорочення екскурсійних кадрів, згортання роботи екскурсійно-методичних служб. 1987 р. виявився особливо складним, переламним для екскурсійних служб. Більшість екскурсійних організацій почали переорієнтовуватись на якісне змінення змісту екскурсійно-фінансового плану, вишукування резервів по наданню додаткових послуг населенню.

При організації масового екскурсійного обслуговування у дні галузевих свят, вихідних днів, в екскурсійні дні сімейного відпочинку передбачались святкові обіди у ресторанах. Починаючи з 1991 р. екскурсійна справа переживала «велику руїну». Все це продовжувалося близько п’яти років. У таких умовах професійні кадри, що перейшли до новостворених туристичних фірм, намагалися налагодити роботу з екскурсійного обслуговування насамперед школярів. Вони і стали основним контингентом екскурсій. Екскурсійна справа починає будуватися на інших засадах. Змінюється і тематика екскурсій. Відбувається повний відхід від історико-революційної, ленінської, партійно-комсомольської, атеїстичної тематики до історико-краєзнавчої, релігієзнавчої, в останній намітились такі напрями, як світська та богословська, значно скорочується і попит на воєнно-патріотичну тематику. З'являються екскурсії про маловідомі або невідомі сторінки вітчизняної історії, такі як «Австрійський Львів» («Міст-тур» – Львів), «Львів польського періоду» («Пілігрим» – Львів). Інтерес викликають етнографічні екскурсії: «Вірмени у Львові» («Грин-тур»), «Національні громади Львова» («Центр Європи»). Досвідчені професіональні кадри екскурсоводів працювали на фірмах: «Офіт» (м. Львів), «Міст-тур» (м. Львів). Інтерес до екскурсійної справи виявив створений у 1992 р. Державний комітет України з туризму. На жаль, відсутність нині координуючого центру екскурсійно-методичної роботи в державі не сприяє широкому планомірному розгортанню екскурсійної діяльності.

Наприкінці 90-х рр. XX – на початку XXI ст. (***сучасний етап***) в Україні відбуваються певні зрушення і в сфері екскурсійної діяльності. Починає активізувати екскурсійну діяльність правонаступник УРРТЕ – ЗАТ «Укрпрофтур», створене у 1991 р. Це, практично, єдина туристична структура, яка спромоглася певним чином зберегти деякі традиції екскурсійно-методичної школи в системі профспілкового туризму, в той час як Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (правонаступник РДЕТС), АТ «Супутник-Україна» (правонаступник БММТ «Супутник» ЦК ЛКСМУ) втратили свої пріоритети в цій справі. Виходячи із завдань, визначених правлінням, ЗАТ «Укрпрофтур» на початку 2002 р., більшість обласних закритих акціонерних товариств, дочірніх підприємств та їх філій здійснили змістовні практичні кроки щодо відродження та активізації екскурсійно-методичної діяльності. Урізноманітнюються організаційні засади підготовки та підвищення кваліфікації екскурсоводів.

Отже, в перспективі екскурсійна справа в країні має розвиватися за такими напрямами, як розробка авторських тематичних екскурсійних турів, створення нових форм екскурсійного обслуговування, урізноманітнення екскурсійних послуг з урахуванням інтересів і запитів населення.

1.3 Екскурсія як об'єкт екскурсології

Термін «екскурсія» походить від латинського «excursio», що означало поїздку. Із самого початку екскурсія сприймалася лише як така прогулянка, яка мала виключно практичні цілі, наприклад, вихід за місто на пошук і збирання лікарських трав тощо. Саме в такому розумінні тлумачив це слово у 1882 р. у своєму словнику В. Даль: «Екскурсія-прогулянка, вихід на пошук чогось», і в той час за дефініцією «екскурсія» поступово закріплюються такі характеристики, як цілеспрямованість, тобто відвідування певних місць з конкретною метою, та невіддалений і короткотривалий характер поїздки або прогулянки. Пізніше, але саме в такому розумінні екскурсія починає використовуватися в освітньому процесі. Наприклад, з метою опанування теми «природа рідного краю» вчитель виводив учнів з класу «на вулицю». І саме внаслідок цього почали чітко виявлятися основні ознаки екскурсії – в них з'являються:

- пізнавальна мета екскурсії, а процес пізнання, що відбувається під час її проведення, не лише стає головним завданням екскурсії, але й набуває таких властивостей, як тематична спрямованість та унаочнення(поєднання показу та розповіді);
- основні дійові особи екскурсії: з одного боку, вчитель, який скеровує процес пізнання – прототип майбутнього екскурсовода, а з іншого – учні, на яких спрямований вплив пізнавального процесу.

І все ж таки це не була ще екскурсія в її сучасному розумінні. Такою вона стала лише після її перетворення на одну із форм організації дозвілля. Поруч із пізнавальною ціллю з'являється мета відпочинку. Як наслідок, науково-освітній

характер пізнання трансформується в культурно-просвітницький, що висуває до екскурсії нові вимоги: пізнавальний процес повинен задовольняти потребу в активному відпочинку, забезпечувати розширення світогляду, збагачувати духовний світ людини. Ключовою вимогою до екскурсії стає те, що вона повинна бути «цікавою», що забезпечується, по-перше, відповідними об'єктами пізнання (ними стають визначні пам'ятки), а по-друге, зацікавленість об'єктом має утримуватися застосуванням відповідних методів екскурсійного пізнання.

Отже, в період свого становлення розуміння екскурсії поступово еволюціонувало та набувало сучасного змісту. А сьогодні вона виступає чимось закінченим, цілісним, що виконує специфічні функції, має власні ознаки та своєрідну індивідуальну методику. Значною мірою вона збагатилася за змістом, формами проведення і методикою подання матеріалу.

Таким чином, сучасна **екскурсія** є процесом пізнання людиною навколишнього світу, що передбачає ознайомлення з об'єктами «наживо», тобто в місцях їхнього розташування. При цьому огляд пам'яток відбувається під керівництвом кваліфікованого фахівця – екскурсовода та супроводжується його розповіддю. Процес пізнання під час екскурсії підпорядкований завданню розкриття певної теми. Екскурсовод передає аудиторії власне бачення об'єкта, оцінку визначного місця, розуміння історичної події. Йому не байдуже, що побачать екскурсанти, як вони зрозуміють почуте. Своїми поясненнями він підводить екскурсантів до необхідних висновків і оцінок, досягаючи тим самим потрібної мети. У процесі пізнання екскурсовод допомагає екскурсантам:

- побачити об'єкти, на основі яких розкривається тема;
- почути необхідну інформацію про ці об'єкти;
- усвідомити значення подій та відчути потрібні емоції;
- опанувати практичні навички самостійного спостереження та аналізу екскурсійних об'єктів.

Сьогодні екскурсія розглядається як поєднання взаємозалежних і взаємозумовлених дій, які є досить різноманітними – пересування групи по маршруту, обхід і спостереження об'єктів, а також пояснення побаченого. Поради екскурсовода роблять дії екскурсантів цілеспрямованими та усвідомленими, а екскурсійна діяльність відбувається з двох сторін:

- з боку екскурсантів – спостереження і зорове дослідження об'єктів, сприйняття та розуміння почутого. При цьому варто розуміти, що така діяльність, здебільшого, сприймається екскурсантами як активний відпочинок. Тому не слід перевантажувати їх та вимагати від них надмірних зусиль для засвоєння нових знань;
- з боку екскурсовода – професійна діяльність, що передбачає взаємодію з аудиторією та організацію пізнавального процесу на екскурсії. Вона включає також підготовчий етап: вибір теми та відповідних об'єктів, прокладання маршруту, укладання тексту та методичної розробки.

Сучасна екскурсія є формою прямого спілкування, що передбачає взаємозв'язок і взаємодію суб'єктів (екскурсовода й екскурсантів) на основі їх спільної комунікативної діяльності. Під час такого спілкування не лише

відбувається обмін інформацією, але й формується спільність почуттів і настроїв, досягається взаєморозуміння, внаслідок чого відбувається засвоєння знань. Головним тут виявляється зворотний зв'язок, що знаходить прояв у реакції екскурсантів на процес комунікації, з якої видно, чи досягає екскурсовод свої мети, чи потрібно з його боку внести корективи у процес комунікації.

Знання основ психології та педагогіки допомагає екскурсоводові правильно організувати пізнавальний процес на екскурсії. Практично спілкування є комунікативною фазою його діяльності, а комунікативний компонент виступає важливою частиною професійної майстерності екскурсовода. Ефективність його роботи визначається не лише глибокими знаннями теми, умінням використовувати екскурсійну методику, але й здатністю налагодити процес спілкування з аудиторією, методистами музею, водієм автобуса та іншими учасниками екскурсійного процесу. Важливу роль у спілкуванні відіграють такі якості, як люб'язність, щирість, увічливість, толерантність, уміння вести нормальний діалог і розв'язувати конфліктні ситуації та ін. Водночас не можна віддавати ініціативу в спілкуванні в «руки аудиторії». Екскурсовод завжди повинен тримати комунікаційний процес під власним контролем.

Прагнучи підвищити ефективність комунікаційного процесу, екскурсовод використовує різні варіанти. Зосереджуючись на розповіді, роблячи її більш значущою, екскурсовод мимоволі перетворюється на лектора, зводячи роль аудиторії до пасивного сприйняття побаченого і почутого. Ефективніший варіант, коли екскурсовод організовує огляд об'єктів так, щоб забезпечити чіткий порядок їх спостереження, а за допомогою розповіді об'єднує все побачене в одну «історію». Роблячи конкретні пояснення, він скеровує увагу групи, викликає інтерес, змушує розміркувати та, зрештою, підводить до потрібних оцінок і висновків. Так відбувається за умови, коли екскурсанти зайняті активним сприйняттям. У практичній діяльності екскурсія розглядається в кількох аспектах – як:

- самостійна форма виховання або складова частина інших форм виховання (патріотичного, трудового, естетичного);
- одна з форм навчання або складова частина інших форм пізнання;
- форма роботи з масовою аудиторією;
- епізодичний (разовий) захід, частина тематичного циклу, а також як один із щаблів пізнання;
- форма міжособистісного спілкування екскурсовода з групою, екскурсантів один з одним у ході пізнання об'єктів;
- форма поширення наукових знань, ідейного виховання;
- форма організації культурного дозвілля;
- складова частина організованого туризму.

Екскурсія має свої особливості в організації та методиці проведення, які відображені в її **ознаках**. Вони свідчать про подібність з іншими формами

пізнання чи ж підкреслюють її суттєві відмінності від них. При цьому ***загальними ознаками*** для всіх екскурсій є:

- *тривалість проведення екскурсії* від однієї академічної години (45 хв.) до одного дня. Мінімальна тривалість указує на історичний зв'язок зі шкільним уроком, а максимальна передбачає, що на маршруті не повинно бути ночівлі. Звісно, пізнавальний процес на екскурсії не може відбуватися впродовж усього дня. Тому, коли йдеться про її тривалість, мається на увазі, що, крім пізнання, екскурсія охоплює пересування групи до об'єктів, яке на заміських маршрутах може тривати до половини загального часу. На екскурсії можливий обід та інші перерви в пізнавальному процесі. Весь цей час, коли не відбувається ознайомлення з об'єктами, можна розглядати як туристичний супровід;
- *наявність екскурсантів*. Активна пізнавальна діяльність (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів) – це те, чим вони мають займатися на екскурсії. Ця ознака також історично пов'язана з класно-урочною формою пізнання – йдеться не тільки про рольові очікування, але й про чисельність екскурсійної групи, яка не повинна перевищувати 30 осіб. За більшої кількості значно погіршується ефективність пізнавального процесу: група стає важкокерованою, у ній помітно зростає кількість людей, які «випадають» із пізнавального процесу. Ця вимога часто порушується через те, що екскурсоводові доводиться працювати з групами, заздалегідь сформованими туристичними фірмами, виходячи з місткості автобуса (40-55 осіб), наприклад, у пізнавальному туризмі. Якщо говорити про мінімальну чисельність екскурсантів, то це може бути навіть одна людина. Головне, щоб вона могла заплатити ціну всієї екскурсії. Безумовно, індивідуальними можуть бути лише пішохідні екскурсії. Ціна автобусних маршрутів через транспортні витрати значно зростає і потребує певної кількості людей у групі, які розділять вартість всієї екскурсії. Отож, мінімальна чисельність групи обґрунтовується економічно, в той час як максимальна кількість екскурсантів обмежується методично;
- *наявність екскурсовода*. Він повинен організовувати та скеровувати процес пізнання на екскурсії, має бути фахівцем у двох сферах: перша – це екскурсійна методика, друга – охоплює ті галузі знань, яким присвячені тематики екскурсій. Ця ознака також походить зі школи, адже його «прототипом» був учитель, який ще наприкінці XIX ст. для розкриття краєзнавчої теми вивів учнів «на вулицю». Недаремно робота екскурсовода така близька до педагогічної діяльності. Проте між ними існує суттєва відмінність. Для учнів пізнавальний процес є обов'язком, а для екскурсантів – це форма проведення вільного часу. Учитель може вимагати засвоєння знань і під «примусом», а екскурсоводові залишається тільки одне – зробити пізнавальний процес цікавим;
- *наочність, первинність зорового сприйняття та супровідний характер розповіді*. Унаочнення в рази підвищує ефективність пізнавального процесу, робить його простим і цікавим. Тому показом послуговуються в будь-

якій освітній діяльності. Однак в аудиторному приміщенні не завжди можна продемонструвати справжні об’єкти, найчастіше демонструють їх малюнки чи фотографії або фільм про них. На екскурсії майже всі об’єкти пізнаються наживо, зазвичай у місцях їхнього розташування;

- *пересування учасників екскурсії за заздалегідь встановленим маршрутом*. Ця ознака випливає з попередньої – пізнання об’єктів у місцях їхнього розташування, що потребує пересування до них. А тематична спрямованість екскурсії передбачає, що ознайомлення з об’єктами має відбуватися в певній послідовності, яка й визначає маршрут прямування екскурсійної групи. Якщо розкриття теми вимагає сталого переліку об’єктів і незмінної послідовності ознайомлення з ними, то шляхи слідування можуть мати кілька варіантів. Це необхідно, насамперед, для автобусних екскурсій на той випадок, коли одна з доріг буде заблокована через ремонтні роботи, аварію тощо;

- *цілеспрямованість пізнавального процесу*. Дана ознака зумовлена необхідністю розкриття на екскурсії певної теми, яка у свою чергу складається з ув’язаних між собою логічними переходами підтем. Останні охоплюють кілька основних питань, що зазвичай узгоджуються з об’єктами показу. Підтема, як правило, об’єднує основні питання не тільки змістовно, але й просторово – відповідні їм об’єкти повинні бути близько розташовані, наприклад на одній площі чи вулиці міста. Проте не можна стверджувати, що спочатку формулюється тема, а потім відбираються об’єкти. Адже наявний для показу матеріал також визначає перелік основних питань і порядок їх розгляду, а отже, впливає на розробку теми екскурсії. Відсутність хоча б однієї з названих вище ознак позбавляє права називати проведений захід екскурсією.

Крім цих загальних ознак, у кожного виду екскурсій є свої ***специфічні ознаки***:

- в *автобусних екскурсіях* – обов’язковий вихід з автобуса для огляду пам’яток;
- у *музейних екскурсіях* – знайомство з матеріалами, розташованими на стендах;
- у *виробничих екскурсіях* – демонстрація об’єктів у дії (верстатів, механізмів та ін.).

Позбавлені цих ознак подібні заходи можна називати загальним терміном «гідізм» – безсистемний огляд визначних місць і пам’яток за формулою: розпочинаємо де завгодно, далі йдемо, як зручніше, а говоримо про те, що бачимо. Гідізм розглядається як негативне явище. Екскурсія та невпорядкований огляд об’єктів за допомогою гіда – це зовсім різні поняття.

Екскурсія є тією золотою серединою, де досягається стійка рівновага між показом зорових об'єктів, розповіддю про них і пов'язаних з ними подіях. Якщо ж порушити ця рівновага показу і розповіді, то екскурсія, зробивши кілька кроків назад, перетвориться в лекцію на міських вулицях і площах, тобто вона повернеться до становища, що було на початку становлення екскурсійної. Важливою якістю екскурсії, є її науковий характер. Завдання екскурсії –

сприяти поширенню наукових знань, забезпечити високий рівень викладу матеріалу. Зміст екскурсії повинен викладатися відповідно до даних сучасної науки. Усі факти, події, теоретичні положення, розглянуті на екскурсії, подають у науковому трактуванні, висвітлюють із урахуванням досягнень галузей сучасної науки, до яких вони мають відношення. Факти і події повинні одержати об'єктивну наукову оцінку. Ефективність екскурсії залежить від того, наскільки зрозуміло екскурсовод викладає матеріал, наскільки він доступний по своєму змісті для даної аудиторії. Матеріал повинен викладатися з урахуванням підготовленості аудиторії, її загальноосвітнього рівня, життєвого досвіду.

При подальшому розгляді сутності поняття «екскурсії» необхідно мати на увазі обумовленість екскурсійного процесу об'єктивними вимогами. Під час екскурсійного процесу екскурсовод допомагає екскурсантам побачити об'єкти, на основі яких розкривається тема (це є першим завданням екскурсії), почути необхідну інформацію про ці об'єкти (друге завдання), відчути велич подвигу, значення історичної події (третє завдання), опанувати практичні навички самостійного спостереження і аналізу екскурсійних об'єктів (четверте завдання).

1.4 Функції екскурсії

Функція в перекладі з латинської означає виконання, здійснення кола діяльності, призначення, обов'язок, роль. Під функцією розуміють зовнішній прояв певного об’єкта, форму роботи закладу або підприємства.

Екскурсія покликана реалізувати насамперед **пізнавальну функцію.** Функція пізнання є провідною для екскурсії. Вона спрямована на формування нових знань науково-популярного характеру. Принцип науковості передбачає достовірність матеріалу. Усі факти, події, теоретичні положення подаються в науковому трактуванні, одержують висвітлення з урахуванням досягнень тих галузей сучасної науки, до яких вони мають відношення.

Достовірність знань вимагає від екскурсовода кропіткої роботи при написанні індивідуального тексту. Він повинен користуватися лише науковими або науково-популярними джерелами, матеріалами відомих авторів, чия компетентність не викликає сумніву. Неприпустиме використання анонімних матеріалів з «Інтернету», також не варто довіряти невідомим авторам. При підготовці тексту екскурсовод може звертатися за консультаціями до експертів, у т. ч. із проханням «переглянути текст екскурсії». Однак текст екскурсії може містити і «не наукову» інформацію. Найчастіше – це легенди, міфи, вірування, цитати з художніх творів. Екскурсовод (наприклад, зі словами «існує така легенда») має наголошувати на характері цієї інформації. Такі речі зазвичай цікаві для екскурсантів і добре ними сприймаються. Тому розповідь бажано розбавляти легендами, міфами, цитатами та ін. Часто вони забезпечують перепочинок у пізнанні складнішого, наукового за змістом матеріалу, тим самим поліпшуючи його сприйняття.

Популярність наукових знань полягає в тому, що вони мають бути присвячені тематиці, цікавій широкому загалу. Екскурсійною методикою такі теми вже окреслені – вони знайшли своє відображення у класифікації екскурсій за змістом:

- культово-релігійна;
- історична;
- природознавча;
- мистецтвознавча;
- літературна;
- виробнича та
- архітектурна тематики.

Тематична спрямованість знань зводиться до того, що весь матеріал підпорядковується єдиному завданню – розкриттю теми. Завдяки цьому знання набувають системного характеру, тобто подаються як єдине ціле. На одній екскурсії може розкриватися кілька тем одразу (наприклад, на оглядовій), однак все одно вони повинні переплітатися, ув'язуватися між собою.

Процес пізнання на екскурсії вимагає завершеності в розкритті теми. Так, шкільний учитель на уроці може почати тему, але, не встигнувши її розкрити, скаже: «Ми закінчимо наступного разу». В екскурсовода ж такої можливості не буде. Тому він зобов'язаний розкрити тему до кінця за відведений для екскурсії час. Тут потрібно уникати поширених помилок, коли на початку екскурсовод зі свіжими силами надто розлого розповідає, а наприкінці, часто біля найцікавіших об'єктів, поспішає, «жужмить» розповідь, навіть упускає деякі важливі питання, аби тільки встигнути.

Принцип популярності також передбачає, що знання повинні бути доступними. Це означає, що для їх сприйняття екскурсантам не потрібна попередня підготовка. Успіх екскурсії залежить від того, наскільки зрозуміло викладається матеріал, наскільки його зміст сприймається аудиторією. І це визначається не лише складністю самого тексту, але й науково-освітнім рівнем екскурсантів, особливо їх професійною освітою – якщо вона збігається з тематикою екскурсії, то розповідь може містити глибший аналіз, спиратися на складні поняття, активно використовувати терміни без тлумачення тощо. Якщо ж це діти, розповідь повинна бути простою і нею не варто зловживати. Залежно від аудиторії, текст екскурсії має три рівні складності: для дітей, для загалу, для фахових груп. Для останніх найчастіше організовуються екскурсії під час конференцій. Наприклад, на конференції архітекторів програмою передбачена архітектурна екскурсія містом.

Функція виховання органічно пов'язана з пізнавальним процесом. Вона має на меті розвиток навичок пізнання, закладає гуманістичні цінності, вчить «бачити прекрасне». Реалізувати цю функцію допомагає не лише добирання відповідних об'єктів і матеріалів, але й тенденційність екскурсовода як об'єктивний прояв його активної життєвої позиції. Він у своїй діяльності повинен керуватися чіткими засадами гуманістичного і естетичного виховання, бути носієм усіх тих цінностей, які він намагається передати екскурсантам.

Побачене та почуте на екскурсії має підштовхувати до оцінок і висновків. Проте процес виховання повинен відбуватися ненав'язливо – головне, щоб оцінні судження сприймалися екскурсантами як їхні власні. Цьому може допомогти створення атмосфери загального переживання у групі, яка могла б викликати певні почуття. Активні емоції в аудиторії викликає, насамперед, зоровий ряд, меншою мірою вони є наслідком власних емоцій екскурсовода.

Важливе значення для виховного процесу має співпереживання. Як приклад може бути наведений показ гетто та розповідь про масові розстріли євреїв. Посилити емоційний вплив і співпереживати всі жахіття голокосту допоможе розповідь про трагічну долю окремої людини (наприклад, для міста Чернівці – це може бути Пауль Целан). Так, через емоції жалю та ненависті, буде засуджений фашизм і голокост. Але не слід зловживати негативними почуттями, адже люди здійснюють екскурсії з метою відпочинку та гарного настрою.

Зміст процесу виховання залежить від зорового ряду на екскурсії, оскільки не можна «нав'язувати» оцінні судження у відриві від побаченого. Тому кожна із груп тематичних екскурсій має свої завдання. Природознавчі екскурсії займаються екологічним вихованням, вчать отримувати естетичну насолоду від спілкування з природою. Архітектурна і мистецтвознавча тематики спрямовані на естетичне виховання. Виробничі екскурсії формують повагу до праці та певної професії. Історично-етнографічна тематика засвідчує цінність звичаїв і традицій інших народів, виховуючи в такий спосіб толерантне ставлення до них.

Завдання виховання на екскурсії залежать також від складу групи. Якщо це місцеве населення, то через пізнання рідного краю формується почуття любові до нього, власної гідності та, зрештою, патріотизму. Якщо це туристи, то, показуючи унікальність місцевої культури, формується толерантне ставлення до етносу або регіону, яке може перерости в захоплення. Для іноземних туристів не останнім завданням на екскурсії є спростування стереотипів.

Функція організації культурного дозвілля. Під дозвіллям розуміють ту частину часу, що залишається в розпорядженні людини після робочого дня. Це вільний час у межах доби, тижня, року, який людина витрачає на власний розсуд, у т. ч. на активний відпочинок. З огляду на це, екскурсію відносять до тієї групи занять, що визначається терміном «пізнання і відпочинок». Будучи формою культурного дозвілля, вона забезпечує задоволення духовних і рекреаційних потреб людини.

Найбільшої популярності екскурсії, як форма організації культурного дозвілля, набули серед туристів. Вони міцно вкоренилися в мандрівництві та навіть сформували окремий вид туризму – пізнавальний. Унікальні об'єкти природи, визначні пам'ятки історії, культури, архітектури, розкидані по всьому світу, приваблюють мільйони подорожуючих. Їх бажання пізнавати світ, поєднуючись з прагненням побачити світ, роблять екскурсію популярним заняттям. Помітно зростає роль екскурсії в організації культурного дозвілля

місцевого населення, особливо там, де екскурсійні установи і музеї перейшли від епізодичних заходів до екскурсійних циклів. У такий спосіб вирішується завдання надати людям систему знань, наприклад, з історії рідного міста, про пам’ятки культури та архітектури, розташовані на його території.

Відповідно до цієї функції, пізнавальний процес набуває певних особливостей – насамперед, він має бути цікавим і не вимагати від екскурсантів надмірних зусиль для засвоєння інформації. Пізнання на екскурсії здійснюється через показ і розповідь. Людиною значно легше засвоюється зорова інформація, у той час як вербальне сприйняття потребує незрівнянно більших розумових зусиль і уваги. Недаремно кажуть: «краще раз побачити, ніж сто разів почути». Екскурсанти часто ставляться до пояснень як до чогось зайвого і непотрібного. Для них екскурсія – лише видовище, бажано цікаве, і великі словесні коментарі їх обтяжують. Цей настрій варто враховувати, висуваючи на перший план показ, натомість тривалі теоретичні пояснення небажані та перетворюють екскурсію на «лекцію під відкритим небом». Перебільшити роль показу на екскурсії неможливо, оскільки вагома частина того, про що йдеться, повинна бути представлена в зоровому ряді.

Екскурсію роблять цікавою її об’єкти. Вже на етапі їхнього відбору закладається той інтерес, з яким буде сприйматися інформація про них. Визначні пам’ятки здатні самі по собі зацікавлювати, утримувати увагу. Якщо ж об’єкти «нікчемні», то жодні методичні прийоми не зроблять екскурсію цікавою. Щоб інтерес зберігався впродовж усього часу, зоровий ряд доцільно вибудовувати від менш цікавих до найцікавіших об’єктів, намагаючись досягти кульмінації зорових вражень під кінець екскурсії. Для показу варто підбирати різноманітний матеріал, щоб уникнути монотонності зорового ряду.

Функція розширення світогляду та формування інтересів. Кожна екскурсія сприяє духовному збагаченню людини. Її учасники дізнаються чимало нового з історії, мистецтва, архітектури, літератури, економіки. Нерідко екскурсія конкретизує раніше набуті знання, допомагає екскурсантам «побачити на власні очі» те, про що відомо з літературних джерел, зі шкільної програми тощо.

Функція наукової пропаганди. Екскурсія сприяє поширенню політичних, філософських, наукових, художніх і інших поглядів, ідей і теорій. Виконуючи дану функцію, кожна екскурсія повинна мати чітку спрямованість. В основу екскурсії покладені принципи пропаганди, науковості, ідейності, зв'язку із життям, дохідливості та переконливості. Ці принципи виражають суть пропаганди, дозволяють виділити в ній головне. Їх слід розглядати в сукупності, тобто у взаємному зв'язку одного з одним.

Принцип науковості. Важливою якістю екскурсії як форми виховання та навчання є її науковий характер. Завдання екскурсії – сприяти поширенню наукових знань. Зміст екскурсії повинен викладатися відповідно до відомостей певного розділу сучасної науки, сприяти формуванню світогляду. Факти, події, теоретичні положення подаються в науковому трактуванні, висвітлюються з урахуванням досягнень тих галузей сучасної науки, до яких вони мають

відношення. Факти та події повинні завжди отримувати об'єктивну наукову оцінку.

Принцип ідейності. Ідея – це чіткий план дій для досягнення поставленої мети. В. Даль розглядав ідею «як поняття про речі, уява предмета, розумова уява». Ідейність слід розглядати як свідому прихильність до певної системи ідей. Принципи ідейності означають об'єктивний підхід до змісту фактичного матеріалу при підготовці екскурсії та переконаність екскурсовода, що викладає цей матеріал екскурсантам. Важливо, щоб кожна екскурсія готувалася з урахуванням даної вимоги, щоб відповідно до нього складалися документи для екскурсії – тексти і технологічна карта.

Не менш важливо, щоб екскурсовод будував свою розповідь на науковій теорії, послідовно висвітлюючи свою особисту (ідейну) переконаність. У розповіді екскурсовода, в аналізі об'єктів знаходить своє відображення не лише його ерудиція, але й тенденційність як об'єктивний прояв його активної життєвої позиції. Ідейний екскурсовод – це фахівець, що у своїй діяльності та у всіх своїх діях керується чіткими засадами. Матеріал екскурсій повинен бути пов'язаний з життям, дійсністю, практикою господарського та культурного господарювання, з тими змінами, що відбуваються в країні. Викладення фактичного матеріалу повинне супроводжуватися узагальненнями та висновками з урахуванням законів, що лежать в основі історичних та інших процесів.

Певні труднощі з'являються при спробі ***зв'язати матеріал, що викладається, з сучасністю***. Потрібно мати на увазі, що минуле та сьогодення в екскурсії, незалежно від теми, так чи інакше погоджуються між собою. Матеріал, що характеризує сучасність в екскурсіях, знаходить висвітлення в трьох аспектах:

- уся тема екскурсії цілком присвячена подіям сучасності («Донецьк будується», «Генеральний план реконструкції міста в дії»);
- сучасності присвячена частина екскурсії, одна або кілька підтем (наприклад, оглядові екскурсії містом, районом: «Донецьк – столиця Донбасу», «Край наш Донецький»). В екскурсії показується минуле (історія), сьогодення (сучасність) і майбутнє міста, району (перспектива). Показу сучасності відведена частина екскурсії;
- екскурсія повністю присвячена показу історичних подій, пам'яток історії.

Зв'язок з сьогоднішнім днем знаходить вираження в тому, що події минулого (часом багатовікової давнини) оцінюються з позиції сучасності, на основі досягнень науки. Коментарі та висновки враховують домінуючі точки зору сьогодення.

Ефективність екскурсії залежить від того, ***наскільки зрозуміло викладається матеріал***, наскільки він за своїм змістом є доступним для даної аудиторії. Як ми вже відзначали, необхідно враховувати підготовленість аудиторії, її загальноосвітній рівень, життєвий досвід.

Переконливість екскурсійного матеріалу забезпечується також:

- підбором найбільш важливих фактів, що розкривають тему;
- використанням переконливих порівнянь;
- вдалим підбором доказів; посиланнями на авторитетні джерела, спогади учасників і очевидців подій;
- демонстрацією фотографій, копій справжніх документів, карт, схем.

Функція інформації. Відповідно до теми екскурсія містить інформацію з конкретного розділу знань:

- історії;
- біології;
- археології;
- техніці тощо.

Від таких засобів інформації, як телебачення, радіо, газета, екскурсія відрізняється високою наочністю, оскільки в процесі її проведення обов'язковий показ об'єктів у їхньому природному середовищі.

Функція формування інтересів людини. Завдання екскурсії – повідомити інформацію аудиторії та викликати інтерес у людей до конкретної галузі знань. Так, після літературної екскурсії, у її учасників може виявитися інтерес до конкретного письменника, літератури з образотворчого мистецтва, літературній творчості, музеям, іншим екскурсіям. Для багатьох екскурсія стає початком роботи із самоосвіти.

Функція розширення культурно-технічного світогляду. Кожна екскурсія сприяє розширенню світогляду людини. Її учасники отримують знання в галузі історії, мистецтва, архітектури, літератури, економіки. Нерідко екскурсія конкретизує знання екскурсантів, допомагає їм побачити те, що вони знали з письмових джерел, зі шкільних програм, з лекцій. Одним із головних завдань екскурсії, з огляду на цю функцію, є розширення та поглиблення загальних знань, які протиставляються професійним і збагачують духовний світ людини. Зважаючи на це, екскурсовод повинен від конкретного матеріалу, який прив’язаний лише до певної території, перейти до загальних знань. Наприклад, під час ознайомлення з пам’ятками архітектури міста Чернівці екскурсовод повинен спробувати навчити розбиратися в архітектурних стилях, а розглядаючи історію Буковини, ув’язати її із загальними історичними подіями, відомими ще зі шкільної програми. Формування інтересів людини нерозривно пов’язане з розширенням світогляду. Завдання екскурсії – не лише занурити людину в певну галузь знань, але й сформувати до неї інтерес. Усе зводиться до того, щоб екскурсанти надалі намагалися самостійно почитати літературу з історії, архітектури, образотворчого мистецтва та ін. Можливо, цей інтерес переросте в хобі людини, значно збагативши у такий спосіб її життя.

1.5 Класифікація екскурсій

Класифікація екскурсій є центральним питанням екскурсійної теорії та має суттєве ***значення для процесів***:

- постановки цілей і завдань нових екскурсій;

- правильної розробки маршруту;
- формування підтем і використання методичних прийомів;
- забезпечення умов тісної співпраці екскурсовода з екскурсантами, а також
- діяльності методичної комісії.

Класифікація екскурсій може бути проведена на підставі декількох ***критеріїв***:

- їх змісту;
- складу учасників екскурсій;
- місця їх проведення;
- способу пересування екскурсантів;
- форми проведення екскурсій.

Зокрема, **за** своїм **змістом** екскурсії поділяються на:

- оглядові (багатопланові) і
- тематичні.

Оглядова екскурсія розкриває одразу декілька тем. Вона охоплює різнопланові *об'єкти*: пам'ятки історії, культури, архітектури, підприємства, природні об'єкти та ін. Їх об'єднує те, що через них відбувається ознайомлення з містом або краєм у цілому. Оглядові міські екскурсії становлять найбільший інтерес, особливо для туристів. Їх кількість завжди набагато перевищує число будь яких тематичних. І це зрозуміло, адже за короткий час, зазвичай за 3 години, екскурсанти одержують можливість познайомитися з містом у загальних рисах, побачити основні його принади.

Головне завдання оглядової екскурсії – дати загальне уявлення про місто, познайомити з визначними пам'ятками архітектури, розповісти про видатні сторінки з його історії та ін. Усе підпорядковується цій меті: відбір об'єктів показу, матеріалів для індивідуального тексту, ілюстрацій «портфелю екскурсовода». При цьому варто знайти такі сторони міського життя, що покажуть місто у вигідному для нього світлі, розкриють особливості та підкреслять його унікальність.

Незалежно від місця проведення оглядові екскурсії мають дещо схожу структуру. Кожна з них складається з низки підтем, у яких розкриваються різні питання: виникнення міста, історія його розвитку і забудови, особливості планування – обов'язкові в будь якій оглядовій екскурсії. Не обійтися тут і без розповіді про промисловість і культуру, характеристики наукових і навчальних закладів. Але завжди є одна або декілька тем, які відрізняють одне місто від іншого, створюють тільки йому притаманне «обличчя». Ці теми і повинні стати стрижневими при створенні оглядової екскурсії, тому що їх, насамперед, пам'ятатимуть і за ними згадуватимуть місто. Зокрема, військово-історична тема буде головною там, де відбувалися військові події, літературна – у містах, де проживали видатні письменники та поети. Наприклад, в оглядовій екскурсії Чернівцями переплітатимуться історична**,** архітектурна і мистецтвознавча тематики**;** для Яремче провідними будуть історично-етнографічна та природознавча теми.

Багатоплановий характер оглядових екскурсій визначає розмаїття об'єктів. За невеликий проміжок часу можуть бути показані руїни древньої фортеці, архітектура старого міста, пам'ятник видатній особі – місцевому уродженцеві, християнські собори та чимало іншого. Усі ці різнопланові об'єкти і підтеми, які на перший погляд мають мало спільного, повинні бути ув'язані між собою, зведені в єдине ціле.

Хронологічні межі оглядової екскурсії – від часу заснування (першої документальної згадки) до сьогодення з обов'язковим «поглядом у майбутнє». Тому маршрут, зазвичай, починають з місця заснування поселення і далі продовжують так, як розвивалося та зростало місто. Однак рідко коли вдається дотриматися хронологічного порядку, частіше ознайомлення з містом відбувається за тематико-хронологічним принципом, що дає певну свободу при визначенні послідовності показу об'єктів і розробці маршруту екскурсії.

При значній кількості пам'яток у місті не завжди вдається всіх їх охопити – деякими доводиться жертвувати, насамперед, заради оптимізації маршруту. Проте до них екскурсанти можуть виявляти жвавий інтерес. На догоду цьому, екскурсовод не повинен відхилятися від маршруту. Задовольнити цю зацікавленість можна, надавши коротеньку довідку та показавши ілюстрації цих об'єктів зі свого «портфеля».

На оглядовій екскурсії нерідко передбачається відвідування музею. Це робиться в тому випадку, якщо зоровий ряд на вулицях міста недостатній або маловиразний. У музеях найчастіше показуються археологічні, етнографічні або біографічні матеріали. Прийнято, що час, відведений на огляд тієї чи іншої музейної експозиції, не повинен перевищувати 30-40 хвилин.

Тематичні екскурсії, на відміну від оглядових, присвячені одній темі та охоплюють однотипні об'єкти, наприклад лише пам'ятки архітектури. Якщо це історична екскурсія, то в її основу може бути покладена одна або декілька подій, об'єднаних однією темою, а іноді й триваліший історичний період. Якщо це екскурсія на архітектурну тематику, то предметом вивчення можуть стати найцікавіші пам'ятки зодчества, розташовані на вулицях і площах міста, навіть окремі архітектурні ансамблі.

Зазначимо, що тематичні екскурсії рідко існують ізольовано. Зокрема, історичний матеріал використовується в архітектурно-містобудівній тематиці. Все залежить від конкретних умов проведення екскурсії, від особливостей того або іншого міста чи регіону. Тематичні екскурсії поділяються на такі ***групи:***

- історичні;
- природознавчі;
- мистецтвознавчі;
- літературні;
- виробничі;
- архітектурні;
- культово-релігійні.

Історичні екскурсії присвячені ознайомленню з історією краю, у т. ч. з певним періодом. Крім того, вони можуть бути:

- археологічними;
- етнографічними;
- військово-історичними та
- біографічними.

Археологічні екскурсії побудовані на показі артефактів, виявлених у місцях розкопок древніх поселень, поховань, городищ тощо. Передбачають ознайомлення з предметами давньої матеріальної культури, що несуть інформацію про минуле (рештки споруд, господарські знаряддя, зброя, одяг, предмети культу і поклоніння та ін.).

Етнографічні екскурсії передбачають ознайомлення з культурою та побутом місцевого населення. Для цього можуть відвідуватися профільні музеї. Найцікавішими з-поміж них є скансени – музеї просто неба, де відтворене стародавнє село зі спорудами, реконструйованими в первісному вигляді з відповідним природним оточенням (наприклад, селянські садиби різних соціальних прошарків населення, млини-вітряки, кузня, корчма, сільська управа, церква та ін.). Усередині приміщень, як правило, відтворені історичні інтер'єри та експонуються предмети традиційної народної культури та побуту: знаряддя праці, колекції чоловічого і жіночого одягу, вироби декоративно-прикладного мистецтва тощо. Не менш цікавим є ознайомлення з народною культурою та побутом «наживо» – у селах, де збережені традиції предків. Відвідування садиб, у яких господарі підтримують давній уклад життя, викликає значний інтерес з боку екскурсантів. Тут можна не лише чимало побачити, але й скуштувати страви місцевої кухні, взяти участь у майстер-класах з народних ремесел та ін. Така «етнографічна анімація» робить екскурсії надзвичайно пізнавальними і цікавими. Вони стають дедалі популярнішими в сільському зеленому туризмі.

Військово-історичні екскурсії передбачають відвідування місць, де відбувалися значимі військові події, з показом військово-інженерних споруд – фортець, башт, бастіонів, земляних валів та ін. (Хотинська та Кам'янець-Подільська фортеці). Їх також проводять по місцях, пов'язаних з подвигами народних героїв. Зрештою, на таких екскурсіях відвідуються військово-історичні музеї та меморіали.

Найбільша складність в історичній тематиці – унаочнення подій. Найлегше для цього скористатися портфелем екскурсовода. Можна також, зокрема в автобусі, організувати перегляд документального фільму. Дуже допоможе в унаочненні такого матеріалу відвідування музею та ознайомлення з експозицією, присвяченою цій історичній події. Інші експозиції, які не відповідають тематиці, на таких екскурсіях ігноруються. Найкращий варіант – це, коли в історичних місцях знаходяться меморіальні музеї з експозиціями, де представлені документи, карти, фотографії, малюнки, а також справжні речі – «свідки» тих подій, наприклад зброя, військова амуніція та ін.

Унаочнити події з минулого можна за допомогою історичної реконструкції. Однак подібні заходи дуже витратні й не розраховані на одну чи кілька екскурсійних груп – вони потребують масового глядача. Реконструкції

подій стають можливими на екскурсії масовці (про неї трохи згодом) або на фестивалях: військово-історичних, етнографічних тощо. Проте масовість і хаос, які панують на фестивалях, значно ускладнюють, інколи, унеможливлюють проведення екскурсій.

Природознавчі екскурсії поширені, насамперед, в районах з недоторканою природою, особливо в гірській місцевості, де основними екскурсійними об'єктами є визначні пам'ятки природи: гірські вершини та хребти, мальовничі ущелини, водоспади та ін. Але й на рівнинній території можна побачити чимало цікавого: соснові та букові ліси, ділянки цілинного степу, річкові долини, квітучі луки тощо. Здебільшого об'єктами показу на таких екскурсіях є унікальні пам'ятки природи, які охороняються державою. Тому одна з основних тематик – природоохоронна, що робить ці екскурсії надзвичайно популярними в екологічному туризмі. Відповідно до елементів неживої природи, що являють собою об'єкти пізнання, ці тематичні екскурсії можна поділити на:

- геолого-геоморфологічні – на них відвідуються мальовничі скелі, кручі, каньйони і химерні форми рельєфу, зумовлені особливостями геологічної будови місцевості, печери та інші форми карсту;
- гідрологічні – присвячені огляду озер, річок і річкових до лин, особливий інтерес через свою унікальність викликають водоспади;
- ландшафтні – передбачають ознайомлення з унікальними природними комплексами, ландшафтами, національними природними парками, заповідниками та ін.

Крім того, природничі тематики можуть бути:

- зоогеографічними;
- ботанічними.

При цьому ознайомлення з тваринним і рослинним світом краю відбувається як у його природному середовищі, так і в зоопарках, ботанічних садах. Останні екскурсії, на відміну від інших природничих тематик, можуть проводитися в місті.

Природознавчі екскурсії, крім пізнання, передбачають отримання естетичної насолоди від спілкування з природою. Тому маршрути до об'єктів повинні прокладатися з урахуванням естетичної цінності ландшафтів: наприклад, краще провести людей гірським хребтом, звідки відкриваються мальовничі краєвиди, аніж пройти траверсом по лісових хащах. Отримання естетичної насолоди передбачає, що екскурсовод дорогою має звернути увагу групи на найцікавіші об'єкти природи та запропонувати насолодитися їх красою. Його розповідь при цьому обмежується наданням коротенької довідки, тобто застосовується така форма проведення, як екскурсія-прогулянка.

Одна з особливостей природознавчих екскурсій пов'язана з тим, що об'єкти показу часто перебувають у важкодоступних і навіть небезпечних місцях. Гірські дороги і стежини можуть бути досить крутими, пролягати над прірвами або кам'янистою місцевістю тощо. Тому прокладати маршрут

необхідно з дотриманням правил безпеки, а його пішохідна ділянка має бути доступною для пересічної людини**,** тобто не потребувати спеціальної підготовки, спорядження або взуття. Ця особливість робить чимало природознавчих екскурсії сезонними, залежними від погоди**.** Наприклад, сильний дощ не лише унеможливлює, але й робить недоцільними прогулянки в горах.

Розв'язати цю проблему можна, використовуючи адекватний транспортний засіб**.** Наприклад**,** для екскурсії Дністровським каньйоном найкраще підійде прогулянковий катер: з нього зручніше оглянути місця, важкодоступні з суходолу, до того ж можна зробити це за будь-якої погоди. А на гірськолижному курорті «Мигове», що в Буковинських Карпатах, для ознайомлення з околицями використовують переобладнаний військовий бронетранспортер**.** Такий транспорт стає додатковою атракцією**,** вносить в екскурсію елемент розваги, робить її цікавішою.

Мистецтвознавчі екскурсії передбачають ознайомлення з унікальними творами мистецтва**,** життям і творчістю відомих митців**.** Мистецтвознавчі екскурсії поділяються на три групи**:**

- театрально-кінематографічні, що проводяться в театрах і на кіностудіях, де екскурсанти знайомляться з роботою їх творчих колективів «за лаштунками». По завершенні таких екскурсій доцільно організувати перегляд театральної вистави або кінофільму**,** творчу зустріч з акторами і режисерами**.** Ця тематика також охоплює ознайомлення з життям і творчістю відомих акторів, найчастіше – у музеях-садибах, наприклад Івана Миколайчука в селі Чортория Чернівецької області;
- музично-історичні екскурсії передбачають відвідування філармоній та інших концертних установ**,** де туристи ознайомлюються з їх історією та досягненнями у сценічному мистецтві. Екскурсії, присвячені життю і творчості відомих співаків**,** композиторів і музикантів, можуть проводитися в меморіальних музеях**,** наприклад Володимира Івасюка в Чернівцях**.**
- образотворчі екскурсії являють собою ознайомлення з живописом, скульптурою, графікою в художніх музеях, картинних галереях, на виставках та ін. Якщо об'єктами показу є пам'ятники і монументи**,** то такі екскурсії називаються монументально-скульптурними. Їх відрізняє проведення на вулицях і площах міста**.** На образотворчих екскурсіях можуть також розглядатися життя і творчість відомих скульпторів і художників.

Літературні екскурсії бувають трьох видів**:**

- літературно-біографічні;
- літературно-історичні;
- літературно-художні.

Зміст літературно-біографічних екскурсій зрозумілий із самої назви**.** Якщо з певним містом пов'язана біографія відомого письменника, поета чи драматурга, то швидше за все в будинку, де він проживав або працював, буде облаштований меморіальний музей**.** Розкриття цієї теми відбуватиметься**,** насамперед, у таких музеях. Можуть відвідуватися й інші пам'ятні місця, де

зазвичай встановлюють меморіальні дошки, у т. ч. могили на цвинтарі. Наприклад, у Чернівця – це меморіальні музеї і пам'ятні місця, пов'язані з біографією О. Кобилянської та Ю. Федьковича.

Літературно-історичні екскурсії передбачають відвідування пам'ятних місць, пов'язаних з життям письменників чи поетів, які зробили вагомий внесок у літературу певного історичного періоду. У цьому випадку акценти переносяться з їхньої біографії на творчість та її особливості, що дозволяє виділити окремий період у розвитку літератури. Вони розкриваються в контексті історичних обставин, що склалися на той час. У Чернівцях яскравим прикладом є німецькомовна єврейська поезія, розвиток якої припадає на румунську добу в історії міста (1918-1940 рр.). Її представниками, зокрема, були Пауль Целан і Роза Ауслендер.

Літературно-художні екскурсії проводяться по місцях, відображених у відомих літературних творах, наприклад, собор Паризької богоматері у столиці Франції з однойменного роману В. Гюго. Літературні герої можуть стати настільки популярними, що їм присвячують музеї – Шерлока Холмса на Бейкер Стріт.

На *виробничих екскурсіях* відбувається ознайомлення з певним підприємством, його історією, економічною діяльністю, технологічними процесами. Не рекомендується організовувати екскурсії в підземні шахти, на рудники, підприємства харчової промисловості. Виробничі екскурсії охоплюють кілька підтем, які можуть поєднуватися або подаватися окремо:

- виробничо-історична;
- виробничо-економічна;
- виробничо-технічна.

Виробничо-історична тематика присвячена історії заснування та розвитку підприємства. Її слід ув'язувати із загальними процесами розвитку промисловості в місті, краї чи країні. Якщо на підприємстві існує музей, то екскурсія передбачає його відвідування.

На виробничо-економічних екскурсіях відвідуються офісні приміщення і розкриваються такі питання, як менеджмент та маркетинг підприємства, собівартість його продукції, продуктивність праці та її організація тощо.

Виробничо-технічні передбачають показ технологічного процесу, роботи окремих цехів, ділянок. Такі екскурсії становлять найбільший інтерес і мають певні особливості. Будь-яке виробництво пов'язане з небезпеками: працюючі верстати, робота кранів, рух транспорту – все це загрожує життю і здоров'ю людини. Дотримання правил поведінки в цехах і на виробничих ділянках – найважливіше питання на таких екскурсіях. Тому вони розпочинаються з інструктажу з техніки безпеки, після якого можуть бути роздані засоби індивідуального захисту, зокрема каски. Знайомить із виробництвом і коментує технологічні процеси, як правило, інженер підприємства, екскурсовод у цей час йому допомагає – організовує групу, стежить за дотриманням правил безпеки тощо.

Особливу групу складають спеціалізовані виробничі екскурсії, які проводяться, наприклад, з метою професійної орієнтації підлітків. Вони присвячені докладному та всебічному ознайомленню з однією або кількома профільними професіями на цьому підприємстві. Сюди ж увійдуть екскурсії для груп, сформованих із представників подібних професій з інших підприємств. Це один із способів перейняти досвід, підвищити кваліфікацію кадрів та ін.

Архітектурні екскурсії – це ознайомлення з будинками, громадськими спорудами, які мають архітектурну цінність. Це можуть бути житлові та адміністративні будівлі, церкви, школи, театри, музеї, університети, мости, збудовані в різні періоди. Такі екскурсії покликані, по-перше, показати пам'ятки зодчества і сформувати загальне уявлення про містобудівничий образ поселення; по-друге, на прикладі місцевого матеріалу спробувати навчити екскурсантів розбиратися в архітектурних стилях. Найпопулярніша ця тематика в містах, де збережена стара частина із забудовою від середньовіччя до початку XX ст. Саме тоді формувалися основні стилі, які мають високу художню цінність: готика, ренесанс, бароко, класицизм, модерн. Пізнавати пам'ятки зодчества у відриві від цих стилів неможливо. Тому архітектурно-планувальні особливості класицизму, декоративне оздоблення фасадів у бароко та інші подібні знання стають провідними на таких екскурсіях. Ця тематика передбачає не тільки ознайомлення з архітектурними стилями, але й виокремлення з-поміж них того, який формує «обличчя» міста. Чернівці, наприклад, відомі своїми сецесійними будівлями, створеними представниками віденської школи модерну Отто Ваґнера.

Така галузь, як зодчество, досить багата на терміни (ордер, капітель, ризаліт, портик), більшість з яких екскурсанти можуть чути вперше. Складність розкриття цієї теми полягає в тому, що без цих термінів не обійтися, і кожен із них потрібно наочно розтлумачити. Так, вживаючи поняття «сандрик», доцільно не тільки показати його, але й додати «ось той невеликий карниз, розташований над отвором вікна». При цьому не можна перетворювати текст екскурсії на «термінологічний словник», оскільки це значно ускладнює сприйняття матеріалу. Потрібно обмежитися лише поняттями, характерними для того або іншого архітектурного стилю. Зокрема, для бароко – це «розкріповка». На початку екскурсії бажано сформувати базові поняття, що притаманні всім архітектурним стилям і пронизують увесь задіяний матеріал. Безумовно, без «всюдисущого ордера» тут не обійтися, при цьому варто не тільки показати його наживо, але й продемонструвати ілюстрацію одного з античних храмів, провести паралелі та вказати на історичне коріння цього поняття. Архітектурні екскурсії можуть охоплювати як визначні пам'ятки зодчества міста, так і бути більш спеціалізованими. Тобто, передбачати огляд споруд лише певного типу (як-от сакральна архітектура) або зведених одним зодчим. Це може бути і ознайомлення з архітектурою певного періоду або стилю.

Культово-релігійні – це екскурсії церквами і храмами, до монастирів. Вони також охоплюють чимало інших об'єктів, у т. ч. дзвіниці, церковні поховання, джерела святої води, скити тощо. Головною в них є релігійна тематика, коли на передній план виходить культове значення об'єкта, а не його архітектурна або історична цінність. На таких екскурсіях розглядається релігійне життя місцевої громади, ознайомлюються з морально-етичними основами різних віросповідань, змістом їх обрядів і традицій. При цьому наголос робиться як на спільних рисах, так і на конфесійних відмінностях. Наприклад, доцільним є проведення паралелей між православним і католицьким храмами, які перебувають поруч або пізнаються один за одним. Тут підкреслюється їхня спільна належність до християнської віри, а також показуються відмінності: орієнтація вівтаря на захід чи схід, наявність іконостаса чи органа та ін.

Пізнання пам'яток сакральної архітектури зазвичай розпочинається з ознайомлення з історією будівництва, планувальними особливостями споруди, архітектурним стилем. Далі об'єкти оглядаються зсередини. Однак тут існують певні правила: некоректно у храмі розташовувати групу біля вівтаря, казати «подивіться, будь ласка, на цю ікону» і далі надавати розгорнуту екскурсійну інформацію. Група не повинна виділятися серед прихожан і порушувати звичного для храму розпорядку. Для цього екскурсовод перед церквою розповідає про іконостас, настінні розписи, раки з частинками мощей святих та інші християнські реліквії, що знаходяться всередині, а потім заводить групу в храм і «тихенько» звертає увагу на все те, про що йшлося на вулиці.

Іншою особливістю відвідувань соборів і церков є «дрескод» – чоловіки перед входом знімають головний убір, а жінки повинні бути з покритою головою та в довгій спідниці (особливо це стосується більш аскетичних православних церков). Тому в храмах, які часто відвідуються туристами, є хустини і спідниці із запахом, якими екскурсанти-жінки можуть завжди скористатися.

Достатньо уваги під час розкриття релігійної тематики присвячується ознайомленню з іконами, фресками та іншим церковним начинням. Екскурсовод повинен бути добре обізнаний із цими предметами та їх призначенням. У розповіді можуть використовуватися богословські терміни, значення яких не завжди відомі екскурсантам. Тому їхній зміст потрібно роз'яснювати. Наприклад, плащаниця – це полотнище, яким був огорнутий Ісус, знятий із хреста, на якому відбилося його тіло.

Ця тематика потребує толерантного ставлення до релігійних переконань екскурсантів. У групі можуть бути представники різних віросповідань, тому некоректною буде позиція на зразок: «ця віра від бога, а інша – від чорта». Адже так можна спровокувати конфлікт, у т. ч. усередині самої групи. Екскурсовод повинен відчувати ці моменти і уникати провокаційних дискусій, «гасячи» їх ще на самому початку. Образити релігійні почуття людей можуть навіть атеїстичні погляди екскурсовода, тому він повинен бути «з вірою в душі».

За складом учасників екскурсії поділяються на групи:

- для дітей, дорослих і «сеньйорів»;
- для загалу і фахових груп;
- для місцевих жителів;
- для туристів – внутрішніх та іноземних.

Класифікація за складом учасників передбачає, що одна і та ж екскурсія матиме кілька варіантів: можуть різнитися об'єкти показу і зміст розповіді, протяжність пішохідної частини маршруту та загальна тривалість екскурсії тощо.

Важливим є врахування різниці у віці, що впливає, насамперед, на освітній рівень та життєвий досвід екскурсантів. Від цього залежатиме розповідь екскурсовода, адже відомості мають бути доступні та водночас не загальновідомі, так би мовити, «не на слуху» в кожного, бо тоді до них швидко зникне інтерес. Але й не можна, щоб матеріал був надто відірваний від знань екскурсантів. У цьому випадку інтересу не буде за що «зачепитися» й не виникне зацікавленості. Нові відомості повинні лягати на ґрунт знань, сформованих набутою освітою та попереднім життєвим досвідом.

Дітям тривала розповідь швидко набридає. Їхню увагу досить складно утримати, адже для них екскурсія – це, насамперед, «калейдоскоп вражень». Навіть екскурсії для молодшого шкільного віку і старшокласників істотно різняться між собою за мовою, глибиною аналізу, тривалістю розповіді, розважальністю. ***Дорослі*** легше зосереджуються на об'єктах показу та сприймають вербальну інформацію. Вони готові вислухати значно більше, ніж діти, при цьому намагаються розібратися в почутому. ***«Сеньйори»*** чутливі до фізичних навантажень – вони швидко втомлюються і не можуть долати значні відстані пішки.

Вихідною позицією при розробці екскурсій для дорослих є те, що група складається з людей різних професій із середнім рівнем загальних знань – так званий «загал». Такі екскурсії набули найбільшого поширення.

Загалу протиставляються фахові групи, сформовані з представників певної професії. Зокрема, для них бажано включити в оглядову екскурсію містом підтему, дотичну до їх професійних інтересів. На передній план виходить фаховість групи в той час, як, наприклад, для архітекторів проводиться однойменна тематична екскурсія. Такі випадки дуже поширені на різноманітних конференціях – традиційно після пленарних засідань і роботи в секціях проводити близькі за тематикою екскурсії.

Якщо ***екскурсанти місцеві,*** то більшість об'єктів показу їм уже знайома, вони знають планування міста та дещо з його історії, тобто значно краще за туристів підготовлені до сприйняття краєзнавчої інформації. «Багаж знань» про рідний край дозволяє на таких екскурсіях не починати з «нуля». Можна зекономити час на загальних відомостях і більше зосередитися на розкритті внутрішнього змісту об'єктів, подій, пов'язаних із ними. З іншого боку, на екскурсіях для місцевого населення важко досягти ефекту першого враження. Прийом попереднього огляду, наприклад, коли групі перед розповіддю дають можливість самостійно ознайомитися з об'єктом, втрачає сенс.

В екскурсіях ***для туристів*** слід виходити з того, що вони в цьому місті вперше і нічого про нього не знають**.** Різко відрізняються групи, сформовані внутрішніми туристами та іноземцями**.** Екскурсія з іноземцями повинна проводитися їх рідною мовою. Використання перекладача тут недоцільне**,** оскільки час розповіді за рахунок перекладу зростає удвічі та можлива втрата інформації, як через «зіпсований телефон»**.** Отже, екскурсовод повинен вільно володіти відповідною іноземною мовою**.** Суттєве значення має країна походження туристів**,** адже її та місце проведення екскурсії може пов'язувати спільна історія. Наприклад, Буковина з кінця XVIII до початку XX ст. перебувала у складі Австро-Угорської імперії**.** Тому для туристів з Австрії найцікавішим буде саме цей період в історії Чернівців**.** Для туристів з Ізраїлю значний інтерес у столиці Буковини становитимуть «єврейські місця». Це означає, що оглядова екскурсія містом матиме кілька варіантів, відповідно до того, чи місцеві туристи, чи іноземці, а також залежно від того, з якої вони країни.

Отже, класифікація екскурсій за складом учасників є своєрідним камертоном, що допомагає екскурсоводу з перших хвилин вибрати правильну «тональність». Адже без цього неможлив**о** досягти ефективності в пізнавальному процесі, зробити його цікавим.

За місцем проведення екскурсії поділяють на**:**

- міські;
- заміські;
- виробничі;
- музейні;
- релігійні.

Запропонований поділ ґрунтується на особливостях методики проведення екскурсій для кожної з п'яти груп. Перші дві групи виділяються за просторовим принципом.

Міські екскурсії бувають оглядовими і тематичними та передбачають показ як усього міста, так і окремих його частин, наприклад історичного середмістя або якогось району. Вони можуть бути і комплексні, з відвідуванням одного з міських музеїв**.** При цьому оглядаються не всі експозиції, а лише ті, що допомагають розкрити одну з підтем екскурсії містом**.** Міські екскурсії надзвичайно поширені, оскільки зосередженість значної кількості пам'яток на невеликій території робить пізнавальний процес насиченим і цікавим, а незначні відстані між об'єктами дозволяють долати їх пішки. Останній момент має велике значення, адже використання автобуса на маршруті значно здорожує екскурсію. Іноді, особливо у великих містах, без транспортного засобу не можна обійтися взагалі. У більшості випадків автобус використовується з метою перевезення групи містом від однієї пішохідної ділянки маршруту до іншої, у т. ч. від готелю і назад. Заміські екскурсії проводяться за межами міста, звідки береться група й починається маршрут, тобто звідти, де екскурсанти проживають або туристи зупинилися на ночівлю.

Заміські маршрути можуть включати відвідування й інших міст, наприклад, екскурсія з Чернівців до Кам'янець-Подільського. За змістом вони можуть бути оглядовими і тематичними. Оглядові екскурсії мають на меті розкриття кількох підтем краєзнавчого характеру. Зазвичай заміські екскурсії проводяться з використанням транспортного засобу. Загальна протяжність (в обидва боки) автобусних маршрутів не перевищує 250 км, тобто відстань до найвіддаленішого об'єкта не повинна бути більшою за 125 км. Це так званий екскурсійний радіус, у межі якого, зокрема, потрапляє вся територія Чернівецької області та прилеглі території сусідніх областей, у т. ч. місто Кам'янець-Подільський. Відстань, яку готові долати екскурсанти, залежить від самого об'єкта пізнання. Якщо він цікавий, то можна потерпіти незручності тривалого переїзду та заплатити за це вищу ціну. Тут спрацьовує просте правило: чим далі розташований об'єкт, тим цікавіший він повинен бути. Наприклад, до залишків фортеці «Черн», що на західній околиці Чернівців, екскурсійні групи рідко коли добираються; натомість заради Хотинської фортеці вони залюбки долають 70 км, і це лише в один бік. Заміські екскурсії бувають декількох видів:

- *перший* – це екскурсії, які проводяться лише в кінцевому пункті, наприклад у Хотині. Зупинки по дорозі заради інших об'єктів не робляться, однак може надаватися шляхова інформація. Маршрут у таких випадках радіальний, тобто передбачає повернення тією ж дорогою. При цьому екскурсію в кінцевому пункті часто проводить місцевий екскурсовод або працівник музею;
- у *другому* випадку, маршрут охоплює кілька більш-менш рівноцінних об'єктів. Вони можуть бути різнопланові, що характерно для оглядових заміських екскурсій, а також однопланові, якщо екскурсія тематична, наприклад монастирями Буковини. Часто такі маршрути організовують у тих випадках, коли привабливості та інформативності одного об'єкта недостатньо для організації заміської екскурсії. Тоді кілька пам'яток об'єднують одним маршрутом, як правило, кільцевим, аби підвищити його загальну привабливість;
- *третій* вид передбачає наявність основного об'єкта, заради якого здійснюється екскурсія. Дорогою до нього робляться зупинки та відвідуються інші об'єкти, варті уваги або дотичні за тематикою.

Наступні групи екскурсій за місцем проведення виокремлюються, виходячи з особливостей методики і техніки проведення, а також правил поведінки на об'єктах.

Місцем проведення ***виробничих екскурсій*** є заводи, фабрики, будівництва промислових, житлових і культурно-побутових об'єктів, сільськогосподарські підприємства, залізничні вокзали, річкові та морські порти, аеропорти, науково-дослідні та проектні інститути, лабораторії тощо. Усі ці об'єкти діючі – на них «вирує своє життя», яке не зупиняється заради екскурсантів. Тому їх огляд організовується таким чином, щоб не заважати виробничим процесам і порушувати робочих графіків. Екскурсії тут проводить

працівник підприємства або організації – головний інженер або відповідальний за зв'язки з громадськістю. Інша особливість таких екскурсій – необхідність дотримання певних правил поведінки, продиктованих тим, що виробничі цехи є місцями підвищеної небезпеки, особливо для сторонніх осіб.

Музейні екскурсії проводяться з метою ознайомлення відвідувачів з предметами, що перебувають у музейних фондах, представлених в експозиціях або на виставці. Залежно від профілю музею такі екскурсії поділяються на:

- *історичні* – загальноісторичні, військово-історичні, археологічні, етнографічні;
- *мистецтвознавчі* – образотворчого мистецтва, театральні, музичні, прикладного мистецтва;
- *технічні* – політехнічні, технічні галузеві (зв'язку, транспорту, будівництва, сільського господарства, машинобудування та ін.);
- *природничо-наукові* – зоологічні, ботанічні, геологічні.

Окрім музеїв названих профілів, існують комплексні, здебільшого краєзнавчі музеї. Особливу ж групу становлять музеї меморіальні. Їх експозиції присвячені важливій історичній події або життєвому шляху видатних державних і військових діячів, письменників, художників, композиторів, учених та народних героїв. Створюються такі музеї в місцях, де відбувалися історичні події, або в будинках і квартирах, у яких проживали видатні особистості. Музейні екскурсії проводяться екскурсоводами, які входять до штату музею. Перш ніж вийти на аудиторію, екскурсовод так само повинен підготувати індивідуальний текст і здати пробну екскурсію методичній комісії.

Релігійні екскурсії проводяться в культових спорудах, соборах, церквах і монастирях. Вони присвячені релігійній тематиці та передбачають ознайомлення із храмами зсередини. Проводити їх можуть як екскурсоводи, так і церковнослужителі, останнє особливо є характерним для монастирів. Однією з особливостей на таких екскурсіях є правила поведінки у храмі:

- перед входом усі чоловіки повинні зняти головний убір, а жінки, навпаки, покрити голову;
- екскурсовод має підкреслити, що накладати хресне знамення не обов'язково для представників інших віросповідань або атеїстів;
- екскурсійну групу не можна розташовувати спиною до вівтаря;
- прикладатися до ікон потрібно не нафарбованими губами;
- фото- і відеозйомка у храмах дозволяється лише з благословення його настоятеля.

Певні вимоги висуваються і до поведінки та одягу відвідувачів храму, особливо це стосується екскурсовода. Його пристойна поведінка та зовнішній вигляд – необхідна умова проведення екскурсії у храмі. Група ж своїми діями та висловлюваннями не повинна ображати релігійні почуття віруючих, відповідальність за це лягає на «плечі» екскурсовода.

За способом пересування екскурсії поділяють на:

- пішохідні,
- транспортні

- комбіновані.

Пішохідні екскурсії характеризуються найбільш гнучким маршрутом: можна пройти там, де не проїде жоден транспорт, а отже, дістатися тих об'єктів, до яких в інший спосіб не добратися неможливо. Вигідним тут є і повільний темп руху, який забезпечує найсприятливіші умови для показу об'єктів і розповіді екскурсовода. Пішки можна безпосередньо наблизитися до пам'ятки, обійти її з різних боків, навіть доторкнутися до неї. Це дозволяє екскурсантам глибше дослідити об'єкт, відчути себе учасниками подій, про які розповідає екскурсовод. Іншою важливою перевагою пішохідних екскурсій є її відносно низька вартість і простота в організації – фактично вона проводиться силами одного екскурсовода.

Недоліки пішохідних екскурсій випливають із переваг – повільний темп руху та ліміт часу разом із втомою, яка з'являється при тривалому пересуванні пішки, обмежують загальну протяжність маршруту до 2-6 км. У такий спосіб неможливо далеко дістатися та охопити пам'ятки, віддалені одна від одної. Тому пішохідні маршрути придатні для проведення екскурсії на компактних територіях зі значним скупченням об'єктів. У більшості випадків – це міські екскурсії історичним середмістям, яке, до речі, часто закрите для транспорту.

Цього недоліку позбавлені ***транспортні екскурсії***. Вони дозволяють ознайомитися з великою міською або заміською територією, залучити до екскурсійного показу об'єкти, які знаходяться на значній відстані. Транспортні екскурсії складаються з переїздів, під час яких, як правило, пізнавальний процес не відбувається. Однак у дорозі може надаватися шляхова інформація з показом об'єктів через вікна або з відкритих майданчиків транспортного засобу. Переїзди здійснюються від об'єкта до об'єкта та передбачають зупинки з обов'язковим виходом групи з транспортного засобу для огляду визначних пам'яток. Саме на таких зупинках і відбувається екскурсійне пізнання.

Серед транспортних засобів найпоширенішим є туристичний автобус. Розвинута мережа автодоріг дозволяє дістатися автобусом до місць, недоступних для інших видів транспорту. Його швидкість пересування та рівень комфорту роблять зручними переїзди на відстані до 200-250 км, що цілком достатньо для організації заміських екскурсій. Місткість туристичного автобуса найближча до чисельності екскурсійної групи, а вартість перевезення одного пасажира прийнятна для людини із середнім достатком. Фактично автобус незамінний на заміських маршрутах. А у великих містах навіть з'являються спеціальні екскурсійні двоповерхові автобуси з відкритим верхом. Такі «оглядові майданчики на колесах» дозволяють охопити велику кількість об'єктів, розкиданих по всьому місту, адже чимало з них оглядаються з «верхньої палуби» під час коротких зупинок. Для проведення екскурсій використовують також річкові теплоходи, спеціально обладнані трамваї та інші види транспорту, у т . ч. й такі екзотичні, як повітряні кулі.

До недоліків таких екскурсій можна віднести те, що маршрути прив'язуються до існуючої мережі транспортних шляхів. Використання транспортного засобу також значно здорожує екскурсію та ускладнює її

організацію. Фактично екскурсійному бюро потрібно мати свій автобус або угоду із транспортним підприємством.

У ***комбінованих екскурсіях*** поєднуються переваги двох попередніх видів: використання транспортного засобу дозволяє відвідувати об'єкти, що знаходяться на великій відстані, а пішохідні ділянки маршруту забезпечують вигідний темп руху і дозволяють ознайомитися з пам'ятками безпосередньо. Найпоширеніший випадок – заміські екскурсії до інших міст. Так, 90 км шляху з Чернівців до Кам'янця-Подільського долається автобусом, а огляд старої частини «Кам'янця» здійснюється пішки. Комбінованими можуть бути і маршрути оглядових екскурсій великими містами. З метою охоплення значної території, використовують транспортній засіб. Однак, якщо здійснювати огляд усіх пам'яток на автобусі, доведеться робити багато зупинок з виходом та посадкою екскурсантів, а це забирає час і втомлює групу. Тому нетривалі переїзди замінюють пішохідними ділянками маршруту. У цьому випадку об'єкти міста об'єднують в локації – їх просторові скупчення. Пересування групи в межах локації відбувається пішки, а долання значних відстаней між ними – з використанням транспортного засобу. Комбінованими можуть бути і маршрути оглядових екскурсій великими містами. Щоб охопити значну територію, використовують транспортній засіб. Однак, якщо здійснювати огляд усіх пам'яток на автобусі, доведеться робити часті зупинки з виходом та посадкою екскурсантів, а це забирає час і втомлює групу. Тому нетривалі переїзди замінюють пішохідними ділянками маршруту. У цьому випадку об'єкти міста об'єднують в локації – їх просторові скупчення. Пересування групи в межах локації відбувається пішки, а долання значних відстаней між ними – з використанням транспортного засобу.

За формою проведення екскурсії бувають ***звичайні*** – представлені всім спектром оглядових і тематичних екскурсій, що проводяться без урахування особливостей нижченаведених форм.

Екскурсія-масовка проводиться для великої аудиторії – до кількох сотень учасників. Усіх їх об'єднують у кілька груп і кожна зі своїм екскурсоводом вирушає за одним і тим же маршрутом. Найважче тут організувати процес таким чином, щоб групи не заважали одна одній. До їх особливостей відносять те, що масовий глядач здатний зробити значні витрати, пов'язані з організацією історичних реконструкцій, театралізованих вистав та ін. Тому екскурсія-масовка інколи передбачає подібні заходи. Наприклад, після огляду Хотинської фортеці може бути розіграний штурм замку за участю акторів в обладунках та зі зброєю середньовіччя. За інших обставин такі заходи можливі лише на фестивалях. Екскурсія-масовка – явище епізодичне, зібрати з десяток груп одночасно на одному маршруті вдається досить рідко. Найхарактернішою вона є для морських і річкових круїзів, адже програма таких турів включає проведення екскурсій у місцях заходу корабля в порт, а на борту лайнера може перебувати до тисячі пасажирів.

Екскурсія-прогулянка характерна для природознавчої тематики, якщо місцем проведення є ліс, берег моря, долина річки, гірський хребет та ін. Вона

передбачає відвідування визначних пам'яток природи та обов'язково включає пішохідну ділянку маршруту, якою, власне, і здійснюється прогулянка. Оскільки пізнавальна інформативність об'єктів низька, то головним тут стає отримання естетичної насолоди від спілкування з природою. Тому більшість часу займає самостійний огляд об'єктів, а робота екскурсовода зводиться до того, щоб провести групу по маршруту, дорогою звернувши увагу на те, що варто побачити, надати довідкову інформацію, відповісти на запитання екскурсантів. Крім того, форма прогулянки може використовуватися і в інших тематиках, наприклад в оглядовій екскурсії Чернівцями на вулиці О. Кобилянської. Більшість будинків на цій пішохідній артерії міста малоінформативні, тобто біля кожного з них не зупинятимешся, однак їх архітектурне рішення та розмаїття стилів заслуговують на те, щоб їх побачити. Тому екскурсовод на початку вул. О. Кобилянської пропонує групі прогулятися і отримати естетичну насолоду, а зупиняється лише біля «значимих» об'єктів, на кшталт Німецького народного дому.

Екскурсія з використанням аудіо- та відеоматеріалів. Найчастіше аудіоматеріали використовуються в музично-історичних екскурсіях, присвячених життю та творчості відомих співаків і композиторів. Звукозаписи з уривками їх музичних творів можуть прослуховуватися в музеях-садибах, де вони жили. Аудіоматеріали також застосовуються на заміських маршрутах під час поїздки до меморіальних музеїв відомих музикантів. Дорога потребує тривалого часу, а об'єкти показу, що мають відношення до теми, відсутні. Оскільки вести розповідь у відриві від показу неправильно, в автобусі організовується колективне прослуховування музичних творів митця з короткими коментарями екскурсовода. Відеоматеріали використовуються на заміських маршрутах, у той час, коли екскурсанти їдуть до об'єкта. У салоні автобуса можна показати документальний фільм на відповідну тему. Однак відеоматеріали не повинні розкривати зміст майбутньої екскурсії. Вони лише мають підготувати групу до пізнання об'єкта, не дублюючи того, про що говоритиме екскурсовод. Можна також демонструвати відеоматеріал, змонтований з уривків художніх фільмів із «об'єктом у кадрі». Хотинська фортеця, наприклад, «знімалась» у багатьох кінострічках: «Захар Беркут», «Балада про доблесного лицаря Айвенго», «Три мушкетери», «Чорна стріла», «Стріли Робін Гуда», «Тарас Бульба» та ін. Перегляд такого відео колажу не лише розважить екскурсантів у дорозі, але й підкреслить значимість об'єкта, збудить до нього інтерес.

Екскурсії-обговорення проводяться, як правило, в музеях, картинних галереях, на художніх виставках та ін. Перед оглядом об'єктів або експозицій, екскурсовод проводить вступну бесіду, витрачаючи на неї 20-30 хв. Загальноприйнята структура екскурсії при цьому не порушується, лише місце вступної частини займатиме бесіда. Подальші показ і розповідь ведуться динамічніше, оскільки частина основного матеріалу «перекочувала» у вступ. Наприкінці може відбутися обговорення: екскурсанти висловлюють власну

думку про те, що вони побачили і почули, а екскурсовод підводить підсумки у заключному слові, що сприяє кращому засвоєнню теми.

Навчальні екскурсії – ще одна форма підвищення професійної майстерності екскурсовода. Вони проводяться для слухачів курсів або семінарів. Її учасники попередньо знайомляться з контрольним текстом екскурсії, маршрутом, картками об'єктів та іншими матеріалами. У ході самої екскурсії вони ведуть записи, пов'язані з особливостями показу та розповіді, використанням методичних прийомів та ін. Методист, який проводить навчальну екскурсію, перед початком говорить про її завдання, а по завершенні – підводить підсумки та організовує обговорення. Поняття «навчальна екскурсія» має і інший зміст – форма організації навчального процесу, вид навчальних занять в освітніх закладах. Найактивніше їх використовують у школі географи, біологи, історики тощо. Наприклад, знання, отримані на географічних екскурсіях на природі, стають у нагоді для пояснення явищ і процесів під час роботи в класі. Важливою є роль таких екскурсій полягає в тому, що за їх допомогою відбувається не лише пізнання рідного краю, але й на основі місцевого матеріалу розкриваються інші теми навчальної програми.

Контрольні питання і завдання

1. Розкрийте зміст і функції екскурсології.
2. Охарактеризуйте основні етапи становлення та розвитку екскурсійної справи в Україні.
3. Розкрийте зміст поняття «екскурсія».
4. Які функції екскурсії Ви знаєте?
5. Назвіть основні види екскурсій.
6. Окресліть основні завдання екскурсії.
7. Окресліть функції екскурсій.
8. Розкрийте зміст поняття «оглядова екскурсія».
9. Розкрийте зміст поняття «тематична екскурсія».
10. Розкрийте зміст поняття «транспортна екскурсія».

РОЗДІЛ 2.
ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Екскурсія як педагогічний процес

Без правильно організованої екскурсії знайомство з визначними місцями перетворюється на хаотичний огляд об'єктів. Навіть найкращий путівник не в змозі замінити живе спілкування з людиною, здатною правильно презентувати екскурсійний об'єкт, розповісти про нього, створити навколо нього позитивний емоційний фон, перетворити знайомство з культурою, історією та природою на справжню подію. Саме тому екскурсовод є ключовою фігурою екскурсії. Основою його діяльності виступає спілкування з групою екскурсантів. Головною метою такого спілкування стає пізнання екскурсантами чогось нового, поява в їх свідомості власних думок та оцінок, розширення коло знань про оточуючий світ, подальший розвиток особистості в процесі пізнання та емоційного сприйняття. Дуже часто екскурсанти навіть не замислюються над тим, що дійсно якісна екскурсія завжди є результатом копіткої, обов'язково ретельно спланованої та продуманої праці, що полягає в підготовці та проведенні такої екскурсії, у рефлексивній діяльності екскурсовода, спрямованої на її детальний аналіз. Вони «бачать» екскурсію лише «із зовні» та, оцінюючи її, залишаються задоволеними, якщо екскурсія справила очікуване враження та виявилася виправданою грошовою та часовою інвестицією. Щоб саме так і було, екскурсовод застосовує значний запас власних знань, умінь, навичок та особистісних якостей. Усе це складає його професійну майстерність, яка багато в чому визначається знаннями основ педагогіки.

Будь-яка екскурсія має низку ознак, які надають усі підстави стверджувати, що вона являє собою педагогічний процес. І такими **ознаками** є:

- ***суб'єкт-суб'єктний характер екскурсії*** кожної екскурсії. При цьому суб'єктність учасників екскурсії виявляється в їхній активності стосовно один одного та об'єктивної дійсності. Така суб'єктність виражається перш за все у спілкуванні, що відбувається між екскурсоводом та екскурсантами;
- ***наявність теми, мети та завдань, серед яких у кожній екскурсії виділяють дидактичне та виховне завдання***. Екскурсія, як і будь-який вид навчальної діяльності, проводиться за певною темою, що регламентує відбір екскурсійних об'єктів, на яких розкривається тема, а також спрямованість спілкування. Як будь-яка інша діяльність, екскурсія завжди має свою мету. І незалежно від мети в будь-якій екскурсії виконуються дидактичне та виховне завдання. Будь-яка екскурсія надає нові знання та розширює кругозір, а також дозволяє виробити у екскурсанта певні світоглядні установки, власні оцінки та переконання;
- ***слідування певній методиці підготовки та проведення екскурсії, використання в ній педагогічних методів та пізнавального компоненту діяльності екскурсовода***. Як і весь педагогічний процес, екскурсія будується та проводиться за певною методикою, що складається з методів і засобів

виховання та навчання, методичних прийомів, що застосовуються в екскурсійній діяльності. Такими прийомами є прийоми показу та розповіді. Їх застосування та поєднання дозволяють розкрити тему та досягти мети екскурсії. Методичні прийоми показу та розповіді реалізуються в сукупності з педагогічними методами: словесними, наочними та практичними. Щодо засобів навчання, то ними є всі екскурсійні об'єкти, включені в екскурсії, та матеріали з «портфеля екскурсовода», що використовуються з метою доповнення відсутніх компонентів відеоряду, відтворення в уяві об'єктів, що не збереглися, збереглися частково або зазнали суттєвих змін. Екскурсійні об'єкти одночасно є об'єктами пізнання. Комбінація всіх методичних прийомів має на меті викликати інтерес екскурсантів. Це стає можливим лише за умови ретельного добору екскурсійної інформації, коли реалізується пізнавальний компонент діяльності екскурсовода, що полягає в умінні добирати відповідну екскурсійну інформацію;

- ***умотивованість дій екскурсовода та екскурсантів.*** Мотиви учасників екскурсії або їх поєднання є поштовхом для участі в екскурсії – мотивація в екскурсії є джерелом активності її суб'єктів. До чинників, що утворюють мотивацію участі в екскурсії, належать, перш за все, суб'єктні особливості екскурсанта та екскурсовода, емоційна насиченість екскурсії, інтерес від неї;

- ***визначальна роль інтересу в мотивації пізнання.*** Головним мотиваційним чинником для участі в екскурсії, як і в навчальній діяльності, є інтерес. Його передумовою є новизна. Він виникає як цікавість, бажання розширити світогляд, змінити вид діяльності. Ці чинники можуть перерости на стійкий інтерес, якщо сподівання екскурсанта збігаються з дійсністю. На відміну від навчальної діяльності, яка має ширші часові рамки, у екскурсії інтерес повинен виникнути відразу. Він має стати своєрідним «спалахом». У такому випадку викликаний інтерес та емоційне забарвлення викличуть подальші пізнавальні дії екскурсанта, визначать приємні враження від екскурсії;

- ***організована колективна та пізнавальна діяльність, організаційний компонент діяльності екскурсовода.*** Як і більшість видів навчальної діяльності, екскурсія є колективним видом діяльності. Екскурсовод взаємодіє з кількісним партнером, проте, на відміну від навчальної групи, група екскурсантів частіше за все є випадково і тимчасово створеною групою людей. Неправильно говорити про справжній колектив екскурсантів. Індивідуальні характеристики суб'єктів екскурсійної діяльності домінують над колективними (на екскурсіях нерідко виникають навіть конфліктні ситуації). Але це не означає, що цій стороні екскурсії не слід приділяти належної уваги. На час екскурсії екскурсантів поєднує спільна тема спілкування, спільні цілі та переживання, єдиний простір. Під час екскурсії екскурсовод може створювати установки, що дозволять сформувати позитивний мікроклімат у групі, виявити високу культуру міжособистісного спілкування, запобігти виникненню конфліктів. Екскурсовод виявляє себе не лише людиною, обізнаною в тематиці

екскурсії, а й як організатор. Під його керівництвом відбувається пізнавальна діяльність екскурсантів. Він також спрямовує перебіг екскурсії, слідування часовим рамкам, організацію всієї екскурсії;

- ***визначена структура екскурсії.*** Структура екскурсії є чітко визначеною. Це наближає її до уроку, до основних характеристик якого належить цілісність, наявність певної структури – логічно пов'язаних між собою послідовних етапів, на яких реалізуються окремі дидактичні завдання. Основними елементами екскурсії є вступна, основна та завершальна частина. Вступна частина містить інформаційний та організаційний компонент. Основна частина поділяється на окремі підтеми, що пов'язуються логічними переходами. У завершальній частині підбиваються підсумки екскурсії, екскурсовод відповідає на питання екскурсантів. Усі ці три частини екскурсії реалізуються у змінюваності обстановки, видів діяльності, способів пересування, застосування методичних прийомів показу та розповіді. Екскурсія є дуже динамічним процесом;

- ***форма прямого спілкування, комунікативний компонент діяльності екскурсовода і застосування вербальних та невербальних засобів спілкування.*** Взаємодія екскурсовода та екскурсантів полягає у спілкуванні. Як і педагогічне спілкування, спілкування екскурсовода та екскурсантів є формою прямого спілкування. Спілкування екскурсовода з екскурсантами містить не лише інформативний компонент. Цілями такого спілкування може бути організація, емоційна насиченість, встановлення та підтримання контакту, вихід із контакту, подяка, зауваження, вирішення конфліктних ситуацій. Екскурсовод активно застосовує вербальні та невербальні засоби спілкування. До культури спілкування екскурсовода ставляться дуже високі вимоги. Вони стосуються не лише культури та техніки мовлення, а й культури міжособистісних стосунків, що визначається загальною культурою;

- ***індивідуальний підхід.*** Екскурсійна діяльність є діяльністю груповою. Кожний екскурсант має власні очікування від екскурсії, які він проектує на всю екскурсію. Його задоволеність екскурсією залежить від ступеня здійснення цих очікувань. Групова екскурсійна діяльність значною мірою здійснюється через індивідуальну діяльність кожного члена екскурсійної групи, тому слід приділяти велику увагу індивідуальності кожного екскурсанта;

- ***диференціація методів проведення екскурсій, диференційований відбір інформації, а також урахування вікових особливостей і конструктивний компонент діяльності екскурсовода.*** Кожна екскурсія вимагає диференційованого підходу до її учасників залежно від складу групи. Такий підхід полягає у відборі інформації та визначається різними категоріями екскурсантів та цілями екскурсії. Як неможливо спланувати універсальний урок без урахування специфіки навчальної групи, так і не може бути універсальної екскурсії, що задовольняла б потреби всіх категорій екскурсантів;

- ***активність суб'єктів екскурсії.*** Суб'єкт-суб'єктний характер екскурсії передбачає двосторонню активність її учасників. Загальна тенденція взаємодії між екскурсоводом та екскурсійною групою полягає в тому, що свою

активність екскурсовод регулює та визначає. Вона є первинною. Екскурсовод спричиняє та викликає активність екскурсантів. Вона є вторинною та залежить від активності, вправності, фахової підготовки екскурсовода. Активність екскурсанта полягає у сприйнятті інформації, його мовленнєвій діяльності. Ознакою активності екскурсантів є здатність до аналізу, формування уявлень та власних оцінок. Екскурсовод повинен усвідомлювати власну відповідальність, оскільки саме він є носієм не лише певної інформації, а й власного ставлення до подій, про які йде мова на екскурсії. Його власна оцінка є передумовою формування оцінок та установок екскурсантів;

- ***урахування психічних процесів***. Кожна екскурсія будується з урахуванням психічних процесів та відбувається за законами психології. На екскурсії задіяні такі психічні процеси, як пам'ять, увага, мислення, інтелект, активність, емоції. Екскурсоводу необхідно мати чітке уявлення про згадані психічні процеси, закони їх розвитку для керування ними протягом екскурсії;
- ***емоційна насиченість.*** Для позитивного сприйняття екскурсії суттєвого значення набуває її емоційна насиченість. Кожному педагогові відомо, що позитивний емоційний заряд уроку багато в чому визначає його результативність. Це ще більшою мірою стосується екскурсії, оскільки вона виконує не лише навчальні та виховні функції, а й функції відпочинку. До позитивних емоцій на екскурсії належить не лише радість пізнання, а й радість споглядання, спілкування, перебування у приємній атмосфері людської взаємодії, контакту із природою, історією, іншими людьми. Тому проблемі контакту ми приділяємо важливе місце в дослідженні екскурсійного процесу;
- ***високі вимоги до особистості екскурсовода.*** Зазначені вище педагогічні ознаки екскурсії є дієвими лише в тому випадку, якщо екскурсовод є цікавою особистістю, емоційним лідером для групи. Його має вирізняти висока професійна, у тому числі, педагогічна майстерність, ідейність та переконаність, сукупність особистісних рис, що дозволяють будувати ефективні взаємини з людьми, широкий кругозір, розвинута професійна інтуїція, артистична майстерність, шарм, культура вербального та невербального мовлення та культура спілкування, розвинута пам'ять та увага. Особистість екскурсовода має стати об'єктом детального вивчення професійної педагогіки.

Екскурсія є складним педагогічним процесом. Її успіх залежить не лише від інтересу, що його представляє тема екскурсії та екскурсійна інформація. Існує і система чинників, які впливають на успіх екскурсії та дозволяють будувати її як педагогічний процес.

Розгляд екскурсії як педагогічного процесу із сталими педагогічними ознаками, слід виділити також ті ознаки, які дозволяють виявити **найбільш значущі розбіжності між екскурсійним та навчальним процесом пізнання.** До них належать:

- епізодичність екскурсійної діяльності (здебільшого екскурсія є одноразовою подією для екскурсанта);

- відсутність функції контролю (діяльність екскурсантів на екскурсії не оцінюється традиційними для навчального процесу способами);
- високий ступінь наочності;
- відсутність просторового обмеження, ознака пересування;
- добровільність участі в екскурсії;
- відсутність стійкого впливу на мотиваційну сферу екскурсантів;
- поєднання пізнавальної діяльності з відпочинком;
- обмеженість дисциплінарних впливів на екскурсантів;
- неможливість створення повноцінного колективу екскурсантів через часову обмеженість екскурсії;
- прихованість педагогічного впливу на екскурсії.

Оскільки екскурсовод перебуває в ситуації інформаційної переваги, в учасника екскурсії не повинно скластися враження про його принижену позицію відносно екскурсовода. Як стверджує В. Гюнтер, екскурсія може справити на екскурсанта враження про те, що він перебуває в позиції учня, якого повчають, навчають та виховують, викликати спогади про школу та побоювання відчути себе в ролі учня. Тому екскурсовод повинен ретельно готуватися до кожної екскурсії, обирати форми спілкування з екскурсантами так, щоб запобігти цьому та дозволити екскурсантові відчути його рівноправність і спрямувати його активність.

Таким чином, екскурсія безумовно є самостійною формою організації педагогічного процесу. Навіть екскурсійна методика спирається на методи навчання, запозичені у педагогіки: словесні, наочні та практичні. У розповіді екскурсовода використовуються словесні методи:

- усний виклад матеріалу;
- бесіда;
- пояснення;
- переказ змісту того або іншого джерела;
- пояснювальне читання.

У значній частині показу використовуються:

- наочні методи – демонстрації об’єктів, що вивчаються, в натурі або в зображенні;
- практичні методи – самостійна робота екскурсантів над засвоєнням матеріалу, огляд об’єктів, спостереження, запам’ятовування.

Таким чином, наявність основних елементів педагогіки в ході проведення екскурсій дозволяє визначити її як педагогічний процес. Професійна майстерність екскурсовода може бути визнано одним з видів педагогічної майстерності, а сам екскурсовод визначено як педагог, діяльність якого ставить своїм головним завданням навчання і виховання людей, формування особистості, її знань і переконань. Важливою частиною педагогічної майстерності екскурсовода є педагогічна техніка.

2.2 Педагогічна техніка екскурсовода та її елементи

Фахівцеві в галузі екскурсійної справи необхідні знання з історії, географії, різних видів мистецтв, економіки, правознавства та ін. Важливе місце в діяльності екскурсовода займає **педагогіка** – наука про закономірності виховання та навчання підростаючого покоління і дорослих. Будь-яка екскурсія дає людині нові знання про природу, суспільство, історичні події. Матеріал екскурсії виховує морально, естетично впливаючи на свідомість.

Екскурсійний процес побудований на таких дидактичних принципах, як науковість, доступність, системність, переконливість, які визначають зміст, організацію і методику навчання екскурсантів. До екскурсовода повною мірою може бути віднесене завдання створити атмосферу загального переживання, однодумності, а це означає – сформувати групу людей, об'єднаних спільним інтересом і спілкуванням. Екскурсоводам треба більше уваги приділяти виховному аспекту екскурсії, сполучаючи його з освітнім процесом. Екскурсійний матеріал повинен бути підібраний і використаний таким чином, щоб він розвивав пізнавальні здатності учасників екскурсії.

Ефективність екскурсії як педагогічного процесу залежить від рівня активності обох сторін – екскурсовода та екскурсантів. Важливою частиною є осмислення екскурсійної інформації, під час якого у свідомості екскурсантів відбуваються різні розумові операції:

- порівняння;
- виділення головного;
- узагальнення;
- висновки.

Ще одне завдання екскурсії як педагогічного процесу – озброїти екскурсантів практичними навичками для самостійного спостереження об'єктів. Екскурсія своєю наочністю, методичними прийомами показу, формами розповіді сприяє активізації екскурсантів. Важливе місце протягом усього маршруту займає організаторська робота екскурсовода, що при цьому виконує обов'язку педагога. У його педагогічній діяльності розрізняють такі етапи, як підготовка екскурсовода і групи до екскурсії; проведення самої екскурсії; післяекскурсійа робота, що закріплює матеріал.

Складовою частиною майстерності екскурсовода є володіння педагогічною технікою, тобто комплексом знань, умінь і навичок, необхідних педагогові для ефективного застосування на практиці методів педагогічного впливу, що обираються їм. **Педагогічна техніка** – це вміння вибирати правильний тон і стиль у спілкуванні з людьми, управляти їхньою увагою, по зовнішніх ознаках визначати щиросердечний стан людини, а також володіння культурою мови, технікою міміки і жесту. Педагогічні принципи навчання і виховання являють собою фундамент екскурсії. Наявність основних елементів педагогіки в ході проведення екскурсії дозволяє визначити її як педагогічний процес. Професійна майстерність екскурсовода може бути визнано одним з

видів педагогічної майстерності, важливою частиною якого є педагогічна техніка. Педагогічна техніка – це:

- мистецтво спілкування з людьми;
- уміння вибрати потрібний тон і стиль спілкування з ними, управляти їх увагою;
- уміння по зовнішніх ознаках визначати душевний стан людини, визначати темп в педагогічних діях;
- володіння прийомами демонстрації своїх відчуттів, свого суб'єктивного відношення до дій людей – учасників педагогічного процесу;
- володіння культурою мови, технікою міміки і жесту.

Педагогічні принципи навчання і виховання є фундаментом екскурсій. Наявність основних елементів педагогіки під час проведення екскурсій дозволяє визначити її як педагогічний процес. Професійна майстерність екскурсовода може бути визнана одним з видів педагогічної майстерності, а сам екскурсовод визначений як педагог, діяльність якого ставить своїм головним завданням навчання і виховання людей, формування особистості, її знань і переконань. При цьому важливою частиною педагогічної майстерності екскурсовода є педагогічна техніка.

Екскурсійний процес заснований на **дидактичних принципах**, які визначають зміст, організацію і методику навчання екскурсантів. До таких принципів належать:

- науковість;
- ідейність;
- тісний зв'язок з життям;
- доступність;
- системність;
- дохідливість і
- переконливість.

Екскурсія як форма культурно-освітньої роботи відіграє самостійну роль. У навчальному процесі екскурсія, будучи формою навчання, за своїм значенням не відрізняється від інших форм педагогічного процесу. Проте не лише навчальні, але і інші види екскурсій за своїми завданнями і впливом на учасників є педагогічним процесом. Як і у всякому педагогічному процесі, в екскурсії беруть участь дві сторони: повчальний екскурсовод і екскурсанти. Екскурсовод повідомляє знання з певної темі, а екскурсанти ці знання сприймають. Взаємодія цих двох сторін є основою педагогічного процесу. Екскурсовод у взаєминах з аудиторією використовує методику педагогічної дії.

Складовою частиною професійної майстерності екскурсовода є педагогічна майстерність, мистецтво педагога. Поняття ***«педагогічна майстерність екскурсовода» включає***:

- фахові знання;
- здатність до аналізу, та образного мислення;
- розуміння психології екскурсанта;
- уміння управляти групою;

- знання і уміння в області педагогічної техніки;
- інтуїцію;
- повагу до особистості екскурсанта, а також
- майстерне використання педагогічних засобів в цілях виховання.

Педагогіка відводить важливе місце вимогливості вихователя, яка стимулює, а в потрібних випадках загальмовує діяльність екскурсантів, забезпечує необхідну активність в прояві їх ділових і етичних якостей. До екскурсовода повною мірою може бути віднесена завдання створити атмосферу загального переживання, однодумності (в екскурсійній групі), а це означає створити з групи людей, об'єднаних загальним інтересом і спілкуванням. Екскурсоводам слід більше уваги приділяти виховному аспекту екскурсії, поєднуючи його з освітнім аспектом. Екскурсійний матеріал повинен бути підібраний і використаний таким чином, щоб він розвивав пізнавальні здібності учасників екскурсії, виховував у них високі моральні якості – любов до своєї Батьківщини, повагу до інших народів, колективізм і т. і.

Різні види тематичних екскурсій мають свої завдання:

- природознавчі екскурсії виховують дбайливе відношення до природи, тваринного і рослинного світу;
- мистецтвознавчі екскурсії направлені на естетичне виховання екскурсантів,
- виробничі екскурсії формують любов і повагу до праці.

Крім того, більшість тематичних екскурсій виховують повагу до звичаїв і традицій інших народів.

Будуючи педагогічний процес, екскурсовод у своїй розповіді використовує педагогічні методи повідомлення знань, які розділяються на:

- індуктивні;
- дедуктивні.

Застосовуючи ***індуктивний метод*** повідомлення знань, екскурсовод узагальнює факти і робить виводи на основі викладеного матеріалу, просуваючись від особливого до загального, від одиничних фактів до формулювання узагальнення. Використовуючи ***дедуктивний метод***, він йде від загального до приватного і лише після цього за допомогою аргументів доводить тезу, висунуту спочатку. Зазвичай як така теза виступає формулювання підтеми або одного з основних питань.

Спираючись на вимоги педагогіки, екскурсовод використовує ***п'ять рівнів переходу від прямого дедуктивного пояснення***, можливого за наявності достатніх знань, ***до вірогідного пояснення*** за відсутності достатніх знань:

- *перший* – пояснення фактів з відомих теоретичних знань;
- *другий* – пояснення фактів на основі перебудови раніше засвоєних знань і їх комбінування;
- *третій* – вислів способу пояснення у формі дедуктивної здогадки в тих випадках, коли пояснення неможливе першими двома шляхами;
- *четвертий* – пояснення за допомогою моделювання (індуктивно-дедуктивним шляхом) або аналогії;

- *п'ятий* – індуктивне пояснення, що застосовується за відсутності можливості використовувати моделювання або аналогію.

При цьому логічна схема при п'ятому рівні пояснення являє собою наступне: спочатку формулюється гіпотеза, потім вона додається до нових фактів, і пояснюючи їх, перетворюється на доказове поняття, умовивід. Як і на першому рівні, в світлі загального положення розглядаються приватні, окремі факти і явища. Наприкінці пояснення екскурсовод, повертаючись до вихідної точки, робить висновок.

Ефективність екскурсії як педагогічного процесу залежить від рівня активності обох сторін – екскурсовода і екскурсантів. Творці екскурсій для молоді, що вчиться, ще у 1920-ті роки ставили завдання – досягати максимальної активності і самодіяльності екскурсантів, спонукати їх самостійно «працювати» на екскурсіях. Від екскурсовода вимагали таким чином проводити показ об'єктів, щоб підводити екскурсантів до аналізу зорових вражень, накопичених під час спостереження об'єктів.

Важливою частиною педагогічного процесу, що відбувається в ході екскурсії, є осмислення екскурсійної інформації. Під час такого осмислення в свідомості екскурсантів відбуваються різні розумові операції – порівняння з раніше побаченим і почутим, зіставлення даного об'єкту з іншим, виділення головного і другорядного, узагальнення, виводи.

Ще одним важливим завданням екскурсії як педагогічного процесу є озброєння екскурсантів практичними навиками для самостійного спостереження об'єктів. Екскурсія своєю наочністю, методичними прийомами показу, формами розповіді сприяє активізації концентрації уваги екскурсантів. Для вирішення цього завдання екскурсовод прагне прищепити групі певну «екскурсійну письменність», перш за все уміння бачити об'єкт.

Помітне місце в екскурсійному процесі займає організаторська робота екскурсовода, що проводиться впродовж всього маршруту з моменту посадки групи до екскурсійного автобусу, з перших кроків в пішохідній екскурсії. Організовуючи екскурсантів, екскурсовод, без сумніву, виконує обов'язки педагога.

Важливою частиною екскурсії як педагогічного процесу є поіслякекскурсійна робота екскурсовода. Перед екскурсоводом ставиться завдання – перетворити закінчення екскурсії на початок самостійної домашньої роботи її учасників по закріпленню і поглибленню отриманих знань. Екскурсанти отримують рекомендації, як продовжити самоосвіту, їм повідомляються список літератури для читання, перелік кінофільмів для перегляду, назви екскурсій, які необхідно відвідати.

У педагогічній діяльності екскурсовода виокремлюють **наступні етапи**:

- підготовку екскурсовода і групи до екскурсії;
- проведення самої екскурсії;
- післяекскурсійну роботу, яка дозволяє закріпити екскурсійний матеріал.

Екскурсовод виконує два ***педагогічні завдання***:

- дидактичну – озброєння екскурсантів знаннями;
- виховну – формування світогляду, норм поведінки і мовного етикету.

Для екскурсовода, як і для педагога, характерні ***чотири компоненти діяльності***:

- конструктивний;
- організаторський;
- комунікативний;
- пізнавальний.

Конструктивний компонент – це вміння відібрати і правильно оформити екскурсійний матеріал, перебудувати план проведення екскурсії, схему використання методичного прийому та зміст своєї інформації.

Організаторський компонент – уміння здійснити керівництво групою, організувати повідомлення інформації, направити увагу екскурсантів на необхідні об'єкти, забезпечити виконання програми обслуговування.

Комунікативним компонентом є вміння встановити ділові відносини з групою, водієм автобуса, працівниками музею, методистами бюро, керівником методичної секції і з іншими екскурсоводами. Встановленню контактів з аудиторією сприяють такі якості екскурсовода, як привітність, доброзичливість, манера поведінки і невимушеність у взаємовідносинах з аудиторією. Для кожного екскурсовода природним є хвилювання при зустрічі з групою. У той же час екскурсовод не повинен проявляти невпевненість, метушитися, надмірно жестикулювати, квапливо вести свою розповідь.

Пізнавальний компонент – це уміння екскурсовода передати свої знання екскурсантам; удосконалювати зміст екскурсій, методику і техніку їхнього проведення. Цей компонент є найважливішим. Знання, які екскурсанти отримують на екскурсії мають викликати у них емоційний відгук, активізуючи їхні моральні, інтелектуальні, естетичні почуття. З цією метою екскурсовод використовує відповідні методичні прийоми та підкріплює матеріал фактами, прикладами, спогадами очевидців подій. Також необхідно, щоб екскурсійна інформація мала компонент новизни, розширювала і доповнювала знання екскурсантів, сприяла глибшому сприйняттю матеріалу та спонукала до подальшого самостійного вивчення та опрацювання теми екскурсії. Для цього наприкінці екскурсії, роблячи висновки, екскурсовод надає екскурсантам рекомендації, як продовжити самоосвіту – повідомляє інформаційні джерела, кінофільми для перегляду, запрошує на нові екскурсій, які доповнюють та поглиблюють зміст побаченого. Пізнавальний компонент – це вміння:

- удосконалювати зміст екскурсій, методику і техніку їх проведення;
- аналізувати особливості екскурсійного процесу, результати своєї діяльності і на цій основі удосконалювати педагогічну майстерність;
- диференційовано підходити до різних груп екскурсантів.

Головне для екскурсовода як педагога – уміння передати свої знання екскурсантам. Особливості педагогічного процесу в екскурсійному обслуговування полягає у:

- високому ступені наочності;
- чіткий тематичності матеріалу;
- розвиненій методиці повідомлення знань.

Діяльність екскурсовода відрізняється від інших видів діяльності рівнем психологічної напруги, яка дорівнюється психологічній напрузі педагога, письменника або артиста. Результатом цієї діяльності є конкретний «психологічний продукт» – те, до чого прагне кожен педагог: вплив на психіку іншої людини в потрібному напрямі. Результат такого впливу може бути неоднозначним. Він залежить від знань і професійної майстерності педагога. Отриманий «продукт» може бути позитивним, негативним або нейтральним. Судити про нього можна по знаннях, уміннях і навиках, а також по їх поведінці. Тому важливо, щоб екскурсовод володів основами педагогічної психології, яка є частиною психології як науки. Педагогічна психологія вивчає психологічні проблеми виховання і навчання. Засвоївши основні вимоги педагогіки, екскурсовод активно використовує найбільш ефективні форми передачі знань аудиторії, засоби навчання і виховання.

Складовою частиною майстерності екскурсовода є володіння педагогічною технікою, складовими елементами якої є:

- мовні вміння (вміння спілкуватися грамотно, зрозуміло і красиво). Виразно інтонувати власну мову, виражати в мові певні думки і відчуття;
- мімічна і пантомімна виразність, точні жести, виразні погляди, усмішка;
- уміння управляти своїм емоційним станом, бути привітним, доброзичливим;
- володіння елементами режисерських і акторських умінь. Все це дозволяє екскурсоводові надавати активну мовну і немовну дію на аудиторію.

Активність іншої сторони – екскурсантів – здебільшого внутрішня. У процесі отримання екскурсійної інформації екскурсанти осмислюють побачене і почуте, в їхній свідомості відбуваються різні розумові операції – порівняння з побаченим і почутим раніше, зіставлення певного об’єкта з іншим, виділення головного та другорядного, узагальнення, вироблення висновків. Цю активність важко, але дуже необхідно відстежувати. Вона виявляється через збереження протягом екскурсії уваги, репліки, зауваження та запитання екскурсантів. Відповідно до реакції екскурсантів екскурсоводу варто приймати дії у відповідь – використати паузу, змінити темп, заглибитися або навпаки скоротити виклад матеріалу за підтемою.

Отже, екскурсія постає на сьогодні як педагогічний процес, а екскурсовод під час екскурсії здійснює два педагогічні завдання:

- дидактичне – надання екскурсантам знань;
- виховне – розширення світогляду, прищеплення норм поведінки та мовного етикету.

2.3 Дидактична мета і виховний вплив екскурсійної діяльності

Екскурсія являє собою процес пізнання предметів і явищ світу, в якому ми живемо. Керівником цього процесу є кваліфікований фахівець – екскурсовод, що володіє професійною майстерністю. Екскурсоводи відрізняються один від одного як фахівці певних галузей знань і, в той же час, всі вони однакові в таких питаннях, як знання методики ведення екскурсій, педагогічної майстерності та уміння керувати групою в процесі пізнання.

Професійна майстерність екскурсовода – це особливий вид мистецтва, що побудований на:

- активному використанні та умілому сполученні показу і розповіді;
- участі в процесі сприйняття взаємодії таких компонентів, як екскурсовод, екскурсант і екскурсійні об'єкти; застосуванні методичних прийомів ведення екскурсії;
- володінні специфічними вміннями та навичками, властивої даної професії.

Професійній майстерності навчаються у більш досвідчених фахівців та у самих себе в ході практичної діяльності. Майстерність екскурсовода є невід'ємною від володіння основними положеннями екскурсійної теорії та методики і їхнє постійне використання. Кожний екскурсовод повинен мати знання не тільки своєї спеціальності, але й знанням основ педагогіки і психології. Дуже важливо також, щоб екскурсовод міг аналізувати свою роботу, умів дати об'єктивну оцінку проведеної екскурсії, проявляв принциповість і вимогливість до себе. Екскурсоводам слідує більше уваги приділяти виховному аспекту екскурсії, поєднуючи його з освітнім аспектом. Екскурсійний матеріал повинен бути підібраний і використаний таким чином, щоб він розвивав пізнавальні здібності учасників екскурсії, виховував у них високі моральні якості – любов до своєї Батьківщини, пошана до інших народів, колективізм і т. і.

Мету розуміють як образ певного передбачуваного результату, що досягається за певний час. Атрибутом мети є певне спонукання, вольове ставлення суб'єкта до очікуваного результату, його бажання, устремління реалізувати мету. Мета екскурсійної діяльності завжди звернена у майбутнє. Кінцева мета – це самоціль усієї діяльності. Кінцева мета не є кінцевою у буквальному розумінні слова. Її реалізація, досягнення ведуть до постановки нових цілей. Таким чином, мета та ідеал виховання перебувають у діалектичному зв'язку, взаємообумовлені.

Щодо ***екскурсійної діяльності***, то її **кінцевою метою** є:

- збагачення особистості моральними, етичними цінностями;
- поповнення та закріплення знань, розширення кругозору екскурсанта;
- моральне і духовне зцілення, разом із оздоровленням і розвитком адаптивних можливостей організму.

Ідеал (з грецької мови – первообраз) – це образ бажаного (суспільством, вихователем, вихованцем, якщо він став вже суб'єктом процесу) майбутнього як такого, що немає недоліків, тобто досконале. Даному поняттю близьке поняття «ідеал» – уявлення про ідеальне – досконале, бажане, гармонійне. Система ідей, що дозволяють жити, функціонувати і розвиватися людині та соціальним системам – це ідеологія. Всі визначені категорії складають основу будь-якої виховної системи. Ці категорії відстежуються в екскурсійному вихованні, бо проглядаються в устремлінні до ідеалу, а сааме сходження від реальності до ідеалу співвідносяться із гуманістичними системами виховання.

В ідеалі відображаються **потреби**. Усвідомлення потреби веде до виникнення бажання, прагнення діяти із метою її задоволення. Сааме вона виступає висхідним моментом активності екскурсанта. Хоча без потреб формування ідеалів неможливе, самі вони безпосередньо не формують ідеали. Потреби лише зумовлюють виникнення ідеалів через інтерес. Дуже важливо, щоб екскурсант адекватно, правильно усвідомлював свої інтереси і бажання. Інакше екскурсійна діяльність може бути спрямована в напряму, протилежному власним потребам і інтересам. Крім інтересів, в ідеалі відображається також навколишнє соціальне середовище, в якому живе особистість. Насправді ідеали детерміновані умовами людського буття.

Ідеал в екскурсійній діяльності – один із центральних, принципово важливих компонентів світогляду екскурсанта. В ідеалі світогляд концентрується, постає стрижнем, навколо якого об'єднуються в єдине ціле всі інші компоненти самосвідомості екскурсанта. Ідеали визначають спрямованість духовної орієнтації особистості, формують пріоритети екскурсійної діяльності. Зміст ідеальних уявлень розкривається у чотирьохмірній системі координат в єдності основних смислових вимірів: онтологічного, гносеологічного, аксіологічного, праксеологічного. За своїм значенням для суспільного розвитку ідеали в екскурсійній діяльності ***можуть бути***:

- позитивними (колективізм, взаємодопомога, людяність, толерантність);
- негативними (індивідуалізм, егоїзм, холодний розрахунок, прагнення досягти власних корисливих цілей будь-якими засобами).

У Кодексі туриста, Хартії туризму, Глобальному етичному кодексі туризму визначаються позитивні ідеали туриста. Особливо підкреслюється, що турист має здійснювати свою діяльність у гармонії із специфічними особливостями та традиціями регіонів і країн, які він відвідує, дотримуючись при цьому законів, звичаїв та традицій цих країн.

Екскурсовод виконує ***два педагогічні завдання***:

- дидактичну – озброєння екскурсантів знаннями і
- виховну – формування світогляду, норм поведінки і мовного етикету.

Професія екскурсовода припускає володіння певним колом практичних умінь. Ці вміння дозволяють йому відібрати, сформулювати та ефективно донести свої знання до широкої аудиторії. Кожний працівник, що обрав

професію екскурсовода, повинен уміти: підібрати необхідний фактичний матеріал, вивчити його, підготувати індивідуальний текст екскурсії на певну тему, скласти методичну розробку, застосовувати методичні прийоми на практиці, використовувати наочні матеріали «портфеля екскурсовода», прослуховувати екскурсоводів по своїй галузі знань і надавати їм допомогу, брати участь у пропаганді екскурсійних можливостей краю.

Виховний процес спрямований на становлення внутрішнього миру особистості, формування якостей, які лежать в основі активності життєвої позиції: вірність своєму боргу, висока відповідальність за доручену справу, колективізм, єдність слова і справи. Екскурсовод, у силу особливості своєї професії поставлений в умови, що сприяють прояву активної життєвої позиції.

Складаються професійної майстерності екскурсовода можна умовно розділити на дві групи – ***знання та уміння***. Знання: загальні знання (ерудиція) і знання за фахом (ерудиція за фахом), знання екскурсійної теорії, методики ведення екскурсії, психології і педагогіки, основ ораторського мистецтва, логіки та етики. Уміння: уміння сформулювати знання, викласти свої думки до проведення екскурсії (у тексті), розповіддю та культурою мови розширити кругозір людей, при проведенні екскурсії використовувати методичні прийоми, донести знання до аудиторії та управляти нею, передавати свою переконаність і поводитися в колективі.

Найчастіше зустрічається помилка екскурсовода, яка зводиться до того, що він не стільки показує екскурсійний матеріал, скільки розповідає про нього, чим гасить самостійну роботу екскурсантів, перетворюючи екскурсію в лекцію з ілюстраціями, тому, майстерність екскурсовода невід'ємна від володіння і постійного використання основних положень екскурсійної теорії. Головна функція екскурсовода – не лише передати знання групі, але і домогтися їхнього ефективного засвоєння екскурсантами. Тому важливої екскурсійної майстерності є володіння методикою, що має на увазі не тільки доскональне знання методичних прийомів показу і розповіді, але й розуміння їхньої технології (тобто вміння управляти процесом, у ході якого відбувається засвоєння екскурсантами знань).

Рівень екскурсійної майстерності залежить від ряду факторів. Їх можна розділити на дві групи:

- перша група – фактори, які не залежать від екскурсовода (рівень методичної документації, відбір об'єктів показу, побудова маршруту, зміст «портфеля екскурсовода»);
- друга група – фактори, що залежать від екскурсовода (його загальна ерудиція, знання по темі, володіння методикою, культура мови, уміння встановити контакт із групою, практичні вміння і професійні навички).

Важлива риса майстерності екскурсовода – вміння керувати групою, установити і зберегти необхідний контакт із екскурсантами протягом всієї екскурсії. Перед екскурсоводом встає завдання перебороти сторожкість, що виникає при зустрічі з екскурсантами. Тут досвідченому екскурсоводові на допомогу приходить інтуїція. Досвідчений екскурсовод, опираючись на свою

інтуїцію, може без попередніх опитувань екскурсантів визначити їхні інтереси і на цій основі скоротити або подовжити вступну частину розповіді, змінити зміст логічного переходу від підтеми до підтеми. Інтуїція екскурсовода підказує йому, який методичний прийом найбільш ефективний у даній аудиторії. Не меншу роль відіграє інтуїція у визначенні настрою екскурсантів, їхні відносини до спостережуваних об'єктів. Вона дозволяє екскурсоводові уникнути стандарту «усередненої» екскурсії та диференційовано підійти до викладу матеріалу.

Ефективність екскурсії залежить не лише від знань і вмінь екскурсовода, але й від умінь екскурсантів володіти навичками спостереження об'єктів, від їхньої уваги до розповіді екскурсовода, уміння сприймати фактичний матеріал, робити необхідні висновки. Тому важливим завданням екскурсії є навчити екскурсантів бачити і сприймати об'єкти, тобто прищепити їм певні навички спостереження та вивчення об'єктів. Надання екскурсійних послуг на високому рівні вимагає чіткої організації роботи екскурсовод, розумінням їм своєї ролі в контексті загального суспільного значення екскурсійної роботи, як одного з певних напрямків навчально-виховного процесу.

Мета виховання під час організації екскурсійних послуг – це наперед визначені результати у формуванні у екскурсанта очікуваного образу завдяки його психологічним особливостям та уяві, а також розвитку і постійного вдосконалення та самовдосконалення особистості екскурсовода, що досягається у процесі виховання і навчання. Особливо важливим у цьому процесі досягнення мети виховання є її об’єктивність, яка визначає спосіб і особливості діяльності екскурсовода та екскурсантів. Потрібно завжди пам’ятати, що мета виховання і засоби її досягнення відрізняють одну виховну систему від іншої. Тому у цьому процесі можна використовувати наступні ***виховні системи***:

- найпоширеніша на території пострадянських країн виховна система, де *екскурсовод виконує авторитарну роль*, визначаючи перелік об’єктів на екскурсійному маршруті і інформацію про них без врахування побажань екскурсанта. Найчастіше ця система використовується також у тематичних і навчальних екскурсіях, де переслідується мета розкриття конкретної теми і використання екскурсійних об'єктів для опанування теоретичного матеріалу або його закріплення. Мають місце і зловживання даною системою виховання. Подібне, як правило, спостерігається у непрофесійних і недосвідчених екскурсоводів, які володіють дуже обмеженою кількістю інформації і не про всі екскурсійні об’єкти, які цікавлять туристів, а також, на жаль, у досвідчених, із великим стажем роботи екскурсоводів, які вважають, що вони краще знають що, коли і в якій кількості показати і розповісти екскурсантам, ігноруючи їхні побажання або навмисно не інформують про можливість відвідування ними не менш цікавих місць або об’єктів у регіоні перебування;
- однак, все більшого поширення набувають системи виховання, *пріоритетом у яких є задоволення потреб екскурсанта*, в яких можна використовувати теоретичні напрацювання Вальдорфської системи та системи М. Монтессорі. Для розвитку екскурсійної діяльності це має тільки позитивні

моменти і дає можливість формувати нові, цікаві для відвідувачів екскурсійні маршрути, а також спонукають екскурсоводів розширювати свої знання про все нові об’єкти, вдосконалювати власну професійну майстерність;

- важливою і найактуальнішою системою виховання сьогодні є *гуманістична система*, спрямована на самоактуалізацію та самореалізацію суб’єктів екскурсійної діяльності, у якій ми можемо використовувати також теоретичні напрацювання гуманістичної системи К. Роджерса. Гуманізм є могутнім чинником гармонізації не лише суспільного буття, а й гармонізації відносин людини з довкіллям. Переважна більшість екскурсантів, обираючи місце або маршрут подорожі керується такими мотивами: ознайомитися з культурою і звичаями інших народів і країн, побачити їхні історичні пам'ятки, доторкнутися до ціннісного світу інших людей. У цих світоглядному, пізнавальному, інформаційному аспектах організації екскурсійних послуг і полягає її гуманістична сутність. Засобами, що властиві саме такій діяльності як екскурсії, ознайомлення з визначними пам'ятками, перебування в сім'ях, зустрічі за інтересами, професійні знайомства (соціальний туризм), відвідування святих місць і т. і., подорожі сприяють розвитку самосвідомості особистості, дозволяють їй краще зрозуміти світ, усвідомити власну життєву позицію щодо соціальних подій і поведінки людей, свідком яких вона є. Особливо це важливо для правильної оцінки конфліктних явищ, на які так багатий наш час.

Метою виховних аспектів в організації екскурсійних послуг є формування гармонійно розвиненої та суспільно активної особистості з науковим світоглядом, високим духовним потенціалом, що бажає і вміє працювати на себе та благо всього суспільства. Основні цілі такого виховання визначені у міжнародно-правових актах з регулювання туристичної діяльності, зокрема, Кодексом туриста, Хартією туризму, Глобальним етичним кодексом туризму. Виховання під час екскурсійної діяльності вирішує проблему активізації діяльності громадян щодо взаєморозуміння та поваги між різними народами і суспільствами. Туристичне виховання виконує подвійне завдання: всебічно розвиває туриста та формує колективістське мислення громадян.

Закономірності виховних аспектів в організації екскурсійних послуг визначаються як відношення і залежності, що об'єктивно існують між різними виховними явищами і систематично повторюються, мають стійкі, необхідні і суттєві особливості. Щодо закономірностей виховання екскурсанта, то це надто складна справа, однак можлива і вкрай необхідна, адже від акцентів, притаманних різним елементам чи їх поєднанні залежить загалом ефективність цього процесу. Тільки пізнавши закономірності виховання під час екскурсійної діяльності, спираючись на їх вимоги, можна успішно розв'язати різноманітні завдання. Виховні моменти в організації екскурсійних послуг як суспільний процес містять ті ж закони і закономірності, що виявляються у суспільному процесі різного рівня. Найвищий рівень складають загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення: закон переходу кількості у якість, закон заперечення заперечень, закон єдності та боротьби протилежностей.

У зв'язку із актуальністю проблеми і відсутністю на сьогодні комплексних досліджень виникає необхідність уточнити зміст понять «закон», «закономірність» у туристичному вихованні. У цьому допоможе визначення **ролі наступних законів при їх застосування в екскурсійній діяльності**:

- ***закон соціальної обумовленості цілей, змісту, принципів і методів виховання*** під час екскурсій, який виявляє об'єктивний процес визначального впливу суспільних відносин на формування основних компонентів процесу виховання екскурсанта. Знання сфери вияву цього закону допомагає повно і оптимально перекласти соціальне замовлення на рівень педагогічних категорій;
- ***закон виховуючого та розвиваючого навчання*** розкриває співвідношення між опануванням знаннями про новий культурний екскурсійний об'єкт, здобутими при цьому уміннями, удосконаленими навичками та розвитком особистості екскурсанта, тобто передбачає міцний виховний вплив під час екскурсії;
- ***закон цілісності та єдності процесу виховання***, який виявляє співвідношення частини та цілого у виховному процесі, необхідність гармонійної єдності всіх компонентів;
- ***закон єдності і взаємозв'язку теорії та практики виховання***, який розкриває співвідношення між змістом і методами виховання та екскурсійною діяльністю.

Отже, закони, які застосовуються під час виховних моментів в організації екскурсійних послуг – це об'єктивні, внутрішні, суттєві та відносно стійкі зв'язки, які виявляються на екскурсії під час організації та проведення виховного процесу. Конкретні прояви цих законів у процесі екскурсійного виховання визначаються як закономірності виховання, що мають об'єктивні, суттєві, стійкі та повторювальні зв'язки між складовими компонентами виховного процесу і сприяють ефективному здійсненню його функцій.

Визначимо наступні **закономірності виховання під час організації екскурсійних послуг:**

- ***визначальна роль спілкування у вихованні екскурсанта***. Наявні у психолого-педагогічних дослідженнях дані показують, що особливості розвитку особистості залежать від умов, засобів, способів, форм спілкування. Основна функція спілкування в екскурсійному вихованні полягає в обміні результатами пізнавальної діяльності між індивідуумами, а саме – між екскурсоводом та екскурсантом. Спілкування має детермінований вплив на перцептивні (перцепція – чуттєве сприйняття зовнішніх предметів), мнемічні (мнемоніка – мистецтво запам’ятовувати), розумові, атенційні характеристики особистості. Окрім того, спілкування взаємопов'язане із емоціями, що відіграють роль регуляторів людського спілкування. Позитивні емоції підвищують здатність до запам'ятовування і відтворення. Емоційно насичені, багаті на аксіологічні образи екскурсійні маршрути формують особистість, розвивають її психічні процеси та поведінку;

- ***цілісність процесу виховання під час екскурсій і взаємозалежність його компонентів***. Екскурсійне виховання керується виховною метою як предметною реалізацією ідеалу та законами виховання;
- ***залежність результатів виховання не лише від виховної діяльності, але і від реальних умов***. Полікультурне середовище, в якому перебуває екскурсант, оптимізує не лише психічні процеси, а й процеси розвитку особистості та соціальні відносини.

Серед основних умов, які визначають ефективність виховання під час організації екскурсійних послуг, особливе місце посідають методи виховання. Це пов'язано з тим, що:

- вони обумовлюють особливості стосунків між суб'єктами екскурсійної діяльності, що складає серцевину всього виховного процесу під час екскурсії;
- є новими досягненнями організації екскурсійних послуг та їх реалізації;
- без сучасних ефективних методів виховання найкращі цілі, ідеали екскурсійного виховання залишаться лише у намірах організаторів.

Поняття «метод виховання» є досить складним, що обумовлено багатогранністю того процесу, який має відображати ця категорія. Термін «метод» запозичений із західноєвропейських мов: німецьке слово tethode, французьке – tethode. Грецьке слово «tethodos» означає: дослідження, спосіб, шлях наближення до істини; спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя; підхід до вивчення життя і його відображення; прийом або система прийомів, що застосовується у певній галузі діяльності. У педагогічній практиці метод виступає як «спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями об'єкта, що досліджується».

Отже, **методи виховання** – це система специфічних прийомів і способів виховної роботи для досягнення поставлених виховних цілей. Категорія «методи виховання під час екскурсійної діяльності» може означати способи і прийоми спільної взаємопов'язаної діяльності між суб'єктами екскурсійної діяльності, що спрямована на оволодіння культурними інтенціями, нормами і правилами гідної поведінки, різнобічний розвиток особистості, формування загальнолюдських, національних рис, що визначено цілями організації екскурсійних послуг.

Прийом виховання – це частина методу виховання, необхідна для ефективнішого застосування методу в умовах конкретного застосування методичних прийомів показу і розповіді екскурсоводом під час проведення екскурсії. Будь-який метод виховання складається із певної сукупності однорідних прийомів і способів виховного впливу.

Способи виховання – це конкретні форми організації життєдіяльності особистості під час екскурсійної діяльності, які мають виховне забарвлення і мають виховне навантаження.

Засоби виховання – це все те, за допомогою чого впливають на учасників екскурсійної діяльності. Засобами виховання є конкретні предмети матеріальної

та духовної культури, які використовуються для організації екскурсійних послуг.

Найактуальнішою проблемою теорії екскурсійного виховання, як і загальної теорії виховання, є проблема класифікації методів виховання. Класифікація – це групування методів виховання за певними ознаками, встановлення зв'язків між групами. Під час екскурсійної діяльності можна застосовувати наступні **групи методів:**

- ***методи різнобічного впливу на свідомість, почуття і волю екскурсантів*** з метою формування їхніх поглядів і переконань (розповідь, характеристика, опис, бесіда, лекція, диспут, позитивний приклад, обговорення);
- ***методи організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки*** (вимога, громадська думка, вправа, привчання, створення виховних ситуацій, правила поведінки у різних місцях);
- ***методи регулювання, корекції, стимулювання позитивної поведінки та діяльності екскурсантів*** (змагання, покарання, заохочення).

З метою визначення всіх методів виховання, які можна застосовувати під час екскурсійної діяльності, необхідно:

- по-перше, вибрати методи, які оптимально сприяють реалізації основних цілей цього процесу;
- по-друге, обґрунтувати ефективність забезпечення виховних заходів у процесі екскурсійної діяльності;
- по-третє, забезпечити оптимальну методику виховної роботи із різними категоріями екскурсантів.

Виходячи з вищезазначеного, можна класифікувати **методи екскурсійного виховання** на наступні групи:

- ***методи безпосереднього виховного впливу*** (розповідь, спілкування, бесіда, лекція, позитивний приклад, обговорення);
- ***методи опосередкованого виховного впливу*** (вимога, громадська думка, створення виховних ситуацій, правила поведінки у різних місцях);
- ***методи самовиховання*** – ця група залежить від індивідуальних особливостей як екскурсовода, так і екскурсанта.

2.4 Екскурсія як процес пізнання

Сенс пізнання полягає в тому, що в його процесі засвоюється певна істина. **Пізнання** – це процес віддзеркалення і відтворення дійсності в мисленні. В той же час це взаємодія суб'єкта (екскурсанта) і об'єкту (пам'ятника), в ході якого суб'єкт отримує знання. Процес пізнання на екскурсії відбувається по ***схемі***: наочність – сприйняття (відчуття, уявлення) – формування понять на основі отримання екскурсантами уявлень.

Екскурсія як процес пізнання є наочною, практичною діяльністю людей. Об'єктами пізнання є предмети зовнішнього світу – пам'ятники історії і культури, природи, історичні місця і ін.

Процес пізнання починається з виникнення контакту органів чуття людини з об'єктом. Сприйняття спостережуваних об'єктів відбувається на основі зорових і слухових відчуттів. З їх допомогою формуються уявлення. Процес пізнання продовжується в абстрактному мисленні екскурсантів. На цій основі вони приходять до висновків. Екскурсія як процес пізнання складається з двох частин: чуттєвого пізнання (відчуття, сприйняття, уявлення) і логічного пізнання (мислення). Названі частини є основою екскурсії.

Відчуття – це образ, психічний процес віддзеркалення людським мозком окремих властивостей предметів і явищ. Відчуття дозволяють людині відображати в своїй свідомості такі властивості і якості предметів і явищ, як їх розміри, форму, звук, температуру, запах, швидкість, твердість, тяжкість і ін. Відчуття служить джерелом для таких чуттєвих образів, як сприйняття і уявлення.

Сприйняттям є результат дії на органи відчуттів об'єкту. Воно складніше, ніж відчуття, і побудовано на декількох відчуттях. Кожне з них відображає окрему властивість предмету, явища, події. Сукупність відчуттів є тим, що називається сприйняттям. Сприйняття в екскурсії – результат дії об'єкту і усної інформації на органи чуття екскурсанта. Сприйняття підрозділяються на зорові, слухові, дотикові, смакові і нюхові. Основи сприйняття кожного виду – відповідний вид відчуттів (зоровий, слуховий, дотиковий). Найбільш розвиненими у пізнанні людини навколишньої дійсності є зорові сприйняття.

Для екскурсій є обов'язковими зосередженість уваги і єдність переживання, сприяння поглибленому сприйняттю матеріалу. Одним із завдань екскурсовода є дати екскурсантам установку на сприйняття об'єктів, спостереження певних деталей і особливостей пам'ятників. Установки можуть бути направлені на запам'ятовування подій, фактів, що приводяться в розповіді екскурсовода. Не менш важливі установки, що стимулюють мислення екскурсантів.

Спостерігаючи екскурсійні об'єкти, екскурсанти розрізняють не лише окремі зовнішні сторони, але і такі його властивості, як розмір, колір, форму, місце розташування, поєднання з іншими об'єктами, схожість з ними, відмінність від них і тому подібне Спираючись на пояснення екскурсовода, на основі методики показу вони сприймають суму цих сторін і властивостей, – відбитих в їх свідомості. Це дозволяє правильно сприйняти об'єкт у цілому. При підготовці та проведенні екскурсії необхідно мати на увазі:

- минулий досвід людини;
- активний характер сприйняття, залежний від психічних особливостей екскурсанта, його настрій;
- вибірковість сприйняття (виділення об'єкту з числа інших, а також виділення в об'єкті потрібних деталей);
- свідомість сприйняття;
- залежність сприйняття від життєвого досвіду екскурсанта, його знань практичних навиків; наочність і цілісність сприйняття;

- структурна (віддзеркалення в сприйнятті різних деталей і властивостей об'єкту).

Сприйняття екскурсійного матеріалу засноване на поєднанні трьох видів психічних процесів:

- пізнавальних (відчуття, уявлення, мислення, уява);
- емоційних (переживання);
- вольових (зусилля для збереження уваги, активізація роботи пам'яті).

Усі процеси пов'язані між собою. Їх ефективність визначається зовнішніми діями, які впливають на особу та її психічним станом. Значну увагу вчені-екскурсознавці приділяли такому чиннику інтенсифікації сприйняття, як інтерес до спостережуваних об'єктів. Інтенсивність сприйняття визначається ступенем інтересу до об'єкту сприйняття. Загальновідомий всякому психологові факт відсутності інтересу, а отже і активності, у людини до явищ для нього абсолютно новим, невідомим. Інтерес порушує до себе те, що вже частково знайомо. Таким шляхом створюється психічний міст, схоплюється нитка клубка сприйняття. У зв'язку з цим необхідно вибирати для екскурсії «матеріал, близький до душевного стану, навіть до естетичного смаку керованої групи».

Екскурсійна методика використовує різні способи активізації сприйняття матеріалу. Початком сприйняття може стати процес пізнавання об'єкту (пам'ятника на міській площі, картини в музеї та ін.), спостережуваного учасниками екскурсії. Відбувається пізнання об'єкту, відомого екскурсантам по фотографіях, репродукціях, описах. Пізнаючи об'єкт, екскурсант закликає собі на допомогу пам'ять. Він прагне пригадати, де він вже бачив цей пам'ятник. У його свідомості відбувається заміна зовнішності об'єкту, відображеного в пам'яті по зображенню на репродукції, фотографії, малюнку (образотворча наочність) об'єктивним віддзеркаленням оригіналу (натуральна наочність). Основою його пізнавання є звірення, уявне порівняння наявного сприйняття із слідами, що збереглися в пам'яті.

Велику роль в активізації сприйняття відіграють різні форми розповіді. Одна з них – проблемний виклад матеріалу: екскурсовод ставить питання, що вимагає дозволу, і залучає екскурсантів до пошуків необхідної відповіді. Інший спосіб активізації сприйняття – перехід в розповіді від монологу до діалогу. Перед екскурсантами ставляться питання. Екскурсанти, використовуючи свої знання, підшукують відповіді на ці питання, звіряючи їх з повідомленнями екскурсовода. Важливе місце в сприйнятті матеріалу займає психологічний клімат в екскурсійній групі. Під психологічним кліматом розуміють переважаючий і відносно стійкий настрій колективу. Ознаками такого клімату є оптимізм, життєрадісність і захопленість екскурсантів.

Уявлення, в порівнянні з відчуттями і сприйняттями, містить більше узагальнень. Уявлення не визначається тільки тим, що екскурсанти спостерігають перед собою на даний момент. Уявлення дозволяють екскурсантам порівняти, поєднуючи раніше відображені в їх свідомості образи, з тим, що вони спостерігають зараз, отримати достовірну інформацію про

предмет. Проте і уявлення не розкриває внутрішніх зв'язків об'єкту. Уявлення це «...образ предметів, що впливали на органи чуття людини, відновлюваний по тих, що збереглися в мозку слідам за відсутності цих предметів і явищ, а також образ, створений зусиллями продуктивної уяви... Уявлення здійснюється в двох формах – у вигляді спогаду і уяви. Якщо сприйняття відноситься тільки до сьогоденню, то уявлення одночасно відноситься і до сьогодення, і до минулого».

Уявлення пов'язані з ***мисленням***, вони є проміжною ланкою, яка поєднує плотське і логічне пізнання. Роль уявлень важлива, оскільки основою екскурсії є процес, в ході якого екскурсанти міркують, роблять висновок, абстрагують, з одних думок виводять інші, де міститься щось нове.

У процесі мислення екскурсант порівнює і зіставляє, аналізує і синтезує. Мислення не є безпосереднім віддзеркаленням екскурсійних об'єктів і життєвих явищ в свідомості людей. Мислення є процесом складнішим, «це розумові дії, направлені на з'ясування відносин між об'єктами». Це вищий ступінь людського пізнання. Мислення дозволяє людині отримати знання про об'єкти, їх властивості і відносини, які не можуть бути прийнятими на плотському ступені пізнання. Плотське пізнання надає людині зовнішню картину навколишньої дійсності. Мислення надає пізнання законів як природи, так і суспільного життя. Мислення – процес узагальненого віддзеркалення, встановлення істотних зв'язків і відносин між предметами і явищами дійсності.

Результатом мислення є утворення понять. Поняттям є сукупність думок про найбільш загальні істотні ознаки, що відрізняють спостережуваний об'єкт від інших об'єктів, які складають маршрут екскурсії або спостерігалися екскурсантами раніше. У екскурсії поняття – це підсумок пізнання об'єкту або явища, це форма віддзеркалення в мисленні навколишнього світу. Поняття в розповіді екскурсовода приймає форму думки, яка що-небудь затверджує відносно конкретного предмету або явища, його зв'язків з іншими предметами або явищами. Надалі, отримані поняття розвиваються в такі форми мислення, як думки і висновки.

У екскурсійній практиці широко використовують аналогію, яка є методом наукового пізнання. Застосовуючи аналогії, екскурсовод порівнює схожі ознаки, сторони два або декількох об'єктів і на основі цього робить виводи про схожість інших об'єктів між собою. Аналогія дозволяє краще зрозуміти явища природи в природничо-наукових екскурсіях. Перед тим, як використовувати метод аналогії при показі об'єктів, потрібно заздалегідь виявити їх схожі елементи. Метод аналогії припускає використання самих різних асоціацій. К. Д. Ушинський підрозділяв асоціації по схожості, порядку часу, єдності місця. Підкреслюючи значення асоціацій по протилежності, великий педагог писав: «...ніщо так не демонструє нам особливості будь-якого явища, як протилежність його з іншим явищем – біла пляма яскрава вирізняється на чорному фоні, чорне – на белом». При зустрічах з багатьма явищами і предметами в свідомості людини виникають певні асоціації: уявлення про жару викликає уявлення про холод; уявлення про світло – уявлення про темноту.

Найпоширенішим методом в екскурсії є ***спостереження***, яке може відбуватися свідомо або несвідомо. Такий екскурсійний прийом, як звертання уваги на щось ґрунтуються саме на здатності людини спостерігати, звертати на щось увагу. Зокрема можна звернути увагу на таку особливість ліванського кедру, як майже горизонтальне розташування гілок цього дерева. Можна звернути увагу на характерний колір будинків, який відповідає архітектурному стилю бароко. Подібних прикладів можна навести безліч.

Звичайно спостереження відбуваються без якихось технічних пристроїв, але їх використання також можливе. Зокрема в музеї мікромініатюр М. Сядристого не можна обійтися без мікроскопу, адже об'єкти огляду дуже маленькі.

В екскурсії можливе і ***вимірювання***, хоч і не дуже точне, адже воно виконується без будь-яких приладів і засобів. Так, під час екскурсії в якомусь парку або лісі можна виміряти обхват стовбура товстого дерева. Один сантиметр окружності дерева приблизно відповідає одному року його віку. Отже, якщо стовбур вдалося обхопити двом людям, вік дерева приблизно становить 350 років. За певних умов можна навіть виміряти висоту дерева, зокрема, за довжиною тіні, що відкидається. Дослідом загалом вважається здійснення дії на об'єкт з метою отримання певної додаткової інформації. Зокрема, під час екскурсії у дендропарку «Олександрія» можна провести дослід щодо поширення звуку в колонаді «Луна». Пригощаючи голубів на площі Св. Марка у Венеції крихтами хлібу або соняшниковим насінням, можна з'ясувати, що цим птахам більше до смаку. Цікавим є також дослід з маятником Фуко, завдяки якому є змога з'ясувати факт обертання Землі навколо своєї осі. У минулому такий маятник гойдався в Ісакієвському соборі у м. Санкт-Петербург. Нині маятник Фуко можна побачити в бібліотеці Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Доволі обмеженими є можливості проведення в екскурсії ***експерименту*** – цілеспрямованої дії, якою управляє експериментатор. Проте, відвідуючи музей «Експериментаніум» у Києві, можна стати не лише свідком кількох експериментів, а й їх учасником. Не випадково, що такий музей для багатьох відвідувачів (насамперед молоді) значно цікавіший, ніж музей, у якому експонати лежать нерухомо під склом вітрин. Цікавий експеримент можна провести, запропонувавши комусь з екскурсантів дістатися якогось розташованого поблизу об'єкта із закритими очима (звісно, дотримуючись правил безпеки). Оскільки у більшості людей права частина тіла розвиненіша за ліву, кроки правою ногою є довшими. Тож, уже за кілька десятків метрів можна спостерігати, як людина відхиляється ліворуч. Використане вище слово «спостерігати» показує присутність доволі простого методу спостереження у складніших методах. Фактично спостереження присутнє в усіх емпіричних методах пізнання. Додамо, що проведення експерименту передбачає використання не лише спостереження, а й теоретичних методів, про які мова піде нижче.

Опитуванням в екскурсії можуть бути охоплені лише самі екскурсанти. Таке опитування може бути виконано як на початку, так і наприкінці екскурсії. Зокрема на початку екскурсії шляхом опитування можна дізнатися про те, ким є екскурсанти, звідки вони прибули. Це дасть змогу наводити логічніші приклади та аргументи. Опитування наприкінці екскурсії також корисні. Завдяки ним можна досягти повторення переданої інформації, тим самим посиливши її запам'ятовування.

Численними є **теоретичні методи пізнання**:

- опис;
- пояснення;
- порівняння;
- аналогія, аналіз;
- синтез;
- індукція;
- дедукція;
- систематизація;
- класифікація;
- узагальнення та ін.

Кожен із цих методів також може бути використаний в екскурсії.

З перелічених методів невід'ємним в екскурсії є ***опис***, який полягає у передачі певної інформації про об'єкт чи явище. Звичайно словесний опис і є змістом роботи екскурсовода. Цей опис відбувається у формі розповіді, яка супроводжується показом об'єкта. Хоча роль опису в екскурсії величезна, зловживання цим методом недоречне. Це пояснюється хоча б тим, що опис передбачає активність лише екскурсовода. Пасивність екскурсантів може призвести до втрати ними уваги.

Другим за важливістю теоретичним методом в екскурсії є ***пояснення***. Поширенню цього методу та його ефективності сприяє те, що він дає відповіді екскурсантам на те, що не зовсім зрозуміле. Наприклад, під час відвідання Генуезької фортеці у Криму може виникнути запитання про те, де брали воду її захисники. Поясненням є її підведення підземним шляхом з джерела, що розташоване вище в горах за межами фортеці. Пояснення потребує і факт того, що будинки у Венеції, що стоять безпосередньо у воді, залишаються при цьому абсолютно сухими. Поясненням є те, що ці будинки зведені не з цегли на основі глини, що є звичним для України, а з природного каменю з мінімальною гігроскопічністю.

Порівняння в екскурсії також можливе. Зокрема під час відвідання якогось музею можна звернути увагу на відмінності давньогрецької і давньоримської скульптури, на відмінності творчості різних художників. Те саме стосується особливостей архітектурних стилів.

Індукція – метод, в якому на основі знання про окреме, роблять висновок про загальне. Хоч сутність згаданого методу відома далеко не всім, це не означає, що метод є занадто складним. Так, перебуваючи в Херсонесі, можна звернути увагу на близькість руїн стародавнього міста до берега моря. За одним

лише цим фактом екскурсанти можуть дійти висновку про підвищення рівня Світового океану і навіть приблизно оцінити швидкість цього підвищення.

Під час екскурсії можна застосувати і ***дедукцію*** – метод, що полягає в отриманні висновків про конкретне на основі загальних знань. Так, відвідувачам Антонієвих печер у Чернігові можна заздалегідь поставити запитання щодо температури повітря в цих печерах – при цьому незалежно від пори року. У цьому разі достатньо знати, що температура в печерах близька до середньорічної в цій місцині.

Застосування методу ***аналогії*** також можливе в екскурсійній діяльності. Сутність методу полягає у перенесенні знань з якогось більш відомого явища чи об'єкта на менш відомий. Цей метод спирається на метод порівняння. Метод аналогії, зокрема, можна використати в екскурсії до змієвих валів. З цим їх можна порівняти? Вірогідно із захисними стінами, щоправда, виконаними з ґрунту. За цим можна дійти висновку про те, з якого боку розташований рів біля валу та яке розташування мають змієві вали загалом. Можна не знати, чи є їстівним водяний горіх. Але той факт, що добре знаний волоський горіх є їстівним, може стати підказкою, що і водяний горіх також можна їсти. У цьому можна легко переконатися під час екскурсії. Один лише факт розбиття горіху та вживання його серцевини неодмінно активізує увагу екскурсантів.

Поширеним методом в екскурсії є й ***аналіз***. Цей метод являє собою процес уявного розчленування складного об'єкта чи явища на частини для кращого розуміння. Метод використовується як при підготовці екскурсії, так і під час її проведення. Аналіз, зокрема, доцільний у відповідях на такі запитання: «Де провести екскурсію?», «Якою має бути її тривалість, яким маршрут?» та ін. Відповіді на ці запитання потребують використання аналізу.

Окремо може бути згаданий ***синтез*** – науковий метод, який полягає в отриманні цілісного уявлення про щось за даними про якісь складові. Так, лише за окремими деталями, побаченими чи почутими під час екскурсії, можна зробити висновки про культуру регіону.

Важливим є те, що екскурсія передбачає не лише застосування численних методів пізнання, вона сама може розглядатися як такий окремий метод. Особливість цього методу полягає в поєднанні класичних методів пізнання, а також властивих для екскурсії складових, а саме русі екскурсантів, наближенні до екскурсійних об'єктів та розповіді про них. Важливо, що при цьому відбувається наближення не лише до екскурсійних об'єктів, а й до середовища, що їх оточує. Це сприяє сильнішому впливу на органи чуття, посиленню уваги і відповідно кращому засвоєнню інформації. Тож, невипадково, що деякі екскурсії запам'ятовуються на все життя.

Контрольні питання і завдання

1. Які ознаки характеризують екскурсію як педагогічний процес?
2. Назвіть розбіжності між екскурсійним та навчальним процесом пізнання.

3. На яких дидактичних принципах заснований екскурсійний процес?

4. Наведіть п'ять рівнів переходу від прямого дедуктивного пояснення до вірогідного пояснення.

5. Які елементи включає поняття «педагогічна майстерність екскурсовода»?

6. Які педагогічні завдання виконує екскурсовод?

7. Назвіть закономірності виховання під час організації екскурсійних послуг.

8. Назвіть теоретичні методи пізнання під час організації екскурсійних послуг.

9. Розкрийте роль уявлення під час організації екскурсійних послуг.

10. Яке місце належить методу пояснення під час організації екскурсійних послуг.

РОЗДІЛ 3.
ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1 Елементи психології в екскурсійній діяльності

Знання з психології становлять невід'ємну частину загальних знань і вмінь екскурсовода, а також вони є необхідними під час підготовки методичної розробки екскурсії з метою врахування психологічних особливостей різних груп екскурсантів. **Психологія** – це наука про ***психічні явища і факти***, до складу яких входять:

- *психічні процеси*:
  - мислення;
  - сприйняття;
  - пам'ять;
  - відчуття;
- *психічні стани*:
  - бадьорість чи пригніченість;
  - працездатність чи втома;
  - уважність або неуважність;
- *психічні властивості особистості*:
  - темперамент;
  - характер;
  - здібності;
  - переконання.

У разі орієнтації на певну аудиторію з відповідними запитами, інтересами, особливостями мислення екскурсоводові необхідно користуватися наступними компонентами психології екскурсійних груп:

- соціальні потреби та інтереси (матеріальні та духовні), які є спонукальним мотивом до прийняття участі в екскурсії;
- соціальні почуття, емоції та настрої, які характеризують аудиторію;
- характер, зміст установок, ціннісних орієнтирів та життєвих планів різних соціальних груп;
- пізнавальні можливості екскурсантів, що засновані на наявних знаннях, досвіді, які визначатиме підготовленість до сприйняття екскурсійної інформації;
- переконання, погляди та оцінки, характерні для даної соціальної групи.

Під час проведення екскурсії екскурсовод орієнтується на певну групу з огляду на те, що рівень активності (підвищений або знижений) залежить від психічного стану кожного з екскурсантів.

Психічний стан – це певний рівень психічної діяльності, який виявляється в активності особи. Підставою для появи різних психічних станів є конкретні умови, в яких знаходяться екскурсовод і екскурсанти:

- умови побуту і праці;
- мікроклімат в колективі; стан здоров'я (фізіологічний чинник);
- атмосферні процеси (погода, тиск тощо).

Розрізняють декілька ***різновидів психічного стану особи***:

- загальний психічний стан, який слугує основою сприйняття;
- емоційний стан (настрій);
- інтелектуальний творчий;
- вольовий стан (готовність до дій).

Приймаючи участь в екскурсії людина перебуває у стані активного логічного і чуттєвого пізнання дійсності. Екскурсія як процес пізнання є наочною практичною діяльністю людей. Сенс пізнання полягає в тому, що у його процесі засвоюється певна істина. **Пізнання** – це процес віддзеркалення і відтворення дійсності в мисленні. Водночас це взаємодія суб'єкта (екскурсанта) і об'єкту (пам'ятки), у процесі якої суб'єкт отримує знання. Пізнання здійснюється за допомогою пізнавальних психічних процесів:

- відчуття;
- сприйняття;
- уяви;
- мислення.

Процес пізнання починається з виникнення контакту органів чуття людини з об'єктом. Спостереження об'єктів призводить до виникнення у екскурсантів певних відчуттів-образів. Тому ***відчуття*** є психічним процесом, що віддзеркалює людським мозком окремі властивості предметів і явищ. Відчуття дозволяють людині відображати в своїй свідомості такі властивості і якості предметів і явищ, як їхні розміри, форму, звук, температуру, запах, швидкість, твердість, тяжкість тощо.

Сприйняття в екскурсії – результат дії об'єкта і інформації про нього на органи чуття екскурсанта. За допомогою екскурсовода екскурсант усвідомлює та розуміє цілісний образ об'єкта на підставі наданої інформації та поєднання різного роду відчуттів (зорових слухових, дотикових, нюхових, смакових), власного попереднього досвіду та інтегрує їх у загальне сприйняття. Сприйняття екскурсійного матеріалу засноване на поєднанні трьох різновидів психічних процесів:

- пізнавальних (відчуття, уявлення, мислення, уява);
- емоційних (переживання);
- вольових (зусилля для збереження уваги, активізація роботи пам'яті).

Ці процеси пов'язані між собою. Їх ефективність визначається зовнішніми впливами, яким піддається особа, її психічним станом.

З метою забезпечення ефективного сприйняття екскурсійних об'єктів у своїй діяльності екскурсовод використовує настанови на сприйняття об'єктів, спостереження певних деталей, особливостей, оточуючого середовища, запам'ятовування подій та фактів пов'язаних з об'єктом. Настанови

проявляються в розповіді екскурсовода під час якої він робить відповідні організаційні вказівки на сприйняття (наприклад «запам'ятайте», «зверніть увагу») або щодо дій екскурсантів (наприклад «підійдіть ближче», «поверніться праворуч»). Такі настанови допомагають зберігати активність учасників екскурсії, спрямовують діяльність екскурсантів, організовують спостереження, вивчення, дослідження екскурсійних об'єктів.

Важливе місце в сприйнятті матеріалу займає психологічний клімат в екскурсійній групі. Під психологічним кліматом розуміють переважний і відносно стійкий настрій в екскурсійній групі. Ознаками сприятливого клімату є оптимізм, життєрадісність, захопленість екскурсантів. Одним із завдань екскурсовода є налагодження та утворення сприятливого психологічного клімату шляхом активної невимушеної комунікаційної діяльності, уважного та поважного відношення до всіх членів групи, дотримання режимів навантаження та відпочинку на екскурсії, якщо можна, задоволення особистих потреб екскурсантів.

Уявленням є чуттєво-наочний образ предметів або явищ дійсності, що зберігається і відтворюється у свідомості людини поза безпосереднім впливом їх на органи чуття. На відміну від відчуття і сприйняття, містить більше узагальнень. Уявлення не визначається тільки тим, що екскурсанти спостерігають перед собою цієї миті. Уявлення дозволяють екскурсантам порівняти, поєднуючи раніше відображені у своїй свідомості образи, з тим, що вони спостерігають зараз. Проте і уявлення не розкриває внутрішніх зв'язків об'єкта. Уявлення здійснюється в двох формах – у вигляді спогаду та уяви. Якщо сприйняття стосується лише сьогодення, то уявлення одночасно стосується і сьогодення, і минулого. Уявлення пов'язані з мисленням і є проміжною ланкою між чуттєвим і логічним пізнанням.

Мислення дає розуміння внутрішніх законів, зав'язків і відносин між предметами та явищами дійсності, це вищий ступінь людського пізнання. У процесі мислення екскурсанти порівнюють і зіставляють, аналізують і синтезують, роблять висновки, абстрагують, з одних думок виводять інші, де міститься щось нове. Результатом мислення є утворення понять. Поняття – це сукупність думок про найзагальніші та найсуттєвіші ознаки, закономірності та зв'язки, що відрізняють спостережуваний об'єкт або явище від інших об'єктів.

Поняття в екскурсії – це підсумок пізнання об'єкта або явища, він формулюється екскурсоводом, коли він робить висновки з підтеми чи окремого її питання. Такі висновки повинні бути доступними для розуміння екскурсантів, лаконічними та однозначними. Саме за цих умов буде досягнута головна мета екскурсії – отримання екскурсантами знань з певної теми. Важливе значення в процесі пізнання має пам'ять.

Пам'ять – властивість нервової системи, яка забезпечує особистості здатність запам'ятовувати інформацію. Все те, що бачив і чув екскурсант, про що він думав, що пережив, отримуючи зорову і слухову інформацію, відкладається в його пам'яті. Основними *процесами* пам'яті є:

– запам'ятовування;

- збереження;
- відтворення;
- пізнавання;
- спогад.

Різновидами пам’яті можуть бути:

- довільна та мимовільна;
- безпосередня та опосередкована;
- короткочасна та довготривала.

Особливими різновидами пам’яті є:

- рухова (моторна);
- емоційна;
- образна;
- словесно-логічна.

Сприйняття матеріалу на екскурсії пов’язано здебільшого з зоровою (показ), слуховою (розповідь) пам’яттю і побудоване на свідомому запам’ятовуванні матеріалу. Успішному запам’ятовуванню сприяє настанова, яку робить екскурсовод. Для екскурсовода важливо, щоб сприйнята екскурсантом інформація об’єднувалася і систематизувалася. Тоді вона буде збережена в пам’яті та може бути відтворена. Успіх процесу запам’ятовування залежить від індивідуальних інтелектуальних особливостей; від того, наскільки осмислений матеріал; від ступеня його значущості для особи; від настанов, які дає екскурсовод.

Увага – це спрямованість психічної діяльності людини та її зосередженість у певний момент на об’єкти або явища, які мають для людини певне значення при одночасному абстрагуванні від інших, внаслідок чого вони відображаються повніше, чіткіше, глибше, ніж інші. Увага на екскурсії – це зосередженість думок, зору і слуху екскурсантів на певному об’єкті показу. Успіх екскурсії залежить від таких властивостей уваги, як активність, спрямованість, широта, інтенсивність, стійкість. Розрізняють три різновиди уваги:

- мимовільна;
- довільна;
- післядовільна.

Мимовільна (ненавмисна) увага характеризується пасивністю, об’єкт у цьому разі заздалегідь не підбирається та оглядається без якої-небудь мети. Це не вимагає вольових зусиль. Такий різновид уваги не показовий для екскурсії. Довільна (свідома, навмисна) увага характеризується активністю, вона вимагає вольових зусиль людини, спрямовується та утримується за допомогою завдання бути уважним. В екскурсії цей різновид уваги активізується правильно побудованою розповіддю і вибором об’єктів.

Довільна увага формується через зацікавленість екскурсантів. Тому важливо на самому початку екскурсії викликати інтерес до теми екскурсії.

Післядовільна увага характерна тим, що захоплює інтерес екскурсантів і не вимагає від людини вольових зусиль. На підставі виниклого інтересу до об'єктів показу і розповіді розвивається активна розумова діяльність. Важливо під час підготовки екскурсій зважати на такий показник свідомості як об'єм уваги.

Об'ємом уваги є кількість об'єктів, яка може бути сприйнята і відображена людиною у відносно короткий проміжок часу. Під час показу об'єктів слід враховувати розподіл уваги – здатність екскурсанта при одночасному спостереженні декількох об'єктів, що перебувають у полі його зору, розподіляти свою увагу між ними і правильно дозувати її з метою кращого засвоєння екскурсійного матеріалу.

Переключення уваги – здатність переносити її з одного спостережуваного об'єкта на інший, переміщення уваги екскурсантів з показу на розповідь, зміна видів діяльності. Екскурсовод повинен враховувати також таку особливість уваги, як її легке відволікання. Це важливо у процесі проведення екскурсій по жвавих міських вулицях, де увагу учасників постійно відволікають сторонні предмети, що не є об'єктами показу (транспорт, перехожі, несподівана поява пожежної або поліцейської машини).

Успіх екскурсії залежить від ступеня концентрації уваги. Зосередженість уваги навіть у екскурсантів однієї групи різна – одні захоплені темою, зацікавлені об'єктами і розповіддю екскурсовода, не звертають увагу на те, що оточує, інших це відволікає, заважає їм зосередитися. Увага екскурсантів залежить від низки обставин: інтересу до теми, майстерності показу, форми розповіді, підготовленості аудиторії.

Завдання екскурсовода – сформувати інтерес слухачів до теми й основних питань екскурсії. Робиться це за допомогою психологічної настанови на сприйняття, продуманого тексту вступної частини екскурсії, який сповіщає екскурсантів про основний зміст екскурсії, вдало спланованого маршруту екскурсії та чергування об'єктів на ньому. Знання законів психології дозволяє екскурсоводові володіти увагою групи впродовж всієї екскурсії, зважаючи на особливості сприйняття матеріалу екскурсантами, ефективно впливаючи на свідомість і відчуття учасників заходу.

Важливе значення в екскурсійному процесі має ***уява*** – здатність екскурсантів у думках представляти, наприклад, те, про що йде мова в розповіді екскурсовода. У цьому разі багато залежить від здатності екскурсовода створювати розумові образи. У психології уява розглядається як психічний пізнавальний процес, в якому віддзеркалення дійсності відбувається в специфічній формі – об'єктивно або суб'єктивно нового (у вигляді образів, уявлень або ідей), створеного на підставі образів сприйняття пам'яті, а також знань, придбаних у процесі мовного спілкування.

В екскурсійній практиці уява розглядається як процес створення уявлень і уявних ситуацій. Уява дозволяє екскурсантам комбінувати свої враження під час спостереження об'єктів, отримуючи нові уявлення, відображати в своїй свідомості дійсність. Відповідно однією з вимог до екскурсовода є наявність

розвиненої уяви та уміння образно мислити. Розповідаючи про екскурсійні об’єкти які вже втрачені (або яких зараз немає перед очима екскурсантів) екскурсовод ніби «створює» в уяві екскурсантів їх образи таким чином, що вони починають «бачити» цей об’єкт. Подібно до уваги, уява людини буває:

- довільною та мимовільною;
- відтворюючою та творчою;
- активною і пасивною.

Відтворююча уява базується на словесному описі предмета (розповідь), умовному зображенні предмета (схема, креслення, карта), на демонстрації копії предмета (муляж, модель, реконструкція). Цей різновид уяви притаманний для екскурсій, де ставиться завдання допомогти екскурсантам подумки побачити все словесно описане, відтворити зовнішній вигляд об’єкта, що не знаходиться перед ними у вигляді оригіналу. Відтворююча уява має конструктивний характер. Цьому різновиду уяви властиве точне відтворення об’єкта в свідомості екскурсантів. Творча уява дозволяє екскурсоводові створювати нові зорові образи. На додаток до об’єкта, побаченого в натурі, екскурсовод творчо домислює певні частини об’єкта, за допомогою зорових образів заповнює деталі, яких бракує. За допомогою творчої уяви на екскурсіях відтворюють події та явища

Велике значення для успіху екскурсії, засвоєння і запам’ятовування екскурсійного матеріалу має **емоційна сторона здійснення екскурсійного процесу**. ***Емоція*** (на ментальному рівні) – це стан збудження або хвилювання, що позначається сильними почуттями і зазвичай імпульсом щодо певної форми поведінки. На екскурсії емоційний вплив на екскурсантів справляє розповідь екскурсовода, її зміст, правильно обрані інтонації та акценти в її викладі.

Активні емоції викликає також і зоровий ряд – будівлі, споруди, історичні місця, пов’язані зі знаменними подіями, меморіальні дошки, експонати в музеях. Передавати відношення до об’єктів показу та подій може також і емоційність екскурсовода, проте тут потрібно дотримуватися принципу дозованості та не перевищення певного емоційного рівня, щоб не викликати в екскурсантів зворотної реакції, відчуття нещирості та «перегравання». Найважливішим для розуміння і засвоєння екскурсійного матеріалу має вміння екскурсовода викликати в екскурсантів стан співпереживання учасникам подій, пояснити творчій задум автора, наприклад художника, через пояснення його емоційного стану та життєвих обставин.

Багато в чому рівень емоційності екскурсантів (захоплення або навпаки байдужість, гордість, розчарування, жалість) залежать від того, наскільки вони задоволені отриманою інформацією про певні екскурсійні об’єкти. Також для цього важливе значення має наскільки правильно й чітко виражено відношення екскурсовода до об’єкта показу і змісту розповіді та власне підготовленість екскурсантів до сприйняття теми екскурсії. З огляду на елементи психології в екскурсійній діяльності в роботі екскурсовода можливо виокремити ***дві фази***:

- докомунікативна (підготовка до екскурсії);

– комунікативна (безпосередня робота з групою на екскурсії).

Кожній фазі притаманне вирішення власних завдань. Так, у *докомунікативній фазі* підготовці екскурсоводу бажано:

– дізнатися склад екскурсійної групи (вік, професія, школярі або студенти, місцеві мешканці або приїжджі) і опосередковано для себе визначити рівень підготовленості екскурсантів до сприйняття теми;

– визначити шляхи розкриття теми, побудову та обсяг екскурсійного матеріалу за підтемами, обміркувати використання методичних прийомів.

У *комунікативній фазі* екскурсовод, використовуючи знання з психології:

– встановлює контакт із групою і в подальшому управляє нею;
– формує та підтримує інтерес до теми;
– організовує увагу екскурсантів;
– спостерігає за зворотною реакцією екскурсантів.

3.2 Екскурсія як психологічний процес

Екскурсія як психологічний процес пізнання починається з виникнення контакту органів чуття людини з об'єктом. Сприйняття спостережуваних об'єктів відбувається на основі зорових і слухових відчуттів. З їх допомогою формуються уявлення. Процес пізнання продовжується в абстрактному мисленні екскурсантів. На цій основі вони приходять до виводів. Екскурсія як процес пізнання **складається з двох частин** (вони є основою екскурсії):

- плотського пізнання:
  – відчуття;
  – сприйняття;
  – уявлення;
- логічного пізнання (мислення).

Відчуття є плотським образом, психічним процесом віддзеркалення людським мозком окремих властивостей предметів і явищ. Вони дозволяють людині відображати в своїй свідомості такі властивості і якості предметів і явищ, як їх розміри, форму, звук, температуру, запах, швидкість, твердість, тяжкість та інше. Відчуття служить джерелом для таких плотських образів, як сприйняття і уявлення.

Сприйняттям є результат дії на органи відчуттів об'єкту. Воно складніше, ніж відчуття, і побудовано на декількох відчуттях. Кожне з них відображає окрему властивість предмету, явища, події. Сукупність відчуттів є тим, що називається сприйняттям. Сприйняття в екскурсії – результат дії об'єкту і усної інформації на органи чуття екскурсанта. Сприйняття підрозділяються на зорові, слухові, дотикові, смакові і нюхові. Основи сприйняття кожного виду – відповідний вид відчуттів (зоровий, слуховий, дотиковий). Найбільш розвиненими в пізнанні людини навколишньої дійсності є зорові сприйняття.

Для екскурсій є обов'язковими зосередженість уваги і єдність переживання, сприяючі поглибленому сприйняттю викладеного матеріалу. Одним із завдань екскурсовода є дати екскурсантам установку на сприйняття об'єктів, спостереження певних деталей і особливостей пам'ятників. Установки можуть бути направлені на запам'ятовування подій, фактів, що приводяться в розповіді екскурсовода. Не менш важливі установки, стимулюючі мислення екскурсантів. Роль установок в процесі підвищення ефективності важко переоцінити. Установки є психологічним фундаментом активності особи. Саме вони, вплітаючись в зміст розповіді або його організаційні вказівки, забезпечують стійкий цілеспрямований характер діяльності екскурсанта (спостереження, вивчення, дослідження) по відношенню до екскурсійного об'єкту. Розглядаючи поняття «установка» у зв'язку з екскурсійним процесом, ми маємо на увазі короткочасність дії кожній з установок, як правило, у межах однієї конкретної екскурсії. В окремих випадках установки екскурсовода знаходять вираз в поведінці екскурсантів (у їх відношенні до природи, до пам'ятників культури і ін.).

Спостерігаючи екскурсійні об'єкти, екскурсанти розрізняють не тільки окремі зовнішні сторони, але і такі його властивості, як розмір, колір, форму, місце розташування, поєднання з іншими об'єктами, схожість з ними, відмінність від них і тому подібне Спираючись на пояснення екскурсовода, на основі методики показу вони сприймають суму цих сторін і властивостей, – відбитих в їх свідомості. Це дозволяє правильно сприйняти об'єкт в цілому.

При проведенні екскурсії необхідно мати на уявлення про:

– минулий досвід людини;

– активний характер сприйняття, залежний від психічних особливостей екскурсанта, його настрій;

– вибірковість сприйняття (виділення об'єкту з числа інших, а також виділення в об'єкті потрібних деталей);

– свідомість сприйняття;

– залежність сприйняття від життєвого досвіду екскурсанта, його знань практичних навиків;

– наочність і цілісність сприйняття;

– структурну складову (віддзеркалення в сприйнятті різних деталей і властивостей об'єкту).

Сприйняття екскурсійного матеріалу, як вже було наголошено, засноване на поєднанні трьох видів психічних процесів: пізнавальних (відчуття, уявлення, мислення, уява); емоційних (переживання); вольових (зусилля для збереження уваги, активізація роботи пам'яті). Ці процеси пов'язані між собою, а їх ефективність визначається зовнішніми діями, які впливають на особу та її психічний стан.

Значну увагу вчені приділяють такому чиннику інтенсифікації сприйняття, як інтерес до спостережуваних об'єктів. «Інтенсивність сприйняття визначається ступенем інтересу до об'єкту сприйняття. Загальновідомий

всякому психологові факт відсутності інтересу, а отже і активності, у людини до явищ для нього абсолютно новим, невідомим. Інтерес порушує до себе те, що вже частково знайомо. Саме таким шляхом створюється психічний міст, схоплюється нитка клубка сприйняття». У зв'язку з цим необхідно вибирати для екскурсії «матеріал, близький до душевному складу, навіть до естетичного смаку керованої групи».

Екскурсійна методика використовує різні способи активізації сприйняття матеріалу. Початком сприйняття може стати процес пізнавання об'єкту (пам'ятника на міській площі, картини в музеї і ін.), спостережуваного учасниками екскурсії. Відбувається пізнання об'єкту, відомого екскурсантам по фотографіях, репродукціях, описах (Цар-гармата, Мідний вершник, «Тачанка», «Орля»). Дізнаючись об'єкт, екскурсант закликає собі на допомогу пам'ять. Він прагне пригадати, де він бачив цей пам'ятник. У його свідомості відбувається заміна зовнішності об'єкту, відображеного в пам'яті по зображенню на репродукції, фотографії, малюнку (образотворча наочність) об'єктивним віддзеркаленням оригіналу (натуральна наочність). Основою його пізнавання є звірення, уявне порівняння наявного сприйняття із слідами, що збереглися в пам'яті.

Важливу роль в активізації сприйняття відіграють різні форми розповіді. Одна з них – проблемний виклад матеріалу: екскурсовод ставить питання, що вимагає дозволу, і залучає екскурсантів до пошуків необхідної відповіді. Інший спосіб активізації сприйняття – перехід в розповіді від монологу до діалогу. Перед екскурсантами ставляться питання. Екскурсанти, використовуючи свої знання, підшукують відповіді на ці питання, звіряючи їх з повідомленнями екскурсовода. Важливе місце в сприйнятті матеріалу займає психологічний клімат в екскурсійній групі. Під психологічним кліматом розуміють переважаюче і відносно стійкий настрій колективу. Ознаками такого клімату є оптимізм, життєрадісність, захопленість екскурсантів.

Уявлення, в порівнянні з відчуттями і сприйняттями, містить значно більше узагальнень. Уявлення не визначається тільки тим, що екскурсанти спостерігають перед собою в даний момент. Уявлення дозволяють екскурсантам порівняти, поєднуючи раніше відображені в їх свідомості образи, з тим, що вони спостерігають зараз, отримати достовірну інформацію про предмет. Проте і уявлення не розкриває внутрішніх зв'язків об'єкту. Уявлення – це «...образ предметів, що впливали на органи чуття людини, відновлюваний по тих, що збереглися в мозку слідам за відсутності цих предметів і явищ, а також образ, створений зусиллями продуктивної уяви... Уявлення здійснюється в двох формах – у вигляді спогаду і уяви. Якщо сприйняття відноситься тільки до сьогоденню, то уявлення одночасно відноситься і до сьогоденню, і до минулого». Уявлення, пов'язані з мисленням, є проміжною ланкою між плотським і логічним пізнанням. Роль уявлень важлива тому, що основою екскурсії є процес, в ході якого екскурсанти міркують, роблять висновок, абстрагують, з одних думок виводять інші, де міститься щось нове.

У процесі мислення екскурсант порівнює і зіставляє, аналізує і синтезує. Мислення не є безпосереднім віддзеркаленням екскурсійних об'єктів і життєвих явищ в свідомості людей. Мислення – складніший процес, «це розумові дії, направлені на з'ясування відносин між об'єктами». Це вищий ступінь людського пізнання. Мислення дозволяє людині отримати знання про об'єкти, їх властивості і відносини, які не можуть бути прийнятими на плотському ступені пізнання. Плотське пізнання дає людині зовнішню картину навколишньої дійсності. Мислення забезпечує пізнання законів як природи, так і суспільного життя. Мислення – процес узагальненого віддзеркалення, встановлення істотних зв'язків і відносин між предметами і явищами дійсності. Результатом мислення є утворення понять.

Поняттям є сукупність думок про найбільш загальні істотні ознаки, що відрізняють спостережуваний об'єкт від інших об'єктів, які входять в маршрут екскурсії або спостерігалися екскурсантами раніше. У екскурсії поняття – це підсумок пізнання об'єкту або явища, це форма віддзеркалення в мисленні навколишнього світу. Поняття в розповіді екскурсовода знаходить форму думки, яка що-небудь затверджує відносно конкретного предмету або явища, його зв'язків з іншими предметами або явищами. Надалі отримані поняття розвиваються в такі форми мислення, як думки і висновки.

В екскурсійній практиці широко використовують ***аналогію***, яка є методом наукового пізнання. Застосовуючи аналогії, екскурсовод порівнює схожі ознаки, сторони два або декількох об'єктів і на основі цього робить виводи про схожість інших об'єктів між собою. Аналогія дозволяє краще зрозуміти явища природи в природничо-наукових екскурсіях. Перш ніж використовувати метод аналогії при показі об'єктів, потрібно заздалегідь виявити їх схожі елементи. Метод аналогії припускає використання різних асоціацій. К. Д. Ушинський розділяє асоціації за схожістю, порядком часу, єдності місця. Підкреслюючи значення асоціацій по протилежності, великий педагог писав: «ніщо так не з'ясовує нам особливості якого-небудь уявлення, як протилежність його з іншим уявленням – біла пляма яскрава виділяється на чорному фоні, чорне – на белом». При зустрічах з багатьма явищами і предметами у свідомості людини виникають певні асоціації:

- уявлення про жару викликає уявлення про холод;
- уявлення про світло – уявлення про темноту.

Екскурсійна методика спирається на методи навчання, запозичені у педагогіки:

- словесні;
- наочні;
- практичні.

У розповіді екскурсовода використовуються ***словесні методи***:

- усний виклад матеріалу;
- бесіда;
- пояснення;

– переказ змісту того або іншого джерела;
– пояснювальне читання.

У значній частині ***показу*** використовуються наочні методи:

– демонстрації об'єктів, що вивчаються, в натурі або в зображенні;
– практичні методи – самостійна робота екскурсантів над засвоєнням матеріалу, огляд об'єктів і т. і.

Ступінь ефективності екскурсії, як вже наголошувалося раніше, залежить не лише від екскурсовода, але і від екскурсантів, активності їх участі в процесі засвоєння знань. Тому екскурсійна методика спирається на активні методи (перш за все на метод спостереження). Спостереження є первинною стадією вивчення і дослідження, воно дозволяє накопичити необхідний фактичний матеріал, сприяє свідомому сприйняттю предметів і явищ. Індуктивний і дедуктивний методи пізнання в екскурсіях.

Показ об'єкту екскурсії повинен бути побудований таким чином, щоб поступово розкривалися його особливості. Порядок спостереження, його послідовність можуть мати індуктивний або дедуктивний характер. Ці методи пізнання мають таке ж значення для методики, як аналіз і синтез. Проте є істотна відмінність в їх застосуванні. Якщо аналіз і синтез активно використовуються в тій частині екскурсії, яка отримала умовну назву «показ», то індукція і дедукція знаходять місце в розповіді. ***Індукція*** – спосіб міркування (логічний метод), заснований на висновку від окремих, одиничних випадків, від розрізнених фактів до загального виводу і узагальнень. ***Дедукція*** – спосіб міркування, логічний висновок від більш загального до менш загальному, приватному, від загальних думок, положень до окремих фактів, виведення слідства з посилок. Обидва ці способу міркування не існують ізольовано, вони взаємозв'язані і доповнюють один одного.

Екскурсія є інформаційним процесом – передачею систематизованій інформації аудиторії. У цьому процесі має місце прямий і зворотний зв'язок: екскурсовод показує і пояснює – це прямий зв'язок; екскурсанти сприймають інформацію і виражають своє відношення до неї (реакція) – зворотний зв'язок. Реакцію екскурсовода на реакцію екскурсантів можна розглядати як корекцію прямого зв'язку, який веде до подальших змін змісту і форми розповіді, а також методики показу об'єктів.

Важливу роль в процесі пізнання відіграє пам'ять – важливий канал сприйняття. ***Пам'ять*** – одна з властивостей нервової системи, яка знаходить вираз в здатності запам'ятовувати інформацію. Все те, що бачив і чув екскурсант, про що він думав, що пережив, отримуючи зорову і слухову інформацію, відкладається в його пам'яті. Основними процесами пам'яті є запам'ятовування, збереження, відтворення, пізнавання, спогад. Типом образної пам'яті є:

– зорова;
– слухова;
– дотикова;

– нюхова;
– смакова.

Сприйняття матеріалу на екскурсії пов'язане в основному із зоровою (показ), слуховою (розповідь) пам'яттю і побудовано на осмисленому запам'ятовуванні матеріалу. Успішному запам'ятовуванню сприяє установка на запам'ятовування, яку дає екскурсовод. Розкриваючи тему, він повинен мати на увазі індивідуальні особливості пам'яті екскурсантів. Найбільшою ефективністю в запам'ятовуванні екскурсійного матеріалу досягають люди, що мають зорово-слухову пам'ять. Висловлюючи матеріал, екскурсовод спирається на зорову пам'ять екскурсантів, використовуючи перш за все довготривалу образну пам'ять і інформацію, яка в ній зберігається. Він враховує відмінності, що характеризують різні групи екскурсантів.

Увага на екскурсії – це зосередженість думок, зору і слуху людини на якому-небудь об'єкті. Успіх екскурсії залежить від таких властивостей уваги, як активність, спрямованість, широта, інтенсивність, стійкість. Велике значення увазі надавав До. Д. Ушинський. Він називав увагу єдиними дверима, через які враження зовнішнього світу приходять в душу людини. Але для того, щоб увага людини була направлена на певні об'єкти, необхідно його організувати і управляти їм.

Довільна (свідома, навмисна) увага характеризується активністю, воно вимагає вольових зусиль людини, прямує і утримується за допомогою завдання бути уважним. У екскурсії цей вид уваги активізується правильно побудованою розповіддю і вибором об'єктів. Довільну увагу припускає зацікавленість екскурсантів. Тому важливо на самому початку екскурсії викликати інтерес до предмету показу і розповіді.

Завершальний етап уваги характерний тим, що захоплює, і не вимагає від людини вольових зусиль. На основі виниклого інтересу до об'єктів показу і розповіді розвивається активна розумова діяльність екскурсантів. Для екскурсії характерні два види уваги – довільний і після мимовільний етапи. Стійкість довільної уваги забезпечується новизною, незвичністю самого об'єкту, несподіванкою отриманої усної інформації, контрастністю, наприклад, пам'ятника архітектури з іншими будівлями, розташованими поряд. Увага, його спрямованість і стійкість на екскурсії багато в чому залежать і від таких якостей людей, як сумлінність, працьовитість, терпіння, бажання поповнювати свої знання.

Необхідно при показі об'єктів спиратися на таку особливість свідомості, як розподіл уваги – здатність екскурсанта при одночасному спостереженні декількох об'єктів, що знаходяться в полі його зору, розподіляти свою увагу між цими об'єктами і правильно дозувати його в цілях кращого засвоєння екскурсійного матеріалу.

Існує й ще одна особливість свідомості – перемикання уваги – здатність переносити його з одного спостережуваного об'єкту на інший. На екскурсії – це переміщення уваги екскурсантів з показу на розповідь, зміна видів діяльності (наприклад, спостереження і вивчення об'єктів). Екскурсовод повинен

враховувати таку якість уваги, як його легку відволіктись. Це важливо при проведенні екскурсій по жвавих міських вулицях, де увагу учасників постійно відволікають сторонні предмети, що не є об'єктами показу (транспорт, перехожі, несподівана поява пожежної або санітарної машини). Відволікаючись зазвичай виникає при малій інтенсивності уваги. Посилюється неуважність на екскурсії під впливом і таких чинників, як розмови сусідів, зовнішні шуми. Деякі екскурсанти легко перемикають увагу з об'єкту на об'єкт («пурхаюча» увага).

Успіх екскурсії залежить від ступеня концентрації уваги. Зосередженість уваги навіть у екскурсантів однієї групи різна – одні, захоплені темою, зацікавлені об'єктами і розповіддю екскурсовода, не звертають увагу на те, що оточує, інших це відволікає, заважає їм зосередитися. Екскурсоводу потрібно враховувати втому людей, якщо вони приходять на екскурсію після закінчення робочого дня. У таких екскурсантів з'являється неуважність, насилу вдається добитися інтенсивності їх уваги. Екскурсійна методика вимагає, щоб інтерес до екскурсії, її темі і змісту формувався заздалегідь перед початком екскурсії і у вступному слові екскурсовода.

Увага екскурсантів залежить від ряду обставин: інтересу до теми, майстерності показу, форми розповіді, підготовленості аудиторії і ін. Змістовність, логічність, цікава форма подачі матеріалу сприяють збереженню уваги до предмету спостереження і висловлюваного матеріалу. Досвід засвідчує, що стійкість уваги екскурсантів знижується з ряду причин: невисока якість розповіді – монотонність, бідність мови, одноманітність інформації, відсутність необхідного зв'язку з показом. Крім того, велика кількість інформації, що повідомляється, також приводить до ослаблення уваги.

Діяльність екскурсовода тісно пов'язана з проблемою уваги. Важливу роль грає докомунікаційна фаза, коли він готується в проведенню екскурсії, вивчає об'єкти, складає індивідуальний текст, працює над методичними прийомами і виразними засобами мови, і комунікативна, коли він працює з екскурсійною групою на маршруті. Комунікативну фазу характеризує вирішення таких завдань, як встановлення контактів з аудиторією, створення інтересу до екскурсійного матеріалу і підтримка його впродовж всієї екскурсії, організація уваги і напрям психічній діяльності екскурсантів.

Важливе місце у формуванні інтересу до теми займає вступ, який вводить екскурсантів в зміст екскурсії. Стійкість уваги екскурсантів багато в чому залежить від того, з якого об'єкту починається екскурсія і чим маршрут буде завершений. «Початковий пункт повинен дати зав'язку екскурсійного маршруту, і притому так, щоб в подальшому розвитку екскурсії поступово виходило повніше виявлення екскурсійного сюжету; кінцевий пункт повинен намічатися так, щоб в нім можна було закруглювати і узагальнити екскурсійний матеріал всього маршруту і таким чином підвести підсумок всієї екскурсії». Важливо, щоб найбільш яскравим було враження, яке проводить на екскурсанта перший об'єкт. Несподіванка, новизна зорового матеріалу викликають інтерес, потрібні емоції. Цьому сприяє розповідь екскурсовода, особливий його

початок. В результаті в екскурсійній групі створюється певний психологічний настрій, який визначає відношення до екскурсовода і інформації, що повідомляється ним. І тому показ і розповідь необхідно організувати так, щоб до кінця екскурсії зберегти в учасників піднесений настрій, особливий мікроклімат в групі.

Екскурсовод, враховуючи вимоги психології, управляє увагою екскурсантів. З цією метою він використовує ряд методичних прийомів показу і розповіді. Наприклад, пауза в мові екскурсовода примушує екскурсантів бути уважніше (у групі замовкають розмови, погляди спрямовуються на екскурсовода). У тих випадках, коли увага до розповіді екскурсовода слабшає, він перемикає увагу слухачів на об'єкт, включає «зоровий ряд». Коли ж пам'ятник перестає привертати увагу, екскурсовод наводить цікавий приклад, розповідаючи про визначну подію. Така перебудова вимагає великого досвіду, і свого власного і почерпнутого від інших екскурсоводів.

Володіння законами психології дозволяє екскурсоводові володіти увагою групи впродовж всієї екскурсії, враховувати особливості сприйняття матеріалу екскурсантами, ефективно впливаючи на свідомість і відчуття учасників заходу. Психологія вимагає враховувати вікові особливості екскурсантів. Найбільш низький рівень уваги спостерігається у віці від 18 до 21 року, середній – 22-25 років, в групі, де екскурсантам 26 років і вище, рівень уваги зростає.

Увага екскурсантів пов'язана також зі ставленням екскурсовода до групи, до кожного екскурсанта, з його умінням утримувати в полі своєї уваги тему і предмет викладу матеріалу, його композицію, дотримувати логіку викладу, враховувати реакцію екскурсантів. Екскурсовод повинен розбиратися в таких психологічних станах особи, як активність, бадьорість, працездатність, задоволеність, втома, пригніченість і ін. Не менш важливий мати уявлення про типи темпераменту (сангвінік, флегматик, холерик, меланхолік). Все вище сказане дає можливість екскурсоводові правильніше будувати роботу з екскурсантами. Уява на екскурсіях.

Важливу роль в екскурсійному процесі грає уява – здатність екскурсантів в думках представляти, наприклад, то, про що йде мова в розповіді екскурсовода. Багато що при цьому залежить від здатності екскурсовода створювати розумові образи. У психології уява розглядається як «психічний пізнавальний процес, в якому віддзеркалення дійсності відбувається в специфічній формі, – об'єктивно або суб'єктивно нового (у вигляді образів, уявлень або ідей), створеного на основі образів сприйняття пам'яті, а також знань, придбаних в ході мовного спілкування». В екскурсійній практиці уява розглядається як процес створення уявлень і уявних ситуацій. Уява дозволяє екскурсантам комбінувати свої враження при спостереженні об'єктів, отримуючи нові уявлення, відображати в своїй свідомості дійсність.

Одна з вимог до екскурсовода – володіння розвиненою уявою і уміння образне мислити. Розповідаючи про відсутній пам'ятник, розташований в іншому місті або втрачений в роки війни, екскурсовод описує його так, що

екскурсанти починають «бачити об'єкт». Так відбувається тому, що екскурсовод на основі особистих спостережень цього об'єкту, знайомства з фотографіями і його реконструкцією завчасно створює в своїй свідомості зовнішній вигляд об'єкту і в потрібний момент відтворює його. Багатство уяви екскурсовода залежить від його уміння спостерігати, сприймати і зберігати в своїй пам'яті образи предметів і явищ, які надалі переробляються його свідомістю.

Сприйняття розповіді (і особливо показу) на екскурсії значною мірою засноване на уяві екскурсантів. Розвинена уява дозволяє їм образно представити те, про що розповідає екскурсовод. Слухаючи екскурсовода, який описує зовнішній вигляд людей, їх дії, екскурсанти бачать перед собою дійових осіб. Основою уяви у екскурсовода і екскурсантів є раніше придбані знання, враження. Вони служать початковим матеріалом для створення чітких розумових образів. Важливо, щоб картини, які в ході підготовки до екскурсії малює уяву екскурсовода, були реальні, точні, історично достовірні. Надалі, проводячи екскурсію, він відтворює ці картини так яскраво і переконливо, що вони зримо виникають перед уявним поглядом екскурсантів і у такому вигляді відображаються в їх пам'яті.

Подібно до уваги, уява людини може бути довільною і мимовільною, такою, що відтворює (відтворюючою), а також творчою, активною або пасивною.

Відтворююча уява заснована на словесному описі предмету (розповідь), умовному зображенні предмету (схема, креслення, карта), на демонстрації копії предмету (муляж, модель, реконструкція). Цей вид уяви характерний для екскурсій, де ставиться завдання допомогти екскурсантам в думках побачити все словесно описане, відтворити зовнішній вигляд об'єкту, що не знаходиться перед ними у вигляді оригіналу. Відтворюючу уяву має конструктивний характер. Цьому виду уяви властиво точне відтворення об'єкту в свідомості екскурсантів. Творча уява дозволяє екскурсоводові створювати нові зорові образи.

За допомогою ***творчої уяви*** можуть бути відтворені події і явища: картини смерчу, військової битви (Льодового побоїща), морського бою, повені в Санкт-Петербурзі, а також образи конкретних героїв. Добре розвинена уява дозволяє екскурсоводові, спираючись на раніше придбані знання, життєвий досвід, окремі спостереження, створювати такі картини подій, таку зовнішність людей, які сприймаються екскурсантами. Творчу уяву екскурсовода дає можливість екскурсантам представити себе учасниками подій, яким присвячена екскурсія. Тільки ту екскурсію, яка відтворює в уяві своїх учасників життя в русі і звуках, можна визнати такою, що вдалася.

Об'єкти спостереження в екскурсії в більшості випадків нерухомі. Але ж тією ж самою якістю володіють твори живопису і скульптури. Насправді сани, які «відвезли» в глиб полотна бояриню Морозову, все-таки нерухомі, як нерухомі і бурлаки, що «рухаються» на глядача! «Мідний вершник» злетів в повітрі і завмер довіку. Неправдоподібно? Проте в нашій свідомості

відобразився не камінь і не метал пам'ятника, а чудовий образ коня, що скаче, з царським вершником». Те ж саме відбувається при спостереженні історичних місцевостей, екскурсійних об'єктів під керівництвом кваліфікованого екскурсовода. Будівлі, фортеці, поля минулих битв заповнюються учасниками подій, що відбувалися в далекі роки, в них знову кипить давно зникле життя.

Велике значення для успіху екскурсії, засвоєння і запам'ятовування екскурсійного матеріалу має **емоційна сторона** справи. Психологія, що розглядає психічні процеси і стани особи, важливу роль відводить емоціям і відчуттям. У екскурсії емоційна дія на екскурсантів надає розповідь екскурсовода, його зміст, добре підібрані приклади, матеріал пояснення, правильний акцент в його викладі.

Активні емоції у аудиторії викликає зоровий ряд – будівлі, споруди, історичні місця, пов'язані із знаменними подіями, меморіальні дошки, експонати в музеях. І у меншій мірі емоційність екскурсантів є наслідком власних емоцій екскурсовода. Важливе значення для процесу розуміння і засвоєння екскурсійного матеріалу має співпереживання – уподібнення емоційного стану суб'єкта стану іншої особи. Як приклад може бути приведений показ витворів образотворчого мистецтва (живопис, графіка), в ході якого екскурсовод допомагає екскурсантам побачити зображені в них предмети і явища навколишнього нас світу очима художника. Екскурсант як би сприймає відношення художника до того, що він відтворює в своєму творі, його емоції і відчуття.

Таким чином, при спостереженні екскурсійних об'єктів під керівництвом екскурсовода виникає співпереживання, яке представляє щось загальне в емоціях, що виникають у екскурсантів. Іншими словами – емоції екскурсійної групи набувають характеру співпереживання. Одне із завдань екскурсовода – розвинути у екскурсантів здібність до відтворення в своїй уяві тих предметів, образів, явищ, яким присвячена розповідь. Для екскурсовода важливо володіти комплексом знань і умінь, щоб донести до аудиторії творчий задум авторів – творців конкретних об'єктів. Емоції екскурсантів, їх рівень (задоволення, захоплення і ін.) залежать від того, наскільки вони задоволені отриманою інформацією. При цьому має значення і інше – наскільки правильно і чітко виражено відношення екскурсовода до об'єкту показу і змісту розповіді. Показ і розповідь створюють враження, викликають певні відчуття екскурсантів (захоплення, гордість, гнів, жалість і ін.). Буває і так, що екскурсовод веде екскурсію емоційно, захоплено, але це не викликає очікуваних емоцій у екскурсантів, вони залишаються байдужими. Так відбувається тому, що екскурсійний матеріал далекий від їх інтересів, що вони не підготовлені до його сприйняття.

3.3 Умови активізації екскурсійного спілкування

Методистам і екскурсоводам в ході підготовки і проведення екскурсії необхідно враховувати такі риси її учасників, як здатність, характер,

темперамент, а також природні якості – пам'ять, спостережливість, уява і кмітливість. При проведенні екскурсії екскурсовод орієнтується на конкретну групу виходячи з того, що рівень активності (підвищеною або зниженою) залежить від психічного стану кожного з екскурсантів.

Для екскурсій є обов'язковими зосередженість уваги і єдність переживання, сприяють поглибленому сприйняттю матеріалу, що досліджується. Одним із завдань екскурсовода є дати екскурсантам установку на сприйняття об'єктів, спостереження певних деталей і особливостей пам'яток. Установки можуть бути спрямовані на запам'ятовування подій, фактів, наведених в оповіданні екскурсовода. Не менш важливі установки, що стимулюють мислення екскурсантів. Значення установок у процесі підвищення ефективності важко переоцінити. Установки є психологічним фундаментом активності особистості. Саме вони, вплітаючись у зміст розповіді чи його організаційні вказівки, що забезпечують стійкий цілеспрямований характер діяльності екскурсанта (спостереження, вивчення, дослідження) по відношенню до екскурсійного об'єкта. Розглядаючи поняття «установка» в зв'язку з екскурсійним процесом, ми маємо в увазі короткочасність дії кожної з установок, як правило, в межах однієї конкретної екскурсії. У окремих випадках встановлення екскурсовода знаходять вираження в поведінці екскурсантів (у їх ставленні до природи, до пам'ятників культури та ін.).

Знання екскурсійними працівниками основ психології допомагає їм правильно будувати екскурсійний процес, вміло підносити інформацію з теми, враховувати запити і інтереси конкретної аудиторії, помічати ставлення екскурсантів до розповіді і показу, оперативно оцінювати їх реакцію (увага, інтерес, схвалення, невдоволення). Вивчення психології, знання її елементів при підготовці та проведенні екскурсій допоможе екскурсоводу повніше усвідомити технологію дії психологічних механізмів засвоєння особистістю знань. **Психологічним станом** визнається певний рівень психічної діяльності, який виявляється в активності особистості. Основою для появи різних психічних станів є ***конкретні умови***, в яких перебувають екскурсовод і екскурсанти, а саме:

- умови життя та праці;
- мікроклімат у колективі;
- стан здоров'я (фізіологічний фактор);
- атмосферні процеси (погода, тиск та інші).

Розрізняють декілька ***видів психічного стану особистості***:

- загальний психічний стан, який служить основою сприйняття;
- емоційний стан (настрій);
- інтелектуальне творчий стан;
- вольовий стан (готовність до дій).

Методистам та екскурсоводам під час підготовки і проведення екскурсії необхідно ***враховувати такі риси*** її учасників:

- здатність;

– характер;
– темперамент, а також природні якості:
– пам'ять;
– спостережливість;
– уяву;
– кмітливість.

Під час проведення екскурсії екскурсовод орієнтується на конкретну групу виходячи з того, що рівень активності (високої або низької) залежить від психічного стану кожного з екскурсантів.

Екскурсія є постійним **процесом пізнання**. Сенс пізнання полягає в тому, що в його процесі засвоюється певна істина. Пізнання – процес відображення і відтворення дійсності в мисленні. У той же час це взаємодія суб'єкта (екскурсанта) і об'єкта (пам'ятки), в ході якого суб'єкт отримує знання. Процес пізнання на екскурсії **відбувається за схемою**:

– ***наочність*** – сприйняття (відчуття, уявлення)
– ***формування понять на основі отримання екскурсантами уявлень.***
– Екскурсія як процес пізнання являє собою предметно-чуттєву, практичну діяльність людей. При цьому об'єктами пізнання виступають предмети зовнішнього світу – пам'ятки історії та культури, природи, історичні місця та ін. Процес пізнання починається з виникнення контакту органів почуттів людини з об'єктом пізнання. Сприйняття спостережуваних об'єктів відбувається на основі зорових і слухових відчуттів. З їх допомогою і формуються уявлення. Процес пізнання триває в абстрактному мисленні екскурсантів і на цій основі вони приходять до висновків.

Екскурсія як процес пізнання **складається з двох частин** (які є основою будь-якої екскурсії):

- ***чуттєвого пізнання***:
  – відчуття;
  – сприйняття;
  – уявлення;
- ***логічного пізнання (мислення)***.

Відчуття являє собою чуттєвий образ, психічний процес відображення людським мозком окремих властивостей предметів і явищ. Відчуття дозволяють людині відображати у своїй свідомості такі властивості та якості предметів і явищ, як їх розміри, форму, звук, температуру, запах, швидкість, твердість, тяжкість та ін. Відчуття служить джерелом для таких чуттєвих образів, як сприйняття і уявлення.

Сприйняття є результат впливу на органи почуттів об'єкта. Воно більш складно, ніж відчуття, та побудовано на кількох відчуттях. Кожне з них відображає окрему властивість предмета, явища, події. Сукупність відчуттів є те, що називається сприйняттям. Сприйняття в екскурсії – результат впливу

об'єкта та усної інформації на органи почуттів екскурсанта. Сприйняття поділяються на:

- зорові;
- слухові;
- дотикові;
- смакові;
- нюхові.

Основи сприйняття кожного виду – відповідний вид відчуттів (зоровий, слуховий, дотиковий). Найбільш розвинутими в пізнанні людини навколишньої дійсності є зорові сприйняття.

Значної уваги потребує такий фактор інтенсифікації сприйняття, як інтерес до спостережуваних об'єктів, оскільки інтенсивність сприйняття визначається ступенем інтересу до об'єкту сприйняття. Кожному психологу добре відомим є факт відсутності інтересу, а отже і активності, у людини до явищ для неї абсолютно нових і невідомих. Збуджує інтерес лише те, що людині вже частково знайоме. Саме таким шляхом і створюється своєрідний «психічний міст», між суб'єктом і об'єктом сприйняття. У зв'язку з цим необхідно обирати для екскурсії матеріал, наближений до душевного складу екскурсанта, його естетичного смаку.

Методика екскурсійної діяльності використовує різні способи активізації сприйняття матеріалу. Початком цього процесу повинен стати процес пізнавання об'єкта (пам'ятки на міській площі, картини в музеї тощо), спостережуваного учасниками екскурсії. Відбувається впізнання об'єкта, відомого екскурсантам за фотографіями, репродукцій, описам. Пізнаючи об'єкт, екскурсант звертається до власної пам'яті – він намагається пригадати, де він бачив цей пам'ятник раніше. У його свідомості відбувається заміна виду об'єкта, зображеного в пам'яті по зображенню на репродукції, фотографії, малюнку (образотворча наочність) об'єктивним відображенням першотвору (натуральна наочність). Основою його впізнавання стає уявне порівняння готівкового сприйняття з тими слідами, що збереглися в його пам'яті. При цьому особливу роль в активізації сприймання відіграють різні форми розповіді. Одна з них – проблемний виклад матеріалу: екскурсовод ставить питання, що потребує дозволу, і запрошує екскурсантів до пошуку необхідного відповіді. Іншим спосіб активізації сприйняття є перехід у розповіді від монологу до діалогу. Перед екскурсантами ставляться питання, а екскурсанти, використовуючи власні знання, підшукують відповіді на ці питання, звіряючи їх з повідомленнями екскурсовода. Важливе місце в сприйнятті матеріалу займає психологічний клімат в екскурсійній групі, під яким розуміють переважно і відносно стійкий настрій колективу. Ознаками такого клімату є оптимізм, життєрадісність, захопленість екскурсантів.

У порівнянні з відчуттями і сприйняттями, *уявлення* містить значно більше узагальнень. Уявлення визначається не лише тим, що екскурсанти можуть бачити перед собою на даний момент. Уявлення дозволяють

екскурсантам порівняти, поєднуючи раніше закарбовані у їхній свідомості образи, з тим, що вони спостерігають зараз, отримати достовірну інформацію про предмет. Однак уявлення не повністю розкриває всі внутрішні зв'язки об'єкта. Уявлення є своєрідним образом предметів, які впливають на органи відчуття людини, відновлюваним за збереженими в мозку людини слідах при відсутності цих предметів і явищ. Уявлення відбувається у двох формах – у вигляді спогадів та уяви.

Таким чином, при спостереженні екскурсійних об'єктів під керівництвом екскурсовода виникає співпереживання, яке представляє щось загальне в емоціях, що виникають у екскурсантів. Іншими словами – емоції екскурсійної групи набувають характеру співпереживання. Одне із завдань екскурсовода – розвинути у екскурсантів здібність до відтворення в своїй уяві тих предметів, образів, явищ, яким присвячена розповідь. Для екскурсовода важливо володіти комплексом знань і умінь, щоб донести до аудиторії творчий задум авторів – творців конкретних об'єктів. Емоції екскурсантів, їх рівень (задоволення, захоплення і ін.) залежать від того, наскільки вони задоволені отриманою інформацією. При цьому має значення і інше – наскільки правильно і чітко виражено відношення екскурсовода до об'єкту показу і змісту розповіді. Показ і розповідь створюють враження, викликають певні відчуття екскурсантів (захоплення, гордість, гнів, жалість і ін.). Буває і так, що екскурсовод веде екскурсію емоційно, захоплено, але це не викликає очікуваних емоцій у екскурсантів, вони залишаються байдужими. Так відбувається тому, що екскурсійний матеріал далекий від їх інтересів, що вони не підготовлені до його сприйняття.

Знання екскурсоводами основ психології допомагає їм правильно будувати екскурсійний процес, уміло підносити інформацію по темі, враховувати запити і інтереси конкретної аудиторії, помічати відношення екскурсантів до розповіді і показу, оперативно оцінювати їх реакцію (увага, інтерес, схвалення, незадоволення). Вивчення психології, знання її елементів при підготовці і проведенні екскурсій допоможе екскурсоводові повніше з'ясувати технологію дії психологічних механізмів засвоєння особою знань. Створення і використання умов перетворення отримуваних знань в переконання – основа екскурсійного процесу. Знання психології допомагає екскурсоводу правильно будувати екскурсійний процес, уміло підносити інформацію за темою, враховувати запити і інтереси конкретної аудиторії, помічати відношення екскурсантів до розповіді і показу, оперативно оцінювати їх реакцію (увага, інтерес, схвалення, незадоволення). Виконання вимог психології спирається на професійне використання методичних прийомів ведення екскурсій, вибраних з урахуванням тематики і особливостей складу групи екскурсантів. Ефективність екскурсії значною мірою залежить від того, наскільки екскурсовод володіє психологією, правильно розуміє суть психічних процесів, від його уміння використовувати ці знання в керівництві діяльністю екскурсантів (увага, мислення, сприйняття, розуміння, запам’ятовування і ін.). При оцінці ефективності екскурсій необхідно брати до уваги, різне сприйняття

матеріалу екскурсії різними екскурсантами, наприклад дітьми, студентами, особами похилого віку.

3.4 Логічні проблеми в екскурсійному обслуговуванні

Логіка – наука про закони і форми, в яких відбувається людське мислення. Володіння законами логіки потрібно як на всіх етапах створення екскурсій, так і в процесі їх проведення. Багаторічний досвід екскурсійної діяльності засвідчує, що багато екскурсоводів, практично не знаючи законів логіки, мислять і міркують правильно і переконливо. Вони роблять це, спираючись на природну інтуїтивну логіку, сформовану в ході багаторічної практики. «Проте не завжди ця інтуїтивна логіка успішно справляється з встають перед нею завданнями».

Зміст матеріалу будь-якої екскурсії, форма представлення екскурсійного матеріалу і показ об'єктів, повинні будуватися з використанням вимог логіки – науки про закони і формах, в яких протікає людське мислення. Ці закони повинні знайти відображення в екскурсійній розповіді, побудові мови екскурсовода, а також у видах екскурсійного аналізу. До числа логічних законів належать:

- визначеність;
- несуперечність;
- послідовність;
- обґрунтованість.

Логічна форма – це структура думок, їх будова. Логічні прийоми – порівняння, аналіз, синтез, абстрагування і узагальнення. Методистам та екскурсоводам при створенні екскурсії слід враховувати дію основних законів мислення: тотожності, протиріччя, виключеного третього і достатньої основи. Розглянемо їх детальніше.

Закон тотожності. В екскурсії він знаходить вираз у тому, що в розповіді екскурсовода про будь-який об'єкт (подію або явище), даний об'єкт не повинен підмінятися іншим, щоб поняття в оповіданні не мали різного сенсу. Будь-яка думка в процесі міркування повинна бути тотожною сама собі.

Закон протиріччя. Він вимагає, щоб в ході розповіді про об'єкт (явище, подію) останній не розглядався як щось відмінне від того, що він собою являє. Дві протилежні думки не можуть бути істинними в один і той же час, якщо вони відносяться до одному і тому ж предмету або явищу і за своїм змістом суперечать один одному). Це означає, що будь-яка думка в розповіді екскурсовода не може змінювати своє утримання протягом всієї екскурсії. Ніяке судження не може бути одночасно істинним і хибним). Автори екскурсії не повинні допускати протиріч у тлумаченні історичних подій або оцінці об'єктів, висловлювати полярні (протилежні) думки по одному і тому ж питанню.

Закон виключеного третього говорить про те, що між твердженням і запереченням чого-небудь немає нічого третього. Якщо одна думка стверджує, інша – заперечує, то істинним є одне з цих думок, а не якась третя думка. При висуванні в екскурсійній розповіді варіантних суджень але приводу однієї події або об'єкта, екскурсовод вибирає найкращий варіант, тим самим стверджуючи його істинність. При цьому до іншого варіанту висловлюється негативне ставлення.

Закон достатньої підстави вимагає, щоб будь-яка думка була обґрунтованою. Тільки за цієї умови вона може бути визнана істинною. Будь-яка істинна думка повинна бути підтверджена іншими думками, істинність яких безперечна. У розповіді екскурсовода слід уникати голослівних, необґрунтованих суджень. Будь-яке судження має бути належним чином обґрунтоване.

Володіння законами логіки дозволяє методистам і екскурсоводам успішно вирішувати наступні логічні проблеми:

– забезпечення доказового викладу екскурсійного матеріалу за допомогою переконливих доводів і перш за все вмілого використання зорових аргументів;

– визначення логічної послідовності у висвітленні історичних подій, характеристиці фактів і прикладів;

– формулювання висновків, що містять словесну частину екскурсії і її зоровий ряд;

– вибір логічної схеми у використанні кожного методичного прийому показу і розповіді;

– вироблення оптимальної композиції екскурсії, її структури, що забезпечує логічне розкриття теми.

Виконання вимог логіки в екскурсії має свої особливості. Головна з них полягає в тому, що словесно викладені тези і положення пояснюються в основному за допомогою зорових аргументів. У процесі пізнання дійсності людина здобуває нові знання. Вони поділяються на дві частини:

– знання, одержувані при впливі предметів оточуючого нас світу на наші органи чуття;

– знання, одержувані шляхом виведення зі знань, вже наявних.

Останні отримали назву вивідних або опосередкованих знань.

Велике значення для практики має володіння екскурсоводом логічною формою отримання знань. Такою формою є умовивід – форма мислення, за допомогою якої з одного або кількох суджень виводиться нове судження. В екскурсіях, де використовується часом неоднозначний матеріал, умовивід, засноване на логіці, дозволяє зробити правильні висновки. Будь-яке умовивід складається з трьох ступенів: посилок, виведення і ув'язнення. Посилки – початкові думки, з яких виводиться нове судження. Висновок – логічний перехід від посилок до висновку. Висновок – нове судження, що отримується від посилок.

Логічна побудова матеріалу екскурсії надає цілеспрямований вплив на екскурсантів, забезпечує найбільш повне розуміння і запам'ятовування показаного і розказаного екскурсоводом. Логіка думок і дій керівника екскурсії викликає інтерес екскурсантів, приковує їх увагу до теми, змушує самостійно мислити з приводу викладається, підводить екскурсантів до правильних висновків.

Слід пам'ятати, що логіка має «свою» опорну конструкцію в кожній екскурсії, якою б темі вона не була присвячена. Мається на увазі логічний перехід. Однак не слід при використанні логічного переходу обмежувати його дію в якості перехідного містка в оповіданні. Не можна також робити спроби за допомогою логічного переходу пов'язати між собою показуються пам'ятники, перекинути місток об'єкта до об'єкта незалежно від змісту розповіді, супроводжуючого показ цих пам'ятників.

Головна особливість логічного переходу полягає в тому, що він є тотожним і для частин показу (між собою), і для частин оповідання. Він являє собою словесно-зоровим містком між зоровими об'єктами і словесно викладаються основними питаннями та підтемами.

Зміст логічних переходів між одними і тими ж пам'ятниками в екскурсіях на різні теми по-різному. Так відбувається тому, що кожен раз розповідь ведеться про інші історичні події, а логічний перехід, будучи частиною розповіді, відображає його зміст. Ті частини логічного переходу, що служать «містком» від одного пам'ятника до іншого, незалежно від теми у всіх екскурсіях ідентичні.

Значення логічних переходів в екскурсіях велике. Випереджаючи зміст чергової підтеми, викликаючи потрібні емоції учасників екскурсії, такі переходи створюють необхідні умови для кращого засвоєння підтем і цілісного засвоєння всієї теми.

У методичній літературі робиться спроба виділити варіанти логічних переходів за допомогою понять:

– *підлеглих*, коли після пояснення конкретних фактів доблесної праці людей в тилу, екскурсовод переходить до широкого показу подій Великої Другої світової війни;

– *тотожних*, коли від розповіді про лісових масивах в природознавчих екскурсіях екскурсовод робить логічний перехід до показу лісостепової зони;

– *протилежних*, коли відбувається перехід від тієї частини екскурсії, де йшов показ меморіальної садиби «Ясна Поляна» під Тулою до оцінки дій німецьких окупантів, які зруйнували і осквернили цей пам'ятник російської і світової культури;

– *співвідносних*, коли за допомогою логічного переходу увага екскурсантів прямує на зіставлення тільки що показаного пам'ятника з іншим, який буде показаний, однієї проблеми, про яку йшлося, з іншого, якій присвячується подальша розповідь екскурсовода;

– *супідрядних*, коли логічний перехід робиться від характеристики однієї події, наприклад, бойових дій одного військового підрозділу, до характеристики битви в цілому (Сталінградська битва).

Усі ці варіанти логічних переходів використовуються між підтемами з метою об'єднання матеріалу в єдине ціле. Крім того, при підготовці контрольного тексту і методичної розробки екскурсії ставиться завдання – зв'язати між собою окремі складові частини підтем, особливо основні питання, що входять до підтему. Така логічна зв'язок сприяє глибшому розкриттю підтеми.

Під час екскурсії в оповіданні широко використовуються логічні судження, які є формою думки, яка стверджує або заперечує що-небудь в зв'язку зі спостережуваним об'єктом. ***Логічні судження*** можуть бути ***спрямовані на вирішення наступних завдань***:

– виділення предмета спостереження з навколишнього середовища, відділення його від інших об'єктів. На цьому побудований методичний прийом абстрагування;

– розкриття (спостереження) певної частини зовнішнього вигляду об'єкта. На цьому побудовані різні форми екскурсійного аналізу;

– розгляд відносин між об'єктом в цілому і виділеної його частиною.

Володіння законами логіки допомагає екскурсоводу вирішити низку завдань, що стоять перед екскурсією, домогтися переконливості у викладі матеріалу, необхідного зв'язку думок, розуміння і запам'ятовування матеріалу екскурсантами. Тому закони і вимоги логіки повинні бути враховані при розробці нових тем (у відборі фактичного матеріалу і логічних переходів), об'єднанні основних питань в підтему і підтем – в єдине струнке ціле. Автори екскурсій при складанні маршруту, оформленні змісту контрольного тексту і методичної розробки керуються логікою розвитку екскурсійної теми. Методичні працівники та екскурсоводи при підготовці екскурсії, будуючи показ об'єктів, виходять з вимог логіки: забезпечити послідовність дій екскурсовода, виділити ступені показу, підкріпити їх методичними прийомами. На цій основі побудована система завдань екскурсантам, що спостерігає екскурсійний об'єкт.

Таким чином, логічні закони в процесі підготовки і проведення екскурсій відіграють важливу роль. Уся екскурсійна методика, її прийоми побудовані з урахуванням законів і вимог логіки. Участь в екскурсіях має сприяти формуванню логічного мислення в учасників заходів. Робота екскурсовода по підготовці і проведенню екскурсій ведеться з урахуванням законів і вимог логіки, змушує логічно мислити самого екскурсовода. Помилкою організаторів екскурсійного процесу є підміна зорових аргументів з використанням об'єктів просторовими міркуваннями екскурсоводів. Знання законів і вимог логіки, уміле застосування їх в ході підготовки і проведення екскурсії є основою ефективності екскурсійного процесу. Логічна стрункість і хронологічно в екскурсії – важливі умови сприйняття екскурсійного матеріалу.

Контрольні питання і завдання

1. Назвіть основні процеси та різновиди пам’яті.
2. Охарактеризуйте три різновиди уваги.
3. У чому полягає емоційна сторона здійснення екскурсійного процесу.
4. Про що необхідно мати чітке уявлення екскурсоводу до початку екскурсії.
5. Які словесні методи використовуються у розповіді екскурсовода?
6. Які риси учасників екскурсії необхідно враховувати екскурсоводам під час підготовки і проведення екскурсії?
7. За якою схемою відбувається процес пізнання на екскурсії?
8. З яких двох частин складається екскурсія як процес пізнання?
9. Які логічні проблеми дозволяє екскурсоводам успішно вирішувати володіння законами логіки?
10. У чому полягає сутність логічної побудови матеріалу екскурсії?

РОЗДІЛ 4.
МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1 Теоретико-методологічні засади методичного забезпечення екскурсійної діяльності

У практиці життєдіяльності людина використовує чимало різноманітних **методів пізнання**:

- індуктивний;
- дедуктивний;
- аналітичний;
- синтетичний;
- методи абстрагування;
- аналогії;
- моделювання;
- узагальнення;
- експерименту та ін.

Ці методи певною мірою використовують і під час проведення екскурсій. У процесі екскурсійної діяльності метод є основою отримання нових знань і формування моральних якостей людини. У кожному конкретному випадку вибір методу відбувається довільно. Між тим, оптимальний вибір визначається тим, що обраний метод покликаний забезпечувати досягнення мети з найбільшою ефективністю та найменшими витратами ресурсів. В екскурсіях до таких ресурсів відносять:

- словесний матеріал (розповідь);
- об'єкти, що демонструють (показ);
- транспортні засоби;
- робочий час екскурсовода.

Екскурсійна методика розглядає прийоми, які використовуються для підготовки і проведення екскурсій, їх роль у реалізації функціонального та діяльного змісту екскурсій. Екскурсійний метод є основою екскурсійного процесу і являє собою сукупність способів і прийомів повідомлення знань. Основу такої сукупності становлять:

- наочність;
- обов'язкове поєднання двох елементів – показу і розповіді;
- оптимальна взаємодія трьох компонентів – екскурсовода, екскурсійних об'єктів і екскурсантів;
- рух екскурсантів (моторність) за певним маршрутом з метою вивчення об'єктів у місці їх природного розташування.

Комплексний характер екскурсійного методу реалізується, завдяки дії механізмів повідомлення знань екскурсоводом і засвоєння цих знань екскурсантами. Методика проведення екскурсії передбачає вміння розкрити тему екскурсії, логічно структурувати екскурсійний матеріал, повно

використати зорові та словесні докази на шляху досягнення поставленої екскурсійної мети.

Методика проведення екскурсії – це сума використаних в екскурсії прийомів, і послідовність об'єктів, що демонструються, і правильність формулювань підтем, кількість і взаємозв'язок викладення фактичного матеріалу. ***Призначення методики*** – допомогти екскурсантам легше та швидше засвоїти зміст екскурсії. ***Завдання методичних прийомів*** – забезпечити ефективність екскурсійного методу повідомлення знань широкій аудиторії, знайти шлях простого та надійного досягнення поставленої для екскурсії мети. Екскурсійна методика ***складається*** з двох частин – загальної методики та спеціальної методики.

Загальна методика – це основа проведення будь-якої екскурсії, незалежно від її теми та складу групи. Вона являє собою систему методичних прийомів показу та розповіді. *Спеціальні методики* об'єднують ті принципи, що використовуються в екскурсіях певного виду (наприклад, за засобом пересування). *Загальна методика* охоплює способи навчання і вимоги, які служать основою при вивченні багатьох наук (послідовність та чіткість викладу навчального матеріалу, його доступність для аудиторії). *Спеціальна методика*, виходячи з установок загальної методики, визначає способи і прийоми навчання та виховання дітей та дорослих, прийоми спостереження, вивчення і дослідження тих чи інших об'єктів. Таким чином, кожна спеціальна методика пов'язана з конкретною наукою і випливає з самої сутності предмета, служить основою певного виду діяльності.

Екскурсійна методика є спеціальною методикою, так як вона пов'язана з процесом поширення знань на основі однієї форми роботи. Екскурсійна методика являє собою сукупність вимог і правил, що пред'являються до екскурсії, а також суму методичних прийомів підготовки і проведення екскурсій різних видів, на різні теми і для різних груп людей. Екскурсійна методика розглядається в декількох аспектах: як основа професійної майстерності екскурсоводів; як механізм, що удосконалює «подачу матеріалу»; як процес впорядкування діяльності екскурсовода. Екскурсійна методика виконує роль важеля, який допомагає екскурсоводові в короткий час перемістити в свідомість екскурсантів великий обсяг знань. Методика допомагає екскурсантам побачити, запам'ятати і зрозуміти значно більше, ніж на лекції, розкриває ту ж тему. Так відбувається тому, що методика лектора в значній своїй частині заснована на різного роду повідомленнях описах, лекційний розповідь ведеться у відриві від об'єктів опису. Практично лекційний процес нейтралізує участь у сприйнятті матеріалу таких органів чуття, як зір, нюх, дотик. Ця обставина збіднює сприйняття, роблячи його «однобоким».

Методика екскурсії побудована на спілкуванні екскурсантів з об'єктами, різних види аналізу, зорових порівняннях, з урахуванням можливості використання всіх органів почуттів екскурсантів. Екскурсійна методика спирається на філософію, яка являє собою систему ідей, поглядів на навколишній світ і місце в ньому людини. З точки зору філософської науки

методика бере вчення про діалектику, теорію пізнання і логіку. Діалектика дозволяє висвітлювати матеріал екскурсії з необхідною глибиною, правильно оцінювати історичні події, явища і факти, робити обґрунтовані висновки по темі. А теорія пізнання допомагає глибше розібратися в складних процесах, що відбуваються в природі, суспільстві, використовувати наукові знання у практичній діяльності.

Екскурсійна методика виходить з того, що екскурсія являє собою діалектична єдність змісту, засобів, форм і специфічного методу впливу на аудиторію – екскурсійного методу. Цей вплив здійснюється з урахуванням особливостей, запитів та інтересів різних груп населення.

Предметом екскурсійної методики є цілеспрямоване вивчення, систематизація, формулювання, роз'яснення і застосування на практиці засобів і методів виховання і навчання, а також методичних прийомів, за допомогою яких працівники екскурсійних установ здійснюють свою діяльність. Екскурсійна методика узагальнює досвід проведення екскурсій, розробляє і пропонує такі методичні прийоми, які виправдали себе на практиці та забезпечують найвищу ефективність розкриття і сприйняття теми. Екскурсійна методика – це не лише зусилля, спрямовані на вдосконалення організації методичної роботи її ланок. Це робота з поглиблення змісту самої методики, методичних прийомів як способів найбільш досконалої подачі екскурсійного матеріалу і найбільш дієвого розкриття теми екскурсії. Виконуючи функції приватної методики, екскурсійна методика має справа з методичними прийомами різних екскурсій. Одночасно вона виконує роль загальної методики. Так відбувається в тих випадках, коли мова йде про використання в екскурсіях принципів і вимог загальних для всіх форм ідейно-виховної роботи – наочності, науковості, систематичності, доступності, переконливості і т. і.

Будь-яка методика – це вміння виконувати певну роботу в чіткому відповідно до найбільш оптимальними правилами, рекомендаціями і забезпечувати її високу дієвість. На практиці – це сума певних умінь і навичок проводити роботу – розробляти нову екскурсію, готувати проведення чергової екскурсії, проводити екскурсію по рекомендованій технології, закріплювати отримані екскурсантами знання, вдосконалювати свої знання. Методика екскурсійної роботи ***відповідає на наступні запитання***:

– Для чого підготовлена і проводиться екскурсія (її мета і завдання)?

– Які питання висвітлюються на екскурсії (чому присвячено її зміст)?

– Як проводити екскурсію (з використанням яких методичних прийоми)?

– Як привернути і зберегти увагу екскурсантів?

Екскурсійна методика складається з декількох самостійних, пов'язаних одна з одною частин:

– методики розробки нової для даного підприємства теми;

– методики розробки екскурсоводом нової для нього теми, але вже розробленої в даному підприємстві;

– методики підготовки екскурсовода до проведення чергової екскурсії;

– методики проведення екскурсії;

– методики післяекскурсійної роботи.

Методика проведення екскурсій поділяється на *дві частини* – методику показу і методику розповіді.

У *методиці показу* можуть бути виділені в якості самостійних частин наступні методики:

– використання «портфеля екскурсовода» – комплекту інформаційних матеріалів (фотографій, копій документів, географічних карт, схем, репродукцій картин тощо), які використовуються екскурсоводом під час екскурсії. Його функціональним призначенням є відновлення візуальних елементів, яких не вистачає при показі);

– використання технічних засобів пропаганди;

– спостереження;

– вивчення і дослідження об'єктів.

Екскурсійна методика має свої особливості щодо видів екскурсій (міської, заміської, виробничої, музейної) і до кожної теми. Ці особливості визначаються завданнями, які поставлені перед екскурсією, а також цільовою установкою (наприклад, розширення культурного кругозору дорослих або професійна орієнтація підлітків). Особливості визначаються також видом екскурсії, її темою, складом групи. Є відмінності в методиці проведення екскурсій для звичайної, масової аудиторії і для слухачів системи економічної і професійного навчання працівників, мають свої особливості екскурсії пішохідні, автобусні і т. і.

Екскурсійна методика нерозривно пов'язана з такими поняттями, як показ і розповідь. Показ та розповідь є основними елементами екскурсії, видами діяльності екскурсовода. А методика показу і методика розповіді – два основних розділи екскурсійної методики.

Методика показу – велика частина екскурсійної методики за обсягом і складності підготовки і здійснення. Методика розповіді – менша частина методики, що носить по відношенню до першої частини підлеглий характер. Методика показу складна, оскільки вона оригінальна сама по собі і на відміну від методики розповіді не застосовується в жодній з інших форм ідейно-виховної і культурно-масової роботи. Тому виключено запозичення методичних прийомів з інших методик.

Методика висуває чіткі вимоги до всього екскурсійного процесу, його організації та підтримання. Вся багатогранна робота з підготовки та проведення екскурсій повинна бути побудована відповідно з вимогами екскурсійної методики до відбору екскурсійних об'єктів. Необхідно відбирати для спостереження об'єкти, які мають безпосереднє відношення до теми; слід залишати найбільш типові і вдалі для створення маршруту об'єкти; потрібно відмовитися від тих об'єктів, які, хоча і розкривають теми, але розташовані

незручно (далеко, погана видимість тощо). Методика вимагає логічної послідовності в показі об'єктів (тобто в їх розміщенні на маршруті), виділення і використання пауз між об'єктами, нейтралізації відволікаючих подразників (вуличного шуму, сторонніх розмов, об'єктів, що не входять в тему, та ін.). При побудові маршруту забезпечується максимальна економія часу у пересуванні екскурсійної групи між об'єктами. Важливо уникати одноманітності демонстрованих об'єктів, неприпустимо, наприклад, всю тему міської оглядової екскурсії розкривати на пам'ятках монументальної скульптури.

Одна з вимог методики – забезпечення безперервності екскурсії як процесу засвоєння знань, тобто вплив екскурсійного матеріалу на екскурсантів протягом усіх 180 хвилин, відведених на її проведення (чотиригодинна тематична екскурсія на автобусі). Весь час ведення екскурсії (180 хвилин) заповнено сумою показу, розповіді і пауз між підтемами і основними питаннями теми.

Методика вимагає зв'язку і взаємодії між показом і розповіддю, передбачаючи в одному випадку їх поєднання, в іншому – чергування, в третьому відсутність обох елементів. Відомі ***чотири варіанти використання показу і розповіді***, вони характерні практично для кожної екскурсії:

– перший варіант – показ і розповідь проходять одночасно – екскурсанти спостерігають об'єкти, про яких йде мова;

– другий варіант – проходить лише розповідь – викладаються історичні події, дається характеристика міста і т.ін.;

– третій варіант – проходить лише показ – відбувається спостереження (вивчення, дослідження) об'єктів під керівництвом екскурсовода;

– четвертий варіант – показ і розповідь відсутні – екскурсанти самостійно працюють: спостерігають, засвоюють отримані знання і враження.

Методика враховує особливості сприйняття матеріалу. Практика свідчить, що безперервний розповідь неприпустимий, екскурсоводові не слід говорити впродовж всієї екскурсії, в якийсь момент сприйняття матеріалу знижується, потім зовсім припиняється. Методика виходить з того, що під час переїздів або переходів між об'єктами, в хвилини, вільні від показу і розповіді, екскурсанти отримують можливість подумати над почутим, порівняти спостережуваний об'єкт з раніше баченим, краще засвоїти побачене і почуте, закріпити матеріал у пам'яті. І цей «вільний» час наповнений розумовою діяльністю екскурсантів. Не в меншою мірою паузи необхідні екскурсоводу для короткочасного відпочинку. Паузи при кожної конкретної екскурсії планують в залежності від маршруту. Більше пауз буває в заміських екскурсіях. Важливу роль відіграє правильне використання пауз. Не слід використовувати час перерв для обміну враженнями про екскурсію, обговорення побаченого і почутого. Такі обговорення методично невиправдані – вони руйнують «тканину» екскурсії, збуджують аудиторію і знижують надалі рівень сприйняття матеріалу.

Дотримання вимог методики допомагає екскурсоводові донести до аудиторії знання у формі, відмінній від лекції, бесіди, усного журналу, тематичного вечора, а також забезпечити стійкий інтерес до теми протягом всієї екскурсії. Це особливо важливо для тієї частини екскурсії, де багато місця займає розповідь. Тут у екскурсантів можуть з'явитися моменти так званої кризи уваги, який у слухачів лекцій, як стверджують дослідники, наступає на 14-й, 25-й, 34-й хвилинах і т. і. Екскурсійна методика рекомендує в момент, коли увага до розповіді починає слабшати, вводити новий об'єкт показу. Коли в ході показу об'єкт перестає привертати увагу групи, екскурсовод може повідомити цікавий приклад, якісь подробиці про подію. На цьому побудований методичний прийом новизни матеріалу. Якщо такий момент настає, коли група знаходиться біля об'єкта, необхідно скоротити на 2-3 хвилини перебування на зупинці і продовжити рух за маршрутом, супроводжуючи його розповіддю. Якщо ж увагу екскурсантів слабшає під час руху автобуса, то слід призупинити рух для огляду пам'яток. Якщо представиться можливим, потрібно вийти з автобуса і продовжити шлях до чергового пам'ятника пішки.

Методика рекомендує і інші способи для збереження і відновлення уваги екскурсантів: прослуховування звукозапису, показ діапозитивів або слайдів, використання наочних посібників з «портфеля екскурсовода». Методика проведення екскурсій будується з урахуванням інтересу екскурсантів. Важливо домагатися, щоб інтерес екскурсантів до теми і матеріалами екскурсії формувався до початку показу і розповіді. З цією метою використовують вступне слово екскурсовода. Практика засвідчує, що в перші хвилини увагу екскурсантів забезпечується їх інтересом до теми. Потім увага підтримується цікавістю розповіді і такими якостями об'єктів, як їх популярність, екзотичність, пізнавальна цінність. Стійкість уваги сприяє також правильна послідовність показу об'єктів.

Труднощі у розробці методики показу полягають в тому, що нерідко поряд з об'єктом, який показується по темі, розташований інший, не має відношення до теми, але більше привабливий за своїм зовнішнім виглядом. Природно, що такий об'єкт кидається в очі. З методичної точки зору питання може бути вирішене різними шляхами:

– можна дати коротку довідку про потрібному об'єкті. Наприклад, сказати, що ця будівля не має історичної цінності, що при його будівництво допущено змішання архітектурних стилів;

– промовчати про об'єкт;

– так підійти до потрібного об'єкту, щоб сторонній об'єкт був побачений екскурсантами пізніше.

Методика використовує різні засоби привернення уваги екскурсантів: звернення екскурсовода до групи з пропозицією, несподіваним запитанням; виявлення цікавою деталі в пам'ятнику. Зусилля екскурсовода можуть бути також спрямовані на необхідне розподіл уваги між об'єктами. Наприклад, показ

архітектурного ансамблю передує огляд міської панорами. Для кожної екскурсії повинні бути визначені моменти перемикання уваги з одного об'єкта на інший.

Методика проведення екскурсії, емоційність екскурсовода, його жести і міміка, розстановка групи у об'єкта, використання звукопідсилювальних пристроїв – все це має бути спрямовано на подолання вуличного шуму, на граничну можливу у міських умовах нейтралізацію сторонніх подразників. Необхідно, як кажуть психологи, «тримати ці подразники на задньому фоні свідомості».

Важлива вимога методики полягає в тому, щоб усі основні об'єкти і розкриваються на них підтеми були об'єднані в єдине ціле. Крім логічної послідовності «розміщення» об'єктів на маршруті, своєрідного наростання в їх показі, наявності кульмінаційного пункту (тобто моменту найвищого напруження у розкритті теми), необхідні також ув'язка підтем, певний підбір логічних переходів. Тому методика вимагає правильної організації і використання пауз між об'єктами, певної логіки у викладі змісту основних питань, тематичності довідок під час переїздів між об'єктами.

Ще одна вимога екскурсійної методики – не вважати роботу закінченою після того як визначено методичний прийом. Завдання методики – підказати шляхи для найбільш ефективного застосування цього прийому, тобто дати екскурсоводу «ключ» до використання прийому на практиці. Методика вимагає, щоб екскурсант не лише ознайомився з об'єктами, але і правильно їх сприйняв, дав об'єктивну оцінку всьому, що з ним пов'язане, правильно тлумачив побачене і почуте. Важливу роль в цьому грають емоційні моменти. Вони широко використовуються в екскурсії, впливають на почуття її учасників, викликаючи радість, захоплення, гордість, обурення, гнів і т. і.

Екскурсійні установи використовують різні ***шляхи підвищення якості рівня методики екскурсійної роботи***:

- систематичне поповнення та оновлення знань і методистами-екскурсоводами, їх навчання у вищих навчальних закладах, на курсах, участь у теоретичних, методичних і науково-практичних конференціях та семінарах і т. і.;
- розробка такої методичної документації (контрольного тексту, методичної розробки, «портфеля екскурсовода»), яка стане основою високої якості ведення екскурсій;
- детальна розробка технології використання методичних прийомів показу і розповіді з урахуванням особливостей різних екскурсійних тем та диференціації груп екскурсантів;
- практичне засвоєння методичних прийомів проведення екскурсій екскурсоводами, ефективне використання рекомендованих прийомів на маршрутах, в процесі конкретної екскурсії;
- чітке відпрацювання техніки ведення екскурсій;
- засвоєння і збереження контактів між екскурсоводом і екскурсійною групою; володіння основами таких наук, як психологія і логіка.

Слід наголосити, що екскурсійна методика є наукою про способи і прийоми проведення екскурсій. У ряді екскурсійних установ сфера екскурсійної діяльності методики розглядається лише як сума методичних прийомів. При підготовці і проведення екскурсії не враховуються вимоги екскурсійної методики і необхідність правильного співвідношення трьох основних частин – методики показу, методики розповіді і методики організації екскурсійного процесу. Це надає істотний вплив на якість екскурсії і на ефективність її проведення.

Головним для екскурсовода є розуміння сутності методики, її призначення та механізму дії при розкритті теми екскурсії. Таке розуміння повинно поєднуватися з певними знаннями і навичками, які дозволяють приводити в дію механізми методики.

Методика охоплює низку проблем, пов'язаних з розробкою нової теми екскурсії, тому числі відбір об'єктів для спостереження, структура екскурсії, співвідношення показу і розповіді, взаємообумовленість методики і техніки ведення, зв'язок методики з психологією і педагогікою. Постійне вдосконалення екскурсійної методики є найважливішим завданням екскурсійних організацій всіх рівнів. Необхідно забезпечити участь у цій роботі всіх екскурсоводів. Екскурсовод як виконавець не повинен обмежуватися роллю споживача кимось розробленої методики. Він повинен бути одним з її творців.

Таким чином, **методика екскурсійної діяльності** – це сукупність прийомів, які є основою роботи екскурсовода під час надання екскурсійних послуг, яка включає загальну і спеціальні методики. Загальна методика проведення екскурсій охоплює систему методичних прийомів показу і розповіді, незалежно від теми, складу групи та інших факторів, а спеціальна – конкретизує методичні прийоми в залежності від особливостей певного екскурсійного маршруту.

4.2 Методичні прийоми забезпечення екскурсійної діяльності

4.2.1 Класифікація методичних прийомів забезпечення екскурсійної діяльності

Вдале проведення екскурсії насамперед залежить від уміння екскурсовода застосовувати методичні прийоми екскурсії. Методика проведення екскурсій завжди спрямована на те, щоб полегшити екскурсантам засвоєння змісту екскурсій. Завданням методичних прийомів є забезпечення найкращої дієвості екскурсійного методу повідомлення знань аудиторії. Належне використання методичних прийомів становить одну з основ професійної майстерності екскурсовода.

Залежно від призначення методичні прийоми підрозділяються на декілька груп:

– методичні прийоми, завдання яких – допомогти екскурсоводу встановити міцні контакти між екскурсоводом і екскурсантами;

– методичні прийоми, завдання яких домогтися стійкої уваги аудиторії до спостережуваного об’єкта;

– методичні прийоми, що закріплюють увагу до розповіді, збуджують в екскурсантів інтерес до певних питань;

– прийоми, що забезпечують зорове сприйняття екскурсійного матеріалу.

Таким чином, методичний прийом є інструментом реалізації екскурсійного обслуговування, а в основі якого лежить принцип наочності та обов'язкового ***поєднання двох елементів екскурсії***:

- *показу;*
- *розповіді*, а також активної взаємодії таких учасників процесу екскурсійного обслуговування, як:
  – *екскурсовод*;
  – *об'єкт;*
  – *екскурсант*.

Засобом же дослідження об'єкта екскурсантами під керівництвом екскурсовода є ***екскурсійний аналіз***:

– *історичний*;
– *природничо-науковий*;
– *мистецтвознавчий*;
– *архітектурний*;
– *літературний;*
– *виробничо-економічний*.

На питання про співвідношення показу і розповіді, а також про послідовність їх використання методика надає однозначну відповідь: від показу до розповіді. Починати слід саме з показу, з зорових або інших вражень (дотикових, нюхових), а вже потім застосовувати розповідь. Проте, вимогу екскурсійної методики, її аксіому – показ завжди випереджає розповідь – не слід розуміти буквально. Іноді екскурсовод починає чергову підтему зі словесних вказівок – куди, як і на який саме об'єкт слід подивитися екскурсантам. Самі ці слова стають початком показу. Методика проведення екскурсії вимагає, щоб логічний перехід був своєрідною зв'язкою між двома методичними прийомами, тобто являв собою словесно-зоровий місток.

Співвідношення показу та розповіді неоднакове в різних екскурсіях і залежить від теми екскурсії, наявності та характеру об'єктів показу, виду екскурсії та складу групи, їх дозування в часі зумовлює посилення ефективності і якості екскурсійного обслуговування. Практика доводить, що *час показу* – нормативний розрахунковий час, який виділяється на показ під час екскурсії, повинен займати не менше двох третин усього екскурсійного часу і оптимально розподілятися за структурними складовими екскурсії: вступом, основною і заключною частинами.

При цьому невід'ємним елементом будь-якої екскурсії, що перебуває в логічному взаємозв'язку з методами показу і розповіді є ***метод моторності***. Пересування від об'єкта до об'єкта під час екскурсії по місту чи музею додає екскурсійній роботі динамічність, поліпшує сприйняття матеріалу, який викладається. Гід-перекладач повинен сам визначити темп пересування від об'єкта до об'єкта. Під час автобусної екскурсії гіду-перекладачу необхідно встановити контакт із водієм і заздалегідь визначити маршрут, зупинки з виходом туристів з автобуса і швидкість на різних відрізках маршруту. При проведенні екскурсій у музеях гід-перекладач повинен спостерігати за тим, щоб група слідувала за ним, вибирати середній темп і переміщати групу від об'єкта до об'єкта з врахуванням часу, який виділяється на огляд експозиції.

Недотримання вимог методики призводить до такого недоліку в проведенні екскурсії, як її лекційність. Лекційність під час розкриття теми полягає в тому, що розповідь будується у відриві від показу, не підкріплена спостереженнями з боку екскурсантів. Лекційність побудована на обміні місцями двох елементів екскурсії – показу і розповіді, якщо первинним стає розповідь, а показ – вторинним або взагалі відсутнім.

Крім того, методичні прийоми поділяються на:

– ***загальні***, які застосовуються на всіх екскурсіях незалежно від того, що показується і про що йде розповідь;

– ***окремі***, властиві одному виду екскурсій (виробничих, музейних, природознавчих);

– ***одиничні***, що використовуються при спостереженні якого-небудь одного унікального об’єкта (наприклад, Дзвіниця Успенського собору м. Харкова в дні з незначною хмарністю та достатньо сильним вітром можна продемонструвати ефект падіння дзвініці). Такі прийоми, як правило, є «знахідкою» одного екскурсовода і не застосовуються всіма, хто проводить подібні екскурсії;

– ***прийоми, які використовуються в певну пору року або доби***.

Але, як вже було наголошено, основними методами ведення екскурсії є показ і розповідь**.**

4.2.2 Показ як методичний прийом забезпечення екскурсійної діяльності

Показ в екскурсії – це цілеспрямований, послідовний процес ознайомлення екскурсантів з об'єктами, що розкривають тему екскурсії. При цьому екскурсант не лише бачить об'єкт, але й розрізняє в ньому окремі частини, бере участь в їх аналізі. Використання цього прийому під час екскурсії має бути послідовним та логічним. Основою показу є ***три елементи***:

– безпосереднє спостереження об'єкта;

– ознайомлення з експонатами «портфеля екскурсовода»;

– зорова реконструкція для відтворення зовнішнього вигляду втраченого об'єкту, картини минулих подій, поведінки людей, про яких розповідає екскурсовод.

Показом під час проведення екскурсії є процес реалізації принципу наочності, власне наочний спосіб ознайомлення з екскурсійним об’єктом або декількома об’єктами одночасно (наприклад, з пам’яткою архітектури або з архітектурним ансамблем). Показ може розглядатися як дія (або сума дій) екскурсовода, спрямована на виявлення сутності предмета. Показ на екскурсіях – це багатоплановий процес витягу зорової інформації з об’єктів, процес, під час якого дії екскурсантів виконуються в певній послідовності та з конкретною метою. При цьому показ об’єкта являє собою систему цілеспрямованих дій екскурсовода та екскурсантів, спостереження об’єктів під керівництвом кваліфікованого фахівця. Показ припускає аналіз об’єктів, а також активну самостійну роботу екскурсантів. ***Особливістю*** показу є здатність виявити, розкрити ту або іншу якість (властивість, здатність) спостережуваного об’єкта, можливість зробити явним, очевидним те, що непомітно при першому погляді на предмет.

При цьому екскурсійний показ поділяється на ***дві стадії***: первинний показ і характеристику, аналіз об'єкта.

Первинний показ проводиться шляхом виділення потрібного об'єкта із всього зорового ряду. Наприклад: «Зверніть увагу ліворуч за рухом автобуса на сірий будинок з колонами і годинник». Туристи дивляться на зазначений об'єкт, у них виникають відповідні емоції, а потім гід-перекладач аналізує об'єкт: будинок побудований в минулому столітті відомим архітектором для губернатора міста, у даний час у будинку знаходиться одне з найбільших книгосховищ і т. і. Показ зазвичай проводиться при русі і на зупинках.

Показ при русі досить складний, вимагає визначених навичок, оскільки перед гідом ставиться завдання за короткий проміжок часу при русі автобуса показати об'єкт і дати характеристику, яка найповніше розкриває його значення. Доцільно заздалегідь готувати туристів до огляду об'єкту і починати розповідь до того, як автобус під'їхав до нього. Весь інформаційний матеріал екскурсії краще розподіляти заздалегідь, щоб постійно знайомити туристів з цікавими об'єктами при поїздці

Показ на зупинці проводити легше, оскільки гід має у своєму розпорядженні більше часу. При показі вибирається місце, з якого об'єкт видно найкраще. Екскурсовод, розташувавши групу півколом, дає пояснення всім учасникам екскурсії. Некоректно стояти спиною до групи (голос екскурсовода чути погано), так само як і стояти, оточеним юрбою.

Показ в екскурсії являє собою двосторонній процес, що ***поєднує***:

– *активні дії екскурсовода*, спрямовані на виявлення сутності сприйманих об’єктів;

– *активну діяльність екскурсантів* (спостереження, вивчення, дослідження об’єктів).

Крім показу на екскурсії присутні такі дії екскурсантів по знайомству з об’єктами, як споглядання та огляд, але вони значно відрізняються від показу. Так, під час споглядання і огляді ніхто не демонструє об’єкт, відсутній керівник, а сприйняття предметів зорового ряду залишається пасивним.

Споглядання в такий спосіб виглядає простим пасивним сприйняттям об'єкту, огляд – поверхневим позаплановим знайомством з пам'ятками. Крім того, розбіжності споглядання і огляду в порівнянні з показом полягають у тому, що під час огляду людина сприймає лише зовнішній вигляд пам'ятки. При показі ж вона бачить не тільки пам'ятку, але й за допомогою екскурсовода розрізняє сторони, частини та зовнішні особливості об'єкта, приймає участь у їхньому аналізі. ***Завдання*** ж показу на екскурсії полягають у наступному:

– показати екскурсійні об'єкти, що знаходяться перед екскурсантами;

– показати об'єкти, яких вже немає (або які збереглися лише на фотографії або малюнку);

– показати історичні події, що відбувалися в даній місцевості, відтворити їх зорову картину;

– показати діяльність історичного діяча (письменника, художника, полководця), що відбувалися на даному місці;

– показати об'єкт таким, яким він був у період описуваної події.

Ефектний показ екскурсійних об'єктів вимагає певних ***умов***, до яких належать:

– правильно обрані точки показу;

– правильно обраний для показу час;

– можливість відволікти увагу екскурсантів від тих об'єктів, які не стосуються теми;

– використання необхідного напрямку руху екскурсантів;

– уміння та навички екскурсовода;

– підготовленість екскурсантів до спостереження об'єктів.

Методика вимагає забезпечення послідовності при здійсненні показу на екскурсії. З метою підсилення ефекту від показу екскурсовод керується вказівками, які розрізняють:

- за часом їхнього впливу на аудиторію:
  - до зустрічі з екскурсійним об'єктом, до початку спостереження;
  - під час показу об'єкта, якщо він перебуває в полі їхнього зору;
  - наприкінці спостереження з метою озброєння методикою самостійного огляду екскурсантами подібних об'єктів у майбутньому;
- вказівки, що орієнтують екскурсантів на певні частини або деталі об'єкта (за часом – до спостереження):
  - спрямовують увагу екскурсантів на певному об'єкті;
  - рекомендують порівняти даний об'єкт з будь-яким іншим, баченим ними раніше (під час спостереження);
  - роз'яснюють об'єкт показу з метою його більш глибокого розуміння (під час спостереження);
  - виділяють об'єкт із ансамблю або з ряду подібних йому з навколишнього середовища (природа, забудова);

– пропонують зробити висновки на підставі власних спостережень.

Для прикладу, звернемо увагу на ***види показу в автобусній екскурсії***. Для неї характерними є *чотири види показу*:

– на ходу автобуса при швидкості 50-60 км/год. екскурсовод коментує те, що бачать екскурсанти. Такий вид показу об'єктів характерний для шляхової екскурсійної інформації;

– спостереження з вікон у ході вповільненого руху автобуса при проходженні повз зорові об'єкти. Це дозволяє оглянути пам'ятки історії й культури, одержати поверхневе враження про них. Як правило, такий показ використовується для знайомства з додатковими об'єктами;

– спостереження об'єктів під час зупинки автобуса без виходу екскурсантів із салону. Показ ведеться з вікна автобуса. Відбувається більш глибоке знайомство з об'єктом, пам'ятними місцями. Можливість використання методичних прийомів показу обмежена;

– під час зупинки з виходом екскурсантів із автобуса. Відбувається більш глибокий показ. Використовуються методичні прийоми показу.

Таким чином, показ як найважливіший елемент екскурсії (її зорова основа) має такі ***характерні риси***:

– активність показу;
– логічна послідовність показу;
– чільне значення показу;
– визначальна роль показу;
– сюжетність показу;
– парадоксальність показу.

Більшість науковців вважають, що ***прийоми показу розділяються*** на:

- *прийом попереднього огляду*, який використовується в той момент, коли екскурсанти перебувають на місці розташування пам'ятки. Він являє собою перший ступень спостереження об'єкта. Існують два варіанти використання такого прийому:

– перший розпочинається з наступних слів екскурсовода: «А це … пам'ятка, ознайомтеся з нею, будь ласка». Тим самим він запрошує екскурсантів самим провести первісне спостереження об'єкта, ознайомитися з його зовнішнім виглядом та побачити окремі деталі. Після цього екскурсовод спрямовує увагу групи на визначення сутності об'єкта, що дозволяє екскурсантам:
– скласти уявлення про історичну місцевість, де відбувалися розглянуті події;
– представити даний об'єкт у природній обстановці;
– дати певну оцінку об'єкту;
– одержати уявлення про його природне оточення;
– другий варіант використання прийому попереднього огляду полягає в тому, що початком служить коротке вступне слово

екскурсовода, в якому він орієнтує групу на те, що саме слід побачити в ході спостереження об'єкта, які його якості та конкретні особливості рекомендується виявити в ході спостереження;

- *прийом панорамного показу* дозволяє екскурсантам спостерігати загальний вид місцевості. Для панорамного показу можуть бути використані вежі, дзвіниці, кріпосні стіни, мости та інші високі точки, звідки відкривається панорама міста, поля бою, долини, ріки. Для активізації сприйняття екскурсантами широкої картини, що відкривається перед ними, необхідно в спостережуваній панорамі виявити композиційний центр і звернути на нього увагу групи. Інша особливість панорамного показу полягає в тому, що в поле зору екскурсантів попадає багато об'єктів. Екскурсовод повинен показати ті об'єкти, які розкривають тему, перейшовши від загального показу панорами до окремих частин;
- *прийом зорової реконструкції (відтворення)*. Термін «реконструкція» означає відновлення первісного виду (вигляду) чого-небудь. Сутність цього прийому полягає в тому, що словесним шляхом відновлюється первісний вигляд об'єкта. Робить це екскурсовод, спираючись на зорові враження екскурсантів. Цей прийом широко використовують при показі пам'ятних місць, де проходили бої, народні повстання, страйки, мітинги та інші події. Сюди ж відносять місця, пов'язані з життям і діяльністю відомих діячів. Якщо, наприклад, будівля перетворилася в руїни, зробити зорову реконструкцію екскурсоводові допомагають її вцілілі частини й деталі. Якщо ж будівля не збереглася, на допомогу приходять експонати «портфеля екскурсовода». Успіх використання прийому зорової реконструкції залежить від ступеня підготовленості екскурсовода;
- *прийом зорового монтажу* є одним з варіантів методичного прийому реконструкції. Екскурсовод, використовуючи прийом зорового монтажу, відновлює потрібний образ, підсумовуючи зовнішній вигляд декількох пам'яток, а також їхніх окремих частин. Складові частини можуть бути «запозичені» з тих об'єктів, які у даний час слугують предметом спостереження екскурсантів. У зоровому монтажі можуть бути використані фотографії, креслення або малюнки;
- *прийом локалізації подій*, тобто зв'язок подій з конкретним місцем. Цей прийом дасть можливість обмежити увагу учасників екскурсії певними рамками, прикувати їхні погляди до даної конкретної території, саме до того місця, де відбулася подія. При викладі матеріалу цей прийом передбачає перехід від загального до часткового;
- *прийом абстрагування* являє собою уявний процес виділення із цілого яких-небудь частин з метою наступного глибокого спостереження. Цей методичний прийом дозволяє екскурсантам розглянути ті ознаки предмета (пам'ятки історії й культури, монументальної скульптури), які є основою для розкриття теми (підтеми). Прийом абстрагування побудований на спостереженні:

- одного з об’єктів за допомогою уявного відволікання від інших об’єктів, розташованих поруч, на тій же площі або вулиці;
- однієї із частин будівлі (поверху, балкона, ґанку та ін.) при відволіканні від інших його частин, які менш істотні або зовсім не потрібні для розгляду даної теми.

В екскурсійній методиці використовують різні види порівняння: зорове, словесне, порівняння об’єкта, який знаходиться перед очима екскурсантів, з об’єктом, який екскурсанти бачили раніше. Даний прийом побудований на зоровому зіставленні різних предметів або частин одного об’єкта з іншим, що перебуває перед очами екскурсантів. При цьому порівнюють один з одним як схожі, так і різні за своїм зовнішнім виглядом об’єкти;

- *прийом зорового порівняння*. Використання прийому зорового порівняння дозволяє екскурсантам уявити реальні габарити об’єкта (наприклад, висоту пам’ятки, довжину кріпосних стін, ширину вулиці), дозволяє скоротити кількість цифр у розповіді, кількість використовуваних фактів і прикладів, час, затрачуваний на пояснення;
- прийом інтеграції побудований на об’єднанні окремих частин спостережуваного об’єкта в єдине ціле. Демонструючи будівлю, споруду, пам’ятне місце, екскурсовод йде шляхом інтеграції, тобто об’єднання різних сторін, деталей, властивостей, в єдине ціле. Наприклад, прийом інтеграції може бути використаний при показі архітектурного ансамблю. Спочатку показується кожна будівля окремо, потім екскурсовод поєднує (інтегрує) зорові враження, отримані екскурсантами при спостереженні окремих об’єктів. На заключному етапі показу група спостерігає ансамбль як єдність декількох будівель. І екскурсовод формулює висновки, характеризуючи ансамбль у цілому;
- *прийом зорової аналогії або асоціації* побудований на порівнянні:
  - даного об’єкта з фотографією або малюнком іншого аналогічного об’єкта;
  - спостережуваного об’єкта з тими об’єктами, які екскурсанти спостерігали раніше.

Механізм дії цього прийому полягає в тому, що екскурсовод «ставить» перед екскурсантами два об’єкти, причому тільки один з них фізично перебуває перед їхніми очами;

- *прийом зорової аналогії* більш складний, ніж прийом зорового порівняння. При зоровому порівнянні зіставляються дві схожих між собою будівлі, споруди, монументи, рослини, пам’ятні місця, портрети, що перебувають у цей момент перед екскурсантами. Завдання екскурсовода, який використовує цей прийом при показі об’єкта, – залучити екскурсантів до активного пошуку аналогії, викликати в пам’яті уявлення про зовнішній вигляд аналогічного об’єкта, який вони бачили на колишніх екскурсіях. При цьому в кожного екскурсанта може бути своя аналогія. Прийом зорової аналогії іноді називають прийомом асоціації. Особливо часто цей прийом показу будується на асоціації за подібністю;

- *прийом переключення уваги*. Після спостереження об’єкта екскурсанти за пропозицією екскурсовода переносять свій погляд на інший об’єкт (наприклад, переніс погляду з будинку, побудованого на початку минулого століття, на сучасну багатоповерхову будівлю або перехід від спостереження панорами міста до спостереження об’єктів природи). Наявність контрасту збагачує новими враженнями. Порівняння об’єктів дозволяє краще зрозуміти спочатку спостережуваний об’єкт;
- *прийом руху*. Тут слід розрізняти два поняття: «рух» як ознака екскурсії та «рух» як методичний прийом. Рух як методичний прийом виявляється в трьох варіантах:
  – рух екскурсантів поблизу об’єкта з метою кращого його спостереження (наприклад, огляд кріпосних стін, рух екскурсантів уздовж конвеєра на заводі та ін.);
  – обхід навколо будівлі, споруди, пам’ятки;
  – рух до пам’ятки. Методично він побудований таким чином, що в ході пересування автобусної або пішохідної групи об’єкт починає поступово вимальовуватися, виникаючи і збільшуючись у розмірах на очах екскурсантів;
- *показ меморіальної дошки*. За наявності на екскурсійному об’єкті меморіальної дошки екскурсоводу варто починати з аналізу об’єкта і розповіді про події, що з ним пов’язані. Лише після цього увага екскурсантів звертається на меморіальну дошку, яка встановлена на даному об’єкті. Якщо меморіальна дошка добре видна екскурсантам і вони вже прочитали напис на ній, екскурсоводу не слід зачитувати її вголос. Висвітлення підтеми може бути почато з меморіальної дошки в тому випадку, якщо вона встановлена на об’єкті, спорудженому на місці, де відбулася історична подія, тобто об’єкт, про який йде мова, не зберігся.

4.2.3 Розповідь як методичний прийом забезпечення екскурсійної діяльності

Розповідь екскурсовода – невід'ємна частина екскурсії. **Розповіддю** є умовно прийнята в екскурсійній справі назва усної частини екскурсії, тобто повідомлення і пояснення, які екскурсовод надає групі. В оцінці ролі розповіді в екскурсії екскурсознавці, незалежно від розходження точок зору з інших питань екскурсійної теорії та методики, завжди залишаються одноголосними. Вони вважають, що розповідь є доповненням до показу зорового матеріалу, а тому, не повинна займати надто багато часу, оскільки не можна допускати перетворення екскурсії на лекцію. Адже надання екскурсоводом інформації про об'єкт не може підміняти самостійну, активну, аналітичну роботу екскурсантів, перетворювати екскурсію в лекцію. Під час розповіді екскурсовод має зацікавити і активізувати екскурсантів. Для цього в практиці екскурсійного обслуговування широко використовуються ілюстрації, наочні матеріали, активізуючи запитання. Особливості використання прийомів розповіді при

забезпеченні екскурсійного обслуговування залежать від швидкості руху групи (ритму), підпорядкованості розповіді показу (вторинність), необхідності використання візуальних доказів. Розповідь залишається індивідуальним текстом екскурсовода, виконаний їм з дотриманням вимог усної публічної промови.

Допускається використання ***двох типів*** екскурсійної розповіді:

– *розповідь-коментар*, коли гід-перекладач коментує зорові враження туристів, і

– *розповідь-реконструкцію*, коли гід-перекладач повідомляє про події чи людей, пов'язаних з даним об'єктом, відтворює, відновлює окремі моменти минулого і сучасності.

Методика припускає творче використання в практиці інформаційно-екскурсійної роботи визначених прийомів, які забезпечують донесення змісту екскурсії до слухачів.

Розповідь на екскурсії готується заздалегідь у повному обсязі. Не зовсім правильно також розглядати розповідь екскурсовода в якості імпровізації. У той же час це не означає, що в розповіді екскурсовода не може бути експромту. Мова йде про окремий приклад, виклад окремого факту, цитуванні невеликого вірша або уривку з художнього твору, включення яких у розповідь зумовлена складом групи або ж значною подією, яка нещодавно відбулася в житті даного міста або всієї країни. Розповідь екскурсовода виконує наступні ***завдання***:

– визначає об’єкт вивчення;

– коментує, пояснює та доповнює побачене екскурсантами;

– реконструює, відновлює те, що не може в даний момент побачити екскурсант;

– характеризує об’єкт, виявляючи його якості;

– сприяє зацікавленості екскурсантів, оскільки під час розповіді екскурсовод повідомляє аудиторії в тому числі про такі властивості об’єкта, які зорово нею не сприймаються;

– викликає в екскурсантів різні запитання.

Основними вимогами до розповіді є її:

– тематичність;

– конкретність;

– зв’язаність;

– логічність;

– стислість;

– переконливість;

– доступність викладу;

– закінченість суджень;

– зв’язок з показом;

– науковість.

Традиційно в екскурсії використовують дві *форми* розповіді:

– *оповідальна розповідь*, що надає екскурсантам чітке уявлення про те, де і яким чином відбувалися події;

– *реконструктивна розповідь*, завданням якої є створення в уяві екскурсантів того або іншого об'єкта (будівлі, споруди, пам'ятного місця).

Мова екскурсовода при розповіді ***повинна відповідати*** певним ***критеріям***:

– *критерій ясності* – дохідливість і доступність мови для конкретної аудиторії;

– *критерій точності* – відповідність змісту мови думкам екскурсовода, меті та темі екскурсії;

– *критерій чистоти мови* – логічно виправдане використання екскурсоводом мовних засобів.

Особливостями розповіді на екскурсії виступають:

– залежність розповіді від швидкості пересування групи;

– підпорядкованість розповіді показу;

– використання в розповіді зорових доказів;

– адресність розповіді;

– конкретність екскурсійної розповіді;

– стверджуючий характер розповіді;

– наявність підтексту – внутрішнього, додаткового (схованого) змісту тексту, розповіді екскурсовода. Підтекст знаходить вираження в почуттях екскурсовода, емоційній насиченості його розповіді, в жестах і міміці, а також в тональності мови. Сутність підтексту полягає у ставленні екскурсовода до предмета розмови, оцінка певного факту або окремі деталі в матеріалі, що викладається;

– монологічний характер розповіді.

Належним чином підготовлена та проведена екскурсія дозволяє екскурсанту побачити уявним поглядом щось більше, аніж те, що він бачить у даний момент перед собою в якості об'єкту або групи об'єктів спостереження.

Розповідь по відношенню до показу ***може використовуватись***:

– *до показу*, якщо розповідь випереджає спостереження об'єкта екскурсантами;

– під час показу;

– після показу.

Із трьох наведених варіантів взаємодія розповіді й показу має місце тільки в другому – слово безпосередньо взаємодіє з об'єктом і з найбільшою повнотою розкриває тему. У першому варіанті слово випереджає показ, у третьому – містить показ.

В практичній діяльності екскурсоводів **найбільш поширеними методичними прийомами розповіді** є такі:

Прийом екскурсійної довідки. Він використовується у сполученні з прийомами зорової реконструкції, локалізації, абстрагування. Екскурсовод повідомляє короткі дані про спостережуваний об'єкт: дату будівлі (реставрації),

авторів, розміри, призначення та ін. За своїм змістом і побудовою даний прийом нагадує шляхову екскурсійну інформацію.

Прийом опису ставить своїм завданням надати допомогу в правильному відображенні об'єкта у свідомості екскурсантів (форма, обсяг, з якого матеріалу виготовлений, розташування щодо навколишніх об'єктів). Для опису об'єкта характерні точність, конкретність Цей прийом можна використовувати не тільки для розповіді про об'єкти, але й про певні історичні події. На відміну від опису об'єктів опис історичних подій має образний характер, розповідь повинна викликати в екскурсантів зорові образи, дозволяє їм представити, як відбувалася подія. Тобто, прийом опису подій має підлеглий характер, змикаючись із методичним прийомом зорової реконструкції. В автобусній екскурсії прийом опису використовується при всіх видах показу як з виходом екскурсантів з автобуса, так і без виходу (спостереження об'єктів з вікна й під час руху автобуса на маршруті).

Прийом характеристики побудований на визначенні відмітних властивостей і якостей предмета, явища, людини. В екскурсії дається мовна характеристика об'єктів і «діючих» в екскурсії осіб. На відміну від прийому опису прийом характеристики являє собою перерахування властивостей і особливостей, сукупність яких дає найбільш повне уявлення про даний об'єкт, дозволяє краще зрозуміти його сутність. Прийом опису стосується лише зовнішніх сторін об'єкта, не даючи характеристик його внутрішніх, не видимих для ока властивостей і якостей. При використанні прийому характеристики дається оцінка якісних сторін об'єкта, таких як пізнавальна цінність, художня цінність, оригінальність авторського рішення, виразність, збереженість та ін.

Прийом пояснення – форма викладу матеріалу, коли в розповіді, крім довідки про історичну подію, розкриваються сутність і причини, що її викликали. Найбільш часто цей прийом використовується у виробничих і природознавчих екскурсіях, де в розповіді пояснюються внутрішні зв'язки процесів і явищ, екскурсіях з показом творів образотворчого мистецтва. Екскурсовод пояснює зміст зображеного художником у картині, зміст об'єкту монументальної скульптури. В архітектурній екскурсії за допомогою цього прийому виявляються особливості конструкції будівлі, характерні риси цілого ансамблю. Особливість прийому пояснення полягає в тому, що розповідь про об'єкт має доказовий характер.

Прийом коментування використовується екскурсоводом при виклад і матеріалу, що роз'ясняє зміст події або задум автора пам'ятки історії й культури, що в цей момент спостерігається екскурсантами. Широко використовується при показі експозицій музеїв і виставок як пояснення до експонатів.

Прийом репортажу – це коротке повідомлення екскурсовода про подію, явище, процес, очевидцями яких є екскурсанти. Складність використання такого прийому полягає в тому, що розповідь у значній своїй частині не готується заздалегідь, вона не входить цілком в індивідуальний текст екскурсовода, а має характер імпровізації.

Прийом цитування. Цитата в екскурсії спрямована на те, щоб викликати у свідомості екскурсантів зоровий образ. У тексті екскурсії у вигляді цитат використовуються уривки з художніх творів (проза, вірші).

Прийом питань-відповідей. Суть цього прийому полягає в тому, що в ході розповіді екскурсовод задає різні запитання екскурсантам з метою їхньої активізації. Більша частина запитань не розрахована на те, щоб одержати на них які-небудь відповіді від учасників екскурсії. Всі питання на екскурсії можна розділити на декілька видів:

– питання, на які екскурсовод відразу ж або після закінчення деякого часу сам дає відповідь, продовжуючи свою розповідь за темою;

– питання історичного характеру, що являють собою твердження чого-небудь у формі питання. Такі питання в лекційній пропаганді розглядаються як прийом ораторської мови;

– питання екскурсовода, на які відповідають екскурсанти, вони загострюють увагу екскурсантів до змісту екскурсії, вносять деяку розрядку й допомагають краще усвідомити підтему.

Прийом посилання на очевидців. Використання цього прийому в розповіді дає можливість для образного відтворення подій. Причому посилання можливі не тільки на особливе, але й на неживі об’єкти, наприклад, ...що бачили ці стіни..., це дерево пам’ятає, коли...

Прийом завдань знаходить вираження в звертанні до екскурсантів: «Подумайте, чому цей об’єкт так названа? Згадайте, на що схожа ця вежа? Як прикмети на місцевості говорять про минуле? Постарайтеся пояснити, чому тут зроблений такий напис, і ін. Коли екскурсовод дає подібні завдання, він не припускає, що учасники їх відразу виконають. Прийом націлює увагу екскурсантів на конкретну будівлю, певну частину будівлі, на ті деталі, розуміння яких важливо для засвоєння розглянутих питань. Завдання цього прийому – зацікавити екскурсантів, змусити їх задуматися, активізувати свою розумову діяльність, збудити уяву. Що ж стосується відповідей на ці питання, екскурсовод дає їх надалі самостійно, немовби підсумовуючи думки екскурсантів.

Прийом новизни матеріалу полягає в тому, що в ході розповіді за темою повідомляються факти і приклади, невідомі екскурсантам. Цей прийом використовується екскурсоводом у той момент, коли необхідно привернути увагу групи до об’єкта, зробити сприйняття спостережуваного більш ефективним. При цьому даний прийом новизни можна використовувати в роботі з будь-якими групами туристів, оскільки сьогодні в житті країни, регіону, міста щодня відбувається щось нове.

Прийом словесного (літературного) монтажу. Використовуючи його, екскурсовод свою розповідь будує на наборі уривків з різних літературних творів, документальних матеріалів, опублікованих у періодичній пресі. Зміст цих уривків розкриває підтему екскурсії або одне з основних її питань. Цей прийом дає можливість відтворити картину подій.

Прийом співучасті. Завдання цього прийому – допомогти екскурсантам стати учасниками тієї події, якій присвячена екскурсія. Це робиться за допомогою, наприклад, звертання до групи: «Уявіть собі, що ми з вами перебуваємо на цьому полі під час наступу ворожих військ». Потім за допомогою прийому зорової реконструкції відновлюється картина бою. Прийом співучасті активізує уяву туристів і сприяє підвищенню їхнього інтересу до відомостей, що викладаються.

Прийом дискусійної ситуації. Екскурсовод, використовуючи цей прийом, висуває у своїй розповіді таке положення, що викликає дискусійну ситуацію. Цей прийом дає можливість у частині екскурсії замінити монологічну форму матеріалу відкритим діалогом. Власну точку зору щодо висунутого положення висловлюють два-три екскурсанти. Потім екскурсовод, підводячи підсумки, робить висновки.

Прийом зштовхування суперечливих версій використовується в розповіді екскурсовода, наприклад, при оцінці певної історичної події, твердження дати виникнення конкретного міста або походження назви міста (ріки, озера, місцевості).

Прийом персоніфікації використовується для уявного створення образа конкретної людини. Рекомендується робити це за допомогою яскравої розповіді про окремі епізоди з життя тих людей, з якими пов’язана тема екскурсії, або на основі опису якої-небудь історичної події, в якій ця особа брала участь.

Прийом проблемної ситуації полягає в тому, що в розповіді екскурсовода ставиться проблема, пов’язана з темою екскурсії. При цьому екскурсовод вміло торкається визначеної проблеми і пропонує туристам обговорити її разом з ним. Постановка проблеми перед екскурсантами змушує їх задуматися і примушує знайти правильну відповідь на поставлені екскурсоводом запитання. У ряді випадків екскурсантам пропонується знайти альтернативу запропонованому рішенню питання.

Прийом відступу полягає в тому, що в ході розповіді екскурсовод відходить від теми: читає вірш, наводить приклади зі свого життя, розповідає зміст кінофільму, художнього твору. Цей прийом прямо не пов’язаний зі змістом екскурсії, тому іноді його називають «прийомом освіжаючого відступу». Його завдання – зняти втому.

Прийом індукції застосовується в розповіді, коли необхідно зробити перехід від часткових, одиничних випадків і фактів до загальної картини, загальних висновків, і в показі, коли екскурсовод від характеристики одного пам’ятки переходить до характеристики цілого ансамблю або системи інженерних споруд.

Прийом дедукції як спосіб міркування при переході від загального до часткового. У ряді випадків обидва ці прийоми використовуються при показі одного об’єкта. Кожний з них застосовується як взаємне доповнення.

Клімактеричний прийом припускає такий виклад екскурсійного матеріалу, коли спочатку повідомляються менш цікаві й малозначні факти й

аргументи, потім – більше значні і, нарешті, самі цікаві. Така послідовність сприяє наростанню інтересу екскурсантів до розповіді.

Антиклімактеричний прийом полягає в тому, що виклад матеріалу в розповіді починається з найцікавіших фактів і прикладів, у показі – з більш значних за своїм змістом об'єктів. Інтерес до теми, пробуджений в екскурсантів на початку заходу, дозволяє надалі успішно ознайомити їх з менш цікавим матеріалом.

Поряд із зазначеними прийомами, активно застосовуються:

Прийом порівняння. Можна проводити порівняння явищ нашої дійсності з аналогічними явищами в інших країнах або минулого із сьогоденням.

Прийом власного прикладу в бесіді з туристами є дуже ефективним, і вся інформація для туристів звучить переконливішою.

Прийом взаємодії інтересів застосовується для залучення уваги в роботі зі спеціалізованими групами, коли гід враховує професійну зацікавленість туристів і включає до власної розповіді детальні відомості з важливої для них темі.

Прийом відновлення художнього образу (персоніфікації) – яскрава розповідь екскурсовода про діяльність конкретної особистості або про визначену подію, яка пожвавлює будь-яку інформацію в екскурсії. Даний прийом є корисним при проведенні тематичних екскурсій і при огляді пам'ятників.

Прийом ліричного відступу використовується екскурсоводами, щоб дати відпочити туристам з метою відновлення уваги, наприклад, можна розповісти веселу історію.

Заслуговують на увагу і **особливі методичні прийоми**, які допомагають краще засвоїти екскурсантам зміст матеріалу теми екскурсії:

– ***зустріч екскурсантів з одним з учасників історичних подій*** – прийом, що робить екскурсію більш документальною, доказовою. При цьому повинна забезпечуватися документальність виступів учасників подій. Фактичний матеріал, який вони використовують, ретельно перевіряється;

– ***прийом дослідження***. Наприклад: глибина колодязя визначається за допомогою палаючого аркуша паперу, який, падаючи, висвітлює спочатку стінки, потім далеке дно; глибина ущелини виміряється кинутим камінчиком. Прийом дослідження сприяє активізації сприйняття змісту екскурсії її учасниками, частіше він використовується на екскурсіях з дітьми й підлітками;

– ***прийом демонстрації наочних матеріалів, включених в «портфель екскурсовода»***. Найбільше поширення одержав *ілюстративний прийом* – розповідь екскурсовода супроводжується показом посібника. *Прийом коментарію* – показ експоната передує розповіді. Розповідь є лише поясненням до експоната з «портфеля» (при показі будівлі демонструється фотографія його внутрішнього оздоблення з наступними коментарями екскурсовода та ін.). *Прийом контрасту*, коли фотографія (або малюнок) показується для того, щоб переконати екскурсантів у тому, як змінилося історичне місце (площа, вулиця, будівля), яке в цей момент оглядають екскурсанти;

– ***використання технічних засобів*** – аудіо-, відеоапаратури та ін. З їхньою допомогою глибше розкривається тема, підсилюється зоровий ряд екскурсій. Можуть бути прослухані виступи учасників подій у магнітофонному записі. При проходженні групи по місцях, де жили і творили видатні письменники, поети, композитори, в екскурсію включають виконання їхніх творів. Такі музичні та літературні записи не повинні бути тривалими. Вони є частиною екскурсії, складовою її темі й не являють собою самостійного заходу.

З урахуванням вимог методики будується і розповідь на екскурсії, визначаються її зміст, тривалість, форма та зв'язок розповіді з показом. Така робота має свої складності. Наприклад, як підійти до методичної підготовки розповіді після того, як об'єкт показу визначено? З чого починати розповідь і як його побудувати? Як організувати спостереження об'єктів? Це залежить насамперед від зовнішнього вигляду об'єкта, ступеня його схоронності, від того, наскільки повне уявлення про своєї сутності, призначення, події, з ним пов'язаних, він сам здатний дати. Практично розповідь **може бути заснована** на одній з двох позицій:

– екскурсійний об'єкт (пам'ятник, місце події) дійшов до нашого часу в повній цілості (тобто без будь-яких змін і перебудов, втрати окремих частин);

– екскурсійний об'єкт не дійшов до нас у своєму первісному вигляді.

У першому випадку розповідь починають з опису події, розкриття якого присвячена підтема. У другому випадку розповідь спрямовують спочатку на реконструкцію об'єкта і тільки після цього викладається подія.

Завдання розповіді полягає у підготовці екскурсантів до спостереження об'єкта. Методика враховує здатність об'єкта привертати увагу. Ця здатність не безмежна за часом. Один об'єкт екскурсанти з неослабною увагою можуть спостерігати 10-15 хвилин, а інший – не більш 2-3 хвилин. Ця якість об'єкта суттєво впливає на обсяг розповіді. При цьому тривалість пояснень, довідок, цитат, літературного монтажу не повинна бути більш тривалою, аніж здатність об'єкта своїм зовнішнім виглядом, своїми особливостями привернути увагу екскурсантів.

Методична виправданість розповіді залежить не лише від ступеню збереження пам'ятника, його причетності до теми екскурсії, але і від характеру самого об'єкта. Якщо мова йде про пам'ятник, розташованому на міській площі, то розповідь буде однієї форми, а якщо про оборонну споруду на полі битви минулого війни, то розповідь буде іншої форми. Якщо це твір образотворчого мистецтва, то розповідь буде мати дещо іншу структуру. Перша частина розповіді такого роду – аналіз картини, а друга – характеристика художника, доби, коли він жив і творив. Однак у будь-якому випадку, яку б структуру і форму не мав розповідь, він повинен бути екскурсійним, тобто пов'язаним з головним елементом екскурсії – показом.

Від екскурсії необхідно відрізняти *шляхову інформацію,* яка надається під час руху автобуса, потягу чи теплохода. Шляхова інформація надається не за визначеною темою, слухачі не підходять до об'єкту для його детального огляду. Шляхова інформація – це документальні довідки про об'єкти, які зустрічаються

по шляху руху, про пам'ятники історії, архітектури і т. і. Шляхова інформація повинна складатися з достовірних відомостей, викладатися цікаво та емоційно.

4.3 Методичне забезпечення окремих традиційних видів екскурсій:

4.3.1 Методичне забезпечення екскурсії на архітектурно-містобудівні теми

Архітектурно-містобудівні екскурсії розвивають художній смак, збагачують духовний світ людей, виховують повагу до праці, почуття гордості за народних умільців, що створили архітектурні пам’ятки минулого. Пам’ятки архітектури і містобудування є не лише об’єктами архітектурно-містобудівних тематичних екскурсій, але і визначними пам’ятками міста. Вони включаються в маршрути оглядових, історичних, літературних та інших екскурсій, тому кожному екскурсоводові необхідно володіти методикою їхнього показу. За змістом архітектурно-містобудівні екскурсії класифікуються на:

– екскурсії, пов’язані з показом пам’яток архітектури визначеного періоду; екскурсії, що дають уявлення про творчість видатних архітекторів (або архітектора);

– екскурсії, що знайомлять із плануванням і забудовою міст по генеральних планах;

– екскурсії по новобудовах, мета яких – показати сучасну архітектуру і процес будівництва будинків і цілих районів.

На екскурсіях оглядаються добутки архітектури (пам’ятки) і містобудівні об’єкти. У показ включаються також пам’ятки монументально-образотворчого мистецтва: скульптура, фрески, мозаїка, декоративні розписи, ліплення, різьблення, ґрати, огорожі. До містобудівних об’єктів належать панорама міста, його центра, окремого району, магістраль, площа тощо. Під час підготовки екскурсій спочатку визначаються об’єкти, до яких пізніше підбираються допоміжні джерела: літературні, образотворчі, речовинні.

Образотворчі джерела – це плани, креслення, ескізи проектів; літографії, фотографії і малюнки здобутків архітектури; зображення будинків у стародавньому живописі, що допомагають реконструювати об’єкт, портрети авторів проектів і будівельників.

До ***речовинних джерел*** належать макети будинків і споруджень, що знаходяться в музеях, зразки будівельних матеріалів, інструменти та механізми, за допомогою яких зводилися будинки.

У процесі підготовки екскурсій на архітектурно-містобудівні теми необхідна постійна допомога фахівців – архітекторів. Особливо важливі та корисні для екскурсоводів заняття, проведені фахівцями безпосередньо в натурі біля об’єктів. Саме архітектор найефективніше може допомогти екскурсоводам виявити відмінні риси здобутків архітектури, їхнє призначення, конструкцію, ідею, художній образ, об’ємно-просторову композицію, проаналізувати прийоми, застосовувані архітекторами, відзначити особливості показу,

екскурсійного аналізу об’єкта, а також допоможе вибрати найкращі точки огляду. Фахівці архітектори також повинні рецензувати тексти і методичні розробки екскурсій, запрошуватися на прослуховування пробної екскурсії.

Методика проведення архітектурно-містобудівних екскурсій має свою ***специфік***у: під час огляду пам’ятники архітектури особливого значення набуває вибір місця розташування групи біля об’єкта. У разі неправильно обраної відстані, з якої оглядається будинок, можуть спотворюватися його реальні пропорції, до того ж помилки в горизонтальній площині робляться частіше, ніж у вертикальній, оскільки від кута зору залежить сприйняття архітектурного спорудження як замкнутого або відкритого. Показ об’єкта починається з прийому попереднього огляду для того, щоб дати екскурсантам можливість самостійно оцінити архітектурний шедевр і вдивитися в нього.

Від безпосереднього емоційного сприйняття пам’ятки варто перейти до її аналізу. Пам’ятку архітектури необхідно показувати як історичну пам’ятнику, тобто застосовувати історичний аналіз для характеристики тієї епохи, у яку вона була споруджена. Однак найважливіше значення має мистецтвознавчий аналіз, що розкриває містобудівне значення пам’ятки, особливості її архітектурного стилю, зв’язку зовнішніх архітектурних форм з інтер’єром, значення декору і будівельного матеріалу, відповідність будинку його призначенню, професійна майстерність зодчого і будівельника. При показі здобутку архітектури увага екскурсантів звертається на єдність і взаємозв’язок трьох якостей цих пам’яток: функціонального (театр, храм, палац, університет, житловий будинок), конструктивного (інженерне рішення, особливості використання будівельного матеріалу, новаторські прийоми тощо) і естетичного. Крім того, екскурсоводові необхідно вміти показати зв’язок архітектурного пам’ятки (ансамблю) з ландшафтом. Зазвичай, піднесене місце, природне оточення, що існувало, забудова вибиралися так, щоб підсилити враження від нового спорудження, підкреслити його достоїнства. Процес сприйняття здобутків архітектури складається з різних відчуттів – рухових, звукових (звук кроків у храмі), слухових і навіть нюхових (особливий запах будматеріалів) і дотикальних (дотик до стіни). В основі сприйняття лежать, однак, зорові відчуття. Можливості побачити об’єкт, сприйняти сполучення фарб, ліній, просторову організацію, сприяє рух. Більш точний і багатоплановий образ пам’ятника архітектури формується в екскурсантів саме в процесі руху.

Методичний прийом руху застосовується під час огляду всіх основних об’єктів архітектурно-містобудівних екскурсій. З далекої точки огляду сприймається лише силует будинку. Із наближенням до нього виразнішою стає пластика спорудження, а коли екскурсанти підходять до пам’ятки впритул, гостро сприймаються архітектурні деталі, декор будинку. Обхід будинку, підйом на вежу дозволяють краще уявити розмір, форму, висоту, оцінити композицію, зміцнити і збагатити враження від попереднього огляду. Отже, отримані завдяки пересуванню навколо і усередині пам’ятки зорові враження

сприяють формуванню в уяві екскурсантів єдиного художнього образу архітектурного спорудження.

Одним із найважливіших методичних прийомів проведення архітектурно-містобудівних екскурсій є прийом реконструкції. Він може застосовуватися з метою відтворення якої-небудь події, пов'язаної з пам'яткою архітектури, або особливостей історичної епохи, у яку ця пам'ятка створювався. Прийом реконструкції вживається, якщо необхідно відновити добуток архітектури в первісному вигляді, усунути пізніші перебудови пам'ятки, показати пам'ятку так, як вона буде виглядати після реставрації. Тільки деякі пам'ятки архітектури дійшли по наших днів у первісному вигляді. Розповідаючи про реставраційні роботи, екскурсовод звертає увагу екскурсантів на заходи, що виробляться державою для збереження пам'яток.

У процесі проведення архітектурно-містобудівних екскурсій екскурсоводам доводиться показувати здобутки різних архітектурних стилів. Тому він має знати закономірності зміни та особливості архітектурних стилів, обумовлені певними історичними умовами, визначеними періодами в розвитку суспільства. Серед пам'яток архітектури різних стилів безліч будинків культурного призначення: соборів, церков, монастирів, мечетей та інших сакральних споруд. Багато з них є безцінними здобутками вітчизняного будівництва і включаються в маршрути тематичних і оглядових екскурсій, викликають підвищений інтерес серед широких верств населення. Храми зводилися з найміцнішого матеріалу – каменю, зазвичай, на піднесених місцях, символізуючи у такий спосіб самим велич і стійкість релігії. Цінність культових пам'яток полягає в тому, що це твори мистецтва, документи епохи. Протягом тривалого історичного періоду церква була головним замовником здобутків різних видів мистецтва: архітектури, живопису, скульптури і декоративно-прикладного.

Переважна більшість екскурсій на архітектурно-містобудівні теми присвячені показову житлових, суспільних і промислових будинків. Особливо часто в зоровий ряд екскурсії включаються суспільні будинки. Функціональне призначення їх різне: це навчальні заклади, культурно-просвітні установи, спортивні спорудження, магазини, кафе, готелі, адміністративні будинки, туристські комплекси тощо. В архітектурі суспільних будинків можна показати екскурсантам відповідність архітектурних споруджень їхньому призначенню, підкреслити, що потреби громадського життя породжують і нові типи суспільних будинків.

В архітектурні екскурсії недостатньо включаються промислові будинки та споруди. Вони демонструються здебільшого у виробничих оглядових екскурсіях залежно від характеру їхнього виробництва. Однак промислові будинки активно впливають на архітектуру міст, створюють сучасні архітектурні ансамблі, відрізняються чіткою об'ємно-планувальною структурою та комфортними умовами праці.

В архітектурні екскурсії практично в кожному місті входить огляд житлових масивів. Найважливіше завдання масового житлового і культурно-

побутового будівництва – це подальше підвищення утилітарної і художньої сторони архітектури. Варто розповісти також, що для подолання одноманітності та монотонності в архітектурі застосовуються індивідуальні проекти будинків, широко використовуються колір, облицювання фасадів, різні декоративні рішення.

Характерною рисою масового житлового будівництва є будівля ансамблів житлових будинків і суспільних споруджень, що дозволяє створити затишні житлові райони, ізольовані від транспортних магістралей. У поняття житла зараз входить не лише квартира, але і навколишнє середовище житлового комплексу із системою комунально-побутового і культурного обслуговування.

Проведення екскурсій на архітектурно-містобудівні теми вимагає від екскурсовода ґрунтовної підготовки. Йому необхідно мати спеціальні знання у сфері архітектури, володіти мистецтвом архітектурного аналізу, необхідна мистецтвознавча та історична підготовка, а також висока загальна культура.

4.3.2 Методичне забезпечення літературної екскурсії

Екскурсії за літературною тематикою досить популярні. Потік екскурсантів ніколи не припиняється в меморіальні музеї і пам’ятні місця, пов’язані з життям письменників і поетів. Літературні екскурсії збагачують людину духовно, доставляють їй естетичну насолоду. Літературна екскурсія створюється в тому випадку, якщо в місті достатньо об’єктів, пов’язаних із життям і творчістю письменників або якщо в літературних творах описуються вулиці, провулки, будинки певного міста.

При підготовці екскурсії робота починається зі збору текстового матеріалу, пізніше ведуться пошуки об’єктів. Виявляти об’єкти не завжди просто, особливо якщо екскурсія присвячена письменникам минулого. У цьому разі необхідно звертатися до довідників й архівних матеріалах. Маршрут літературно-біографічних екскурсій будується за хронологічним принципом, історико-літературні – за хронолого-тематичним, поетико-текстові – завжди за тематичним. При складанні маршруту літературних екскурсій необхідно ретельно підібрати останній об’єкт, що дозволив би підбити підсумок екскурсії. Він повинний бути зовні помітним, ефектним і таким, що запам’ятовується.

Матеріал екскурсії поділяється на загальний і локальний.

Під ***загальним матеріалом*** розуміється матеріал, що стосується теми, а під локальним – матеріал, пов’язаний безпосередньо з життям і творчістю письменника. Стосовно тексту художніх творів, під ***локальним матеріалом*** розуміють такий художній твір або уривок із нього, у якому знайшли опис певний район, будинок, місто, парк, тобто об’єкти екскурсії.

В процесі створення екскурсії необхідно знайти локальний матеріал, оскільки саме він пов’язаний із зоровими враженнями, що задовольняє головній вимозі методики проведення екскурсії – поєднанні показу з розповіддю. Якщо екскурсовод не користується методом показу, екскурсія перетворюється в переказ статей, книг, відірваний від будинку, вулиці, району, заради знайомства

з якими екскурсанти прибули. Показуючи об'єкт, екскурсовод неодноразово має звертати увагу на його окремі деталі, узгоджуючи показ цих деталей із розповіддю про події, пов'язані з ними. Чим більше в екскурсії буде використано локального матеріалу, тим вище її пізнавальна цінність.

У літературні екскурсії часто як об'єкти огляду включаються пам'ятники письменникам. Показ пам'ятників має свої особливості: не рекомендується захоплюватися докладним мистецтвознавчим аналізом, набагато важливіше розкрити істотні сторони творчості письменника, тобто показ пам'ятника варто проводити тільки в літературному плані.

У літературній екскурсії об'єктів для показу зазвичай небагато, а зовнішній вигляд будинків, де жили, працювали письменники, створювалися їхні твори, здебільшого, скромний. Екскурсовод має так показати ці пам'ятні місця, щоб екскурсанти зрозуміли й оцінили їхнє значення в житті та творчості письменника. Це можливо тільки у випадку, якщо екскурсовод зуміє описати своєрідність району, ландшафту, будинку, інтер'єра з окремими фактами біографії письменника, уривками з його творів, пов'язаних з цим пам'ятним місцем. До того ж не можна обійтися без прийомів відтворення (реконструкції) обстановки та подій, локалізації подій, без наочного матеріалу, зокрема фотоілюстрацій. На фотографіях і малюнках можуть бути зображені пам'ятні місця, якими вони були в житті письменника, портрети письменника і близьких йому людей, що зіграли в його житті визначену роль, ілюстрації до добутків письменника.

Особливо тісно показ переплітається з розповіддю під час відвідування літературно-меморіальних музеїв, де всі експонати безпосередньо пов'язані з життям і творчістю письменника. У міських літературно-біографічних і історико-літературних екскурсіях літературно-меморіальні музеї є одним із найважливіших об'єктів. Однак у міських екскурсіях відвідування музею повинне вплітатися в хронологічну канву розповіді, тому в музеї показуються тільки ті зали або експонати, що пов'язані з періодом життя і творчості письменника, освітлюваним в екскурсії.

У поетико-текстових екскурсіях відвідування музею небажано, оскільки в них дається не біографічний матеріал, а поетичний переказ творів письменника (поета), у яких зображене місто. Розповідь на літературній екскурсії базується на підставі численних розрізнених фактів, що поєднуються логічними переходами.

Велике значення у побудові зв'язаної, чіткої розповіді має вибір матеріалу логічних переходів, що повідомляються на переїздах від об'єкта до об'єкта. Довідки мають стосуватися теми й не повинні порушувати хронологічну канву оповідання. Зокрема, в екскурсії, присвяченої одному письменникові, не варто давати довідки про будинки, пов'язані з життям і творчістю інших письменників. У всіх екскурсіях на літературні теми широко використовується цитування художніх творів. Цитати повинні бути невеликими (3-4 віршовані строфи, 6-10 фраз із прози), але яскравими і такими, що запам'ятовуються. Часто в розповіді екскурсовод прибігає до прийому

літературного монтажу, особливо в екскурсіях на літературно-художні й поетико-текстові теми. Широке використання в екскурсіях літературних творів обумовлює підвищені вимоги до культури мови, дикції екскурсовода, уміння читати вірші. Забезпечити ефективне проведення літературної екскурсії, де все будується на слові, на умінні показати пам'ятне місце, увести слухача у творчий світ письменника, можна тільки за допомогою глибокого знання матеріалу і вільного володіння ним.

4.4 Методичне забезпечення організації музейної екскурсії

Термін «музей» походить від грецького слова «мусейон». В античній Греції воно означало місце, присвячене музам, святилище, храм муз в давньогрецькій міфології богинь, які були заступницями поезії, мистецтва і наук. У сучасному розумінні дефініцію «музей» почали застосовувати значно пізніше, в епоху Відродження, коли музеями почали називати наукові культурно-просвітницькі заклади, а також будівлі, де зберігаються цінні пам'ятки матеріальної та духовної спадщини людства.

Сучасне розуміння музею визначає його як невід'ємний соціальний інститут суспільства. **Музеєм** є історично обумовлений багатофункціональний інститут соціальної пам'яті, через який реалізується суспільна потреба у відборі, збереженні та репрезентації специфічних груп об'єктів – культурно-історичних і природничо-наукових цінностей. Музей – це постійно діюча некомерційна державна або приватна установа культури, яка створена для збереження, вивчення і публічного представлення музейних предметів і музейних колекцій.

Основні функції музеїв у своїй більшості співпадають з функціями екскурсії. Мова йде про ***функції***:

- документування;
- освіти та виховання;
- організації вільного часу;
- формування світогляду і системи ціннісних орієнтацій;
- консолідації суспільства;
- розвитку творчої активності особистості;
- формування національної та професійної самосвідомості;
- забезпечення історичної наступності;
- розширення можливостей пізнання.

В музеях оригінальні пам'ятки матеріальної та духовної культури зберігаються і виставляються для огляду. Екскурсійне обслуговування в музеях визначається особливостями їх експозиції і здійснюється співробітниками відділів наукової пропаганди, а робота ґрунтується на засадах екскурсійної теорії та методики.

Історично сформована сукупність музеїв, що діє на певній території, становить музейну мережу, а всі музеї нашої країни становлять єдину музейну

мережу України. ***За адміністративно-територіальною ознакою*** музейна мережа складається із:

- *загальнодержавних*;
- *обласних;*
- *районних* музеїв.

За юридичною належністю та формою власності музеї поділяються на:

- *державні* та *відомчі*;
- *суспільні* та *приватні*.

За масштабом діяльності розрізняють:

- *центральн*і;
- *регіональні* та
- *місцеві* музеї.

За суспільним призначенням музеїв, виокремлюють:

- *науково-дослідні*;
- *науково-просвітні* та
- *навчальні музеї*.

Візитною карткою будь-якого музею, видимою для відвідувачів, є його експозиційно-виставкова робота. Музейною експозицією є цілеспрямована, науково обґрунтована демонстрація музейних предметів, композиційно організованих, прокоментованих, технічно й художньо оформлених, що створюють специфічний музейний образ природних і суспільних явищ. Відкриваючи можливість безпосереднього контакту людини з культурними та науковими цінностями, експозиція музею становить основу музейної комунікації і є необхідною базою для реалізації культурно-освітньої діяльності музеїв. Музейна експозиція може також розглядатися як інформаційно-комунікативна музейна система, заснована на знаковому значенні музейних предметів, що створюють завдяки своїм емоційним, науковим, художнім властивостям модель об'єктивного світу, адекватно сприйману відвідувачами музею.

Безпосереднім проявом культурно-просвітньої діяльності музею є його екскурсійна діяльність, здійснювана у формі музейних екскурсій. Екскурсійна діяльність – це галузь культурно-просвітньої діяльності музею, в основі якої перебуває екскурсія з метою ознайомлення відвідувачів з пам'ятками історії та культури, що перебувають у музейних зборах, представлених або в експозиції, або на виставці, створення комунікативного середовища, здійснення просвітнього, освітнього процесу. В її основі лежить діалог представника музею – екскурсовода і відвідувача – представника суспільства.

Музейною екскурсією є колективний огляд музею, визначного місця, виставки, об'єкта природи і т. і. за певним маршрутом під керівництвом екскурсовода з пізнавальними, освітніми, науковими і виховними цілями, а також для задоволення естетичних потреб при використанні вільного часу. Музейна екскурсія – це форма культурно-освітньої діяльності музею, заснована

на колективному огляді об’єктів музейного показу під керівництвом фахівця із заздалегідь наміченої теми і спеціального маршруту. Можна також запропонувати визначення музейної екскурсії як одного із засобів комунікації, у процесі якої виникає діалог музею і суспільства, результатом чого є реалізація музеєм своїх просвітніх і освітніх завдань. Діалог здійснюється в процесі огляду музейної експозиції або виставки по заздалегідь наміченому маршруті. У ході екскурсії в результаті зорового, моторного та вербального сприйняття відвідувачем музейних об’єктів відбувається його соціалізація, здійснюються просвітні та освітні завдання. Роль же екскурсовода зводиться до організації цього процесу та участі в передачі відвідувачам музейних духовних цінностей.

Залежно від типу музею, мети екскурсії та вибору об’єктів і прийомів показу, широти тематики і складу екскурсантів виділяються наступні екскурсії:

- історичні, літературні і т. і.;
- по експозиції, виставці, території музею;
- загальноосвітні, методичні, навчальні;
- оглядові, тематичні, циклові;
- дитячі, дорослі, змішані;
- для місцевих жителів, приїжджих, туристів;
- для однорідної та різнорідної аудиторії.

Екскурсії можуть проводитися екскурсоводами й аудіогідами. Перш ніж вийти на музейну аудиторію, екскурсовод так само повинен підготувати текст екскурсії і здати пробну екскурсію методичній комісії. Він повинен вільно володіти не лише темою, але й методикою проведення екскурсії. У цілому вимоги до екскурсовода, який проводить музейні екскурсії, такі самі, як і до звичайних екскурсоводів.

Сьогодні музейна екскурсія (екскурсія з використанням музейної експозиції) є однією з основних форм екскурсійного обслуговування, яка має низку переваг – вона постійно спирається на оригінал, а процес екскурсійного обслуговування проходить в залах музею, і є найбільш органічною середовищем для сприйняття музейного пам'ятника. Серед різних типів музейних екскурсій особливе місце займає ***оглядова екскурсія***, завдання ознайомчого характеру для якої є провідними і логічними. Оглядові екскурсії призначені, насамперед, для тих відвідувачів, які вперше прийшли до музею і тих, хто бажає одержати загальне уявлення про його історії і колекції. Відомості, одержані туристами на оглядовій екскурсії, мають інформаційний характер і представляють всю експозицію цілком від її перших і до останніх залів. Змістом і основними питаннями музейної оглядової екскурсії є:

- знайомство з архітектурою та історією музейного будівлі;
- знайомство з історією та змістом музейної колекції;
- загальне знайомство з основними розділами експозиції музею;
- знайомство з окремими видатними експонатами, найбільш яскраво представляють музейну колекцію і основні розділи експозиції музею.

Розподіл інформації по кожній із означених тем може бути рівномірним або різним в залежності від часу, обставин або побажань екскурсійної групи. Більшу увагу на оглядовій екскурсії може бути приділено одній з означених завдань, в той час як інші будуть порушені в меншому обсязі. Тривалість оглядової екскурсії може бути варіативна, в залежності від обставин і побажань групи.

Найбільш поширеним типом музейної екскурсії є ***освітня екскурсія***. Елементи освітнього характеру присутні в будь-якої екскурсії, в тому числі і в оглядовій, однак переважне значення вони мають в екскурсії освітнього типу. Освітня (тематична, монографічна) екскурсія адресована широкої аудиторії будь-якого віку і будь-якої соціальної групи. Найбільш поширені відвідувачі такої екскурсії, як правило, школярі або студенти. Екскурсія такого типу може вирішувати різні освітні завдання. При цьому провідною метою освітньої екскурсії є розширення знань. При цьому акцент повинен бути перенесений з інформативності на пізнання більш глибокого рівня, в чому і полягає відмінність освітньої екскурсії від екскурсії ознайомчого (оглядового) типу. Коло завдань і тематику освітньої екскурсії необхідно співвідносити зі специфікою групи, – її рівнем, побажаннями, кількістю часу, відведеним на екскурсію. Освітній характер екскурсій, на відміну від розвиваючого, передбачає дещо інше розуміння їх завдань і змісту. Завдання освітньої екскурсії має більш пізнавальний акцент, ніж в оглядовій екскурсії на ту ж саму тему. Рівень складності матеріалу і методика його подачі в освітній екскурсії також залежать від багатьох чинників:

– орієнтації на певну вікову та соціальну категорію глядачів у виборі методики і рівня складності матеріалу;

– врахування специфіки подачі матеріалу для екскурсійних груп, змішаних як в соціальному, так і в віковому відношенні.

Тривалість освітньої екскурсії в залежності від її мети, віку глядачів і освітніх завдань, може бути різна. Однак, в будь-якому випадку, установка на розширене і глибоке знання вимагає і більшої тривалості екскурсії.

Таким чином, екскурсія освітнього типу, будучи традиційною і досить розповсюдженою формою музейної екскурсії, вирішує пізнавальні завдання поглибленого характеру і передбачає систематичну і цілеспрямовану роботу з учнями на експозиції музею.

В основі ***екскурсії розвиваючого типу*** лежить розвиваюча функція навчання. Розвиваюча екскурсія не є настільки поширеною як екскурсія ознайомчого та освітнього характеру. Тим не менш, вона має міцні історичні традиції, і її поява практично збігається з періодом появи і поширення перших ідей в сфері естетичного і художнього виховання.

Провідною метою екскурсії розвиваючого типу є розвиток здібностей, що забезпечують повноцінне сприйняття музейних пам'яток. Успішне вирішення завдань розвиваючої екскурсії забезпечує і більшу ефективність навчального процесу на екскурсії освітнього типу. Екскурсія розвиваючого типу покликана розвивати і формувати такі якості і здібності особистості як спостережливість,

емоційну і сенсорну сприйнятливість, творче мислення, а також уміння висловлювати словесно свої емоції, думки і спостереження. Вона має суто педагогічну спрямованість, особливо на початковому етапі навчання, і її конкретні завдання пов'язані з формуванням і розвитком певних психічних якостей і здібностей особистості. Основні завдання розвиваючої екскурсії:

– формування емоційної чуйності на утримання частини;

– формування здатності розмірковувати теоретичні екскурсії ґрунтуються на пам'ятках матеріальної та духовної культури, що відображають розвиток людського суспільства.

Вони проводяться по колекціям, експозиціям і пам'ятникам музеїв історичного профілю:

– у загально історичних музеях міст, в історичних відділах краєзнавчих музеїв, військово-історичних;

– у музеях, пов'язаних з окремими історичними дисциплінами.

При цьому *загальноісторичні екскурсії* висвітлюють весь процес історичного розвитку країни або краю з найдавніших часів до сьогоднішнього дня, або якийсь один період, етап, одна історична подія в загально історичному процесі або місцевої історії. Вони розкривають історичні закономірності показують процеси соціально-економічного, політичного, культурного розвитку, розповідають про окремі історичні факти і події.

Археологічні екскурсії проводяться в археологічних музеях і археологічних відділах історії краєзнавчих музеїв, по окремим археологічним пам'яткам, що перебувають у природних умовах, а також по місцях археологічних розкопок. Основою цих екскурсій є пам'ятки матеріальної культури, що характеризують давню історію людства. Екскурсії можуть висвітлювати весь археологічний період історичного розвитку або окремі археологічні культури, а також можуть бути присвячені питанням господарства, релігії, мистецтва первісних народів.

Етнографічні екскурсії проводяться за етнографічними музеям і етнографічним відділам і колекціям історичних і краєзнавчих музеїв. Вони характеризують господарство, побут, соціальні відносини, суспільний лад, культуру різних народів нашої країни, окремих національних районів.

Природничо-наукові екскурсії проводяться в природознавчих музеях загального типу, а також в музеях, присвячених окремим галузям природничих наук – антропологічних, біологічних, ботанічних, геологічні, мінералогічних, зоологічних, палеонтологічні, грунтово-агрономічних та ін. Природничо-наукові екскурсії проводяться також по відділах природи краєзнавчих музеїв. У музеях-заповідниках природничого профілю (типові або рідкісні ландшафтні утворення, місця проживання рідкісних тварин або зростання рідкісних рослин, унікальні поклади гірських порід, мінералів, палеонтологічні об'єкти та т. і.)

Проводяться комплексні екскурсії по експозиції та по об'єктах природи. З ***природознавчих екскурсій*** слід виділити:

– *природничо-історічні екскурсії*, в яких висвітлюється розвиток галузей природничих наук в історичному плані;

– *антропологічні екскурсії* характеризують походження і еволюцію людини;

– *геологічні екскурсії* на основі геологічних і мінералогічних колекцій розкривають процеси, що відбуваються в земній корі;

– *ботанічні екскурсії* характеризують життя і розвиток рослин у різних умовах навколишнього середовища, їх поширення, систематику і господарське використання;

– *зоологічні екскурсії* характеризують будову, життя, розвиток, поширення та систематику тварин;

– *монографічні екскурсії* про життя, діяльності та наукових досягненнях видатних вчених в основному проводяться в меморіальних музеях.

Мистецтвознавчі екскурсії проводяться по експозиціям художніх, театральних, музичних музеїв, а також художніх відділів краєзнавчих музеїв. Залежно від профілю музею мистецтвознавчі екскурсії підрозділяються за видами мистецтва на:

– *художні екскурсії* – екскурсії по музейних експозицій, в яких представлені твори живопису, графіки, декоративно-прикладного мистецтва. Вони можуть поділятися на екскурсії, що характеризують школи, напрямки або окремі жанри мистецтва; екскурсії, присвячені окремим художнім творам, а також екскурсії по творчості окремих художників;

– *театрознавчі екскурсії* включають музейні матеріали, що характеризують театральне мистецтво, історію окремих театрів, вистав, а також творчі біографії акторів і режисерів;

– *музикознавчі екскурсії* охоплюють музейні матеріали, що характеризують музичну культуру і висвітлюють історію її розвитку, історію музичних театрів, філармоній, окремих вистав, окремих діячів музичної культури – композиторів, виконавців, показують історію музичних інструментів і т. і.

У класифікаційній групі мистецтвознавчих екскурсій можна виділити також екскурсії, які висвітлюють історію різних видів мистецтв по епохах, періодам, школам, напрямам, стилям.

Архітектурні екскурсії проводяться за спеціальними музеям архітектури, а також по історичним, краєзнавчим музеям, архітектурно-історичним музеям-заповідникам, музеям під відкритим небом, музеям-пам'ятників і ансамблям, а також архітектурним і містобудівним пам'ятників, що знаходяться в місті і за його межами. Основними об'єктами огляду є пам'ятники архітектури, містобудування (історичні і сучасні), а також музейні матеріали про них (документи, фотографічний матеріал, ескізи, проекти, макети і т. і.). Екскурсії побудовані на аналізі архітектурних об'єктів або їх зображень. Вони проводяться як по експозиціям, так і по об'єктах, що знаходяться в

природних умовах. Тобто, значна частина архітектурних екскурсій має комплексний характер.

Архітектурні екскурсії можуть мати як історичний характер, так і демонструвати сучасний рівень розвитку архітектури та міського будівництва. Серед архітектурних екскурсій можна виокремити:

– *екскурсії з історії міст*, в яких висвітлюється історія та сучасний стан міста, його планування, забудова. Екскурсантам при цьому демонструють житлові і громадські будівлі, промислові та транспортні споруди, вулиці, площі, житлові масиви, хлопці, сади, зони відпочинку, а також музейні матеріали, що розкривають перспективи реконструкції та забудови міста;

– *екскурсії з історії архітектури*, в яких висвітлюється історія розвитку архітектури за певний період, розвиток і зміна стилів в архітектурі, архітектура певного міста, району. Це екскурсії по архітектурному музею-пам'ятнику (собору, палацу, особняку, театру і т. і.) та екскурсії по архітектурному ансамблю-музею (кремля, фортеці, монастирі, садибі, палацового комплексу і т. і.), по музеям-заповідникам.

Крім того, все більш широку популярність набувають *екскурсії по музеях під відкритим небом*, т. з. комплексам архітектурних споруд, вивезених з місця їх обітниці на спеціально відведену територію (житлові, виробничі, культові споруди). У деяких пам'ятниках зберігаються або відновлюються інтер'єри, в інших – створюються експозиції.

Монографічні *екскурсії про життя і творчість* знаменитих архітекторів проводяться в музеях, а також по пам'ятниках архітектури і експонованих в них.

Літературні екскурсії характерні для літературних, літературно-меморіальних музеїв, а також для історичних і краєзнавчих музеїв. Серед них можна виділити історико-літературні екскурсії, які висвітлюють окремі етапи і напрямки розвитку літератури і літературно-монографічні – про життя і творчість письменників, поетів.

Технічні екскурсії проводяться в політехнічних музеях, на постійних і тимчасових технічних виставках в музеях. В історико-технічних екскурсіях висвітлюється історія розвитку техніки і її окремих галузей, розкриваються сучасні досягнення і успіхи науки і техніки. Різновидом технічних є виробничі екскурсії на промислові та сільськогосподарські підприємства, електростанції, в порти і т. і.

При освоєнні методики музейної екскурсії дуже важливо зрозуміти, що таке цільове призначення, цільова спрямованість екскурсії.

Науково-освітні екскурсії є не лише формою отримання загальноосвітніх знань і задоволення почуття прекрасного, а й формою проведення дозвілля, формою активного відпочинку. Велику роль в цих екскурсіях грає цікавість, жвавість викладу матеріалу, проте це не знімає питання про науковість такої екскурсі.

Особливість ***навчальних екскурсій*** в їх навчально-освітньої спрямованості, в їх тісному зв'язку з навчальними програмами шкіл, середніх і

вищих навчальних закладів, різних гуртків, курсів і т. і. Мета навчальних екскурсій – розширення, доповнення, повторення, конкретизація тих знань, які учні отримують в навчальних закладах. Екскурсії, побудовані на музейних матеріалах, на справжніх пам'ятках історії, культури, природи, сприяють посиленню наочності, переконливості, розкривають загальні теоретичні положення з історії, літератури, природознавства, мистецтвознавства на конкретному музейному матеріалі. Такі можливості є в музеях всіх профілів і типів.

У навчальних екскурсіях особливо важливий диференційований підхід до групи в залежності від віку учнів і рівня їх підготовки, знань. Необхідна певна підготовка в області основ педагогіки – шкільної, вузівської, педагогіки дорослих, основ психології. У навчальних екскурсіях частіше, ніж в екскурсіях інших класифікаційних груп, використовується питально-відповідний метод. Саме шляхом питань повторюється пройдений матеріал, мобілізуються знання, отримані учнями на заняттях, лекціях, перевіряється розуміння, засвоєння учнями змісту екскурсій.

У ході навчальної екскурсії слухачів необхідно вчити аналізувати музейний матеріал, узагальнювати, робити висновки на основі спостережень. За своєю формою навчальні екскурсії можуть бути типовими тематичними екскурсіями з усіма притаманними їм особливостями. Набули поширення і такі види навчальних екскурсій, як екскурсії-уроки, екскурсії-семінари, екскурсії-лекції. Екскурсії-уроки проводяться в експозиційному залі музею, причому часто їх проводить учитель, і вони поєднують в собі особливості екскурсії (повідомлення нового матеріалу слухачам з використанням музейної експозиції) і особливості уроку (опитування, повторення).

Однією з форм роботи в окремих музеях є *екскурсії-лекції*. При нестачі музейного матеріалу за темою частина її розкривається лекційним шляхом (іноді з діапозитивами і діафільмами). Така лекція поєднується з екскурсією по експозиції. Ця форма навчальної екскурсії набула поширення в невеликих художніх музеях, наприклад, в темах про творчість окремих художників, коли в музеї є всього одна – дві картини цих майстрів і розкриття теми тільки на експозиційному матеріалі неможливо. У таких випадках життя і творчість майстра характеризується в лекції, а потім ілюструється наявними в музеї картинами.

Спеціальні навчальні та навчально-методичні екскурсії можуть бути дуже різними за своїми цілями, змістом, складом слухачів. Їх особливість полягає в тому, що вони призначені для вузьких фахівців і проводяться за спеціальною програмою. Відповідно до цього визначаються тема і мета, проводиться відбір експонатів. Кожна спеціальна екскурсія індивідуальна, своєрідна і проводиться, як правило, один раз. У більшості випадків такі екскурсії проводяться для фахівців, що вивчають музейні матеріали. Наприклад, екскурсії фахівців до фондів або по експозиції музею для вивчення одягу, тканин, вишивок, стародруків або рукописів і т. і. Або екскурсії мистецтвознавців, художників в запасники художніх музеїв. Спеціальною навчальною може бути екскурсія і для

початківців музейних працівників. Її мета – показати, як створюється експозиція, як розробляється екскурсія і т. і. Такі екскурсії є методичними.

Зміст і методика проведення екскурсії залежать від рівня освіти, інтересів, запитів, цілей відвідувачів, що в кінцевому підсумку визначається їх віком, соціальним становищем, професією, місцем проживання та т. і. Кожна класифікаційна група буде мати свої вікові, психологічні, соціально-професійні особливості. За віком екскурсантів можна виділити:

- групи дорослих;
- молодіжні групи;
- групи дітей і підлітків;
- групи дошкільнят;
- групи змішаного віку.

За соціальним складом екскурсантів поділяють зазвичай за такими групами:

- робітники;
- службовці;
- учні;
- пенсіонери;
- студенти вузів.

Диференціація екскурсантів може йти і по лінії «місцеві жителі – туристи», оскільки цілі і запити цих двох категорій екскурсантів будуть різними, що повинно знайти відображення в змісті екскурсій. Туристи приходять до музеїв, щоб отримати загальне уявлення, загальні відомості, цікаву інформацію про музеї, про місто і краї, куди вони приїхали. Їх інтереси обмежуються, як правило, загальним знайомством, їм потрібна широта охоплення матеріалу, ознайомлення з вражаючими атрактивними експонатами, знаменитими пам'ятниками.

4.5 Методичне забезпечення організації інноваційних форм екскурсійної діяльності

Інноваційна діяльність – це одна з економіко-правових форм діяльності, що здійснюється з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво і соціальну сферу з метою досягнення певного соціально-економічного ефекту. У сучасній економіці роль інновацій значно зросла. Це викликано тим, що в ринковій економіці інновації являють собою метод конкуренції, оскільки інновація веде до зниження собівартості, цін і зростання прибутку, до створення нових потреб, до припливу грошей, до підвищення іміджу (рейтингу) виробника нових продуктів, до відкриття і захоплення нових ринків, у тому числі і зовнішніх.

Інновації в туристично-екскурсійній діяльності – це розроблення, створення нових туристичних маршрутів, проектів тощо із застосуванням досягнень науки,техніки, ІТ-технологій, а також прогресивного досвіду в

області управління й маркетингу, впровадження яких дозволить підвищити рівень зайнятості населення, забезпечити зростання його доходів, прискорити соціально-економічний розвиток і поліпшити туристичний імідж країни, регіонів, міст і т. і.

Туристично-екскурсійний бізнес потребує інновацій, оскільки туристичний ринок нестабільний, піддається впливу різних факторів із навколишніх і суміжних областей. У сучасних умовах фірми, екскурсоводи повинні не лише створювати новий продукт, але й уміти своєчасно реагувати на нові зміни, мати здатність до створення нових методів роботи і поліпшення результатів діяльності.

Таким чином, інновація – це необхідний пункт у програмі розвитку і реалізації екскурсійного продукту на ринку. Головна мета фірми – вижити в умовах конкуренції, зацікавити і залучити максимальну кількість споживачів. Саме за допомогою інноваційних аспектів у поточній діяльності фірми є можливість забезпечення для свого продукту стабільного існування на ринку.

Інновації у проведенні екскурсій можна умовно поділити на ***два основні напрями***:

– *з використанням нових форм і методів* (проведення індивідуальних екскурсій, проведення інтерактивних, у т. ч. квест-екскурсій, костюмованих екскурсій, новітніх музейних екскурсій,тощо);

– *з використанням IT-технологій* (мультимедійні технології, каталогізація об’єктів туристичної атракції, віртуальні музеї, віртуальні екскурсії, у т. ч. 3-D екскурсії, використання роботів-екскурсоводів, QR-кодів, тощо).

З огляду на закордонний досвід, слід зазначити, що екскурсійна справа сьогодні розпочинає свій новий шлях, де мають гармонійно поєднуватись нові інноваційні форми та методи проведення екскурсії. Так, у Європі сьогодні користуються популярністю екскурсії, до складу яких входять елементи костюмованого дійства. Справді креативними та новаторськими можна назвати костюмовані тематичні екскурсії Прагою. Так, наприклад, під час «пивної» мандрівки по місту екскурсоводом буде «веселий кухоль», який проведе екскурсантів найсмачнішими пабами міста. Якщо ж відвідати екскурсію нічною Прагою, то на чолі групи можна зустріти гіда-«скелета», який відправиться у найстрашніші містечка й навіть познайомить з чарівними привидами. У Відні популярними серед туристів є костюмовані екскурсії імператорським палацом Шенбрунн – літньою резиденцією імператорської сім’ї.

Останнім часом набувають все більшої популярності віртуальні екскурсії,оскільки вони необхідні для допомоги людям з обмеженими можливостями, соціально незахищеним, студентам, тощо. Серед переваг віртуальних екскурсій слід виділити доступність, можливість огляду в будь-який час, варіанти багаторазової «участі» в екскурсії та перегляду текстової інформації, ефект присутності. Серед недоліків віртуальних екскурсій виділяють неможливість поставити питання в режимі реального часу, залежність від творців: неможливо побачити те, що до екскурсії не включено.

Останнім часом як у світі, так і в Україні, набирають обертів нові ***ігрові види екскурсій*** під назвою «спайгеймс» (spygames) та «геокешинг» (geocaching). Спайгеймс – це гра, що складається з ланцюжка завдань. Суть її в тому,щоб відшукавши на місцевості ті чи інші пункти, у яких знаходиться залишений там знак або предмет, рухатися далі. Що стосується геокешингу, то це захоплююча гра-екскурсія, метою якої є пошук схованок за допомогою GPS приймачів.

Нещодавно з'явилася нова технологія, яка отримала назву ***«розширена реальність»***. Першою загальнодоступною системою для «розширеної реальності» була WikiMe. Це система, що поєднує реальний світ зі світом, генерованим комп'ютером. На крок попереду в розвитку цієї технології іде Google, який ввів нову послугу Google Googles. Щоб дізнатися більше про об'єкт, досить виконати фотокамерою мобільного телефону його знімок та переслати на сервери фірми Google. На підставі бази фотознімків Google та інформації GIS, що знаходиться системі Google Maps, сервери ідентифікують об'єкт і перешлють його опис на телефон користувача.

Набирають обертів і сучасні ***інтерактивні екскурсії***, зокрема, серед дитячої аудиторії. У музейних стінах такі екскурсії більше схожі на чарівну казку або веселу пригоду. Екскурсантам повідомляють, що вони потрапили у дивовижну країну, де царює казкова фея або володарює страшний дракон. Зазвичай, через півтори-дві години гри (саме стільки триває інтерактивна екскурсія; програми для дошкільнят займають 30-45 хвилин) юний екскурсант отримує нові знання про природу речей, запам'ятовує їх краще, ніж під час прослуховування циклу шкільних лекцій за тією ж темою. Крім того,на згадку про музейні пригоди обов'язково залишиться маленький сувенір, виготовлений власноруч.

На сьогодні в Україні великою популярністю користуються ***квест-екскурсії***. Яскравими прикладами цього є:

– м. Київ: «Слідами київських відьом і привидів», «Кримінальний Київ некримінальним поглядом», «Київські скарби», «Біла гвардія», «Північна Семіраміда або Катерина ІІ в Києві»;

– м. Львів: «Різноманіття життя на Землі», «Зачаровані лицарі»;

– м. Одеса: «Квест-екскурсія по Привозу», «Кримінальна Одеса»;

– м. Кам'янець-Подільський: «Загадкова квітка на камені. Місто-легенда».

Серед таких квест-екскурсій варто згадати одну з експериментальних розробок команди науковців музею В. Г. Короленка – науково-пізнавальну гру-квест «Скарби короленківської садиби». Вона повністю вибудувана за законами квестового комп'ютерного жанру, але перенесена у реальність і сформована на знаннях дітей з літератури, географії, етнографії, історії, логіки. Долаючи «інтелектуальні перешкоди», підлітки поглиблюють свої знання, вчаться працювати в команді,слухати і розуміти один одного. Методом гри вони глибоко засвоюють по суті традиційну екскурсійну інформацію. Проте, після

квесту використаний науковий матеріал відтворюється підлітками майже стовідсотково, як свідчать результати моніторингу .

Декілька років тому на ринку екскурсійних послуг почав різко зростати сектор дитячого туризму і, зокрема, стали популярними інтерактивні екскурсії для школярів та підлітків. Зазвичай інтерактивна екскурсія триває більше 3 годин,тому підходить для дітей старше 5-6 років, які можуть витримати подібне навантаження. Як правило, в програму входить не тільки піша прогулянка в історичних костюмах або інсценоване дійство в образах із міфів або казок, але і відвідування музеїв. Так, у Національному музеї народного декоративного мистецтва допоможуть провести майстер-клас із розпису глечиків, а в Національному музеї Великої Вітчизняної війни запросять акторів, які разом з дітьми програють справжні батальні сцени.

Все частіше під час екскурсій використовуються можливості новітніх технологій: використання роботів-екскурсоводів у Національному науково-природничому музеї, Канівському музеї Тараса Шевченка, зображення поруч із стандартним етикетажем експонатів QR-кодів – своєрідного навігаційного сервісу. Здійснити віртуальну подорож відомими місцями і містами України, таким як площа Ринок у Львові, фортеця і кафедральний собор святих Петра і Павла в місті Кам'янці-Подільському, музей-храм Святої Софії та Свято-Успенська Печерська Лаври в Києві за допомогою технології Google Street View може будь-який охочий на сервісі Google Earth і Google Maps. Крім того, ця технологія дозволяє ознайомитись з пам'ятками природи та архітектури України через подорожі містами: Ужгородом, Тернополем, Львовом, Києвом .

Ще один вид перспективної інноваційної музейної екскурсії – ***Food-екскурсія*** – це мультижанровий формат, який дає можливість відвідати цікаву виставку,почути небанальну екскурсію і випити філіжанку кави в музейній кав'ярні. Історія, культура і гастрономія об'єднані в рамках єдиного проекту, що створює нові уявлення про музейне дозвілля.

Але суспільство не стоїть на місці. Підвищенню вимог до проведення екскурсії, впровадження нових технологій в екскурсійну діяльність – це ті вимоги, які висуває екскурсант XXI ст. Такі вимоги і дають новий поштовх для розвитку сучасної екскурсійної справи. Інновації в проведенні екскурсій можна умовно поділити на два основні напрямки:

– з використанням нових форм і методів (проведення індивідуальних екскурсій, проведення інтерактивних, у т. ч. квест-екскурсій, костюмовані екскурсії, новітні музейні екскурсії тощо);

– з використанням IT-технологій (мультимедійні технології, каталогізація об'єктів туристичної атракції, віртуальні музеї, віртуальні екскурсії, в т. ч. 3-D екскурсії, використання роботів-екскурсоводів, QR- кодів тощо).

Індивідуальні екскурсії. Головна мета індивідуальної пішої прогулянки – ознайомити гостя з видатними пам'ятками історії, культури, театрами, музеями тощо. Впродовж екскурсії екскурсовод пропонує завітати в декілька музеїв – «візиток» міста. Також у формі ненав'язливого довірливого спілкування

екскурсоводом надаються авторитетні поради щодо доцільності відвідин у вільні дні ще декількох музеїв міста, які є партнерами туристичного підприємства і пропонують бонусні цінові знижки її клієнтам. Оскільки часто колоритна особистість екскурсовода-вченого виступає вирішальною силою щодо мотивації відвідання того чи іншого музею міста. Інтерактивні екскурсії. Інтерактивні екскурсії дозволяють залучити учасників в активну взаємодію з екскурсоводом і підштовхнути їх до «самостійного» дослідженню об'єкта або об'єктів екскурсії, експонатів музею. Це суттєво посилює гостроту сприйняття матеріалу і робить екскурсію більш корисною.

Ще одним різновидом інтерактивних екскурсій виступає ***інтерактивна екскурсія-квест (квест-екскурсія)***. Квест-екскурсії – командні ігри-екскурсії на швидкість мислення і руху, під час яких команди вирішують логічні завдання, виконують пошук на місцевості, будують оптимальні маршрути переміщення, шукають оригінальні рішення і підказки. Декілька років тому на ринку туристичних послуг почав різко зростати сектор дитячого туризму і, зокрема, набрали обертів інтерактивні екскурсії для школярів та підлітків. Від музейних ігор-казок ці інтерактивні подорожі відрізняються, мабуть, трохи більшим розмахом: туристичні фірми пропонують за день вивчити історію Києва, Львова, Чернівців, прокотитися від Ратуші до самих до околиць, представляючи себе то паном, то камер-юнкером, то запорізьким козаком.

Костюмовані екскурсії. Костюмовані екскурсії – це новий напрямок роботи екскурсійних бюро. Сьогодні в Україні костюмовані екскурсії ще не знайшли широкого відображення, проте цей напрямок роботи вважається перспективним з огляду на залучення нових та зацікавлення вже «досвідченого» екскурсантів, також костюмовані екскурсії можуть підвищити попит з огляду на новостворену атрактивність об’єкту.

Віртуальні екскурсії та 3D-тури. Віртуальний тур є ефективним інструментом маркетингу, що дозволяє показати потенційному споживачеві товар або послугу особливим чином. Він створює у глядача «ефект присутності» – яскраві, що запам'ятовуються зорові образи, і дозволяє отримати найбільш повну інформацію про товар або послугу.

Серед інформаційних мультимедійних нововведень окремо можна виділити використання ***роботів-екскурсоводів в музейних екскурсіях*** (Київський природознавчій музей, Музей Тараса Шевченка в Каневі, Новосибірський державний краєзнавчий музей), зображення поруч із стандартним етикетажем експонатів – QR-кодів – своєрідний навігаційний сервіс.

Здійснити віртуальну подорож по відомим місцях і містах України таким як: площа Ринок у Львові, фортеця і кафедральний собор святих Петра і Павла в місті Кам'янець-Подільський, музей-храм Святої Софії та Свято-Успенської Печерської Лаври в Києві за допомогою технології Google Street View може будь-який бажаючий на сервісі Google Earth і Google Maps.

Контрольні питання і завдання

1. Яка існує класифікація екскурсійних методичних прийомів?
2. Наведіть характеристику особливих методичних прийомів та умови їх застосування.
3. В чому полягають особливості проведення музейних екскурсій?
4. Які існують види музейних екскурсій?
5. У чому, на Вашу думку, полягає інновація в туристично-екскурсійній діяльності?
6. Які основні напрямки в проведенні екскурсій Ви знаєте?
7. Що Ви знаєте про віртуальні екскурсії? Чи перспективний це вид екскурсій?
8. Які види інтерактивних екскурсій для дітей Ви знаєте?
9. Наведіть приклади квест-екскурсій.
10. Охарактеризуйте перспективний інноваційний вид музейної екскурсії – Food-екскурсія.

РОЗДІЛ 5.
ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

5.1 Природно-ресурсний потенціал екскурсійної діяльності в Україні

Сьогодні в Україні спостерігається тенденція щодо нерівномірності розвитку окремих туристичних регіонів, курортно-рекреаційних територій, зокрема внаслідок послаблення міжрегіональних зв'язків, нерівномірного розташування підприємницьких туристсько-екскурсійних структур, низької міжрегіональної інтеграції екскурсійних установ та їх маршрутів, недостатньої сезонної мобільності місцевих екскурсоводів та гідів-перекладачів. Поглиблюється дивергенція периферійних туристичних регіонів України по відношенню до найбільш розвинених регіонів країни, а також до туристичних регіонів сусідніх держав. Саме тому актуальною науковою та практичною проблемою є розроблення науково-методичних підходів щодо підвищення конкурентоспроможності туристичних регіонів на основі оцінки реального стану регіонального ринку екскурсійних послуг та визначення можливостей реалізації підприємницького потенціалу у сфері туристсько-екскурсійного обслуговування, внесення пропозицій щодо формування нових територіально-виробничих форм сфери екскурсійних послуг.

Методологічну основу розробки регіональних кластерних стратегій розвитку туризму можуть становити ендогенні підходи, що базуються на так званій територіальній моделі рекреаційно-екскурсійної системи відкритого типу. Реалізація принципів ендогенного розвитку туристсько-рекреаційного комплексу регіонів не передбачає необхідності мати у наявності всі ресурси для виробництва певного туристичного продукту. Насамперед мова йде про створення оптимального механізму використання підприємницького потенціалу для розвитку екскурсійного обслуговування, а саме наявності та підготовки кадрів підприємців-гідів, екскурсоводів та створення умов для поширення їх діяльності. Проведені дослідження та практичний досвід свідчать, що на сучасному етапі розвитку ринку екскурсійних послуг провідним продуцентом додаткової вартості є інтелектуальний ресурс.

Розвиток туристичної сфери визначається показниками в'їзного, виїзного та внутрішнього туризму, надання екскурсійних послуг, які в різному поєднанні утворюють національний і міжнародний туризм та туризм у межах країни. Кожна з цих категорій впливає передусім на створення ВВП, а співвідношення в'їзного та виїзного туризму (тобто категорія «міжнародний туризм») впливає на формування сальдо платіжного балансу країни за статтею «Подорожі». Становлення підприємницьких структур в екскурсійній сфері незалежної Україні до 2004 р. характеризувалося наявністю негативного сальдо за статтею «Подорожі» та нестабільними показниками розвитку внутрішнього туризму та екскурсійних послуг. У 2004 р. під впливом заходів щодо стимулювання розвитку туристсько-екскурсійної сфери, завдяки реалізації основних положень

Державної Програми розвитку туризму на період 2002-2010 рр., Наказу Держтурадміністрації України «Про Концептуальні засади організації екскурсійної діяльності в Україні», політиці залучення іноземного інвестора до модернізації матеріально-технічної бази було досягнуто перевищення показників в'їзного туризму над виїзним. Крім того, позитивним явищем з 2004 р. є стале, поступове збільшення обсягу внутрішніх туристичних потоків та обсягів екскурсійних послуг.

Розвиток екскурсійних послуг в Україні істотно впливає на такі сектори економіки, як транспорт, торгівля, зв'язок, страхування, виробництво сувенірної продукції, та стає одним з перспективних напрямків для діяльності підприємців-фахівців туристичного супроводу. У свою чергу, важливими чинниками розвитку ринку екскурсійних послуг є природно-рекреаційний та історико-культурний потенціал країни.

В Україні склалися унікальні природно-кліматичні умови, збереглися багаті історико-культурні та національно-етнографічні ресурси. Велика кількість невикористаних територій, придатних для туризму і відпочинку; понад 160 тисяч пам'яток архітектури і містобудування; сотні музеїв із зібраннями унікальних археологічних знахідок, що свідчать про самобутню і давню культуру українців, – усе це при відповідному розвитку може стати основою для формування кластер них форм підприємництва на ринку екскурсійних послуг.

Конкурентний ринок екскурсійних послуг можна розглядати з точки зору економічних відносин як усередині країни, так і за її межами. Чим більш регулярний характер будуть мати економічні відносини і туристичні зв'язки, тим більш передбачуваними можуть виявитися економічні процеси, а економічна кон'юнктура – стабільною. Як показали останні дослідження, прихильники створення рекреаційних систем, кластерів в Україні пов'язують з ними вирішення важливих економічних завдань розвитку туристичних регіонів. Вони називають їх «системами відкритого типу», що за певних умов можуть досягати стану оптимальної динамічної рівноваги із зовнішнім середовищем, в якому їхня структура або найважливіші структурні характеристики залишаються постійними. На думку автора, відкриті системи рекреаційно-екскурсійних комплексів та кластери в регіонах України знаходяться у стані незавершеного формування, тому що вони не структуровані і недиверсіфіковані за видами туризму та ринками збуту туристсько-екскурсійних послуг. Такі системи формуються та розвиваються при взаємодії груп населення, туристів та екскурсантів, підприємців із природними ресурсами, культурно-історичними комплексами, характеризуються особливостями взаємозв'язків між регіонами, які генерують туристичний потік, та дестинаціями, які приймають туристів та екскурсантів. На наш погляд, до найбільш значних рекреаційно-екскурсійних систем в України варто віднести: Причорномор'я, Крим, Приазов'я, Карпатський регіон та заповідні зони Донбасу – Святогірськ та Слов'янськ, де відзначається наявність досить розвиненої екскурсійної інфраструктури та близькість європейських та близькосхідних транспортних коридорів, що дає

змогу поширити процеси інтеграції України в світове туристське співтовариство за рахунок формування кластерних моделей розвитку.

Екскурсійний потенціал України нараховує міста з тисячолітньою історією, більшість яких розташовані на території колишньої Київської Русі. Крім того, у Києві, Чернігові, Сумській, Полтавській, Черкаській областях, у Поділлі і Галичині зосереджено найцінніші пам'ятки історії, культури, архітектури і ремесел. Тут збереглося десять культурних пам'яток X-XII ст., які є унікальною історичною спадщиною. Найбільш цікавим туристсько-екскурсійним регіоном не тільки в Україні, але у всій Європі, є Єврорегіон «Нижній Дунай», де знаходиться Дунайський біосферний заповідник, який має всі перспективи стати «відкритою рекреаційно-екскурсійною системою» Одеського туристичного регіону.

За даними офіційного туристичного сайту Одеської області, Одеська область – приморський прикордонний регіон України, який розташований на півдні країни, займає територію 33,3 тис. кв. км, де проживає більш 110 національностей і народностей. Головна особливість області – її причорноморське і прикордонне розташування, що особливо важливе для розвитку торговельно-економічних зв'язків з різними країнами світу. Через територію області проходять важливі міжнародні транспортні коридори: Крітський № 5, Крітський № 9, «Балтійське море – Чорне море», «Чорноморське транспортне кільце», «Транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія». З географічним положенням області в степовій і лісостеповій зонах пов'язане її головне природне багатство – значні агропромислові ресурси, а з приморським положенням – її могутній транспортний і рекреаційний потенціал. На території області діє вісім морських і річкових портів, зокрема Одеський, Іллічівський, Южненський, Ізмаїльський. Промисловість Одеської області завжди була важливим елементом національної економіки України. На території області розташовані підприємства нафтопереробки, машинобудування, чорної і кольорової металургії, хімічної, харчової і легкої промисловості. Одеська область бере активну участь у роботі шести європейських організацій. Це Асамблея європейських регіонів, єврорегіон «Нижній Дунай», Робоча співдружність придунайських країн, Асоціація європейських прикордонних регіонів, Асамблея європейських виноробницьких регіонів і конференція Приморських регіонів Європи.

Поряд з дуже вигідним транспортно-географічним розташуванням, Одещина має сприятливі умови, що в цілому формують високий природно-ресурсний потенціал регіону. Тепле море, лікувальні грязі, мінеральні води, морські пляжі створюють винятковий рекреаційний потенціал Одещини. У пониззі великих річок (Дунай, Дністер) і лиманів, на морських узбережжях і в шельфовій зоні розташовані цінні та унікальні природні комплекси, водно-болотні угіддя, екосистеми, що формують високий біосферний потенціал регіону, який має національне і міжнародне, глобальне значення. Особливість економіко-географічного розташування області, сприятливі природно-кліматичні умови, різноманітні природні лікувальні ресурси, наявність піщаних

пляжів, розвинута мережа водних, залізничних та автомобільних магістралей обумовлюють розвиток в області сфери туризму і рекреації. Серед природних багатств, які активно використовуються у курортно-рекреаційному господарстві області, важливе місце посідають лікувальні грязі та ропа Куяльницького, Хаджибейського, Шаболотського лиманів, сірчано-водневі, гідрокарбонатні, йодо-бромні та натрієві мінеральні води, які дають можливість ефективно лікувати захворювання органів кровообігу, нервової системи, органів дихання не туберкульозного характеру, органів травлення, порушення обміну речовин тощо.

Своєрідність туристично-екскурсійного потенціалу області також визначена численними пам'ятками різних часів з відомими історико-культурними заповідниками, пам'ятками та музеями. Це відомі у світі Одеський державний академічний театр опери і балету, знамениті Потьомкінські сходи, українська Венеція – місто Вилкове, фортеця XII-XV ст. в місті Білгород-Дністровському, розкопки античних міст Тіри і Ніконії, пам'ятки культової архітектури в містах Одесі, Ізмаїлі, Рені, Кілії та багато чого іншого.

З метою поєднання індустрії туризму з господарським комплексом регіональних територій в єдиному суспільно-географічному простору були проведені подальші практичні кроки державних установ щодо створення загальнодержавної мережі туристсько-екскурсійних маршрутів, результатом якого став широко репрезентований на міжнародному туристичному ринку інноваційний туристичний продукт – Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича» (2003 р.) і який має більш 200 кілометрів в Одеському регіоні.

Таким чином, Україна та Одеський регіон мають значний ендогенний потенціал для розвитку конкурентоспроможного ринку екскурсійних послуг: рекреаційні ресурси (9,5 % від загальносвітових), природні умови, історико-культурні, підприємницький потенціал для формування відкритих туристсько-екскурсійних територій та кластерів. Незважаючи на низку негативних факторів, які стосуються екскурсійної справи у цілому в Україні, за даними моніторингового дослідження, динаміка екскурсантів, обслугованих суб'єктами підприємницької діяльності – ліцензіатами туроператорської та турагентської сфери, свідчить про зростання їхньої кількості, і в 2017 р. становила 2,4 млн. осіб, більше на 35 % або на 624,3 тис. осіб порівняно з 2016 р.

Багато країн світу характеризуються великою екскурсійною атракційністю та анімаційністю послуг. Це спричинено величезним багатством та унікальністю культурної спадщини та природних ресурсів. Екскурсійні атракційні території пристосовані для прийняття значної кількості туристів та екскурсантів, а тим самим мають більше шансів на динамічний суспільно-економічний розвиток завдяки дуже високому рівню прибутковості інвестицій у розвиток галузі. Оптимізації структури та режиму функціонування туристсько-екскурсійних комплексів регіонів може сприяти розробка методик розрахунків показників екскурсійної ємності туристичної території.

На сучасному рівні в економіці туризму поширеним є показник рекреаційної місткості території, який виражається за допомогою величини допустимого навантаження на одиницю площі, де туристу гарантований комфортний відпочинок і водночас не відбувається деградація довкілля. Цей показник не може бути використаний для розрахунків планування ємності ринку екскурсійних послуг та інвестиційної привабливості бізнес-проектів підприємців регіональних територій, планування надходжень до місцевих бюджетів від розвитку екскурсійного обслуговування туристів, кластеризації підприємців сфери туризму.

Оскільки питання подальшого планування розвитку територіально-виробничих форм в туристсько-рекреаційному комплексі на державному рівні є достатньо актуальним через можливості туризму забезпечувати зростання валового регіонального продукту, слід запропонувати економічно обґрунтовані методики розрахунків потенціальної ємності ринку екскурсійних послуг. У контексті конкретизації запропонованих підходів до розвитку підприємництва на ринку екскурсійних послуг необхідною є розробка методичних підходів щодо ринкової оцінки економічного потенціалу рекреаційно-екскурсійної системи (території).

Поняття «ємність ринку» широко використовується в наукових працях з економіки та маркетингу туризму, але трактується по-різному – від визначення загальних потреб в туристичних або екскурсійних послугах до обсягу реалізованого туристичного продукту. Ємність ринку екскурсійних послуг є величиною, що характеризує максимально можливу спроможність споживання екскурсійних послуг усіма сегментами ринку рекреантів, туризму, місцевого населення регіону, тобто увесь ринковий потенціал споживання послуг.

Таким чином, ємність ринку екскурсійних послуг відображає не тільки рівень споживання екскурсійного продукту, а й рівень незадоволеного попиту. Його економічна величина може бути структурована за видовими та територіальними ринками. При дослідженні ємності ринку необхідно звернути увагу, що вона відтворює такі умови. З одного боку відбиває рівень споживання – через визначення впливу чинників формування попиту та споживання, з іншого – діяльність суб’єктів туристичного ринку через влив умов реалізації екскурсійних послуг.

Визначення рівня споживання екскурсійних послуг обов’язково повинно коригуватися факторним аналізом умов створення та споживання екскурсійних послуг з метою визначення потенційної ємності регіонального ринку. Таке наукове обґрунтування співвідношення потенційної ємності ринку та фактичного рівня споживання дає змогу подальшого аналізу та розробки методичних засад планування виробництва конкурентоспроможних екскурсійних послуг. Факторний аналіз дозволяє визначити попит на туристсько-екскурсійні послуги на регіональному ринку та надати оцінку ефективності обраної конкурентної стратегії.

Для визначення регіональних відмін, розподілу сукупного попиту на екскурсійні послуги застосовується методика бальної оцінки або визначення

індексу факторів реалізації, що дає змогу подальшого визначення частки регіонального ринку екскурсійних послуг, яка припадає на суб'єкта підприємництва. Така оцінка ефективності діяльності допоможе зробити аналіз фактичного збуту екскурсійних послуг та визначити частку конкурентного ринку в плануванні обсягів бізнесу в майбутньому, визначити рівень конкуренції та вибрати ринкову стратегію щодо оцінки кластерної моделі розвитку. Далі потрібно визначити ринковий потенціал території, на якій надає послуги підприємець (підприємство). Ринок організованих туристів включає іноземних туристів, внутрішніх туристів, які розміщені у колективних закладах розміщення.

Звернемо увагу, що за даними управління туризмом і курортами Одеської облдержадміністрації станом на 1 січня 2010 р. в Одеському регіоні налічується більш 800 курортно-оздоровчих установ, що можуть одночасно прийняти від 90 до 104 тисяч туристів; середня тривалість відпочинку у санаторно-курортних закладах – 14 днів; середній екскурсійний коефіцієнт дорівнює – 2 екскурсіям, тривалість активного сезону в санаторно-курортних установах – 90 днів. Статистичні дані щодо середньої кількості днів перебування іноземних туристів в Проведені розрахунки за вищенаведеною методикою свідчать, що екскурсійний потенціал Одеського туристичного регіону на ринку внутрішнього організованого туризму дорівнює на активний сезон – 1157400 екскурсантів; неорганізованих туристів, розміщених у приватному секторі, дорівнює – 257000 екскурсантів.

Потенціальні можливості одноденних екскурсантів ринку круїзів, відвідувачів – 320000 екскурсантів, відповідно. Таким чином, прогнозні показники потенціалу екскурсійного ринку Одеського регіону за даними досліджень складають 1734400 екскурсантів – потенціальних споживачів. У той же час треба підкреслити, що моніторинг екскурсійних послуг в Одеському регіоні свідчить, що із 217254 екскурсантів питома вага (73,5 %) припадає на заклади колективного розміщення.

На підставі даних моніторингу ринку екскурсійних послуг, запропонованої методики розрахунків екскурсійного потенціалу туристичної території на прикладі Одеського регіону можна зробити висновок, що порівняно з даними офіційної статистики в регіоні не використовуються усі можливості розвитку підприємництва на ринку екскурсійних послуг, а обсяг фактично наданих послуг у 2008 р. за звітними даними дорівнює 18-20 % потенціалу ринку. Слідуючи запропонованій методиці розрахунків, можна також визначити екскурсійний потенціал сектору місцевого населення регіону, учнів загальноосвітніх закладів регіону та інше за сегментами попиту.

Сегментування ринку екскурсійних послуг за географічним принципом рекреаційно-туристських систем дозволяє також виділити в регіоні п'ять функціональних рекреаційних районів, що мають потенційні можливості розвитку кластерів підприємницької діяльності в екскурсійній сфері, і розрахувати для них показники додаткових відрахувань до місцевих бюджетів за рахунок створення умов для діяльності фахівців туристичного супроводу –

місцевих екскурсоводів: Б.-Дністровський район (374 курортно-оздоровчі установи), Овідіопольський (53 відповідно), Килійський (95), Татарбунарський (106), Комінтернівський (33).

5.2 Правове забезпечення екскурсійної діяльності в Україні

На думку більшості фахівців, правове регулювання екскурсійної діяльності в Україні поки що є далеким від досконалості. Закон України «Про екскурсійну діяльність» знаходиться в стадії розробки, і здійснення екскурсійної діяльності фактично регулюється тією мірою, в якій встановлено законодавчі засади туризму. При цьому під нормативно-правовою базою туризму розуміють сукупність загально законодавчих, галузевих і нормативних документів, які регулюють туристичну діяльність. Організація екскурсійного обслуговування в правовому полі відбувається в умовах урахування широкого кола питань. Вони включають дотримання:

- загальних положень правової бази регулювання туристичної діяльності в Україні;
- правового статусу туриста і екскурсанта (порядок в'їзду/виїзду та перебування в Україні, страхування та медичної допомоги, забезпечення безпеки, права та обов'язки туристів і екскурсантів);
- організації туристичного підприємництва;
- організаційно-правових основ діяльності (праця та соціальне страхування, оподаткування, використання земель та плати за землю, ведення розрахунків в іноземній валюті, бухгалтерський облік);
- міжнародних правових актів регулювання туристичної діяльності, а також відповідних стандартів.

Крім того, важливою складовою нормативно-правової бази здійснення екскурсійного обслуговування виступає законодавство юридичної відповідальності. Її основи визначають Кримінальний, Цивільний, Господарський кодекси, а також Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Основи правового регулювання в сфері надання екскурсійних послуг в основному визначаються:

- законами України (з відповідними змінами та доповненнями):
  - «Про туризм»;
  - «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців»;
  - «Про підприємництво»;
  - «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»;
  - «Про захист від недобросовісної конкуренції»;
  - «Про рекламу»;
  - «Про страхування»;
  - «Про захист прав споживачів»;

– постановами Кабінету Міністрів України (з відповідними змінами та доповненнями):

– «Про затвердження Порядку організації виїзду дітей за кордон у туристичну подорож, на відпочинок та оздоровлення» від 21 грудня 2005 р. № 1251;

– «Про організаційне і фінансове забезпечення відпочинку та оздоровлення дітей в Україні» від 14 квітня 1997 р. № 323;

– Наказом Державного комітету статистики України «Про затвердження форм державної статистичної звітності з питань туризму та інструкцій щодо їх заповнення» від 4 березня 1998 р. № 96;

– Наказом Міністерства освіти України «Про затвердження правил проведення туристичних подорожей учнівською та студентською молоддю України» від 6 квітня 1999 р. № 96;

– Наказом Державного Комітету України з питань регуляторної політики і підприємництва і Державної туристичної адміністрації України «Про затвердження Порядку контролю за додержанням ліцензійних умов провадження господарської діяльності з організації іноземного, внутрішнього, зарубіжного туризму, екскурсійної діяльності» від 14 листопада 2002 р. № 121/83;

– Наказом Державного Комітету України з питань регуляторної політики і підприємництва та Міністерства культури і туризму України «Про затвердження Ліцензійних умов провадження тур операторської та турагентської діяльності» від 11 вересня 2007 р. № 111/55.

Відомо, що дієвим інструментом забезпеченню впевненості туристів і екскурсантів щодо захищеності їх прав, інтересів і, особливо, безпеки є страхування. сучасне нормативно-правове поле як туристичної, так і екскурсійної діяльності, крім встановленої ст. 16 (Закон України «Про внесення змін та доповнень до закону України «Про туризм» вимоги щодо обов'язкового страхування туристів (медичного і від нещасного випадку), включає: Закон України «Про страхування»; Постанови Кабінету Міністрів України, а саме, «Про Положення про обов‘язкове особисте страхування від нещасних випадків на транспорті», «Про порядок і умови проведення обов‘язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів», «Про положення про моторне (транспортне) страхове бюро», «Про Порядок провадження діяльності страховикам посередниками», «Про затвердження Порядку надання медичної допомоги іноземним громадянам, які тимчасово перебувають на територіях України» тощо.

Нормативні положення щодо провадження господарської діяльності з туристсько-екскурсійного обслуговування визначено прийняттям Міждержавною радою по стандартизації, метрології і сертифікації 25 квітня 1995 р. розробленого Технічним комітетом по стандартизації ТК № 199 «туристсько-екскурсійне обслуговування» і внесеного Управлінням стандартизації і сертифікації у сфері послуг Держстандарту Росії

Міждержавного стандарту ГОСТ 28681.1-95 «Туристсько-екскурсійне обслуговування. Туристські послуги. Проектування туристичних послуг» і Міждержавного стандарту ГОСТ 28681.2-95 «Туристсько-екскурсійне обслуговування. Туристські послуги. Загальні положення».

Цими нормативними документами, за які проголосували Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан і Україна, встановлювалося єдине розуміння основоположних термінів туристично-екскурсійного обслуговування:

«...Екскурсія – туристська послуга, яка забезпечує задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб туриста...» (ГОСТ 28681.2-95).

«...3.11. Технологічна карта екскурсії – технологічний документ, що визначає логічну послідовність огляду пам'яток і об'єктів на маршруті» (Технологічна карта включає просторово-часові характеристики окремих етапів екскурсії (тривалість, протяжність, місце розташування зупинок, точок огляду тощо), основні творчі завдання екскурсовода на кожному етапі);

«...3.13. Контрольний текст екскурсії – технологічний документ, який включає науковий, актуалізований зміст інформації, що надається екскурсантам» (На основі контрольного тексту екскурсовод складає індивідуальний текст, який відбиває особливості і можливості екскурсовода і відповідає інтересам конкретних екскурсантів);

«...3.14. «Портфель екскурсовода» – комплект інформаційних матеріалів (фотографій, копій документів, географічних карт, схем, репродукції картин та ін.), які використовуються екскурсоводом під час екскурсії» (ГОСТ 28681.1-95).

ГОСТ 28681.1-95 закріпив, що: «...проектування послуги «екскурсія» передбачає визначення:

- тематичної спрямованості;
- об'єктів огляду;
- тривалості екскурсії;
- обсягу інформації;
- форми переміщення по маршруту екскурсії;
- результатів соціологічного вивчення пропозицій екскурсантів щодо умов обслуговування.

Результатом проектування послуги «екскурсія» є наступні технологічні документи:

- технологічна карта екскурсії;
- контрольний текст екскурсії;
- матеріали «портфеля екскурсовода»;
- схема траси маршруту транспортної екскурсії.

Окремо перераховуються документи, які необхідно оформити суб'єктам туристичної діяльності, які мають власний екскурсійний продукт та самостійно його реалізують;

- технологічна карта екскурсії,

– контрольний текст екскурсії,
– матеріали «портфеля екскурсовода»,
– схеми маршрутів транспортних екскурсій,
– договори з транспортними підприємствами в разі здійснення екскурсії на транспорті,
– договори з музеями, заповідниками, культурними закладами тощо,
– прейскурант цін на екскурсійні послуги.

Екскурсійні послуги відповідно до законодавства є частиною туристичного продукту. Ст. 1 чинного Закону «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» від 18 листопада 2003 р. містить наступне визначення туристичного продукту: «Туристичний продукт – попередньо розроблений комплекс туристичних послуг, який поєднує не менше ніж дві такі послуги, що реалізується або пропонується для реалізації за визначеною ціною, до складу якого входять послуги перевезення, послуги розміщення (послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, реалізації сувенірної продукції тощо)».

Навряд чи можна вважати понятійно досконалим еквівалентом екскурсії організацію відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг. Можливо, що таке визначення ґрунтувалося на термінологічному апараті Державної програми розвитку туризму в Україні, яка визначає екскурсію як «...відвідання (прогулянка) з метою візуального пізнання навколишнього світу на обраному тематичному маршруті на термін менше 24 годин», екскурсійну діяльність визнає «...складовою туристської діяльності» і визначає її як «організаційні дії з науковою, навчальною або культурно освітянською метою, результатом яких є пізнання визначних об'єктів місцевостей».

Цією ж статтею до суб'єктів туристичної діяльності віднесено суб'єктів підприємницької діяльності, що надають екскурсійні послуги, а також гідів-перекладачів, екскурсоводів. При цьому останніх визначають як «...фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом...»

Ст. 21 Закону визначено основні положення, які стосуються Договору на екскурсійне обслуговування. Власне уточнюється і сутність екскурсійного обслуговування: «За договором на екскурсійне обслуговування одна сторона (суб'єкт, що здійснює туристичну діяльність) за встановлену договором плату зобов'язується надати за замовленням іншої сторони (екскурсанта) обслуговування, істотною частиною якого є послуги екскурсовода (гіда-перекладача) загальною тривалістю не більше 24 годин, які не включають у себе послуги з розміщення». Крім того, законодавчо закріплюється, що договір на екскурсійне обслуговування укладається за правилами, визначеними цивільним законодавством, у тому числі шляхом видачі ваучера; відповідальність сторін за невиконання, неналежне виконання зобов'язань відповідно до договору на екскурсійне обслуговування, порядок припинення договору на екскурсійне обслуговування визначаються відповідно до цивільного законодавства та законодавства з питань захисту споживачів.

Закон вимагає, щоб особа, яка надає екскурсійні послуги, до укладання договору на екскурсійне обслуговування надала екскурсанту необхідну і достовірну інформацію щодо екскурсійного обслуговування, його видів і особливостей, кваліфікації екскурсовода, про порядок і строки оплати екскурсійних послуг, а також надавала екскурсанту на його прохання іншу інформацію з питань екскурсійного обслуговування. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» від 18 листопада 2003 р. не містить жодної згадки стосовно ліцензування екскурсійної діяльності. Її провадження регламентується видачею дозволів на право здійснення туристичного супроводу.

На виконання ст. 11 Закону видано наказ Державної туристичної адміністрації України від 24 вересня 2004 р. № 83 «Про затвердження Положення про порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу фахівцями туристичного супроводу», за яким видача таких дозволів здійснюється акредитаційними комісіями, створеними обласними адміністраціями. На даний час організація туристичного супроводу в Україні регламентується саме цим документом. Положення роз'яснює, що «...Дозвіл на право здійснення туристичного супроводу (далі Дозвіл) є офіційним документом, який підтверджує кваліфікацію фахівця туристичного супроводу і дає право на надання екскурсійних послуг екскурсоводами та гідами перекладачами в населених пунктах та об'єктах показу, внутрішніми правилами яких це не заборонено, у межах даної адміністративної території та надання дорожньої інформації під час слідування туристичних груп до місця призначення...».

Такий Дозвіл повинні отримувати «...гіди-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу – фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом, за винятком осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об'єкти відвідування (музеї, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, монастирські комплекси, спеціалізовані виставки тощо). Діяльність з надання послуг туристичного супроводу без Дозволу вважається порушенням чинного законодавства в галузі туризму і тягне за собою відповідальність згідно із Законом України «Про туризм». Видача дозволів (у межах даної адміністративної території) здійснюється відповідними акредитаційними комісіями, створеними Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями.

Вагомим недоліком згаданого документу є факт скасування ним наказу Департаменту туризму Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України від 15 січня 2002 р. № 32 «Про Концептуальні засади організації екскурсійної діяльності в Україні», оскільки таким чином були спрощені вимоги до провадження екскурсійної діяльності в Україні.

Чинні ліцензійні умови, затверджені спільним наказом Державного Комітету України з питань регуляторної політики і підприємництва та

Міністерства культури і туризму України «Про затвердження Ліцензійних умов провадження туроператорської та турагентської діяльності» від 11 вересня 2007 р. № 111/55, виключили більшість в цілому корисних правових норм попередніх нормативно-регулюючих документів, які стосувались екскурсійного обслуговування, поклавши на тур операторів та туристичних агентів тільки зобов'язання «...залучати до надання туристичних послуг осіб, які відповідають кваліфікаційним вимогам, що визначені цими Ліцензійними умовами, а у випадках, визначених чинним законодавством України, мають відповідні дозволи на право здійснення туристичного супроводу».

Якщо кваліфікаційні вимоги до кадрового складу працівників суб'єктів туристичної діяльності потребують залучення до роботи з туристами гідів-перекладачів, екскурсоводів та інструкторів з активних видів туризму за умови наявності в них документів, що підтверджують їх фахову підготовку, то вимоги до здійснення екскурсійної діяльності конкретизують, що «Екскурсоводами можуть працювати особи, які мають вищу, незакінчену вищу або середню спеціальну освіту, та мають відповідний диплом чи посвідчення (сертифікат). При проведенні екскурсії екскурсовод повинен мати табличку (бейдж), в якій зазначається: назва суб'єкту туристичної діяльності та його телефон, прізвище, ім'я та по-батькові екскурсовода. Екскурсовод повинен проводити екскурсії лише за наявності наряду-путівки».

Наряд-путівка, що після закінчення екскурсії повертається суб'єкту туристичної діяльності для ведення обліку, повинна містити, відомості про найменування суб'єкта туристичної діяльності, номер ліцензії, прізвище екскурсовода (гіда-перекладача), тему екскурсії, маршрут і види транспорту, тривалість, години початку і закінчення екскурсії, дату проведення екскурсії, місце зібрання групи, кількість та склад екскурсантів, найменування замовника і його телефон, ціну, підпис особи, яка виписала наряд-путівку, і печатку.

За відсутності безпосередньої урегульованості питань прав і обов'язків суб'єктів господарювання, які здійснюють надання екскурсійних послуг, чинною є ст. 24, яка надає права:

- виробляти і реалізовувати туристичні послуги;
- вносити пропозиції щодо охорони туристичних ресурсів України, їх збереження та відновлення, порядку використання;
- вносити пропозиції щодо вдосконалення освітніх програм з професійного навчання, підвищення рівня професійної підготовки працівників і фахівців у галузі туризму;
- отримувати у встановленому порядку інформацію, необхідну для здійснення діяльності, в органах державної влади та органах місцевого самоврядування;
- брати участь у розробці програм розвитку туризму;
- визначати та оприлюднювати загальні умови типового (публічного) договору з надання туристичних послуг;
- визначати мінімальну кількість туристів (екскурсантів) у групі;

– на відшкодування збитків, заподіяних внаслідок незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб чи заподіяних суб'єктами туристичної діяльності;

– залучати до надання туристичних послуг осіб, які відповідають встановленим законодавством відповідним кваліфікаційним вимогам, а також мають відповідні дозволи на право здійснення туристичного супроводу;

– надавати туристам необхідну і достовірну інформацію про туристичні послуги, права, обов‘язки та правила поведінки туристів (екскурсантів), умови страхування, порядок відшкодування завданих збитків, умови відмови від послуг;

– надавати туристичні послуги в обсягах та в терміни, обумовлені договором;

– виконувати вимоги закону щодо забезпечення безпеки туристів, охорони туристичних ресурсів України та довкілля;

– вести облікову та іншу визначену законодавством документацію, надавати в установленому порядку бухгалтерську та статистичну звітність;

– відшкодовувати у встановленому порядку збитки, завдані туристам (екскурсантам) іншими особам та довкіллю.

Ст. 21 фактично вперше визначено основні положенні, які стосуються Договору на екскурсійне обслуговування. Власне, тут уточнюється і сутність екскурсійного обслуговування.

За Договором на екскурсійне обслуговуванням одна сторона (суб‘єкт, що здійснює туристичну діяльність) за встановлену договором плату зобов‘язується надати за замовленням іншої сторони (екскурсанта) обслуговування, істотною частиною якого є послуги екскурсовода (гіда-перекладача) загальною тривалістю не більше 24 годин, які не включають в себе послуги з розміщення.

Крім того, законодавчо закріплюється, що договір на екскурсійне обслуговування укладається за правилами, визначеними цивільним законодавством, у тому числі шляхом видачі ваучера, відповідальність сторін за невиконання, неналежне виконання зобов'язань відповів по до договору на екскурсійне обслуговування, порядок припиненню договору на екскурсійне обслуговування визначаються відповіді н. до цивільного законодавства та законодавства з питань захисту прав споживачів.

Закон вимагає, щоб особа, яка надає екскурсійні послуги, до укладання договору на екскурсійне обслуговування надала екскурсант необхідну і достовірну інформацію щодо екскурсійного обслуговування, його видів і особливостей, кваліфікації екскурсовода, про порядні і строки оплати екскурсійних послуг, а також надавала екскурсантові на його прохання іншу інформацію з питань екскурсійного обслуговування.

5.3 Державне регулювання екскурсійної діяльності в Україні

У сучасному світі туризм відноситься до однієї з найбільш пріоритетних галузей економіки та регіонального розвитку. Це зумовлено тим, що саме туризм потенційно може забезпечити значний внесок в економіку країни у вигляді нових робочих місць, збільшення надходжень від зовнішньоекономічної діяльності, сприяє зниженню імпорту та інтенсифікує використання місцевих сировинних ресурсів. Завдяки розвитку туристичної галузі можливо забезпечити розвиток інших сфер економіки, насамперед транспорт та зв'язок. COVID-19 та глобальний карантин змінив життя всього світу та завдав нищівного удару по бізнесу та економіці.

Найбільш постраждалою галуззю, безперечно, можна вважати туристичну. За оцінками Bloomberg, світова туристична індустрія в 2020 р. втратить $ 1,7 трлн. Туристична галузь по всьому світу та в Україні фактично повністю зупинилася. В першу чергу це пов'язано з закриттям кордонів, припиненням пасажирських перевезень, зупиненням роботи готелів, екскурсійних бюро, гідів та ресторанів. Скасування турів та відмова туристів від подорожей, призвело до того, що багато суб'єктів туристичної діяльності несуть збитки, а деякі знаходяться на межі банкрутства. Але світовий досвід свідчить про те, що індустрію туризму можна розвивати і в період економічних криз, що має важливе значення для України в сучасних умовах. Особливої актуальності набуває забезпечення розвитку туристичної галузі як фактору стимулювання соціально-економічного розвитку регіонів, залучення прямих та опосередкованих інвестицій з вітчизняних та закордонних джерел. Необхідно відмітити, що потенційні туристичні можливості регіонів України безмежні, проте туристична галузь в цілому вже протягом тривалого часу відчуває на собі вплив таких негативних чинників, як:

- відсутність державної політики у сфері туризму, стратегії і програми розвитку туризму та курортів;
- багаторазова трансформація центрального органу виконавчої влади у сфері туризму;
- бездіяльність Координаційної ради з питань туристичної діяльності, створеної при Кабінеті Міністрів України;
- - невиконання глави 16 «Туризм» Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014-2017 рр.;
- нехтування міжнародним досвідом розвитку туризму;
- територіальні втрати та воєнні дії на території України;
- нестабільність у політичному та економічному житті. Крім того, пандемія COVID-19, введення карантинних обмежень у березні 2020 р. та низки інших заходів протидій коронавірусної інфекції COVID-19 суттєво вплинули внутрішній туризм та, відповідно розвиток регіонів.

Все це зумовлює необхідність розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо розвитку туристичної галузі в напрямку стимулювання розвитку територій. Концептуально процес підвищення рівня ефективності функціонування туристичної галузі можна висловити в ідеї розробки сукупності обґрунтувань комплексних механізмів, які дозволять реалізувати стійке управління туристичною галуззю в окремих регіонах. Велике значення в цьому напрямку має активна політика держави щодо підтримки та розбудови туристичної сфери, розвитку туристичної інфраструктури, створення умов для підвищення привабливості регіонів для іноземних і, насамперед, внутрішніх туристів, підвищення якості туристичних послуг, забезпечення їх комплексності та конкурентоспроможності.

Необхідність впливу державних органів на розвиток регіонального туризму зазначається у багатьох міжнародних документах. Зокрема, у Гаазькій декларації з туризму, яка була прийнята на Міжпарламентській конференції UNWTO у 1989 р., прямо визначається, що туризм має плануватися державою на конкретній і послідовній основі та стати частиною комплексного плану розвитку будь-якої країни разом з іншими пріоритетними секторами, такими як промисловість, сільське господарство, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, освіта. Наведене свідчить про необхідність проведення різноманітних заходів з метою:

– створення надійної інфраструктури і основних об'єктів;

– створення навчальних закладів для задоволення потреб туристичної індустрії в персоналі на різних рівнях;

– перетворення туризму на частину комплексного плану розвитку країни поряд з іншими пріоритетними секторами, сільським господарством, промисловістю, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням, освітою і т. і.;

– розвитку внутрішнього туризму, який би стимулювався так само, як і розвиток міжнародного туризму. Міцна база внутрішнього туризму була б великою перевагою при розвитку міжнародного туризму в країні;

– розроблення підходу на територіальній основі з урахуванням загального плану розвитку для формування збалансованого і комплексного зростання на благо суспільства;

– ретельного врахування загальної здатності природного, фізичного та культурного довкілля, місць призначення до прийому туристів (пропускна здатність).

При цьому реалізація вказаних заходів може відбуватися за допомогою різних форм двостороннього і багатостороннього технічного співробітництва.

У ст. 6 Закону України «Про туризм» закріплено, що туризм є одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури і створює умови для туристичної діяльності. У абз. 8 «Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року» прямо вказано, що єдиний шлях розв'язання системних проблем у сфері туризму та курортів – це стратегічно орієнтована державна політика, основним завданням якої є визначення туризму одним з основних

пріоритетів держави, впровадження економіко-правових механізмів успішного ведення туристичного бізнесу, інвестиційних механізмів розвитку туристичної інфраструктури, інформаційно-маркетингових заходів з формування туристичного іміджу України. Реалізація державної політики в галузі туризму здійснюється шляхом:

– визначення і реалізації основних напрямів державної політики в галузі туризму, пріоритетних напрямів розвитку туризму;

– визначення порядку класифікації та оцінки туристичних ресурсів України, їх використання та охорони;

– спрямування бюджетних коштів на розробку і реалізацію програм розвитку туризму;

– визначення основ безпеки туризму;

– нормативного регулювання відносин у галузі туризму (туристичного, готельного, екскурсійного та інших видів обслуговування громадян);

– ліцензування в галузі туризму, стандартизації туристичних послуг, визначення кваліфікаційних вимог до посад фахівців туристичного супроводу;

– встановлення системи статистичного обліку і звітності в галузі туризму та курортно-рекреаційного комплексу;

– організації і здійснення державного контролю за дотриманням законодавства в галузі туризму;

– визначення пріоритетних напрямів і координації наукових досліджень та підготовки кадрів у галузі туризму;

– участі в розробці та реалізації міжнародних програм з розвитку туризму (ст. 6).

Вказаний перелік не є вичерпним та державне регулювання в галузі туризму може здійснюватися іншими способами, визначеними законом.

Щодо державного регулювання туристичної галузі, в науковій літературі зустрічаються різні підходи до визначення поняття «державне регулювання в галузі туризму». Приміром, Є. В. Козловський визначає державне регулювання в галузі туризму як сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу органів державної влади на туристичну галузь, діяльність суб’єктів господарювання. Ю. В. Алєксєєва визначає державне регулювання туристичної галузі як сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу органів державної влади на розвиток туристичної галузі, створення ними умов для ефективної співпраці органів державної влади, місцевого самоврядування та приватного сектора щодо розвитку туризму через різні механізми державного регулювання: адміністративні, організаційні, економічні, правові, екологічні тощо. На думку І. В. Валентюк, державне регулювання туристичної сфери становить собою сукупність методів державного управління, які передбачають систему заходів законодавчого, виконавчого і контрольного характеру, що здійснюються державними органами у сфері туризму з метою стабілізації та пристосування вітчизняного туризму до постійних суспільних змін. Іншу позицію обстоює О.

Г. Давидова, вона вказує, що під державним регулюванням туристичної діяльності розуміється система дій та заходів держави щодо вибору і застосування сукупності інструментів, за допомогою яких здійснюється прямий або опосередкований вплив на об'єкти і суб'єктів туристичної діяльності та створюється сприятливе середовище для розвитку цього виду діяльності. На підставі аналізу наведених міркувань зазначимо, що державне регулювання туристичної діяльності становить собою цілісну систему різноманітних засобів та інструментів впливу держави через спеціально створені органи на відносини між учасниками ринку туристичних послуг.

Основними цілями державного регулювання в галузі туризму визначено:

– забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав;

– безпека туризму, захист прав та законних інтересів туристів, інших суб'єктів туристичної діяльності та їх об'єднань, прав та законних інтересів власників або користувачів земельних ділянок, будівель та споруд;

– збереження цілісності туристичних ресурсів України, їх раціональне використання, охорона культурної спадщини та довкілля, врахування державних і громадських інтересів при плануванні та забудові територій;

– створення сприятливих умов для розвитку індустрії туризму, підтримка пріоритетних напрямів туристичної діяльності.

Серед ***концептуальних завдань*** державного регулювання туристичного бізнесу на сучасному етапі розвитку економіки виокремлюють:

– розроблення національної концепції туризму, в якій повинен бути встановлений рівний пріоритет внутрішнього туризму і послуг іноземним туристам;

– стимулювання активізації пропозиції послуг культурного та історичного туризму;

– сприяння розвитку туризму, що забезпечує відтворення та охорону природних і культурних ресурсів країни;

– оптимальне поєднання політичних, економічних, екологічних і соціальних вигод від туризму та розподілу їх усередині суспільства;

– формування на національному рівні необхідних координаційних структур у сфері вивчення ринку;

– оцінювання можливостей розміщення, вибору типів і ступеня розвитку визначних об'єктів, послуг і інфраструктури в туристичному секторі;

– досягнення інвестиційної привабливості туризму та ін.

Значна частина дослідників вважає, що ***концептуальні завдання*** державного регулювання туристичного бізнесу ***також*** полягають у:

– наданні переваг на внутрішньому ринку масовим видам туризму для українських громадян, доступних широким прошаркам населення; стимулюванні пропозиції послуг культурного та історичного туризму;

– сприянні розвитку туризму, що забезпечує відтворення та охорону природних і культурних ресурсів країни;

– створенні умов для формування адресного туризму соціально незахищених верств населення;

– створенні можливостей для погодженого розвитку всіх численних елементів сектора туризму;

– оптимальному поєднанні політичних, економічних, екологічних і соціальних вигод від туризму і розподілу їх усередині суспільства, зводячи при цьому до мінімуму проблеми, пов'язані з туризмом;

– формуванні на національному рівні необхідних координувальних структур у сфері вивчення ринку;

– оцінюванні можливостей розміщення, вибору типів і ступеня розвитку визначних об'єктів, послуг і інфраструктури в туристичному секторі;

– досягненні інвестиційної привабливості туризму; забезпеченні орієнтирів для постійного контролю за ходом і напрямами розвитку туризму.

Показово, що планом пріоритетних дій Уряду на 2020 р. з метою підвищення інтересу українців до подорожей Україною, збільшення тривалості перебування туристів у подорожі територією України, підвищення рівня обізнаності цільових аудиторій щодо туристичних можливостей України та споживчих переваг українського національного туристичного продукту передбачена переорієнтація виїзного туристичного потоку на внутрішній ринок, швидке відновлення подорожей Україною; створення і запуск офіційного багатомовного порталу «Відвідай Україну» та низку інших заходів.

Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 рр. також визначено ***завдання*** для створення умов розвитку деяких регіонів, зокрема гірських територій українських Карпат; приморських регіонів Азовського і Чорного морів; української часті Дунайського регіону та визначено завдання за напрямом «Розвиток внутрішнього туризму». Основними серед них є:

– урегулювання на законодавчому рівні питання функціонування та розвитку нових видів туризму та забезпечення вимог безпеки під час надання туристичних послуг;

– створення сприятливих умов для залучення інвестицій у розбудову туристичної інфраструктури;

– сприяння впровадженню моделі комплексного територіального розвитку, управління та маркетингу туристичних дестинацій «Smart Tourist Destination» на регіональному та місцевому рівні;

– сприяння належному облаштуванню туристичних маршрутів та об'єктів туристичних відвідувань, їх цифровізації, створенню комфортних і безпечних умов для туристів (відпочивальників);

– забезпечення створення єдиного центру (порталу) безпеки туристів;

– сприяння інтеграції об’єктів культурної спадщини і територій, на яких вони розміщені, в міжнародні, національні та культурні і туристичні маршрути.

– забезпечення доступності об’єктів туристичної інфраструктури для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення;

– сприяння популяризації туристичного потенціалу регіонів і територіальних громад у державі та за кордоном;

– розбудова швидких та доступних мереж до національних природних парків з метою підвищення рівня їх туристичної привабливості;

– урегулювання на законодавчому рівні питання розвитку екскурсійної діяльності;

– розроблення та запровадження нової системи категоризації/сертифікації закладів розміщення, в тому числі хостелів.

– сприяння створенню та забезпеченню функціонування туристичного Інтернет-порталу про туристичні можливості регіонів та територіальних громад України;

– сприяння формуванню та реалізації конкурентоспроможних комплексних регіональних туристичних продуктів;

– сприяння формуванню регіональних туристичних брендів та їх просуванню всередині держави та на міжнародній арені, у тому числі з використанням сучасних цифрових та мережевих технологій;

– забезпечення розвитку інфраструктури курортів та рекреаційних територій шляхом удосконалення матеріально-технічної бази з використанням можливостей кластерних моделей, державно-приватного партнерства та соціального замовлення;

– сприяння удосконаленню інформаційної інфраструктури рекреаційних та туристичних послуг шляхом утворення в регіонах центрів туристичної інформації та популяризації туристичних продуктів.

Але в сучасних умовах необхідно звертати увагу також на такі чинники, як: уподобання і поведінка відвідувачів змістилися в бік звичних, передбачуваних і надійних національних дестинації недалеко від місця постійного проживання; надання переваг відпочинку на природі, зеленому туризму, а також об’єктам, максимально підготовленими до нових реалій з безпеки. Разом із цим необхідно констатувати, що крім перелічених чинників, в сучасних умовах розвиток регіонального туризму багато в чому залежить від розробки та впровадження інноваційних технологій та інноваційних інструментів розвитку туризму.

Відповідно до положень Закону України «Про інноваційну діяльність» інновації – знов створені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, які істотно покращують структуру і якість виробництва і (або) соціальної сфери. З огляду на це, в туризмі інновації можна розглядати як системні заходи, що

мають якісну новизну і що приводять до позитивних зрушень, що забезпечують стійке функціонування і розвиток галузі в регіоні. Так, ідея створення і реалізація нових туристських проектів, може дати поштовх розвитку туризму і тим самим активно сприяти створенню додаткових робочих місць і зростанню доходів населення. Як слідує з суті інновацій, вони викликають технічне і технологічне вдосконалення виробництва, встановлення нових рівнів правління корпоративними компаніями, поліпшення надання послуг населенню, підвищення якості продукції.

Отже, інновації є одною з складових економічного розвитку, його інструментом. Інноваційна діяльність в сфері туризму спрямована на створення нового або зміну існуючого продукту, на вдосконалення транспортних, готельних та інших послуг, освоєння нових ринків, впровадження передових інформаційних і телекомунікаційних технологій і сучасних форм організаційно-управлінської діяльності. Інновації та нові інформаційні технології стають визначальними факторами для конкурентоспроможності індустрії туризму та активізації обмінів з іншими секторами економіки, пов’язаних з ними. Саме впровадження інноваційних технологій призводить до економічного зростання, розвитку малого бізнесу, і, відповідно, стимулює розвиток територій.

Дослідження діяльності окремих суб’єктів туристичної галузі свідчать про те, що найчастіше інноваційні технології застосовуються в ресторанному та готельному бізнесі. В сучасних умовах необхідним стає впровадження сучасних інформаційних технології, які здатні впродовж короткого періоду давати необхідну інформацію, зокрема про транспортні засоби, можливості житлово-готельного фонду, а також в автоматичному режимі здійснювати дії, пов’язані з наданням туристичних послуг. Необхідно відмітити, що в сучасних умовах зростає кількість осіб, які активно задовольняють свою цікавість історичними і культурними пам’ятками та бажають ознайомитися з музейними культурними цінностями за допомогою мережі Інтернет. Тому необхідно погодитися з О. В. Розгон, яка акцентує увагу на тому, що оцифрування музейних культурних цінностей – це один із найбільш перспективних напрямів у сфері впровадження високих технологій та автоматизації для таких цінностей. Цифровізація може забезпечувати кожному громадянинові можливості доступу до послуг стосовно отримання культурної інформації та знань, які надаються за допомогою цифрових технологій. Реалізація цього принципу можлива в разі впровадження віртуальної версії музею. При відвідуванні віртуальної екскурсії користувач (відвідувач) може отримати такі електронні послуги у сфері культури та мистецтва (платні/безоплатні):

– переглянути віртуальну панораму, потрапляючи у різні зали музею;

– дослідити експонати музею, які є музейними культурними цінностями;

– отримати інформацію про музейні культурні цінності тощо.

Розвиток туризму в Україні вимагає пошуку нових інноваційних форм регулювання цієї сфери діяльності, напрямів координації діяльності органів влади, територіальних громад та суб’єктів господарювання. Одним з таких

інноваційних інструментів розвитку туризму є створення туристичних кластерів.

Кластерний підхід до розвитку туристичної галузі достатньо успішно реалізовується в багатьох країнах Європейського Союзу. Так, у 2007 р. у Польщі з метою впровадження сучасних технологій у сфері туризму було засновано кластер туризму та регіонального розвитку «Słońce Regionu» в місті Скаржисько-Кам'яній (Свєнтокшиське воєводство), він пов'язує підприємства, місцеві органи влади і науково-дослідні центри. В Сувалках (Підляське воєводство) було створено північно-східний інноваційний туристичний кластер «Kryształ Europy» в рамках асоціації якого створено три сектори: Долина здорової їжі, Долина яхт, Долина здорового життя. У 2011 р. з метою підвищення конкурентоспроможності туристичної галузі в Естонії був створений кластер оздоровчого туризму terviseriik. До об'єднання увійшли оздоровчі центри, санаторії, спа-курорти, а також туристичні та транспортні підприємства, наукові заклади. Співпраця учасників кластеру спрямована розвиток естонського оздоровчого туризму, як одного з напрямків туризму, підвищення конкурентоспроможності оздоровчого туризму і популярності пропонованих спа-послуг як в Естонії, так і за кордоном.

Завдяки створенню інноваційних туристичних кластерів, які реалізують конкурентний потенціал території, можливо зробити туризм невід'ємною частиною соціально-економічного розвитку території та сформувати унікальну регіональну ідентичність території. Туристичні кластери можуть формуватися на основі туристичних активів місцевості і складатися із суб'єктів господарської діяльності різних галузей економіки, пов'язаних з обслуговуванням туристів. Реалізація системного підходу до формування відповідного понятійного апарату, створення і підтримки діяльності туристичних кластерів з боку органів державної влади та місцевого самоврядування дозволить забезпечити сталий розвиток внутрішнього туризму і зростання економіки окремих територій.

Для ефективного функціонування туристичної галузі необхідний системний підхід, який буде забезпечувати ***стимулювання розвитку територій***. Зокрема, необхідно:

– забезпечити залучення фахівців в галузі права, які мають спеціальні знання щодо правового регулювання туристичної діяльності з метою розробки якісних нормативних актів, стратегій програм, проведення тренінгів та семінарів для суб'єктів туристичної галузі та осіб які бажають започаткувати туристичну справу;

– визначити пріоритетні галузі туризму, які у економічній сфері можуть сприяти зростанню зайнятості і доходів працюючих громадян, збільшенню надходжень до місцевого бюджету, розвитку малого і середнього бізнесу, поширенню ділової активності у інших галузях (транспорт, зв'язок, будівництво, торгівля, виробництво та ін.);

– забезпечити системні розробки та впровадження інноваційних технологій;

– забезпечити впровадження інноваційних інструментів розвитку туризму, зокрема створення туристичних кластерів;

– удосконалити транспортну інфраструктуру області, зокрема покращити транспортну доступність до туристичних об’єктів для окремих відвідувачів та організованих туристичних груп основними видами транспорту.

Розвиток екскурсійної справи в країні має узгоджуватися з елементами даного аспекту ***державної політики в туристичній сфері*** загалом, що передбачає:

– популяризацію існуючих і створення нових вітчизняних туристсько-пізнавальних маршрутів, туристсько-екскурсійної експедиції для школярів, студентів і молоді («Україна – моя Батьківщина»);

– вдосконалення існуючої і створення нової матеріальної бази для реалізації цілей і завдань молодіжного і дитячого туризму;

– розвиток системи міжнародних туристських подорожей, надання можливості молоді зарубіжних країн за допомогою туризму, в тому числі змістовного екскурсійного обслуговування, знайомитися з Україною;

– створення умов для туристських подорожей з відповідним екскурсійним наповненням, для дітей і молоді з обмеженими можливостями, а також тих, що відносяться до соціально вразливих категорій населення;

– активізацію розвитку спеціалізованих турів, екскурсій в рамках навчальних програм відповідних навчальних закладів, освітніх можливостей за кордоном та популяризацію за допомогою туризму відповідних екскурсійних програм навчання зарубіжної молоді в Україні;

– всебічне використання туризму для оздоровлення і лікування підростаючого покоління. особливе значення діяльності з екскурсійного обслуговування в даному сенсі забезпечується її потенціалом щодо розвитку соціального здоров'я, культурного та інтелектуального зростання молоді;

– контроль за рівнем професійної діяльності відповідних організацій, що беруть на себе функції організації екскурсійного обслуговування молоді та дітей, стимулювання цієї діяльності;

– формування оптимального ціноутворення на екскурсійні послуги для дітей та молоді, вдосконалення системи знижок та пільг, контроль за використанням бюджетних ресурсів.

5.4 Маркетинг у сфері екскурсійного обслуговування

Маркетинг визначають як систему організаційних, технічних і фінансових заходів по інтенсифікації збуту продукту, яка спрямована на підвищення конкурентоспроможності фірми, отримання максимального прибутку на основі виявлення попиту і задоволення індивідуальних потреб кожного споживача. В організації господарської діяльності підприємства маркетинг являє собою комплекс певних функцій, які здійснюються адміністрацією компанії з метою розширення ринку збуту її продукту і послуг.

Зважаючи на сутність діяльності в сфері гостинності, туризму, екскурсійного обслуговування, організації відпочинку, розуміння маркетингу включає систему управління і організації діяльності підприємств, які надають окремі послуги (розміщення, харчування, організація дозвілля тощо) або їх комплекс, щодо розробки нових, більш ефективних видів туристично-екскурсійних послуг, їх виробництва та збуту з метою отримання прибутку на основі підвищення якості продукту (послуг) і врахування процесів, які відбуваються на світовому туристичному ринку.

Враховуючи важливе суспільне значення екскурсійної діяльності в контексті реалізації розширеного відтворення сил людини і задоволення її духовних потреб, можна сказати, що в кінцевому результаті ***зміст*** маркетингу в сфері екскурсійного обслуговування як складової рекреації і туризму – створення певного життєвого стандарту.

Основна мета маркетингу в екскурсійній справі – цілеспрямований втілив на формування потреб, попиту, цін, сегментацію ринку, розвиток асортименту екскурсійних послуг, їх просування, рекламу і збут. Класично цілі маркетингу рекреації, туризму і відповідних сфер обслуговування поділяються на три складові:

– збереження та захист традиційного ринку (клієнтури);
– вихід, розширення діяльності і закріплення на новому ринку;
– зменшення впливу сезонності.

Для вирішення цих завдань щорічно складаються і оптимізуються плани маркетингу; призначаються групи для розроблення прогнозу діяльності туристського підприємства, курорту, спільної діяльності ряду країн в регіоні, дослідження клієнтури, і структуризації маркетплану. В контексті такої діяльності підприємствам, що надають екскурсійні послуги, доцільно проводити кооперування з туроператорами і турагентами з метою:

– координації надходження замовлень;
– розроблення спільних заходів щодо просування продукту на ринку туризму;
– здійснення підключення до центральних систем резервування;
– апробації нових продуктів, екскурсійних маршрутів, видів обслуговування;
– опрацювання шляхів проникнення на нові цільові сегменти ринку з сезонним характером обслуговування;
– організації виставок, презентацій;
– проведення конференцій;
– пропозиції пакетів послуг до і після проведення конференцій і конгресів тощо.

Досягнення мети та вирішення завдань маркетингу забезпечує ***практична реалізація функцій маркетингу***, що в контексті надання екскурсійних послуг інтерпретуються як:

– створення продукту та послуг (екскурсій) для подальшої пропозиції клієнтам;

– просування екскурсійного продукту та послуг на ринку, реклама;

– збут, організація прямих (персональних) продаж (укладання договорів безпосередньо з клієнтами);

– створення доходу.

У будь-якій сфері господарської діяльності маркетинг починається з усвідомлення мети, заради якої створено корпорацію – її місії та впровадження корпоративної філософії. Місія відбиває значення функціонування підприємства в цілому для суспільства. Але – це не просто набір гарних слів, які красиво надруковані та вставлені в рамку, щоб прикрашати кабінет президента компанії та формально ілюструвати освіченість підприємця щодо суспільної ролі компанії-Місія повинна повсякденно втілюватися в життя фірми.

«Метою бізнесу є створення споживачів. Це робить маркетингову концепцію перспективною, оскільки за відсутності клієнта не буде і доходу. Якщо немає доходу, не буде і прибутку. Навіть, якщо менеджери визначають прибуток як головну мету бізнесу, це не так. Головною метою тих, хто діє в бізнесі, є створення клієнтів та задоволення їх бажань», – так характеризує завдання маркетингу відомий спеціаліст Пітер Друкер. Що ж стосується сфери гостинності, туризму, організації екскурсійного обслуговування, то слід додати: необхідно працювати так, щоб клієнт знову прийшов до вас.

Сучасна маркетингова концепція в туризмі, яка безумовно поширюється і на екскурсійне обслуговування, пріоритетом у підприємницькій діяльності визначає виявлення і задоволення бажань і потреб клієнтів. При цьому функціонування підкоряється головному принципу. створити і утримати клієнта, тобто – знайти послугу або продукт, потреба в яких відчувається багатьма людьми.

У даному контексті заслуговує на увагу прикладна інтерпретація тез Аластера Моррісона, які характеризують маркетинг, орієнтований на споживача:

1. Потреби клієнта – пріоритет номер один:

– чим більше потреб клієнта задовольняється за рахунок широкого асортименту послуг, екскурсій, туристських маршрутів, гнучкого і творчого підходу до виконання замовлень, тим більше шансів, що він стане вашим постійним клієнтом;

– задоволення потреб клієнта – єдина мета всього робочого колективу фірми. Отже, будь-який працівник має орієнтуватися в асортименті послуг, професійно і кваліфіковано надавати інформацію про діяльність підприємства і робити все необхідне для задоволення замовлення клієнта;

2. Потреби клієнта – об'єкт постійної турботи та предмет наукових досліджень:

– розуміння клієнта збільшує можливості задовольнити його потреби;

– у процесі обслуговування слід постійно вчитися у тих, кому надаються послуги. Лише постійне спостереження дозволяє ефективно «наблизитися до клієнта», зрозуміти його;

– будь-яка інформація, що характеризує уподобання, бажання, потреби клієнтів (як реальних, так і потенційних) має постійно аналізуватися за допомогою сучасного наукового інструментарію;

3. Маркетингові дослідження мають проводитися постійно, їх пріоритетність дуже висока:

– усі зміни в потребах клієнта необхідно негайно реєструвати і ретельно вивчати;

– потреба у нових продуктах і нових видах послуг має бути своєчасно поміченою, тим більше, що екскурсовод під час проведення екскурсії має широкі можливості безпосереднього спілкування з клієнтами і ненав'язливого вивчення їхніх уподобань та інтересів;

4. Періодичний аналіз співвідношення слабких та сильних сторін підприємства – умова стабільної позиції підприємства на ринку:

– сучасні технології, маркетингові інструменти і заходи (просування) дають конструктивно підкреслити сильні сторони підприємства і водночас, зменшити вплив слабких;

5. Цінність перспективного планування не можна переоцінити:

– слід передбачувати зміни потреб клієнтів і діяти відповідно, використовуючи всі маркетингові можливості;

– вчасні корективи стратегії діяльності підприємства – елемент не кризового менеджменту, а менеджменту, спрямованого на виживання, розвиток і успіх;

6. Оцінка клієнтом підприємства має бути відомою:

– інформація про реакцію клієнтів, їх відношення і відгуки щодо наданих послуг (зворотний зв'язок) – невід'ємний ресурс підвищення якості обслуговування;

– продукти, послуги і реклама розвиваються в залежності від рівня оперативності внутрішніх комунікацій при організації обслуговування;

7. Ефективна взаємодія (комунікації) між відділами – головна цінність внутрішнього середовища підприємства:

– чим краща співпраця між підрозділами фірми і між окремими співробітниками, тим вищий рівень обслуговування і більш задоволений клієнт

8. Співробітництво зі спорідненими підприємствами – інструмент успішного розвитку:

– що конструктивніше співробітництво із зовнішнім середовищем (партнери), то більше можливостей задовольнити мінливі потреби клієнта, залишаючи його впевненим у тому, що саме ви винайшли можливість відгукнутися на його запит;

9. Зміни, що сталися, розглядаються як незапобіжні, але недаремні:

– змінам не опираються, до них пристосовуються;

– творча діяльність по розробленні нових екскурсій, маршрутів має проводитися на випередження;

10. Діапазон бізнесу має бути максимально широким:

– можливості, які ведуть до кращого обслуговування клієнта або до проникнення і закріплення у сфері суміжної діяльності, повинні перетворюватися в капітал;

11. Оцінка маркетингової діяльності проводиться регулярно:

– ефективні маркетингові програми і стратегії повторюються і розвиваються;

– витрати на маркетинг, як і трудові ресурси, повинні бути результативними.

5.5 Шляхи активізації підприємницької діяльності в сфері екскурсійних послуг

Проведені науковцями дослідження регіональних умов розвитку підприємництва в сфері екскурсійної діяльності встановили, що для впорядкування діяльності фахівців туристичного супроводу на державному рівні необхідно вирішити низку ключових питань, насамперед:

– вирішити питання щодо підготовки (перепідготовки) фахівців туристичного супроводу (екскурсоводи, гіди-перекладачі, спортивні інструктори тощо) певної кваліфікації, які мають базову вищу освіту, з видачею відповідного свідоцтва (диплому, інше) єдиного державного зразка. Мають бути визначені профільні учбові заклади, при яких, за наявності відповідної ліцензії Міністерства освіти і науки України, можуть функціонувати курси з підготовки (перепідготовки) спортивних інструкторів, екскурсоводів, гідів-перекладачів. При цьому обов’язково встановити вимоги до організаторів таких курсів, як то: предметний мінімум та кількість годин по кожному з них, кількість практичних занять тощо;

– внести зміни, у відповідності до Закону України «Про туризм», до міждержавного стандарту ГОСТ 28681.1-95 «Туристсько-екскурсійне обслуговування. Проектування туристських послуг»;

– забезпечити відповідність наказу Державної туристичної адміністрації України від 24 вересня 2004 р. № 83 «Про затвердження Положення про порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу фахівцям туристичного супроводу» (далі Наказ) вимогам Закону України «Про туризм» в частині визначення органу, який здійснює видачу дозволів на право здійснення туристичного супроводу (далі – Дозвіл). Згідно п. 2.5 зазначеного Наказу видача Дозволів здійснюється акредитаційними комісіями, створеними обласними (міськими) держадміністраціями, що суперечить ст. 11 Закону України «Про туризм», згідно якої видачу дозволів на право здійснення туристичного супроводу віднесено до повноважень місцевих державних адміністрацій.

Наявність цієї нормативно-правової колізії унеможливлює здійснення контролю за діяльністю фахівців туристичного супроводу у відповідності з вимогами Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю)

у сфері господарської діяльності». Згідно п. 3.4 Наказу скасування дії дозволу на право здійснення туристичного супроводу, у разі порушення фахівцями норм Положення про порядок отримання Дозволу, віднесено до компетенції акредитаційної комісії. Але акредитаційна комісія не має законодавчих повноважень щодо перевірки і документування фактів порушення фахівцями туристичного супроводу чинного законодавства.

Суттєвим недоліком діючого Наказу є те, що на його підставі на практиці не можливо зобов'язати спортивного інструктора, екскурсовода чи гіда-перекладача одержати Дозвіл, оскільки діючий Наказ не є міжгалузевим і контролюючі органи (з пояснень їх керівництва) не можуть керуватися ним у своїй роботі. В свою чергу це призводить до несплати фахівцями туристичного супроводу податків, інших обов'язкових платежів, не дає можливості проконтролювати якість надання послуг туристичного супроводу тощо. І як наслідок, фахівці зазначеної категорії провадять безконтрольну і неоподатковану діяльність.

Туроператори та турагенти, зі свого боку, також не зацікавлені включати до штатного розпису посади екскурсоводів, гідів-перекладачів, бо це призведе до додаткових витрат, пов'язаних із зростанням витрат по фонду оплати праці. Як правило, тільки незначна кількість туристичних фірм офіційно приймає на роботу екскурсоводів /гідів-перекладачів. В основному це підприємства, що надають екскурсійні послуги іноземним круїзним туристам. В свою чергу, керівництво зазначених підприємств не зацікавлене у одержанні штатними екскурсоводами і гідами-перекладачами дозволів на право здійснення туристичного супроводу. Це обумовлено тим, що у розпал туристичного сезону, при зростанні туристичних потоків, туроператори і тур агенти звертаються до екскурсоводів та гідів-перекладачів пенсійного віку, які не вимагають відповідний запис у трудову книжку, з пропозиціями щодо обслуговування іноземних туристів. При цьому керівники тур підприємств завбачливо вирахували, що екскурсоводи (гіди-перекладачі) – пенсіонери за відсутності дозволів на право здійснення туристичного супроводу будуть поставлені у нерівні умови зі штатними працівниками, які ці Дозволи матимуть. Крім цього, туристичні підприємства, що обслуговують круїзних туристів, нестимуть значні витрати, якщо включатимуть до штатного розпису цілу низку гідів-перекладачів зі знанням різних мов, оскільки специфікою круїзного туризму є те, що на судні можуть перебувати туристи з різноманітних країн, що зобов'язує туроператорів (турагентів) забезпечити наявність одразу декількох гідів-перекладачів.

Отже, зважаючи на напрямки розвитку туризму, визначені Законом «Про туризм», діяльність з екскурсійного обслуговування туристів та мешканців регіонів України повинна реалізувати свою роль як однієї з форм змістовного використання вільного часу, дозвілля, вивчення історії рідного краю, залучення широких верств населення до пізнання історико-культурної спадщини, формування туристичної культури народу загалом.

Контрольні питання і завдання

1. Визначте показники розвитку туристичної сфери.
2. Якими нормативно-правовими актами визначаються основи правового регулювання в сфері надання екскурсійних послуг?
3. Хто є суб’єктами туристичної діяльності?
4. Визначення яких елементів передбачає проектування послуги «екскурсія»?
5. Яким шляхом здійснюється реалізація державної політики в галузі екскурсійного обслуговування?
6. Назвіть основні цілі державного регулювання в галузі екскурсійного обслуговування.
7. Які завдання для створення умов розвитку окремих регіонів визначені Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 рр.?
8. У чому полягає основна мета маркетингу в екскурсійній справі?
9. Що забезпечує практична реалізація функцій маркетингу в сфері надання екскурсійних послуг?
10. Назвіть шляхи активізації підприємницької діяльності в сфері екскурсійних послуг.

РОЗДІЛ 6.
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

6.1 Організаційно-технологічні вимоги щодо проведення екскурсії

Організаційно-технологічні вимоги щодо проведення екскурсії пов'язані насамперед з визначенням критеріїв оцінки її якості. Слід наголосити, що визначення рівня якості екскурсії має подвійне визначення: з одного боку, вона є результатом оцінки екскурсії слухачами, а з іншого – професійною оцінкою з боку фахівців. І, як засвідчує практика екскурсійної діяльності, особливий інтерес з боку слухачів викликають наступні елементи екскурсії:

- інформаційна насиченість та змістовність;
- вміло підібрані об'єкти показу;
- факти, що запам'ятовуються;
- життєво корисні приклади;
- приваблива манера проведення екскурсії.

Оцінка проведеної екскурсії ***з боку екскурсантів*** як правило формується з урахуванням того, чи була ця екскурсія цікавою. Іноді відзначаються її недоліки: лекційність (перебільшення частки розповіді над показом), надмірну інформаційність (якщо під час екскурсії було названо надто багато фактів, прізвищ, цифр), ескізність (поверховість показу і розповіді), її етюдність (якщо щось випадкове, незначне виходить на перший план). Екскурсанти також відмічають організаційні моменти у проведенні екскурсії та її тривалість.

Професійна оцінка якості екскурсії враховує низку факторів, до числа яких входять якість методичної документації (технологічна карта, контрольний та індивідуальний тексти екскурсії, «портфель екскурсовода» тощо), її постійне вдосконалення, впровадження і правильне використання методичних прийомів показу і розповіді, а також техніка ведення екскурсії.

Отже, збагачення змісту екскурсії, впровадження більш досконалої методики і забезпечення високого рівня техніки її проведення є важливими компонентами якості екскурсії.

Якість екскурсійних послуг залежить не лише від якості підготовленої методичної документації, але й від професійних і особистих якостей самого екскурсовода, робота якого включає:

- проведення екскурсії;
- самостійну підготовку до екскурсії та підвищення кваліфікації;
- участь у роботі методичних секцій, об'єднань, творчих спілок, груп тощо, а також у розробці нових екскурсійних тем та
- доопрацювання вже існуючих кваліфікацій у відповідних закладах.

Якісне виконання екскурсійної послуги є одним із важливих завдань в обслуговуванні екскурсантів. Головна роль при цьому відводиться менеджеру, який відповідає за діяльність, а також безпосереднім виконавцям

екскурсоводам, гідам, керівникам туристично-екскурсійних груп. Менеджер повинен надавати методичну і консультативну допомогу екскурсоводам, надавати допомогу в пере опрацюванні методичної документації.

Щоб екскурсія була якісною, необхідний попередній контроль знань, що здійснюється менеджером під час співбесіди з екскурсоводом, проведення пробних екскурсій, а потім ***прослуховування екскурсій*** на маршруті. Прослуховування екскурсії це перевірка роботи екскурсовода на маршруті. У процесі прослуховування відбувається аналіз якості проведення екскурсії. Результати прослуховування вносять до документу, який називається «картка прослуховування екскурсії (екскурсовода)». Прослуховування може бути цільовим або фрагментарним.

Фрагментарне прослуховування відбувається на окремих відрізках маршрутів, біля конкретних об'єктів тощо. *Цільове* ж *прослуховування* передбачає, наприклад, включення до змісту екскурсії нового матеріалу, перевірку знань фактичного матеріалу екскурсоводом, аналіз методики проведення екскурсії, узагальнення досвіду роботи екскурсовода тощо. При цьому узагальнення досвіду може мати різноманітний характер: вивчення досвіду роботи екскурсовода з дитячою аудиторією, відпочиваючими в оздоровчих закладах, працівниками наукових установ, вивчення методики використання екскурсоводом першоджерел в екскурсії тощо.

Той, хто прослуховує екскурсію має володіти вмінням слухати екскурсію і написати об'єктивний відгук на неї. Він повинен добре орієнтуватися не лише у матеріалі екскурсії, яку він буде аналізувати, але й методику проведення такої екскурсії. Він сам повинен бути висококваліфікованим екскурсоводом і методистом. Основні вимогами до того, хто оцінює екскурсію мають бути його професійні навички щодо володіння матеріалом, темою екскурсії, увага до роботи екскурсовода. Власні зауваження він повинен обґрунтувати, спираючись на об'єктивний аналіз. З метою допомоги екскурсоводу, прослуховуючий має порадити йому, яку прочитати додаткову літературу, з якими новими матеріалами необхідно ознайомитись, а також поділитися власним досвідом проведення екскурсії.

Безпосередньо перед прослуховуванням екскурсії не рекомендується робити зауваження екскурсоводу. Краще його заспокоїти і налаштувати на успішне проведення екскурсії. Прослуховуючому краще обрати собі місце в автобусі серед екскурсантів, але не попереду, щоб не хвилювати екскурсовода. Потрібно фіксувати, як розкривалися питання і підтеми екскурсії, чи правильно були зроблені логічні переходи між ними та за допомогою яких методичних прийомів здійснювались розповідь і показ екскурсійних об'єктів. Необхідно також звернути увагу на наявність контакту екскурсовода з екскурсантами, манеру його поведінки, найбільш вдалі методичні прийоми, демонстрацію володіння матеріалом, культуру мови, використання наочних матеріалів тощо. Не рекомендується робити зауваження під час проведення екскурсії. А після екскурсії потрібно домовитися з екскурсоводом про розбір проведеної екскурсії.

Основними питаннями, на які слід звернути увагу при організації прослуховування, є зміст екскурсії, методика і техніка її проведення. Ці питання є взаємопов'язаними. При оцінці змісту екскурсії слід врахувати доступність, об'єктивність, науковість, нерозривний зв'язок з життям, практикою тощо. Якщо говорити про науковість екскурсії, то будь-який факт, будь-яка деталь, будь-яке судження повинні бути обґрунтованими і ретельно перевіреними, вони повинні неодмінно узгоджуватись з останніми досягненнями наукової критичної думки. Науковість завжди тісно пов'язана з об'єктивністю і достовірністю, що надає екскурсії особливої переконливості. Слід пам'ятати, що правдивість у викладі матеріалу – це висвітлення подій у всій їх складності, розгляд явищ у їх розвитку. В екскурсії недопустимі чутки, сумнівні сенсації тощо. Правдивість передбачає повну достовірну інформацію, яку подає екскурсовод, об'єктивні оцінки та характеристики.

Під час аналізу екскурсії необхідно враховувати, наскільки логічно побудована екскурсія, чи немає в неї протиріч, наскільки вміло відібрані матеріал, факти та цифри. Необхідно визначити переконливість самого екскурсовода, тому що він виступає в ролі вихователя. Ефективність екскурсії залежить від новизни змісту. Тому необхідно включати матеріали мало або зовсім невідомі екскурсантам. Допомогу в цьому надають першоджерела, архівні документи, матеріали фондів та запасники музеїв тощо.

Важливо відзначити логічність розповіді, завдяки чому звучать чіткіше підтеми, питання екскурсії, аргументація, а також точне застосування різних термінів, понять, послідовність викладу матеріалу. Важливо також відмітити і переконливість екскурсії, що досягається правдивістю і глибиною змісту, наявністю яскравих фактів, посиланням на авторитетні джерела. Від методики проведення екскурсії залежить, як екскурсанти побачать і запам'ятають об'єкти екскурсії. Методика проведення екскурсії передбачає передусім професійну майстерність екскурсовода, наскільки він цікаво, зрозуміло зміг викласти матеріал.

Підвищенню якості методичної документації сприяє рецензування контрольного та індивідуального текстів, а також технологічної карти екскурсії. До рецензування залучаються спеціалісти відповідних галузей знань. До рецензування методичної документації обов'язково залучаються кваліфіковані фахівці екскурсійно-методичних служб. Рецензія є найбільш докладною і серйозною формою аналізу екскурсії. Зазвичай її розмір складає 4-5 аркушів друкованого тексту. Рецензії разом з методичною документацією екскурсії зберігаються в методкабінеті. Безперечно, зазначити позитивне складніше, ніж недоліки. Але доцільно все ж таки з'ясувати, чому екскурсовод уникнув того або іншого питання під час екскурсії, які прослуховуючий вважав важливим, і дати можливість довести правомірність своєї точки зору.

Необхідно, насамперед, відмітити науково-пізнавальний рівень екскурсії (актуальність теми, джерела, на яких вона побудована, об'єктивність, науковий рівень). Важливо дати оцінку її тематичному напряму. Необхідно відзначити,

чи відповідає проведена екскурсія вимогам технологічної карти і чи обґрунтовані відступи від неї.

Слід також дати оцінку структури самої екскурсії, основних її частин: вступу, основної частини і заключного слова. Розглядаючи методику проведення, відзначити, як поєднуються показ з розповіддю, яке співвідношення локального матеріалу і загального, наскільки вдалі логічні переходи, чи відповідає матеріал, що викладається, контрольному тексту екскурсії, як використовується «портфель екскурсовода». Необхідно також звернути увагу на культуру мови екскурсовода.

Прослуховуючий також має зазначити техніку проведення екскурсії: вибір місця для огляду об’єкта, розташування групи біла об’єкта, використання екскурсоводом мікрофона, контакт екскурсовода з водієм автобуса.

Важливим моментом є і контакт екскурсовода з групою, вміння зацікавити екскурсантів, донести знання, активізувати увагу екскурсантів. Необхідно також відзначити, як екскурсовод відповів на питання екскурсантів, наскільки відповіді були правильними, чіткими, чи мали відношення до теми, чи ні. Аналізуючи екскурсію, необхідно зупинитися і на недоліках і способах їх ліквідації. Рецензія повинна закінчуватися висновками, що витікають із прослуховування.

При виявленні недоліків прослуховуючий може запропонувати екскурсійній установі провести семінарські заняття з показу екскурсійних об’єктів, переглянути технологічну карту екскурсії, організувати проведення навчальної екскурсії з показом методики її проведення, підготувати та провести методичну, науково-практичну конференцію, організувати заняття в музеї або архіві.

6.2 Технологія проектування та формування послуги «екскурсія»

Створення екскурсії є складним процесом, що вимагає від організаторів екскурсійної справи значних творчих зусиль. **Підготовка екскурсії** – це завжди розробка нової теми екскурсії, обумовленої передбачуваними запитами потенційних клієнтів туристського підприємства і визначається екскурсійними можливостями свого міста, регіону. Процес підготовки нової екскурсії включає визначення теми, постановку мети, завдань екскурсії, вивчення і відбір екскурсійних об'єктів, складання маршруту екскурсії, вивчення і відбір екскурсійних об'єктів, складання маршруту екскурсії, вивчення літературних джерел по темі екскурсії, експозицій і фондів музеїв, консультації у фахівців, написання контрольного тексту екскурсії, комплектування «портфеля екскурсовода», вибір методичних прийомів проведення екскурсії, складання технологічної карти екскурсії.

В основу підготовки будь-якої екскурсії повинні бути покладені головні принципи і вимоги педагогічної науки, такі як взаємозв'язок навчання і виховання, врахування логіки предмета екскурсії, послідовність і систематичність, ясність і доступність викладу, наочність, емоційність,

врахування вікових особливостей екскурсантів. З метою розробки нової екскурсійної теми створюється творча група екскурсоводів у складі зазвичай 3-6 чоловік. Найбільш досвідчений і знаючий з них стає керівником. Найбільш доцільно обов'язки в процесі підготовки екскурсії розподілити відповідно до визначених підтем. Кожен член творчої групи повинен підготувати свій матеріал, який далі об'єднується і редагується керівником. При виборі підтем для більш якісної підготовки екскурсії необхідно враховувати інтереси і професійну підготовку екскурсоводів.

Проектування нової екскурсії за будь-якою темою – складний трудомісткий процес. Екскурсія є результатом двох найважливіших процесів – її ***підготовки*** та ***проведення***. Вони пов’язані між собою і є взаємообумовленими. Неможливо забезпечити високу якість проведення екскурсії при недотриманні вимог технології її проектування та підготовці.

У роботі з підготовки до проектування послуги «екскурсія» можна виділити два наступні ***напрямки***:

- розробка нової теми екскурсії (нової взагалі або нової лише для даної екскурсійної установи);
- підготовка починаючого або вже працюючого екскурсовода до проведення нової для нього, але вже раніше розробленої й проведеної в даній установі екскурсії.

До підготовки проекту нової екскурсії може бути залучена творча група у складі 3-7 чоловік, а в окремих випадках і більше, залежно від складності теми. Здебільшого це працюючі в установі екскурсоводи. Не рідко як консультантів запрошують фахівців різних галузей – науковців музеїв, викладачів вузів і освітніх закладів, краєзнавці тощо. Зазвичай кожному з учасників творчої групи доручається розробка одного з розділів, однієї з підтем екскурсії або одного чи декількох питань підтеми. З метою контролю за роботою обирається керівник творчої групи. Як відмічають фахівці-практики, підготовка проекту екскурсії проходить ***три етапи***:

- *попередня робота* – підбір матеріалів для майбутньої екскурсії, їхнє вивчення (тобто процес накопичення знань за даною темою, визначення мети та завдань екскурсії). Одночасно з цим відбувається відбір об’єктів, на яких буде побудована екскурсія;
- *безпосередня розробка самої екскурсії*;
- *заключний етап* – прийом (захист) екскурсії на маршруті.

Затвердження маршруту нової екскурсії та технологічних документів керівником, допуск екскурсоводів, які захистили свою тему, до роботи на маршруті. У найпростішому вигляді схема формування змісту всіх екскурсій, незалежно від теми, виду і форми проведення, однакова:

- вступ;
- основна частина;
- висновок.

Вступ, як правило, складається з двох частин:

– організаційної (знайомство з екскурсійною групою та інструктаж екскурсантів про правила безпеки і поводження на маршруті);

– інформаційної (коротке повідомлення про тему, довжину та тривалість маршруту, час відправлення та прибуття назад, санітарні зупинки і місце закінчення екскурсії).

Основна частина будується на конкретних екскурсійних об'єктах, сполученні показу і розповіді. Її зміст складається з підтем (від 5 до 12).

Висновок не пов'язаний з екскурсійними об'єктами. Він повинен займати за часом 5-7 хвилин і складається з двох частин:

– підсумок основного змісту екскурсії, висновок за темою, що реалізує ціль екскурсії;

– інформація про інші екскурсії, які можуть розширити й поглибити дану тему.

Слід пам'ятати, що висновок так само важливий, як і вступ, і основна частина.

У процесі підготовки проекту нової екскурсії можна виділити **п'ятнадцяти етапів**, які розташовуються в певному порядку:

1. Визначення мети і завдань екскурсії.
2. Вибір теми та її обґрунтування, аналіз ресурсів.
3. Відбір літератури і складання бібліографії.
4. Визначення інших джерел екскурсійного матеріалу.
5. Відбір і вивчення екскурсійних об'єктів.
6. Упорядкування схеми маршруту екскурсії.
7. Об'їзд або обхід маршруту.
8. Підготовка контрольного тексту екскурсії.
9. Комплектування «портфеля екскурсовода».
10. Визначення методичних прийомів проведення екскурсії.
11. Визначення техніки ведення екскурсії.
12. Складання методичної розробки екскурсії.
13. Складання індивідуального тексту.
14. Прийом (здача) екскурсії.
15. Затвердження технологічних документів екскурсії.

Підготовка екскурсії завершується складанням технологічної карти екскурсії (технологічна карта – документ, який визначає логічну послідовність перегляду екскурсійних об'єктів на маршруті. Фактично, тут міститься інформація про те, як провести екскурсію, як краще організувати показ пам'яток, які методичні прийоми слід застосувати для того, щоб екскурсія пройшла найбільш успішно), контрольного тексту, схемою маршруту, «портфелю екскурсовода».

Розглянемо етапи підготовки та оформлення матеріалів екскурсії детальніше.

Визначення мети і завдань екскурсії. Робота над будь-якою новою екскурсією розпочинається з чіткого визначення її мети. Це допомагає авторам екскурсії більш організовано вести роботу надалі. Мета екскурсії – це те, заради

чого екскурсантам демонструються пам'ятники історії і культури та інші об'єкти. Прикладами формулювання мети екскурсії можуть бути:

- виховання патріотизму;
- інтернаціональне виховання;
- трудове виховання;
- естетичне виховання;
- екологічне виховання;
- показ досягнень міста в економіці країни;
- показ історичної ролі міста;
- знайомство з творчістю видатного архітектора;
- знайомство з особливостями природи краю;
- виховання любові і поваги до батьківщини;
- розширення кругозору;
- отримання додаткових знань в різних областях науки і культури.

Завдання екскурсії є більш локальними, конкретнішими, ніж мета. Завдання екскурсії полягають у досягненні цілей шляхом розкриття її теми. Цілі і завдання визначають остаточний відбір екскурсійних об'єктів, маршрут екскурсії, зміст екскурсійної розповіді, підбір наочних посібників з «портфеля екскурсовода», емоційний настрій екскурсії та окремих її частин.

Вибір теми та її обґрунтування, аналіз ресурсів. Кожна екскурсія має свою певну тему. Це те, що покладено в її основу, на чому будується показ і розповідь. Вона є критерієм для відбору екскурсійних об'єктів, визначає зміст розповіді екскурсовода, особливо при показі багатопланових об'єктів, які мають великий обсяг інформації і можуть включатися до змісту декількох різних екскурсій. Темами екскурсій можуть бути архітектура старого міста, творчість літераторів, які жили в даному місті, історія однієї із значних вулиць міста, показана через архітектурні пам'ятники, лікарські рослини степу, екологічний стан зеленого намиста міста, економічний його розвиток і багато іншого. Вибір теми залежить від потенційного попиту, конкретного замовлення або цілеспрямованого створення певної тематики екскурсії. Кожна екскурсія повинна мати свою чітко визначену тему. Тема є стрижнем, який об'єднує всі об'єкти і підтеми екскурсії в єдине ціле. Відбір об'єктів при створенні екскурсії учасники творчої групи ведуть, постійно звіряючи свої матеріали з темою. Однак мало відібрати об'єкт за темою, потрібно знайти конкретний матеріал, на якому ця тема буде розкрита з найбільшою повнотою і переконливістю. Угруповання тем покладено в основу існуючої класифікації екскурсій. Загальними вимогами до назви екскурсії вважаються наступні:

- індивідуальність;
- точність;
- образність;
- легкість запам'ятовування і відтворення;
- милозвучність, відсутність негативних асоціацій;
- змістовний сенс.

Відбір літератури і складання бібліографії. У ході розробки нової екскурсії складається список книг, брошур, статей, опублікованих в газетах і журналах, які розкривають тему. Призначення списку – визначити зразкові границі майбутньої роботи з вивчення літературних джерел, надати допомогу екскурсоводам у використанні необхідного фактичного і теоретичного матеріалу при підготовці тексту. Перелік літератури розмножується на кількох примірниках для зручності в роботі групи і тих екскурсоводів, які в майбутньому будуть готуватися до проведення екскурсій по даній темі. У переліку називаються автор, назва, рік видання, а також глави, розділи, сторінки.

Визначення інших джерел екскурсійного матеріалу. Крім публікацій у пресі можуть бути використані інші джерела. Автори екскурсії складають їх перелік, до якого входять державні архіви, музеї, хронікально-документальні та науково-популярні кінофільми, відеоматеріали, перелік електронних і інтерактивних інформаційних ресурсів, де містяться матеріали за темою екскурсії. Як джерело також можуть бути використані спогади учасників і очевидців історичних подій. При цьому для розповіді повинні бути відібрані лише достовірні, ретельно перевірені факти і відомості.

Відбір і вивчення екскурсійних об'єктів. Правильний відбір об'єктів, їх кількість, послідовність показу безпосередньо впливають на якість екскурсії. ***Екскурсійними об'єктами*** можуть виступати:

– *пам'ятні місця*, пов'язані з історичними подіями (наприклад, Поле Полтавської битви);

– *будівлі і споруди, меморіальні пам'ятки*, пов'язані з життям і діяльністю видатних особистостей, шедеври архітектури та містобудування, житлові та суспільні будівлі, будівлі промислових підприємств, інженерні споруди, будівлі культурного, культового призначення, фортифікаційні споруди та інші будівлі;

– *природні об'єкти* – ліси, гаї, парки, ріки, озера, ставки, заповідники, заказники, національні природні парки, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, а також окремі дерева, реліктові рослини та ін.;

– *експозиції музеїв, картинних галерей, постійних і тимчасових виставок*;

– *пам'ятки археології* – городища, стародавні стоянки, поселення, кургани з похованнями, земляні вали, дороги, святилища та ін.;

– *пам'ятки мистецтва* – витвори образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва, скульптура і твори інших видів мистецтва.

Екскурсійні об'єкти класифікуються:

1. За змістом:

– однопланові (шедеври живопису, ріка, рослина, тварина, будинок) і

– багатопланові (архітектурний ансамбль, ліс, поле, вулиця, площа міста);

2. За функціональним призначенням:

– основні, які є основою для розкриття підтем, і

– додаткові, які показуються під час переїздів (переходів) між основними об’єктами, в ході логічних переходів у розповіді;

3. За ступенем збереженості:

– повністю збережені;

– такі, що дійшли до наших днів зі значними змінами;

– частково збережені;

– втрачені.

Правильний відбір об’єктів забезпечить зорову основу сприйняття екскурсійного матеріалу і глибоке розкриття теми. Варто так організувати цю справу, щоб одні й ті самі об’єкти не кочували з екскурсії в екскурсію. По можливості в кожній теми повинні бути «свої» об’єкти. Розмаїтість об’єктів дає можливість забезпечити правильне чергування вражень в екскурсантів, дозволяє зберегти елемент новизни при відвідуванні різних екскурсій одного екскурсійного підприємства. Якщо неможливо виключити той або інший об’єкт із передбачуваного маршруту через його унікальність, які демонструються в ряді екскурсій (оглядовій, історичній, архітектурній), то такий об’єкт повинен бути розкритий особливо. При його показі повинні бути виявлені ті характерні риси, які не знайшли відбиття в екскурсіях на інші теми. А під час розповіді кожного разу повинен бути використаний інший матеріал, що відповідає конкретній темі. Тому інтерес екскурсантів при їхньому повторному огляді в різних екскурсіях не знижується.

У практиці підготовки екскурсій вироблена певна методика оцінки екскурсійних об’єктів. Застосування цієї методики особливо важливо в тих випадках, коли творці нової екскурсії, зустрічаючись на маршруті з декількома об’єктами, подібними за змістом, можуть обирати ті з них, які найцікавіші для даної теми. ***Для оцінки об’єктів***, які включаються в екскурсію, рекомендується використовувати ***наступні критерії***:

– *пізнавальна цінність* – зв’язок об’єкта з конкретною історичною подією, з певною епохою, життям і творчістю відомого діяча науки або культури, художня цінність пам’ятки, можливість використання в естетичному вихованні учасників екскурсії;

– *популярність* об’єкта, його відомість серед широких верств населення;

– *незвичайність (екзотичність)* об’єкта. Мається на увазі особливість, неповторність об’єкта (наприклад, суцільнозварний міст Е. О. Патона через Дніпро в Києві). Незвичайність об’єкта може бути також пов’язана з якоюсь історичною подією, що відбулася в даній будівлі, на певному місці, або з легендою;

– *зовнішня виразність* об’єкта, тобто його взаємодія із навколишнім середовищем – будівлями, спорудами, природою. Перевага віддається тому об’єкту, який найкраще вписується в місцевість, гармоніює з іншими об’єктами, з ландшафтом;

– *збереженість* об’єкта. Робиться оцінка стану об’єкта в конкретний момент, і відповідно визначається можливість його показу екскурсантам;

– *місцезнаходження* об’єкта. При відборі об’єктів повинні враховуватися відстань до пам’ятки, зручність під’їзду до об’єкту, придатність дороги для автотранспорту, можливість підвозу до об’єкта екскурсантів, природна обстановка, що оточує даний об’єкт, наявність місця, придатного для розташування групи з метою спостереження;

– *тимчасове обмеження показу* об’єкта (за часом доби, по днях, місяцях і сезонах), якщо відвідування та огляд об’єкта неможливі через погану видимість, сезонність, графік роботи.

Екскурсія не повинна бути перевантажена великою кількістю об’єктів, оскільки це збільшує її тривалість і викликає стомлюваність екскурсантів, а увага й інтерес при цьому слабшають. Оптимальна тривалість міської екскурсії становить 2-4 академічних години, при цьому екскурсанти з інтересом сприймають не більше 15-20 екскурсійних об’єктів. В екскурсію можуть входити об’єкти як однієї групи (наприклад, пам’ятки архітектури), так і декількох груп (пам’ятні місця, історичні пам’ятки, житлові будівлі, природні об’єкти). Набір об’єктів залежить від теми екскурсії, її змісту, складу екскурсійної групи. Неправильно, наприклад, коли вся оглядова екскурсія побудована винятково на показі скульптурних пам’яток і монументів. Варто уникати одноманітності побудови зорового ряду. Зорові враження екскурсантів будуть неповними, якщо в маршрут поряд з пам’ятками та монументами не буде введений показ окремих об’єктів природи, визначних місць та ін.

Усі об’єкти, залежно від своєї ролі в екскурсії, розподіляються на основні та додаткові. Основні об’єкти піддаються більш глибокому аналізу, на них розкриваються підтеми екскурсії. Показ додаткових об’єктів, як правило, здійснюється при переїздах (переходах) екскурсійної групи. Відбір об’єктів закінчується складанням картки на кожний з них. Відбір об'єктів закінчується складанням картки (паспорти) на кожен з них. Дані картки використовуються як для конкретно розроблюваної теми, так і для майбутніх екскурсій. До картки об'єктів вносяться наступні дані:

– найменування об'єкта (первинне і сучасне), а також назва, під яким пам'ятник відомий населенню;

– історична подія, з яким пов'язаний пам'ятник, дата події;

– місцезнаходження об'єкта, його поштову адресу, на чиїй території пам'ятник розташований (місто, селище, промислове підприємство);

– опис пам'ятника (під'їзд до нього, його автор, дата спорудження, з яких матеріалів виготовлений, текст меморіальної написи);

– джерело відомостей про пам'ятник (література, де описується пам'ятник і події, пов'язані з ним, архівні дані, усні перекази, основні друковані роботи і місця зберігання неопублікованих робіт);

– збереження пам'ятника (стан пам'ятника і території, на якій він знаходиться, дата останнього ремонту, реставрації);

– охорона пам'ятника;
– у яких екскурсіях пам'ятник використовується;
– дата складання картки, прізвище та посаду упорядника.

До карти прикріплюється фотографія об'єкта, що відтворює його нинішній і колишні види. У картці на архітектурні, природні, археологічні об'єкти можуть бути включені і інші відомості. Наприклад, до картки на пам'ятник архітектури включаються відомості про наявність скульптури, стінопису в декоративному оздобленні пам'ятника. Наявність карток на всі екскурсійні об'єкти, розташовані на території даної місцевості, прискорює розробку нових екскурсійних тем, дозволяє урізноманітнити використання пам'яток в екскурсіях на різні теми, робить їх показ більш активним.

Складання маршруту екскурсії. Маршрут екскурсії являє собою найбільш зручний шлях проходження екскурсійної групи, що сприяє розкриттю теми. Одне із завдань маршруту – сприяти найбільш повному розкриттю теми. Розробка маршруту – складна багатоступінчаста процедура, що вимагає досить високої кваліфікації і є одним з основних елементів технології створення нової екскурсії. При розробці автобусного маршруту слід керуватися «Правилами дорожнього руху», «Правилами перевезення пасажирів» та ін.

Основні вимоги, які повинні бути враховані укладачами маршруту – організація показу об’єктів у логічній послідовності та забезпечення зорової основи для розкриття теми. У практиці екскурсійних установ існують ***три варіанти побудови маршрутів***:

– *хронологічний* (наприклад, екскурсії, присвячені життю й діяльності видатних людей);
– *тематичний* (екскурсії, пов’язані з розкриттям певної теми в житті міста, наприклад, «Храми Одеси»);
– *тематико-хронологічний* (всі оглядові міські екскурсії).

Розробка маршруту – також складна процедура, що вимагає досить високої кваліфікації і є одним з основних елементів технології створення нової екскурсії. Маршрут будується за принципом найбільш правильної послідовності огляду об'єктів і намічається з урахуванням наступних вимог:

– показ об'єктів слід проводити в певній логічній послідовності, не допускаючи непотрібних повторних проїздів по одному і тому ж ділянці маршруту;
– наявність доступності об'єкту;
– переїзд або перехід між об'єктами не повинен займати 10-15 хвилин, щоб не було занадто тривалих пауз в показі і розповіді;
– наявність упорядкованих зупинок, в тому числі санітарних, і місць паркування транспортних засобів.

Рекомендується до моменту проведення екскурсії мати кілька варіантів руху групи. Необхідність зміни маршруту в ряді випадків викликається транспортними пробками, ремонтними роботами на міських магістралях. Все це повинно бути враховано при створенні різних варіантів маршруту.

Розробка автобусного маршруту завершується узгодженням і затвердженням паспорта і схеми маршруту, розрахунку кілометражу і часу використання автотранспорту.

Об'їзд або обхід маршруту. Об'їзд (обхід) маршруту є одним з важливих етапів розробки нової екскурсії. При організації об'їзду (обходу) маршруту вирішуються наступні завдання:

- ознайомитися із плануванням траси, вулицями, площами, по яких прокладений маршрут;
- уточнити місце, де розташовані об'єкти, а також місце передбачуваної
зупинки екскурсійного автобуса або пішохідної групи;
- освоїти під'їзд на автобусі до об'єктів або місць стоянок;
- провести хронометраж часу, необхідного для показу об'єктів, їхньої словесної характеристики й пересування автобуса (пішохідної групи), а також уточнити тривалість екскурсії в цілому;
- перевірити доцільність використання намічених об'єктів показу;
- вибрати кращі точки для показу об'єктів і варіанти розташування екскурсійної групи;
- вибрати методику ознайомлення з об'єктом;
- з метою безпеки пересування туристів по маршруту виявити потенційно небезпечні місця й вжити заходів.

Підготовка контрольного тексту екскурсії. Текст являє собою матеріал, необхідний для повного розкриття всіх підтем, що складають екскурсію. Текст покликаний забезпечити тематичну спрямованість розповіді екскурсовода, в ньому формулюється певна точка зору на факти і події, котрим присвячується означена екскурсія, дається об'єктивна оцінка показу об'єктів. Вимогами до тексту екскурсії є:

- стислість;
- чіткість формулювань;
- необхідна кількість фактичного матеріалу;
- наявність інформації по темі;
- повне розкриття теми;
- літературна мова.

Контрольний текст екскурсії – це ретельно підібраний і вивірений по джерелах матеріал, який є основою для всіх екскурсій за даною темою. У більшості випадків він містить хронологічний виклад матеріалу та не відбиває повністю структури екскурсії, не будується в маршрутній послідовності з розподілом матеріалу, що викладається, по зупинках, де відбувається аналіз екскурсійних об'єктів.

Контрольний текст екскурсії складається екскурсоводом або творчою групою. Використовуючи положення та висновки, які містяться в контрольному тексті, екскурсовод будує свій індивідуальний текст. Крім матеріалів для розповіді екскурсовода до контрольного тексту включають

матеріали, які повинні скласти зміст вступного слова та висновку екскурсії, а також логічних переходів. Він повинен бути зручний для користування. Цитати, цифри і приклади супроводжуються посиланнями на джерела.

На основі контрольного тексту можуть бути створені варіанти екскурсій на ту ж саму тему, в тому числі для дітей і дорослих, для різних груп екскурсантів. З метою полегшення роботи зі створення таких варіантів до контрольного тексту можуть бути включені матеріали, пов'язані з об'єктами, підтемами і основними питаннями, що не увійшли до маршруту даної екскурсії.

Розробка маршруту завершується складанням схеми маршруту екскурсії з назвами всіх вулиць і площ, за якими повинна проходити група, з нанесеними на неї об'єктами показу і місцями виходу екскурсантів з автобуса, з вказівками, на яких ділянках розглядається та або інша підтема екскурсії. На схемі може бути ще вказана швидкість руху автобуса: «повільна» (близько 30 км/год.), «середня» (40-45 км/год.), «швидка» (близько 60 км/год.). Вказівка на швидкість руху автобуса особливо важливо при освоєнні екскурсії новими екскурсоводами.

Остаточно розроблена схема маршруту повинна бути узгоджена з відповідним відділом Національної поліції України. Після цього вона викреслюється на аркуші формату А4, затверджується органом транспортної інспекції та розмножується для всіх екскурсоводів, які проводять цю екскурсію, водіїв автобусів і співробітників Національної поліції України.

Комплектування «портфеля екскурсовода». «Портфель екскурсовода» – це комплект наочних посібників для екскурсії, який повинен доповнювати і відновлювати відсутні ланки зорового ряду. Це особливо важливо в тих випадках, коли об'єкти показу дійшли до нас в зміненому вигляді або не збереглися зовсім. У такому випадку фотографії, малюнки, креслення допоможуть відновити первісний вигляд об'єкта. Тобто, «портфель екскурсовода» – це умовне найменування комплекту наочних матеріалів, використовуваних під час проведення екскурсії. Ці матеріали містяться в папці або невеликому портфелі. Такі «портфелі» створюються, як правило, по кожній темі і використовуються в кожній екскурсії. Їх кількість не повинна бути великою, тому що в цьому випадку експонати будуть відволікати екскурсантів від огляду справжніх об’єктів, розсіювати їхню увагу.

Завданнями «портфеля екскурсовода» є:

– відновлення відсутніх ланок під час показу (об’єкт не зберігся до наших днів, дати уявлення про первісний вид об’єкта, показати перспективу на майбутнє);

– надання зорового уявлення про об’єкт (рослини, мінерали, механізми) шляхом показу справжніх зразків, їхніх фотографій та макетів.

До «портфеля екскурсовода» включаються: фотографії людей, що мають відношення до теми екскурсії, репродукції картин, географічні карти, картосхеми, на яких зображені, наприклад, військові події, зразки продукції промислових підприємств, Гербарні листи, геологічні зразки, магнітофонні

записи і інший ілюстративний матеріал, який допомагає наситити екскурсію зоровими образами.

Важливе завдання наочних посібників на екскурсії – дати зорове уявлення про об'єкт (рослинах, мінералах, макетів, муляжів).

В якості критеріїв відбору наочних посібників приймається наступне:

– необхідність і доцільність їх використання;

– пізнавальна цінність, тобто наскільки пропонований посібник може збагатити екскурсію, зробити показ і розповідь більш наочними і зрозумілими;

– незвичайність;

– виразність.

Наочні посібники «портфеля екскурсовода» повинні бути зручні для використання. Кількість їх не повинно бути великою, оскільки в такому випадку вони будуть відволікати екскурсантів від огляду справжніх об'єктів, розсіювати їх увагу. До кожного експоната, включеного до «портфелю», додається картка з поясненнями або довідковим матеріалом. Іноді пояснення приклеюються зі зворотної сторони експоната. Така анотація служить вихідним матеріалом для екскурсовода під час показу експоната екскурсантам.

Фотографії, картосхеми, репродукції повинні мати картонну підставу і розміри не менше 18*24 см, відрізнятися ясністю і чіткістю зображення. Наочні посібники, призначені для показу в автобусі, необхідно збільшити в розмірах до 24*30 см, щоб їх могли розглянути з далеких рядів автобуса. Перелік наочних посібників до тієї чи іншої екскурсії не залишається незмінним, в процесі життя екскурсії він вдосконалюється і доповнюється.

Визначення методичних прийомів проведення екскурсії. Успіх проведення екскурсії прямо залежить від використаних в ній методичних прийомів показу і розповіді. Вибір того або іншого методичного прийому диктується завданнями, поставленими перед екскурсією, інформаційною насиченістю конкретного об’єкта. Робота творчої групи на цьому етапі складається з декількох частин:

– відбору найбільш ефективних методичних прийомів для висвітлення підтем, методичних прийомів, які рекомендуються залежно від екскурсійної аудиторії (дорослі, діти), часу проведення екскурсії (зима, літо, день, вечір), особливостей показу;

– визначення прийомів збереження уваги екскурсантів і активізації процесу сприйняття екскурсійного матеріалу;

– вироблення рекомендацій з використання виразних засобів у мові екскурсовода.

Визначення техніки ведення екскурсії. Техніка ведення екскурсії об'єднує всі організаційні питання екскурсійного процесу. Ці вказівки відносяться як до екскурсовода, так і до водія і до екскурсантів. В основному формулюються вказівки щодо:

– місць зупинок транспорту і виходів для огляду об’єктів;

– пересування між об’єктами, його швидкості;

– демонстрації матеріалів «портфеля екскурсовода»;
– використання пауз;
– дотримання часу, відведеного на висвітлення підтем;
– організації відповідей на питання екскурсантів;
– порядку дотримання елементів ритуалу;
– місця екскурсовода при показі об’єктів і при пересуванні групи.

Складання методичної розробки екскурсії. Методична розробка – документ, який визначає, як провести дану екскурсію, як краще організувати показ пам'яток, яку методику і техніку ведення слід застосувати, щоб екскурсія пройшла ефективно. Методична розробка викладає вимоги екскурсійної методики з урахуванням особливостей демонстрованих об'єктів і змісту викладеного матеріалу. Вона дисциплінує екскурсовода і повинна:

– підказати екскурсоводові шляхи для розкриття теми;
– озброїти його найбільш ефективними методичними прийомами показу і розповіді;
– містити чіткі рекомендації з питань організації екскурсії;
– враховувати інтереси певної групи екскурсантів (методична розробка складається на кожну тему екскурсії, в тому числі і при диференційованому підході до підготовки та проведення екскурсії. У варіантах методичної розробки знаходять висвітлення вікові, професійні та інші інтереси екскурсантів, особливості методики їх проведення);
– поєднувати показ і розповідь у єдине ціле.

Оформлення методичної розробки відбувається наступним чином:

– на титульному аркуші розташовуються такі дані: найменування екскурсійної установи, назва теми екскурсії, вид екскурсії, протяжність маршруту, тривалість в академічних годинах, склад екскурсантів, прізвища та посади укладачів, дата затвердження екскурсії керівником екскурсійної установи (печатка і підпис);
– на наступній сторінці викладається мета і завдання екскурсії, схема маршруту з зазначенням об'єктів і зупинок під час екскурсії;
– список підтем;
– текст вступу, основної частини і висновків;
– технологічна карта;
– матеріали «портфеля екскурсовода», які супроводжуються списком із порядковими номерами і назвами експонатів;
– картки об’єктів;
– список використаних джерел.
– Кожна екскурсія композиційно поділяється на три основні частини:
– *вступ (вступна частина*);
– *головна (основна) частина*;
– *висновок (заключна частина)*.

Ці частини є обов'язковими і знаходяться в логічному взаємозв'язку.

Вступна частина екскурсії, як правило, складається з двох частин: *організаційної* (знайомство з аудиторією, інструктаж екскурсантів щодо правил поведінки, безпеки на маршруті тощо) та *інформаційної* (коротке повідомлення про тему, маршрут, його протяжність, тривалість, час і місце закінчення екскурсії).

Основна частина будується на поєднанні показу конкретних екскурсійних об'єктів та розповіді про них, які підпорядковуються обраній темі. Досвід свідчить, що найбільш якісно розкрити основну тему дозволяє виділення від 5-ти до 12-ти окремих підтем.

Заключна частина займає 5-7 хвилин і складається з таких частин:

– Підсумки основного змісту екскурсії
– Висновки за темою екскурсії
– Інформація про інші екскурсії, які можуть поглибити дану тему.

Технологічна карта екскурсії є підсумковим документом, який складається наприкінці творчого процесу зі створення екскурсії, перед останнім його етапом – здачі приймальної комісії під час проведення пробної екскурсії. У ній вказується тема, мета, завдання, оптимальний варіант маршруту, його протяжність і тривалість, об'єкти показу, місця зупинок, підтеми, організаційні та методичні вказівки, методичні прийоми показу і розповіді, якими повинен користуватися екскурсовод у своєму оповіданні. Технологічна карта вказує, як результативніше, на конкретних об'єктах донести зміст екскурсії до екскурсантів. Її мета – вказати екскурсоводу правильний шлях до досягнення позитивного результату при проведенні екскурсії.

Крім того, екскурсійна карта екскурсії є основним документом, який вимагається при сертифікації туристсько-екскурсійної організації, що претендує на ведення екскурсійної діяльності.

Технологічна карта екскурсії
Тема екскурсії _____
Тривалість (час) _____
Протяжність (км) _____
Автор-розробник _____
автор, колектив авторів, підприємство
Зміст екскурсії _____
_____
Маршрут екскурсії, у т. ч. варіанти маршруту (літній, зимовий)
_____

Ділянки (етапи) переміщення по маршруту	Місця зупинок	Об'єкт показу	Тривалість	Основний зміст інформації	Вказівки по організації	Методичні вказівки
1	2	3	4	5	6	7

Технологічна карта так само, як і сама екскурсія, складається з трьох частин: вступу, основної частини і висновку. Вступ і висновок не пов'язані з

екскурсійними об'єктами і розташовуються в карті до і після графічно оформленої більшості екскурсії. У них надаються лаконічні вказівки про те, що обов'язково повинен повідомити екскурсовод групі про саму екскурсію, щоб привернути увагу її учасників до об'єктів показу і змісту екскурсійної розповіді.

У графі «Маршрут екскурсії» називається точка початку екскурсії і закінчення I підтеми.

У графі «Зупинки» називаються ті точки маршруту, де передбачений вихід з автобуса; передбачається огляд об'єкта з вікон автобуса без виходу екскурсантів або передбачається зупинка на пішохідній екскурсії.

У графі «Об'єкти показу» перераховують ті пам'ятні місця, основні і додаткові об'єкти, які показують групі на зупинці, в ході переїзду або пересування групи до наступної зупинки. У заміській екскурсії об'єктами показу можуть бути в цілому місто, село, селище міського типу, а при проїзді за маршрутом – видали видимі частини. У міській екскурсії об'єктами показу можуть бути вулиця і площа.

Графа «Тривалість екскурсії». Час, який вказується в цій графі є сумою часу, який витрачається на показ даного об'єкту, розповідь екскурсовода і на пересування екскурсантів по маршруту до наступної зупинки. Тут же необхідно враховувати час, що витрачається на рух поблизу об'єктів, що оглядаються і між цими об'єктами.

Графа «Найменування підтем і перелік основних питань» містить короткі записи. В першу чергу називається підтема, яка розкривається на даному відрізку маршруту, в даний відрізок часу, на перерахованих в графі трьох об'єктах. Тут формулюють основні питання, викладені при розкритті підтеми. Кількість основних питань, що входять в підтему, не повинно перевищувати п'яти.

У графі «Організаційні вказівки» поміщають рекомендації про пересування групи, забезпеченні безпеки екскурсантів на маршруті і виконанні санітарно-гігієнічні вимог, правила поведінки учасників екскурсії в меморіальних місцях і біля пам'ятників історії і культури. Тут же викладаються вимоги до екскурсантів з охорони природи і правили протипожежної безпеки. У цю графу включають всі питання, які входять в поняття «Техніка ведення екскурсії». У заміських екскурсіях в цю графу включають вказівки про санітарні зупинках, рекомендації з охорони природи, правила пересування екскурсантів на зупинках, особливо поблизу автомагістралей, з метою забезпечення їх безпеки.

При проведенні виробничих екскурсій, відвідування діючих цехів наводяться рекомендації з техніки безпеки, витяги з інструкцій адміністрації підприємства, обов'язкові правила поведінки екскурсантів на підприємстві, називаються місця, де робляться паузи в розповіді і показі.

Графа «Методичні вказівки» визначає напрямок усього документа, формулює основні вимоги до екскурсовода по методиці ведення екскурсії, дає вказівки по використанню методичних прийомів.

Складання індивідуального тексту. Основою розповіді екскурсовода є індивідуальний текст. Такий текст кожний екскурсовод складає самостійно, спираючись на контрольний текст. Це певним чином полегшує роботи кожному екскурсоводу, оскільки над контрольним текстом працювала творча група найбільш підготовлених екскурсоводів, і екскурсовод, що готує нову для себе тему, не зможе досягти того, що до нього було зроблено колективними зусиллями. Проте ознайомлення з контрольним текстом можливе лише після того, як попередня робота екскурсовода над новою темою буде закінчена (збір, вивчення і первинна обробка матеріалу).

За своїм змістом обидва тексти (контрольний і індивідуальний) збігаються. А це означає, що при наявності правильно складеного контрольного тексту в усіх екскурсоводів, які засвоїли дану тему, екскурсії бувають «стандартні». Вони однакові за своїм змістом, збігаються в оцінках історичних подій і фактів, у висновках, які роблять по окремих підтемах і за темою в цілому. Природно, що всі екскурсоводи, перебуваючи біля одного об’єкта, будуть говорити те ж саме.

Проводячи аналіз того самого зорового об’єкта, екскурсоводи демонструють і розповідають одне й те ж саме. У цьому сенс контрольного тексту як еталона. Основна відмінність індивідуального тексту від контрольного полягає втому, що він відбиває структуру екскурсії та побудований у повній відповідності з методичною розробкою екскурсії. Матеріал розміщується в тій послідовності, в якій демонструються об’єкти, і має чіткий розподіл на частини. Кожна з них присвячується окремій підтемі. Складений відповідно до цих вимог індивідуальний текст являє собою готову для «використання» розповідь.

Індивідуальний текст містить повний виклад того, що варто розповісти на екскурсії. Не допускається також згадування фактів без їхнього датування, посилань на джерела. У той же час текст цього виду відбиває особливості мови «виконавця», відрізняється ступенем емоційності, використанням різних прийомів показу і розповіді, те саме положення може бути розкрите на різних прикладах.

Прагнення до жвавості подачі матеріалу на екскурсії не повинне вести до спроб розважати екскурсантів. При вирішенні питання про сполучення на екскурсії елементів пізнавальних і розважальних справа повинна бути вирішена за формулою: максимум пізнавального мінімум розважального.

В екскурсіях можуть бути використані лише легенди та спогади очевидців. Текст слід писати від першої особи, виражаючи особисту індивідуальність. Екскурсовод може під час екскурсії користуватися своїм індивідуальним текстом. Але при цьому він повинен бути перенесений на спеціальні картки, де записуються короткі дані про об’єкт, основні думки розповіді, окремі цитати, історичні дати. По кожній підтемі заповнюється кілька карток (звичайно за числом основних питань).

Використовуючи картки, екскурсовод не читає їхній зміст під час екскурсії, а лише заглянувши в них, пригадує зміст розповіді. Якщо в екскурсії

з’являється значна перерва між об’єктами, екскурсовод може ще раз подивитися картки, освіжити в пам’яті матеріал розповіді. Найчастіше картки як конспект розповіді використовують при підготовці до екскурсії. Виняток становлять ті картки, на які занесені цитати і уривки з художніх творів, зміст яких становить основу прийому літературного монтажу. На екскурсії вони зачитуються з картки повністю.

Картка повинна бути зручною для використання, можливі електронні засоби. Рекомендується її невеликий розмір, приблизно чверть аркуша. Картки мають порядкові номери і складаються перед екскурсією з урахуванням послідовності підтем, що розкриваються. Наявність індивідуального тексту не означає, що він весь повинен заучуватися напам’ять і доноситися до екскурсантів слово в слово.

Важливим елементом методики є логічні переходи в тексті екскурсії. Перед розробниками теми екскурсії постає завдання зв’язати зміст усіх підтем у єдине ціле. Воно вирішується за допомогою логічних переходів, які повинні розглядатися як важлива частина екскурсії. Добре складені логічні переходи надають екскурсії стрункість, забезпечують послідовність у викладі матеріалу, є гарантією того, що наступна підтема буде сприйматися з інтересом. Переходи бувають двох видів: логічні та формальні. Часто в екскурсіях при переході від однієї підтеми до іншої користуються формальними (конструктивними) переходами. Формальним називається такий перехід, що не пов’язаний зі змістом екскурсії й не є «перехідним містком» від однієї частини екскурсії до іншої (наприклад, «А тепер проїдемо по площі», «Зараз ми з вами підемо далі», «Давайте оглянемо ще одне примітне місце»). Не треба, однак, заперечувати правомірність використання таких переходів взагалі й вважати їх помилкою в екскурсійній роботі. У тих випадках, коли пересування між об’єктами займає лічені секунди, такі переходи неминучі (наприклад, «Тепер подивіться праворуч» або «Прошу звернути увагу на пам’ятку, розташовану поруч»).

Такі переходи неминучі при огляді експозицій у музеях і на виставках, а де зали, тематичні розділи та окремі стенди присвячені різним підтемам, розташовані неподалік один від одного. Конструктивний перехід, не будучи «перехідним містком» між підтемами, націлює екскурсантів на ознайомлення з наступним об’єктом. Більш ефективний логічний перехід, ув’язаний з темою екскурсії. Такий перехід може початися до пересування групи до наступної зупинки або закінчитися вже на зупинці біля об’єкта. Логічний перехід диктується не стільки особливостями екскурсійного об’єкта, скільки змістом самої екскурсії, тієї підтеми, після якої робиться цей перехід. Тривалість логічного переходу звичайно дорівнює за часом переїзду (переходу) групи від об’єкта до об’єкта, але вона може бути й більше, і менше.

Прийом (здача) екскурсії. При позитивній оцінці контрольного тексту і методичної розробки екскурсії, а також при наявності укомплектованого «портфеля екскурсовода» і карти-схеми маршруту, призначається дата прийому (здачі) нової екскурсії. Передача екскурсії доручається керівникові творчої групи. У разі його відсутності через хворобу або з інших поважних причин

екскурсію здає один із членів творчої групи. У прийомі (передачі) екскурсії беруть участь керівники екскурсійної установи, методичні працівники, члени творчої групи і методичної секції, де готувалася екскурсія, а також керівники інших секцій. Прийом (передача) екскурсії має діловий характер, проводиться у формі творчої дискусії, обміну думками, виявлення недоліків. Учасники прийому екскурсії повинні бути попередньо ознайомлені з усіма необхідними документами екскурсії. Прийом також може проходити у вигляді проведення пробної екскурсії.

Затвердження технологічних документів екскурсії. При позитивному висновку про контрольний текст і методичну розробку, а також на підставі розрахунку вартості послуги і визначення норми прибутку нової екскурсії, керівником туристично-екскурсійної установи видається наказ про затвердження нової екскурсійної теми за розробленим маршрутом і списку екскурсоводів, допущених до її проведення. До роботи допускаються екскурсоводи, які брали активну участь у розробці теми і прослуховуванні на маршруті або в ході співбесіди. Висновок по співбесіді робить методист екскурсійно-методичного відділу. Екскурсоводи (незалежно від стажу роботи) до проведення екскурсії на нову для них тему допускаються тільки при наявності в них індивідуального тексту після прослуховування та рецензування технологічної документації екскурсії та видання відповідного наказу.

Як вже зазначалося, підготовка нової екскурсійної теми є складним процесом. Ця робота вважається завершеною, коли підготовленими будуть всі визначені законодавством та керівництвом установи необхідні документи. Наведена нижче документація з проектування екскурсійних послуг зберігається в методичному кабінеті або у керівництва туристичного підприємства за таким переліком:

- список літератури з теми;
- картки (паспорта) об’єктів, включених у маршрут;
- контрольний текст екскурсії;
- індивідуальні тексти екскурсоводів;
- схема (карта) маршруту;
- матеріали «Портфелю екскурсовода» ;
- технологічна карта екскурсії;
- матеріали з рецензування екскурсії;
- список екскурсоводів, які допущені до проведення екскурсії за темою;
- рецензії щодо технологічної документації екскурсії.

6.3 Техніка ведення екскурсії

Ефективність будь-якої екскурсії багато в чому залежить від техніки її проведення, зв'язку між методикою та технікою ведення. До техніки ведення екскурсії пред'являється низка вимог. Розглянемо їх більш детально.

Перевірка екскурсоводом необхідної документації. Перевірка екскурсоводом наявності всієї необхідної документації для проведення екскурсії передбачає наявність:

– затвердженої методичної розробки екскурсії;

– затвердженої схеми маршруту руху транспортного засобу або групи (при пішохідній екскурсії);

– матеріалів «портфеля екскурсовода»;

– договору на екскурсійне обслуговування;

– списку екскурсантів, засвідченого печаткою організації, яка замовила екскурсійне обслуговування.

Знайомство екскурсовода з групою. Екскурсовод, увійшовши до автобусу, знайомиться з групою. Він вітається з присутніми, називає своє прізвище, ім’я, по батькові, екскурсійну установу, яку представляє, знайомить екскурсантів з водієм автобуса, тобто починає екскурсію вступом. Важливо, щоб із самого початку екскурсовод підкорив свої дії сталим правилам спілкування із групою. Він не відразу починає говорити. Виникає пауза, що триває десять-двадцять секунд. Відбувається перше знайомство, від нього багато в чому залежать подальші контакти екскурсовода з групою. Екскурсанти поступово замовкають, зручніше розсідаються, їхня увага перемикається на екскурсовода.

Розміщення групи екскурсантів навколо об'єктів. При розробці екскурсії, як правило, визначається кілька варіантів розміщення групи для спостереження екскурсійного об'єкта. Робиться це на той випадок, коли місце, визначене методичною розробкою, зайнято іншою групою або коли сонячні промені світять в очі, заважаючи оглядати об'єкт. У жаркий час використовують можливості для розташування груп у тіні. На випадок дощу передбачається варіант розміщення екскурсантів під дахом, під кроною дерев. В окремих випадках методика вимагає, щоб для огляду об'єкта було обрано кілька точок спостереження: далека, якщо об'єкт показується разом з навколишнім середовищем або іншими об'єктами; ближня, якщо аналізуються окремі деталі будинку, спорудження, місцевості, об'єкта природи. Ці особливості відображаються у графі «Організаційні вказівки» методичної розробки. При одночасному розташуванні декількох груп в одного об'єкта між ними повинна бути збережена така відстань, щоб один екскурсовод своєю розповіддю не заважав іншому, щоб одна група не закривала інший об'єкт спостереження.

Вихід і повернення екскурсантів до автобусу. До виходу екскурсантів потрібно заздалегідь готувати. У тих випадках, коли це не робиться, значна частина групи залишається сидіти в автобусі, не виходячи для спостереження пам'ятників на місці їхнього розташування. Для того щоб цього не відбувалося, рекомендується кількість зупинок з виходом груп називати у вступному слові, пояснивши значення таких виходів, зацікавивши учасників екскурсії екзотичністю, незвичайністю об'єктів. На зупинках, де передбачений вихід

екскурсійної групи, екскурсовод виходить першим, показуючи приклад групі та визначаючи напрямок її руху до об'єкта. А дочекавшись коли приблизно половина групи вже вийшла, починає рух до об'єкта, тим самим кваплячи вихід іншої частини групи. У тих випадках, коли в екскурсіях улаштовуються інші зупинки, наприклад, санітарні або для придбання сувенірів, екскурсовод повідомляє точний час (година й хвилини) відправлення автобуса. При посадці групи в автобус екскурсовод стоїть праворуч від входу і перераховує екскурсантів, які входять у салон. Робиться це непомітно. Переконавшись у тому, що зібралися всі учасники екскурсії, він входить в автобус останнім і подає умовний знак водієві про початок руху.

Пересування екскурсантів. Пересування екскурсантів здійснюється тільки групою. Місце екскурсовода – у центрі групи, кілька людей ідуть попереду, більша частина поруч, інші – за екскурсоводом. Важливо, щоб група не розтягувалася: відстань між її головною частиною і тими, хто йде останніми, не повинна перевищувати 5-7 метрів. Темп руху групи залежить від її складу, рельєфу місцевості, небезпечних зон та ін.

Місце екскурсовода. Екскурсовод в автобусі повинен займати таке місце, звідки йому добре видно ті об'єкти, про які ведеться мова на екскурсії, але щоб у полі його зору перебували всі екскурсанти. У той же час екскурсанти повинні його бачити. Як правило, це спеціально відведене переднє сидіння поруч з водієм. Стояти екскурсоводові під час руху автобуса (так само, як і екскурсантам) не дозволяється з метою безпеки. На пішохідній екскурсії екскурсовод повинен розташовуватися напівобернувшись до об'єкта. Проведення показу об'єктів вимагає, щоб вони перебували перед очами екскурсовода, адже він аналізує їх на основі своїх зорових вражень. Це особливо важливо в заміських екскурсіях, коли екскурсовод під час руху автобуса, сидячи на своєму місці спиною до екскурсантів, дивиться в переднє скло автобуса і розповідає про те, що вже бачать або ось-ось побачать екскурсанти.

Дотримання часу, відведеного на екскурсію в цілому і розкриття окремих підтем. Точний час, відведений на розкриття кожної підтеми, вказаний у методичній розробці. Нерідко екскурсія з причин, що не залежать від екскурсовода, значно скорочується за часом. Причиною тому є тривалі збори групи, не вчасно поданий туристам сніданок, запізнення автобуса та ін. У результаті екскурсія починається із запізненням. В екскурсовода залишається один вихід – скорочувати час, відведений на розкриття теми. Робити це треба, зберігаючи все головне в темі екскурсії. Але це не означає що з екскурсії випадає будь-яка підтема або відміняється вихід екскурсантів, просто необхідно скоротити свою розповідь за підтемою або час відведений на вихід.

Техніка проведення розповіді при русі автобуса. Розповідь під час руху в автобусі повинна вестися екскурсоводом лише через мікрофон. Якщо устаткування функціонує погано або мікрофон взагалі відсутній, екскурсоводу вести розповідь під час руху даремно. У цьому випадку матеріали про найближчу ділянку маршруту екскурсовод дає до початку руху, а під час руху

повідомляє тільки назви об'єктів або місцевості. При наявності важливих об'єктів або населених пунктів необхідно зупинити автобус, виключити двигун і тільки після цього давати пояснення.

Відповіді на питання екскурсантів. В екскурсійній практиці склалася певна класифікація питань. Вони підрозділяються на чотири групи:

– питання екскурсовода, на які відповідають екскурсанти;

– питання, поставлені в ході розповіді, на які відповідає екскурсовод;

– риторичні питання, які ставляться для активізації уваги екскурсантів;

– питання, що задаються учасниками екскурсій за темою.

Перші три групи питань пов'язані з методикою проведення екскурсій і тільки четверта група питань має відношення до техніки проведення екскурсій. Головне правило роботи з такими питаннями – не слід переривати розповідь і давати негайну відповідь на них, не потрібно також відповідати на питання по завершенні кожної з підтем. Екскурсоводові слід відповідати на питання не в ході екскурсії, а по її закінченні. Тому, роблячи вступ до теми, екскурсовод повідомляє своїх слухачів про такий порядок відповідей на питання.

Паузи в екскурсії. Екскурсовод не повинен говорити безупинно. Між окремими частинами розповіді, розповіддю і екскурсійною довідкою, логічним переходом і розповіддю про об'єкт і події, з ним зв'язані, повинні бути невеликі перерви. Паузи переслідують наступні завдання:

– перша – сутнісна, коли час перерви використовується людьми для обмірковування того, що вони почули від екскурсовода й побачили своїми очима. Для закріплення фактичного матеріалу в пам'яті, формулювання своїх висновків і запам'ятовування побаченого;

– друга – дати короткочасний відпочинок екскурсантам.

Паузи в заміських екскурсіях поєднуються з відпочинком, що відповідно до існуючого порядку надаються екскурсоводові – 15 хвилин після закінчення кожної години роботи (для екскурсовода година ведення екскурсії дорівнює 45 хвилинам). Цей відпочинок може бути підсумований і використаний екскурсоводом наприкінці екскурсії. В екскурсіях можуть бути також паузи – вільний час, використовуваний для придбання сувенірів, друкованої продукції, угамування спраги, а також для санітарних зупинок у тривалих екскурсіях.

Техніка використання «портфеля екскурсовода». Кожний експонат – фотографія, малюнок, репродукція картини, портрета, креслення, копія документа – має свій порядковий, номер. Це визначає послідовність демонстрації даного експоната екскурсантам. Експонат може бути показаний екскурсоводом з його робочого місця. Передача в руки екскурсантів експоната по рядах для більше докладного ознайомлення не рекомендується і може бути використана для заповнення пауз при транспортних екскурсіях.

Дотримання елементів ритуалу. Елементи ритуалу в екскурсіях присутні при відвідуванні меморіалів, цвинтарів, поховань та ін. при цьому екскурсанти шанують пам'ять загиблих хвилиною мовчання, присутні при зміні

почесної варти, прослуховують жалобні мелодії, покладають квіти. Екскурсовод повинен сам знати правила поведінки на таких об'єктах і повідомити про їх екскурсантів, підкресливши значення дотримання ритуалу при відвідуванні подібних місць. Особливо слід дотримуватися ритуалу при відвідуванні культових об'єктів різних конфесій. При цьому від екскурсантів потрібно не тільки дотримання особливих правил поведінки, але й певної форми одягу (іноді макіяжу для жінок), про що учасники екскурсії повинні бути обов'язково сповіщені заздалегідь.

6.4 Організація діяльності з надання екскурсійних послуг у підприємствах сфери рекреації та туризму

Розглянемо функціональні напрямки роботи з організації надання екскурсійних послуг на туристському підприємстві. Організація надання екскурсійних послуг починається з дослідження ринку екскурсійних послуг (екскурсійний маркетинг). Використання маркетингових механізмів необхідно в екскурсійній діяльності через трудомісткість і наукоємність такого виду послуги, як екскурсія, що спричиняє неможливість нескінченного розширення пакету надаваних тем екскурсій. Сфокусувати свої зусилля, розробити мінімально необхідний пакет екскурсійних програм – одне із завдань маркетингу в туристсько-екскурсійних підприємствах. Під маркетингом розуміється така система внутрішньо фірмового керування, що спрямована на вивчення й облік попиту й вимог ринку для орієнтації виробничої діяльності фірми на випуск конкурентоспроможних видів турпродукту та турпослуг.

Маркетинг як управлінська діяльність турфірми включає:

– вивчення попиту (поточного і перспективного) на конкретний турпродукт і турпослуги на певному ринку (або його сегменті), вимог споживачів до якості, новизни, корисності, рівню ціни, а також вивчення можливих каналів збуту;

– складання, з огляду на ринковий попит, програми маркетингу по турпродукту (або групі турпродуктів), в якій розглядаються можливі витрати виробництва конкретного продукту, враховуються необхідні капіталовкладення, витрати (виробничі, збутові, на рекламу), транспортні витрати та ін.;

– установлення верхньої межі ціни турпродукту та послуг і рентабельності їхнього виробництва;

– розрахунок повних витрат виробництва і рентабельності в цілому по турфірмі;

– визначення конкретного результату господарської діяльності фірми.

На засадах маркетингу ведеться постійний пошук нових цільових ринків, споживачів, видів турпослуг, а також нових галузей екскурсійного обслуговування. Особливості екскурсійного маркетингу полягають в тому, що:

– більш важливим стає не стільки стимулювання попиту на послуги, скільки направлення його в потрібне русло;

– великого значення набуває комплексність розробки диференційованих екскурсійних програм;

– у процесі керування маркетингом варто враховувати не тільки матеріальні аспекти, але й психологію, духовно-емоційний стан, місцеві й регіональні особливості споживача;

– важливим є комунікаційний аспект роботи з екскурсантами як для їхнього утримання, так і для контролю якості обслуговування;

– має місце можливість координації маркетингових зусиль суб'єктів ринку туристсько-екскурсійних послуг.

Практика засвідчує, що в туристично-екскурсійних підприємствах використовується не повний комплекс маркетингу, а лише певні його частини. Для новостворюваного підприємства для початку екскурсійної діяльності слід обмежитися дослідженням ринку екскурсійних послуг певного регіону й розробити на його основі пакет екскурсійних програм. Тому доцільним є розгляд основних складових організаційної діяльності суб'єктів господарювання.

Реклама є найважливішим інструментом роботи фірми в сучасних умовах. Особливо це актуально в умовах конкуренції на туристичному ринку України. Для просування екскурсійних послуг рекомендується використовувати методи особистих рекламних звернень до потенційних клієнтів, посередників та організацій-споживачів екскурсійних послуг і застосовувати традиційні види інформаційної реклами. Комунікаційна діяльність з організації екскурсійного обслуговування складається з:

– роботи із замовниками;

– роботи з постачальниками і посередниками щодо надання екскурсійних послуг;

– документально-правового оформлення взаємовідносин з постачальниками та споживачами.

У роботі із замовниками підприємства при наданні екскурсійних послуг повинні керуватися вимогами чинного законодавства і державних стандартів. Так, чинним туристичним законодавством при наданні екскурсійних послуг суб'єктами туристичної діяльності передбачено такі дії:

– складання договору на екскурсійне обслуговування;

– обов'язкове страхування екскурсантів (медичне та від нещасного випадку).

Екскурсійне обслуговування – безпосереднє проведення екскурсій для груп екскурсантів або для індивідуалів. Якість екскурсійного обслуговування залежить від багатьох складових:

– якісне транспортне обслуговування;

– підготовленість екскурсантів до прослуховування і сприйняття теми екскурсії;

– якісно підготовлена методична розробка екскурсії;
– професійна майстерність екскурсовода;
– дотримання правил техніки проведення екскурсії;
– диференційований підхід до обслуговування різних груп екскурсантів.

При належній організації екскурсійної роботи підготовка до неї повинна відбуватися заздалегідь. Екскурсовод попереджається про склад екскурсантів, а екскурсант повинен знати маршрут і тему екскурсії. Важливо, щоб замовлення екскурсійної послуги було відділено від проведення екскурсії одним-двома днями. Це є істотним у тому сенсі, що за цей проміжок часу відбудеться певна психологічна установка екскурсанта. Він встигне вдуматися і підготуватися до екскурсії, замовити додаткові послуги.

Розглянемо основні завдання **менеджменту екскурсійної діяльності.** Сучасний менеджмент розглядається як комплекс інструментів та наукових методів керування в умовах ринкової економіки, що обумовлює:

– орієнтацію турфірми на попит і потреби ринку, на запити конкретних споживачів і організацію виробництва тих видів турпослуг, що користуються попитом і можуть принести прибуток;
– постійне прагнення до підвищення ефективності виробництва, тобто одержання високих результатів з меншими витратами;
– господарську самостійність, що забезпечує свободу прийняття рішень тим, хто відповідає за кінцеві результати діяльності фірми;
– постійне коректування цілей і програм залежно від стану ринку;
– кінцевий результат діяльності турфірми, що виявляється на ринку в процесі обміну (продукт – гроші);
– необхідність використання сучасної інформаційної бази, комп'ютерної техніки для різноманітних розрахунків при прийнятті оптимальних рішень.

Сучасний екскурсійний менеджмент – це основа успішної роботи в умовах підвищення вимог щодо якісного обслуговування споживачів екскурсійних послуг. Перед менеджментом постають цілі з досягнення певних завдань.

Цілі організації є відбиттям місця та ролі її в суспільній системі й визначаються запитами туристів, клієнтів. Завдання екскурсійної діяльності – це запропонована робота, серія робіт або частина роботи, що повинна бути виконана встановленим способом у заздалегідь встановлений термін.

Для вирішення завдань в організаціях застосовується управління господарською діяльністю, яке здійснюється через діяльність менеджерів – фахівців, які професійно займаються управлінською діяльністю в конкретній області. Прийнято вважати, що в процесі керування виконуються п'ять основних функцій:

– планування;
– організація;

- координація;
- мотивація і
- контроль.

Планування – це процес прийняття рішень. За допомогою планування і контролю поточних і перспективних планів, установлення і зміни стандартів екскурсійна фірма пристосовує свої ресурси до постійної зміни внутрішніх і зовнішніх умов і тим самим бореться з невизначеністю майбутнього. При плануванні діяльності турфірма може включати наступні види робіт:

- участь у визначенні цілей розвитку туризму в регіоні;
- проведення аналізу конкурентоспроможності міста і регіону як туристсько-екскурсійного центра (наявність ринку, прямих і непрямих конкурентів, попиту, постачальників та ін.);
- розробку стратегії конкурентоспроможності надання послуг;
- використання в туроператорській діяльності інноваційних технологій;
- аналіз стану історико-архітектурних пам'яток та інших ресурсів регіону;
- орієнтацію екскурсійних послуг на певні сегменти ринку і його сучасних вимог, розширення асортиментів додаткових послуг і т. і.

Організаційна функція керування забезпечує регулювання технічної, економічної, соціально-психологічної та правової сторін діяльності екскурсійної фірми. Вона конкретизує і упорядковує роботу менеджера і виконавців.

Керування виробничими відносинами повинне цілеспрямовано проводитися через організаторську діяльність, тобто через розподіл і об'єднання завдань і компетенцій. З економічної точки зору організаційна діяльність веде до підвищення ефективності роботи фірми; з погляду керування персоналом вона передає зміст роботи та розподіляє її по виконавцях. Таким чином, функції планування і організації тісно зв'язані між собою.

Структура туристично-екскурсійної фірми залежить від цілей і завдань, що стоять перед нею, і визначається просторовим розміщенням видів діяльності, які розташовані на одній території та поєднуються в єдине ціле, ***підпорядковане загальному керівництву***. Крім цього структура може формуватися випуском певного турпродукту та турпослуг, орієнтованістю на конкретного споживача, використанням тих чи інших технологій тощо.

Контроль – одна з основних функцій менеджменту. Безперервність господарської діяльності фірми вимагає, щоб контроль, як і планування, був не одиничним актом, а безперервним процесом. Циклічність виробництва туристичних послуг припускає і циклічність контролю:

- установлення стандартів діяльності туристично-екскурсійної фірми;
- вимір і аналіз результатів діяльності, досягнутих на певний термін, інформація про які отримана на основі контролю;

– коректування господарських, технологічних та інших процесів відповідно до висновків і ухвалених рішень.

В основі успіху роботи будь-якого туристичного підприємства знаходиться належна організація управління, або менеджмент. Залежно від характеру операцій і спеціалізації екскурсійної фірми (або екскурсійного відділу в туристсько-екскурсійній фірмі) її управлінська структура має відповідні форми.

На ринку екскурсійних послуг функціонують чотири види суб'єктів господарювання:

– підприємства які виробляють власні послуги (туристично-екскурсійні підприємства);

– посередницькі туристичні агенції (при організації турів за агентськими угодами з туроператорами, фірмами-партнерами, реалізація турпослуг);

– постачальники (музеї, заклади харчування, транспортні господарства тощо);

– суб'єкти туристичного супроводження.

На ринку послуг туристсько-екскурсійних організацій у чистому вигляді, тобто які виконують якусь одну з перерахованих вище функцій, майже не існує. Багато організацій сполучають дві або три функціональні ролі з організації обслуговування туристів та екскурсантів. Наприклад, екскурсійна фірма не тільки створює власний продукт, але й при комплектуванні екскурсійних програм виконує посередницькі функції стосовно постачальників послуг (транспорт, харчування і т. і.) або стосовно приймаючої фірми чи музею, а також сама займається реалізацією екскурсійних турів інших туроператорів або окремих послуг.

Організована екскурсійна діяльність повинна здійснюватися кваліфікованими працівниками, які володіють знаннями щодо технології формування екскурсійних послуг і обслуговування екскурсантів і мають навики та досвід туристичного супроводу. Під організованою екскурсійною діяльністю розуміється пропозиція стандартизованої екскурсійної програми або окремих екскурсій як різновиду туристичних послуг.

Екскурсійні фірми комбінують послуги безпосередніх виробників (музеїв, транспортних, видовищних і інших організацій) за своїм розсудом і за бажанням споживачів, а також самі створюють і надають туристично-екскурсійні послуги (наприклад, екскурсії, транспортування, харчування), тобто є, по суті, виробниками екскурсійних послуг. Екскурсійна фірма планує та створює маршрут, програму і пакет послуг щодо міських і заміських екскурсій та групових турів для екскурсантів на замовлення туроператорів, можливо для індивідуальних туристів. Продукція туроператорів, а також послуги окремо взятих виробників екскурсійних послуг (наприклад, музеїв, заповідників тощо) знаходять збут через турагентів або турагентські відділи підприємств гостинності (відділи реалізації турпослуг, агентських продажів).

Екскурсійна фірма звичайно також може бути одночасно турагентом, залучаючи до діяльності з реалізації турпослуг екскурсоводів, керівників туристсько-екскурсійних груп і доручаючи їм роль фахівця туристичного супроводження на маршруті, а також виступати як реалізатор супутніх послуг, розроблених іншими туроператорами, екскурсійними установами. Зауважимо, що при цьому відповідно до діючого законодавства України дані суб'єкти підприємництва не повинні одержувати ліцензії на туроператорську діяльність. Таким чином, для надання послуг з екскурсійного обслуговування засновнику досить буде реєстрації як суб'єкта підприємницької діяльності – юридичної чи фізичної особи та фахової підготовки співробітників відповідно до вимог законодавства. Крім того, екскурсійні фірми, прагнучи розширити коло своїх комерційних операцій з метою збільшення товарообігу та прибутку, займаються і наданням додаткових або супутніх послуг: продажем квитків на культурно-видовищні заходи, путівників, карт, сувенірної продукції, надають консультаційні й транспортні послуги та ін. Таким чином, діяльність екскурсійних підприємств може бути представлена наступними видами послуг:

- екскурсійні послуги та надання супутніх турпослуг:
  - розробка та проведення екскурсій (до 1 доби);
  - розробка екскурсійних програм на замовлення тур операторів щодо проведення уїк-енд турів від 1 до 3 діб;
- екскурсійні послуги щодо проведення турагентської діяльності:
  - реалізація власних екскурсійних та туристичних послуг;
  - реалізація екскурсійних послуг інших туроператорів, музейних установ, екскурсоводів-підприємців, національних природних парків тощо;
- надання характерних туристичних та супутніх послуг за договором екскурсійного обслуговування певним замовникам, закладам освіти, готелям та підприємствам санаторно-курортної сфери та іншим установами.

Контрольні питання і завдання

1. Розкрити сутність поняття «техніка ведення екскурсій».
2. Наведіть головні правила пересування екскурсійної групи за маршрутом.
3. Охарактеризуйте три основні етапи в підготовці екскурсії.
4. У чому полягає сутність вступу, основної частини та висновку по екскурсії?
5. Які існують види екскурсійних об'єктів?
6. В чому полягає суть вибору головної мети екскурсії?
7. Які об'єкти можуть виступати екскурсійними об'єктами під час розробки та проведення нової екскурсії?
8. Назвіть головні складові «Картки паспорту об'єктів».
9. В чому полягає суть та значення об'їзду (обходу) маршруту екскурсії?
10. Назвіть складові «портфелю екскурсовода».

РОЗДІЛ 7.
ОСОБИСТІСТЬ І ПРОФЕСІЙНА МАЙСТЕРНІСТЬ ЕКСКУРСОВОДА

7.1 Виникнення професії «екскурсовод»: вітчизняний та зарубіжний досвід

Екскурсовод це не лише цікава, але й дуже трудомістка, складна професія, що вимагає певних навичок і професійних здібностей. Для проведення правильної екскурсії потрібен цілий перелік умов і правил, для досягнення справжнього фурору в екскурсантів.

Будь-яка професія є певним видом трудової діяльності, що вимагає від людини відповідних знань і трудових навичок. Здобуваються такі знання і навички шляхом здобуття загальної або фахової освіти та під час повсякденної практичної діяльності працівників екскурсійної сфери. Надання екскурсійних послуг на високому рівні вимагає чіткої організації роботи екскурсовод, розумінням їм своєї ролі в контексті загального суспільного значення екскурсійної роботи, як одного з певних напрямків навчально-виховного процесу. До екскурсовода, до його кваліфікаційних і людських якостей висуваються наступні ***вимоги***:

- до професійної підготовки;
- до психологічної підготовки;
- до формування власного характеру.

Екскурсовод повинен мати бажання працювати з людьми, постійно поповнювати та удосконалити власні знання, вивчати запити та інтереси аудиторії, проявляти високу культуру, любити свою справу. Адже екскурсовод завжди є центральною фігурою екскурсії. А детальне знання матеріалу екскурсії, маршрутів і тематики різноманітних асортиментів екскурсійного продукту, методики і техніки проведення екскурсій та обслуговування екскурсантів є основою професійної підготовки екскурсовода. Екскурсовод повинен:

- проводити екскурсії на високому якісному рівні, відповідно до тексту екскурсії до технологічної картки;
- готувати тексти, технологічні карти та інші матеріали;
- регулярно оновлювати дані та вчасно вносити зміни до текстів екскурсій;
- розробляти та постійно освоювати теми і маршрути екскурсій;
- постійно підвищувати свій науковий, культурний рівень та професійну майстерність;
- приймати участь у роботі методичних підрозділів і творчих груп;
- прослуховувати інших екскурсоводів на маршруті, рецензувати тексти інших екскурсій;
- приймати участь у підготовці нових екскурсоводів, спілкуванні та поширенні досвіду екскурсійної роботи;

– пропагувати екскурсії;

– дотримуватися маршруту екскурсії, забезпечувати безпеку екскурсантів;

– дотримуватися норм оформлення документів на екскурсійне обслуговування;

– удосконалити особистий імідж і сприяти формуванню позитивного іміджу підприємства, на якому він працює.

Ще до кінця 1960-х років робота екскурсовода не була професійною та вона являла собою вид аматорських занять для груп ентузіастів. Функції екскурсовода виконували фахівці різних галузей знань (педагоги, наукові співробітники музеїв, інститутів і ін.), які працювали без відриву від своєї основної діяльності. Лише в декількох екскурсійних бюро та в окремих музеях були створені штатні посади екскурсоводи. Проте, вже в той час така діяльність починала набувати рис професійності.

Поява нової професії була зумовлена відповідною законодавчою ініціативою влади в 1969 р., спрямованою на створення умов для розвитку туризму та екскурсійної справи в країні. Поступова зміна функцій екскурсій, перетворення їх з форми відпочинку на організовану форму культурно-виховної роботи в трудових колективах, за місцем проживання трудящих і з туристами, перетворення цієї форми на велику галузь обслуговування населення сприяло підвищенню ролі екскурсоводів і подальшому становленню нової спеціальності. Екскурсовод, який у 1940 р. був визначений як керівник екскурсії, а в музеях, як співробітник, що демонструє екскурсантам виставлені для огляду предмети та надає необхідні пояснення, у 1970-х рр. перетворився на одного з тих, кому було довірено нести людям знання, а екскурсовод починає сприйматися як педагог і вихователь. Екскурсоводами стають працівники бюро подорожей і екскурсій, державних і відомчих музеїв, постійних виставок, художніх галерей, організацій «Супутника», «Інтуриста», Міністерства освіти, які регулярно проводять екскурсії з показом пам'ятників, примітних місць та експозицій музеїв. Звання «екскурсовод» починає присвоюватися працівникам тих організацій, які мали відповідний підрозділ, а його працівники пройшли відповідну підготовку на спеціальних курсах або самостійно виконали всі вимоги, пропоновані до осіб, які закінчили курси підготовки екскурсоводів. Нормативні вимоги до екскурсовода визначалися «Посадовою інструкцією екскурсовода туристсько-екскурсійної організації», затвердженою в 1977 р. У результаті на початку 1990-х років в екскурсійних установах вже працювало або співробітничало на правах сумісників більше 70 тисяч екскурсоводів. Екскурсовод став центральною фігурою всієї екскурсійної справи.

Сам процес становлення професії екскурсовода складний і багатогранний, а в ньому виокремлюються певні етапи. Професія екскурсовода пред'являє низку вимог до тих, хто обрав її для себе. Серед них:

– схильність до участі в культурно-виховній роботі;

– розуміння значення екскурсії та власної ролі в процесі виховання;
– усвідомлення свого обов’язку;
– наявність належної якості дикції, певних знань з однієї, а краще, декількох екскурсійних тем;
– непримиренність до безкультур'я;
– безперервне поповнення та удосконалювання власних знань;
– відчуття нового;
– ініціатива і творчий пошук у роботі;
– глибоке вивчення інтересів і запитів екскурсантів;
– диференційований підхід до обслуговування різних груп населення;
– вихованість, висока культура в роботі та поведінці, ввічливість, тактовність у спілкуванні з екскурсантами;
– володіння методикою проведення екскурсій;
– любов до своєї професії.

Кожний екскурсовод повинен мати не лише знання, що стосуються його спеціальності, але й знання основ педагогіки і психології. Дуже важливо також, щоб екскурсовод вмів аналізувати свою роботу, надавати об'єктивну оцінку проведеної екскурсії, виявляв принциповість і вимогливість до себе.

Практичні знання і вміння є основою для участі екскурсовода в методичній роботі, дозволяють керувати методичною секцією, методичним кабінетом, проводити заняття на курсах підготовки та підвищення кваліфікації екскурсоводів, керівників туристських груп, туристичних агентств, надавати допомогу починаючим екскурсоводам. Володіння практичними знаннями та вміннями є надійною основою майстерності екскурсовода.

Професія екскурсовода є престижною, що пов'язано з привабливістю та оригінальністю цього виду трудової діяльності, його унікальністю та інтелектуальним характером. Соціальний престиж цієї професії ґрунтується на високій оцінці важливості діяльності екскурсовода, визнанні його ролі в духовному розвитку окремої особистості та суспільства в цілому. Молодь, яка ставить собі за мету опанувати цю професією, відзначає можливість спілкуватися з іншими людьми, бути об'єктом уваги зацікавленої аудиторії, викликати позитивні емоції в екскурсантів.

Серед працівників, які приходять до екскурсійної організації після завершення навчання або самостійної підготовки, можна виокремити декілька груп. Частина таких працівників проводить екскурсії лише з однієї-двох тем, які були відпрацьовані ними під час навчання, і при цьому вони не прагнуть розширювати тематичний спектр екскурсій. Друга група екскурсоводів робить лише перші до своєї головної теми, а обравши її, вони віддають всі свої сили на вдосконалення цієї теми та підвищення власної професійної майстерності. До третьої ж група екскурсоводів належать ті з них, хто з готовністю береться за будь-яку тему і вже через 5-6 років мають на своєму рахунку десятки подібних за змістом екскурсійних тем.

Екскурсовод повинен бути компетентним фахівцем, що впевнено орієнтуються в тих галузях знань, які закладають основи проведення екскурсій і творчо ставитися до своєї роботи. Основою професійної діяльності екскурсовода є необхідні знання та уміння, навички, любов до своєї професії. Екскурсоводом можуть працювати особи, які мають:

– базову вищу освіту, повну вищу освіту;

– посвідчення або диплом про спеціальну екскурсійну підготовку (навчальний заклад, курси підвищення або перепідготовки спеціалізованій кваліфікації) і одержали дозвіл у встановленому порядку.

При цьому, для осіб, які мають науковий ступінь і вчене знання, вимоги наявності посвідчення або диплома про фахову освіту не є обов'язковими. Знання іноземних мов для екскурсовода також не є обов'язковим. Натомість, екскурсоводи, які надають екскурсійні послуги, повинні мати:

– високий рівень знань у різних галузях з акцентом на історію, географію, мистецтво та архітектуру, економіку, політику, релігію і т. і., постійно при цьому вдосконалювати свої знання і професійні навички;

– знання спеціальної термінології, яка відповідає екскурсійній тематиці;

– навички та уміння встановити дружню атмосферу в екскурсійній групі;

– список екскурсійних тем і шляхової інформації про видатні місця або місцевість на маршруті проходження групи до місця призначення, підтверджених контрольними текстами і методичними розробками, технологічними картами, рецензуванням на прослуховування на маршруті і т. і. (наявність списку документації відповідно до вимог стандартизованих норм і Правил в галузі туризму), характеристики з місця екскурсійної роботи;

– відповідність критеріям оцінки розповіді екскурсовода, чіткість висловлення, зацікавленість, емоційність, доступність викладеного тексту екскурсії, техніка і культура мови.

Фахівці туристичного супроводу для одержання дозволу повинні подати акредитаційній комісії:

– заявку встановленого зразка;

– фотографії та документи, засвідчені у встановленому порядку;

– паспортні дані;

– копію довідки про присвоєння ідентифікаційного номеру;

– копію диплома про утворення (повне вище, базове вище утворення);

– копію документа про закінчення спеціальних спеціалізованих закладів;

– копію посвідчення екскурсовода/гіда-перекладача або іншого фахівця туристичного супроводу у випадку його наявності;

– копію документа про перепідготовку або підвищення кваліфікації;

– копію трудової книжки;

– копію документа про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності (якщо екскурсовод/гід-перекладач самостійно надає екскурсійні послуги або іншого фахівця туристичного супроводу як суб'єкта підприємницької діяльності).

7.2 Особистість екскурсовода та її роль у здійсненні ним професійної діяльності

Людина, як гармонічно розвинена особистість, поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту та фізичну досконаліть. Кожна особистість має власні особливості. Таких особливостей три:

– стійкість властивостей особистості;
– єдність особистості як єдність певних властивостей і якостей;
– активність особистості, що знаходить прояв у багатобічній діяльності.

Моральні вимоги до особистості – дотримання загальних принципів і норм поводження, проходження певним ідеалам. Основними ***рисами*** особистості є:

– розумність – здатність робити розумні, осмислені дії;
– відповідальність – розуміння результатів своїх учинків;
– особисте достоїнство – поводження, пов'язане з охороною своїх прав;
– індивідуальність – неповторність, особливість особистості;
– сукупність рис, що відрізняють даної людини від інших.

Велике значення має також ***активна життєва позиція*** – спосіб участі людини в діяльності суспільства. Життєва позиція людини знаходить прояв у його ставленні до суспільства, праці, державної та приватної власності, іншим людям і до самого себе. При оцінці ступеня активності життєвої позиції людини розглядають не одиничні факти, а сукупність всіх можливих видів активності:

– суспільної;
– трудовий;
– моральної;
– ідейно-пізнавальної.

Дослідження соціологів і повсякденна практика засвідчують, що існують різні рівні активності життєвої позиції людей:

– високий;
– середній;
– низький.

Рівень активної позиції є залежним від формування поглядів особистості, виховання світогляду та переконаності, вироблення професійних умінь. Рівень активності життєвої позиції залежить від якості конкретної особистості, її прагнень і бажань, уміння проводити ту або іншу роботу. Виховний процес

завжди спрямований на становлення внутрішнього миру особистості, формування якостей, які лежать в основі активності життєвої позиції:

- відданість своєму боргу;
- висока відповідальність за доручену справу;
- колективізм;
- єдність слова і справи.

Екскурсовод, внаслідок особливостей власної професії поставлений в умови, що сприяють прояву активної життєвої позиції. Його завдання – найбільш повно використовувати ці умови у своїй повсякденній діяльності. У діяльності екскурсовода мають місце всі три рівні життєвої позиції. *Високий рівень* життєвої позиції характеризується соціальною активністю, творчою діяльністю, гарною роботою, почуттям моральної відповідальності. *Середній або низький рівень* активності життєвої позиції працівника не дозволяє йому якісно вести екскурсійну роботу. От як характеризуються ці рівні: життєва позиція середнього рівня активності носить однобічний характер, не виходить за межі нормативних завдань – «від» і «до». Життєва позиція характеризується низьким рівнем активності, пасивністю, недосвідченістю особистості, недоліком знань, навичок, умінь.

Крім трьох рівнів активності життєвої позиції особистості, існують пасивна і негативна життєва позиція.

Пасивна життєва позиція формується на основі життєвих невдач і зривів у роботі, моральній нестійкості. *Негативна* життєва позиція характеризується активністю в інтересах не колективу, а особистості, кар'єризмом, необ'єктивною критикою, порушенням трудової та виробничої дисципліни, аморальною поведінкою.

Помітну роль у формуванні особистості екскурсовода відіграють ***задатки***. Задатки – це уроджені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку. Задатки становлять природну основу розвитку здатностей людини. Постійний розвиток задатків є однієї з важливих основ удосконалювання професійної майстерності екскурсовода. Задатки будь-якої людини – пам'ять, спостережливість, уява, кмітливість при їх розвитку можуть стати основою неабиякий здібностей.

Характерним є те, що на основі однакових задатків залежно від виду обраної діяльності можуть розвиватися різні ***здібності*** – учителя, лектора, екскурсовода. Варто мати на увазі, що в того самого людини можуть бути розвинені здатності, які характерні для декількох подібних професій. Наприклад, кожний екскурсовод повинен мати здібності методиста. Не виключений і зворотній випадок, адже більшість методистів екскурсійних установ є гарними екскурсоводами.

В екскурсовода під впливом практичної діяльності формуються спеціальні здібності. Здібності визначаються як індивідуальні особливості особистості, що є суб'єктивними умовами успішного здійснення певного роду діяльності. Вони виявляються у швидкості, глибині та міцності оволодіння

способами і прийомами якої-небудь діяльності. Здібності людини поділяються на дві групи загальні і спеціальні.

Загальні здібності, необхідні для оволодіння всіма видами діяльності (розумова активність, працьовитість, спостережливість, наполегливість, швидкість орієнтації, зосереджена увага). *Спеціальні* ж *здібності* є основою для оволодіння навичками і вміннями конкретної професії, забезпечують досягнення високих результатів у якій-небудь певній галузі діяльності. Це музичні, літературні, художні, математичні, технічні та інші особливості. Усе, що позитивно характеризує екскурсовода (знання, вміння, навички), перш за все ґрунтується на його здібностях виконувати доручену йому роботу. Про що б не йшлося – про розробку нової теми, підготовці реферату, читанні лекції на курсах, прослуховуванні екскурсії на маршруті, підборі методичних прийомів – методист і керівник методичної секції виходять з того, чи зуміє цей екскурсовод якісно виконати цю роботу, тобто беруть до уваги наявність у нього певних здібностей, які для цього необхідні.

Важлива ділянка роботи екскурсовода – підготовка і проведення чергової екскурсії. Підготовка екскурсії складається з трьох частин:

- повторення індивідуального тексту;
- пригадування вимог методичної розробки та
- відновлення в пам'яті маршруту.

Підготовка завершується самоперевіркою, під час якої екскурсовод задає собі кілька контрольних питань: з чого почати розповідь біля пам'ятника? Як, наприклад, буде звучати логічний перехід від підтеми «Театральне життя міста» до підтеми «Спортом займаються всі»? Як найкращим чином використовувати зорову реконструкцію при розкритті підтеми «Місто в дні фашистської окупації»? Незалежно від того, наскільки екскурсовод засвоїв тему, він до неї готується кожного разу. Успіх підготовки залежить від здібностей екскурсовода, тобто індивідуальних особливостей особистості – швидкості і організованості під час виконання всіх необхідних операцій.

До поняття «підготовка» входить і психологічна підготовка – зміцнення впевненості у своїх силах, у тому, що чергова екскурсія буде проведена на достатньо високому рівні, що екскурсанти залишаться задоволеними побаченим і почутим. Для екскурсовода так само, як і для педагога, характерні чотири види здібностей:

- конструктивні;
- організаторські;
- комунікативні;
- аналітичні.

Конструктивні здібності знаходять своє вираження в умінні відібрати і правильно оформити екскурсійний матеріал, зрозуміло і переконливо піднести його, а в разі необхідності перебудувати план проведення екскурсії, схему використання методичного прийому. Даний вид здібностей служить основою розумової діяльності екскурсовода.

Організаторські здібності виражаються в умінні здійснювати керівництво екскурсійною групою, спрямовувати увагу екскурсантів на необхідні об'єкти, а також в умінні забезпечити виконання програми туристів і екскурсантів, які прибули з іншого міста.

Комунікативні здібності виражаються в умінні встановити ділові відносини з групою, зберегти їх на весь період спілкування з екскурсантами, правильно побудувати стосунки з водієм автобуса на маршруті, працівниками музею, виставки, які відвідують екскурсанти, з методистами бюро, керівником методичної секції, іншими екскурсоводами, керівниками туристських груп, організаторами подорожей та екскурсій.

Аналітичні здібності служать підставою для самокритичного аналізу своєї роботи, об'єктивної оцінки якості проведеної екскурсії, ефективності використання методичних прийомів. Не всі екскурсоводи в рівній мірі володіють названими здібностями.

Важливу роль у розвитку здібностей екскурсовода відіграють навчання на курсах, робота в методичних секціях, самостійні заняття навколо об'єктів, глибоке засвоєння методики і техніки проведення екскурсій.

Невід'ємним якістю екскурсовода як особистості є ***переконаність***. При проведенні екскурсії, викладенні теми екскурсовод повинен проявляти тенденційність: чітко та направлено формулювати думки, правильно, з позиції науки розкривати події та явища, виявляти наполегливість при їх тлумаченні.

Тенденційність екскурсовода – це чітка спрямованість у його поглядах і діях, прагнення довести свою точку зору до екскурсантів і не тільки довести, але і переконати їх в її правильності. Він допомагає екскурсантам побачити те, що бачить сам, наполегливо спрямовує їх увагу на ті сторони подій і явищ, які повинні бути відображені в їх свідомості. Важливу роль у цьому відіграє переконаність екскурсовода. Вона заснована на його знаннях, ідейності та активності життєвої позиції. Його переконання – це тверда віра в істинність повідомляються знань, впевненість у правильності їх тлумачення і вірності обраного ним шляху прямування до мети.

Характер проведеної екскурсії, її особливості залежать від ***темпераменту*** екскурсовода, який проявляється в його поведінці та характеризується більшою або меншою силою почуттів, тривалістю переживань, стійкістю або швидкою зміною емоцій. Залежно від типу темпераменту людини (сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік) його поведінка характеризується певною глибиною емоцій: запалом, запальністю, спокоєм, різної реакцією на подразники. Прояв темпераменту є результатом загальної культури людини, поведінка якої може і повинна бути підпорядкована його волі і залежить від уміння управляти своїми емоціями. Це важливо у взаєминах з екскурсантами при проведенні екскурсії. Емоції, що виникають у нього під впливом зовнішніх і внутрішніх подразників, його поганий настрій (надмірно піднесений або пригнічений), не повинні впливати на хід екскурсії. Уміння взяти себе в руки, забезпечити потрібний тонус в групі є важливою складовою частиною професійної майстерності екскурсовода.

Важливе місце у навчально-виховній роботі методичних секцій, курсів підвищення кваліфікації, у самостійній роботі екскурсовода повинні зайняти формування необхідних якостей, подолання тих рис характеру, які заважають правильно організувати роботу з екскурсантами. Роботу щодо вдосконалення професійної майстерності екскурсоводів слід будувати з урахуванням особливостей того чи іншого темпераменту. Для екскурсовода-сангвініка, наприклад, характерний швидкий темп мови, часта зміна настрою, швидка реакція на дії екскурсантів. Холерик за відсутності належного контролю неврівноважений, запальний, уразливий, квапливий в оповіданні. Флегматик, навпаки, повільний, мало товариський, має одноманітними жестами та мімікою. Меланхолік характеризується замкнутістю, недостатньою активністю, млявістю рухів.

Кожному екскурсоводу необхідно мати чітке уявлення про типи темпераменту, його проявах, про сутність і характер емоцій, джерело їх народження, ролі їх у формуванні переконаності у екскурсантів. Розуміння цього дозволяє йому викликати у своїх слухачів емоції, що впливають на ефективність сприйняття екскурсійного матеріалу. Подібно до того, як драматург і режисер піклуються про те, щоб глядач весь час залишався захопленим подіями, що розвиваються, так і організатор екскурсії повинен завжди піклуватися про те, щоб у екскурсантів протягом всієї екскурсії зберігалися інтерес і емоційний підйом.

Емоції та почуття екскурсовода повинні носити об'єктивний характер. Екскурсовод домагається, щоб емоції екскурсантів набули характеру співпереживання, особистої причетності до подій, які показуються і характеризуються в процесі розкриття теми. Найбільш високий рівень сприйняття екскурсійного матеріалу досягається в тих випадках, коли співпереживання стає чимось спільним в емоціях екскурсантів. Нерідко екскурсовод зустрічається з тим, що в групі, неоднорідною за своїм складом, не в усіх учасників екскурсії буде однакова реакція на одне й те саме повідомлення. Так відбувається тому, що емоції, які виникають, залежать від індивідуальних особливостей людей, типу темпераменту, їх настрою, інтересу до теми, мотивів, які спонукали їх прийняти участь в екскурсії.

У залежності від конкретної теми екскурсоводу необхідно враховувати рівень загальноосвітньої підготовки людей та їх естетичну розвиненість. Появі емоцій у екскурсантів зашкоджують зайве пояснення матеріалу і спроби спростити його. Полегшуючи розумову діяльність своїх слухачів, екскурсовод втрачає контакт з ними і тим самим губить тему. Спрощений матеріал, хибні приклади, відсутність новизни у знаннях, що повідомляються, жодних емоцій не викликають навіть у тих випадках, коли екскурсовод намагається своїми особистими емоціями врятувати справу.

Рівень якості проведення екскурсії, ефективність сприйняття матеріалу екскурсантами залежать від ***психічного стану*** особистості, що виявляється в підвищенні або зниженні активності (увага, емоції, воля) і перебувають у прямій залежності від конкретних умов життя і праці, мікроклімату в колективі,

стану здоров'я, атмосферних процесів (погоди, тиску та ін.). Розрізняють декілька видів психічного стану особистості – загальний психічний стан, емоційний стан (настрій), інтелектуальне творчий стан, вольове стан (готовність до активних дій). Для успіху екскурсії важливо забезпечити необхідне психічний стан особистості екскурсовода. При зверненні екскурсовода до аудиторії неприпустимими є стани млявості, невпевненості, а також підвищеної збудливості, дратівливості, напруженості в голосі, міміці, жестах. Тон розповіді повинен бути бадьорим, переконливим і захопливим.

Сприйняття матеріалу на екскурсії засноване на поєднанні трьох видів психічних процесів: пізнавальних (відчуття, уявлення, мислення, уява); емоційних (переживання); вольових (зусилля для збереження уваги, роботи пам'яті та ін.) Ці психічні процеси тісно пов'язані між собою і визначаються властивостями особистості, її психічним станом, а також зовнішніми впливами, яким вона піддається в даний момент. Властивості особистості є головним регулятором психічної діяльності людини. Ці властивості особистості і психічні процеси групуються за однаковими ознаками:

- інтелектуальні (спостережливість, гнучкість розуму);
- емоційні (чуйність, ніжність, пристрасність, ефективність);
- вольові (наполегливість, рішучість, самовладання).

Усі ці властивості певним чином поєднуються і на їх основі формується характер людини. Екскурсовод не може бути поблажливим до самого себе, свою роботу, взаєминам з людьми, своєму і їх поведінці. Він не повинен вибачати собі погано проведену екскурсії, будь-яких відступів від вимог методики. Екскурсовод постійно контролює себе, свої дії. Наприклад, під час проведення екскурсії він задає собі питання: «Чи так я це роблю? Чи добре показую об'єкт? Чи достатньо переконливо розповідаю про нього»? Закінчивши екскурсію і розлучившись з групою, він підспудно запитує себе: «Чи вийшло? Чи всі вимоги до екскурсії були дотримані»?

На курсах підготовки та підвищення кваліфікації, в методичних секціях та повсякденній роботі з екскурсоводами необхідно прищеплювати їм навички ***самоконтролю***, тобто вміння організувати самостійне регулювання своєї поведінки, його мотивів і спонукань. Самоконтроль, будучи внутрішньою стороною діяльності особистості, об'єднує такі щаблі в її діях, як самоаналіз, самокритика і самообмеження в поведінці. Рівень самоконтролю, сталість і результативність його дії залежать від розвитку таких якостей особистості, як світогляд, ідейна переконаність, свідомість, культура. Самооцінка екскурсоводом досягнутих результатів є зіставлення своєї діяльності та самого трудового процесу з певними нормами, які встановлені інструкціями, положеннями, методичними розробками та іншими директивними документами. В основу самооцінки екскурсоводом своєї діяльності має бути покладено порівняння досягнутих ним результатів з результатами інших досвідчених працівників. При цьому важливо уникати завищеної оцінки результатів своєї діяльності, оскільки така оцінка призводить до чванства, нетерпимого ставлення до критики власних недоліків. У кожного екскурсовода

необхідно зміцнити почуття зацікавленості у виявленні своїх недоліків у процесі підготовки та проведення екскурсій і заходів, включених в індивідуальний план. Він повинен не тільки бачити наявні недоліки і помилки у своїй повсякденній роботі, а й виявляти і усувати їх причини, сприяти тим самим вдосконаленню свого індивідуальної майстерності.

Формування особистості екскурсовода відбувається протягом становлення професії екскурсовода. Процес становлення особистості починається задовго до прибуття екскурсовода на роботу в туристську фірму, музей, на виставку. Формування всебічно і гармонічно розвинутої особистості відбувається протягом всього життя людини: під час навчання в загальноосвітній школі, технікумі або вузі, у колективі, де відбувається його трудова і громадська активність, у побуті, на курсах підготовки екскурсоводів, під час взаємин з екскурсантами.

Обов'язковою якістю особистості є ***оптимізм***, життєрадісність, бадьорість, бажання і вміння бачити у навколишньому середовищі гарні, світлі сторони. Оптимізм екскурсовода знаходить прояв у доброзичливості, привітності, добрій посмішці, увазі до людей, умінні створити потрібний мікроклімат у колективі екскурсантів, внести своєю присутністю дух святковості в аудиторію, виправити поганий настрій слухачів. Цьому в значній мірі сприяють звучання розповіді (тон голосу екскурсовода), його переконаність у корисності знань, про які він повідомляє, володіння почуттям гумору, віра в успіх проведеної екскурсії.

Кожна людина має свої ***індивідуальні особливості***, що відрізняють її від інших людей (мова, стиль викладу матеріалу, жести, міміка). Слухаючи розповідь екскурсовода на маршруті, можна відчути, як він по-своєму розкриває окремі деталі, приклади, використовує інші приказки, вносить певну специфіку у використання жестів і посмішки. Можуть бути й інші відмінності. Один екскурсовод любить посилатися на мемуари, інший – читає на екскурсії вірші, третій – залучає документи, а четвертий – уміло використовує паузи. В екскурсоводів, що мають великий стаж роботи, виробляється власна індивідуальна манера проведення екскурсій. Вона полягає в тому, що кожний з них має свої улюблені прийоми, якими володіє досконало та із задоволенням використовує їх як окремо, так і в поєднанні з іншими прийомами.

Індивідуальність екскурсовода характеризується номенклатурою методичних прийомів, якими він володіє. Ця номенклатура в усіх різна. Одні використовують на практиці всі або майже всі відомі прийоми, другі обмежуються двома-трьома найбільш популярними прийомами, а треті – починаючі, а також екскурсоводи, що погано володіють професійною майстерністю, в екскурсіях прийомів не використовують, що значно знижує якість проведених екскурсій.

Питання ***авторитету екскурсовода*** має пряме відношення до проблеми особистості. Авторитет екскурсовода заснований на його знаннях, уміннях, навичках, моральних достоїнствах, практичному досвіді. Такий авторитет являє собою сукупність декількох аспектів:

– авторитет становища, що визначається тим, що екскурсовод є керівником екскурсії, очолює групу екскурсантів і керує їхньою діяльністю;

– авторитет його знань. У переважній більшості випадків він знає тему екскурсії більш глибоко, ніж кожний з її учасників. І це зміцнює його авторитет;

– авторитет уміння. Його створює досвід екскурсовода в проведенні екскурсій (навички у використанні методики і техніки їхнього ведення);

– одна з важливих основ авторитету екскурсовода – культура мови і внемовні засоби впливу;

– взаємини з екскурсантами, уміння створити потрібний мікроклімат у групі. Основа авторитету екскурсовода в цьому сенсі – висока культура поводження і мови.

Однією з якостей екскурсовода є вміння отримувати ***моральне задоволення*** при виконанні своїх службових обов'язків. Він повинен працювати так, щоб справа, що ним виконується, була джерелом радості, щоб кожна знов підготовлена тема, реферат, лекція або проведена екскурсія приносили моральне задоволення. Підводячи підсумки виконаної роботи, він дивиться на себе як би з боку і критично оцінює якість зробленого. Ці короткі миті «задоволення» собою надають людині впевненості в своїх силах, наштовхують на нові думки, сприяють розвитку творчих початків у його діяльності. У тих випадках, коли оцінивши свою діяльність у даний момент, екскурсовод не відчуває морального задоволення, бачить упущення, недомовленість при характеристиці об'єкта, довго пригадує забуті деталі під час показу пам'ятника, він робить важливі для себе висновки і вдосконалює свою подальшу діяльність.

При цьому екскурсовод не повинен порушувати процес взаємодії екскурсантів і об'єкта. Протягом усієї екскурсії фахівець, що розкриває тему, повинен перебувати ледве «у тіні». Його завдання – активізувати об'єкт і екскурсантів. У своїх висновках він повинен бути ненав'язливим, спонукувати екскурсантів домислювати почате їм і самим робити висновки на основі власних зорових вражень і своєї розповіді. Найважливішим завданням удосконалювання професійної майстерності екскурсоводів є практичне засвоєння методичних прийомів кожним з них.

Таким чином, розгляд питань, пов'язаних з екскурсоводом як з особистістю, займає вагоме місце в екскурсології. Це особливо важливо тому, що в діяльності деяких екскурсійних установ екскурсовод не розглядається як особистість творча, ініціативна, оригінальна за характером своєї діяльності та сукупності особливостей, що характеризують її. Недооцінка підходу до екскурсовода як центральної фігури екскурсійної справи впливає на підбір кадрів цієї категорії. Саме тому на екскурсійних маршрутах з'являються екскурсоводи, які не мають знань і навиків, необхідних для цієї професії. Становлення екскурсовода як особистості є дуже складним процесом і має досить багато «підводних каменів», але це дійсно варте того, адже екскурсовод

– це одна з перспективних професій нашого часу, опанування якої відчинить екскурсоводу сотні дверей і дивний мир туризму.

7.3 Складові професійної майстерності екскурсовода

Професійною майстерністю екскурсовода визнається володіння комплексом спеціалізованих вмінь і навичок в екскурсійній діяльності, а також набір професійних якостей, притаманних професії екскурсовода. ***Складовими*** професійної майстерності екскурсовода є його:

- культура;
- кругозір;
- ерудиція;
- культура мови;
- інтуїція;
- належні знання у певній галузі;
- ораторська майстерність;
- уміння керувати екскурсійною групою;
- володіння педагогічною майстерністю.

Велике значення має професійна компетенція екскурсовода. Зокрема, екскурсовод повинен ***знати***:

- нормативну базу і стандарти, які регулюють надання екскурсійних послуг в Україні;
- історію, культуру, географію регіону;
- основні екскурсійні об’єкти та місцевості регіону в історичному, географічному, особистісному і культурному аспекті, в тому числі експозиційний матеріал музеїв та виставково-культурних центрів;
- правила обслуговування на пішохідних та транспортних екскурсіях;
- правила обслуговування на міських та позаміських екскурсійних маршрутах;
- інструкції про правила поведінки туристів на транспортних засобах;
- схему дій на випадок непередбачуваних ситуацій;
- іноземну мову (основної клієнтури).

При цьому екскурсовод повинен ***вміти***:

- використовувати методичні прийоми показу, розповіді та спеціалізовані методичні прийоми;
- використовувати прийоми техніки ведення екскурсії;
- працювати в складі групи над створенням нової екскурсії;
- складати індивідуальний текст екскурсії;
- оформлювати необхідну документацію та складати звіти;
- використовувати принципи диференційованого підходу до екскурсійного обслуговування;

– користуватися спеціалізованою термінологією по туристсько-екскурсійній тематиці;

– оказувати первинну медичну допомогу;

Крім того, екскурсовод повинен ***володіти***:

– основами протоколу та етикету;

– граматикою та стилістикою мови;

– теорією міжособистісних комунікацій;

– технікою публічних виступів;

– основами психології;

– основами конфліктології;

– основами організаційної культури;

– основами педагогіки;

– основами логіки.

І нарешті, екскурсовод ***зобов'язаний***:

– постійно вдосконалювати знання та навички з професійної майстерності;

– виконувати правила внутрішнього трудового розпорядку;

– виконувати правила і норми охорони праці.

Екскурсія являє собою процес пізнання предметів і явищ світу, в якому ми живемо. Керує цим процесом екскурсовод, професійна майстерність якого – це особливий вид мистецтва, побудований на активному використанні та вмілому поєднанні показу і розповіді.

Сучасна підготовка екскурсоводів має свої особливості, на які варто звернути увагу. Основу діяльності фахівця складає професійна майстерність екскурсовода та особистість екскурсовода. Кожний екскурсовод повинен володіти знаннями не лише зі своєї спеціальності, він має знати основи педагогіки і психології. Володіння практичними уміннями складають міцну основу майстерності екскурсовода.

Велику роль у формуванні особистості екскурсовода відіграють його здібності – пам'ять, спостережливість, уява, кмітливість. Характерно, що на основі тих самих задатків залежно від виду вибраної діяльності можуть розвиватися різні професійні компетентності – учителя, лектора, екскурсовода. Обов'язковою якістю особистості екскурсовода є оптимізм, життєрадісність, бадьорість, бажання та уміння бачити в навколишньому гарні, світлі сторони. Оптимізм екскурсовода виявляється у його доброзичливості, привітності, добрій посмішці, увазі до людей, умінні створити потрібний мікроклімат у колективі екскурсантів, внести своєю присутністю дух святковості в аудиторію, виправити поганий настрій слухачів. Цьому в значній мірі сприяють звучання розповіді (тон голосу екскурсовода), його переконаність у користі повідомлюваних знань, почуття гумору, віра в успіх проведеної екскурсії. Розглянемо основні складові професійної майстерності екскурсовода.

Як уже зазначалося, окрема людина має свої індивідуальні особливості, що відрізняють її від інших людей (мовлення, стиль викладу матеріалу, жести,

міміка). Кожен екскурсовод по-своєму викладає ті або інші деталі, добирає та тлумачить приклади, використовує приказки, вносить певну специфіку у використання жестів і посмішки. Можуть бути й інші відмінності. Один екскурсовод любить посилатися на мемуари, інший – читає вірші, третій – перераховує документи, четвертий – уміло використовує паузи. В екскурсоводів, що мають великий стаж роботи, виробляється індивідуальна манера ведення екскурсій.

Авторитет екскурсовода заснований на його знаннях, уміннях, навичках, моральних достоїнствах, практичному досвіді. Екскурсоводові важливо любити те, про що він розповідає (а не себе в центрі уваги групи людей). **Складники професійної майстерності** екскурсовода можна умовно розподілити на дві групи – *знання* (загальні знання (ерудиція) і знання за фахом, знання екскурсійної теорії, методики ведення екскурсії, психології та педагогіки, основ ораторського мистецтва, логіки та етики) та *уміння* (сформулювати визначення, викласти свої думки в тексті (змісті) екскурсії, розширити кругозір людей, використовувати доцільні методичні прийоми, донести знання до аудиторії та управляти нею, передавати свою переконаність і гідно поводитися в колективі).

Ерудиція екскурсовода рівень екскурсійної майстерності залежить від низки факторів. Їх можна розділити на дві групи:

– фактори, які не залежать від екскурсовода;

– фактори, що залежать від екскурсовода (його загальна ерудиція, знання теми, володіння методико, культу а мовлення, уміння встановити контакт із групою , практичні вміння та професійні навички).

Важлива риса професійної майстерності екскурсовода – його ***вміння керувати групою,*** установити і зберегти необхідний контакт із екскурсантами протягом всієї екскурсії. Перед екскурсоводом постає завдання перебороти сторожкість, що виникає при зустрічі з туристами та екскурсантами.

Робота екскурсовода має ***творчий характер***. Творчість у діяльності екскурсовода знаходить своє вираження не тільки в роботі його уяви, а й у повсякденній його роботі при використанні методичних прийомів, доборі прислів'їв, приказок, крилатих висловів, тобто різних форм пожвавлення мовлення, у пошуках нових логічних переходів між підтемами, в удосконалюванні техніки ведення екскурсій. Однак, творчість екскурсовода в ході ведення екскурсії не повинна виходити за межи контрольного тексту і методичної розробки.

Від екскурсовода не вимагається ґрунтовної підготовки з усіх галузей знань і відповідей на будь-яке запитання. ***Екскурсоводами-ерудитами*** прийнято називати тих, хто має глибокі знання з двох-трьох екскурсійних тем і можуть на їх основі підготувати варіанти екскурсій для різних категорій екскурсантів, прочитати за своєю темою лекцію, написати реферат з декількох питань, що стосуються теми. Такі екскурсоводи, як правило, добре поінформовані про літературу за фахом.

Найчастіше зустрічається помилка екскурсовода, яка зводиться до того, що він не стільки демонструє екскурсійний матеріал, скільки розповідає про

нього, чим значно гальмує самостійну роботу екскурсантів, перетворюючи екскурсію на лекцію з ілюстраціями, тому, майстерність екскурсовода невід'ємна від володіння та постійного використання основних положень екскурсійної теорії. Головна функція екскурсовода – не лише передати групі знання, але і домогтися їхнього ефективного засвоєння екскурсантами. Тому важливою складовою екскурсійної майстерності стає опанування методики, що передбачає не тільки доскональне знання методичних прийомів показу і розповіді, але й розуміння їхньої технології (вміння управляти процесом, під час якого відбувається засвоєння екскурсантами знань).

Екскурсовод має справу із групами, різними за інтересами, за своїм ставленням до конкретної теми, настрою, рівню уваги і т. і. Це вимагає від нього змін мови залежно від конкретних ситуацій, використання більше діючих засобів вираження власних думок. На допомогу йому приходить ***інтуїція*** – здатність розуміти істину шляхом прямого її розсуду без обґрунтування за допомогою доказів і формулювання на цій основі своїх думок. Інтуїція приходить до екскурсовода після декількох років роботи і знаходить своє вираження: в умінні швидко визначити склад і запити екскурсантів, використовувати в розповіді несподіване явище, дію, факт, а також швидко зробити висновки при виникненні інтересу екскурсантів до чого-небудь; у правильній реакції на репліки екскурсантів; умінні знайти правильний вихід при виникненні конфліктної ситуації та надати потрібну пораду і оцінку виниклої в екскурсантів асоціаціям і т. і.

Досвідчений екскурсовод, спираючись на свою інтуїцію, може без попередніх опитувань екскурсантів визначити їхні інтереси і на цій основі скоротити або подовжити вступну частину розповіді, змінити зміст логічного переходу від однієї підтеми до наступної. Інтуїція екскурсовода підказує йому, який методичний прийом є найбільш ефективним у даній аудиторії. Не меншу роль відіграє інтуїція у визначенні настрою екскурсантів, їхнього ставлення до спостережуваних об'єктів. Вона дозволяє екскурсоводові уникнути стандарту «усередненої» екскурсії та диференційовано підійти до викладу матеріалу.

Важливими складовими професійної майстерності екскурсовода є його ***вміння та навички***. Навичкою називають автоматизоване вміння виконувати певні дії, що досягається кілька разовим повторенням тієї самої вправи. Для екскурсовода такими діями є процеси підготовки та проведення екскурсій. Таким чином, навички це відпрацьовані практико дії екскурсовода, які виробляються по одній і тій схемі (спрямованість, послідовність, однакові витрати часу та ін.). Підвищення ефективності впливу екскурсії пов’язане з формуванням екскурсійних навичок і постійним їх удосконалюванням.

Під час своєрідних репетицій без участі екскурсійної групи багаторазово повторюються певні елементи конкретної екскурсії. Зазвичай – це методичні прийоми показу об’єктів і розповіді, в основі яких лежить той або інший методичний прийом подання словесного матеріалу. Заняття проводять методисти або досвідчені екскурсоводи. При цьому відбувається, наприклад, відпрацьовування прийому використання матеріалів з «портфеля екскурсовода»

або варіантів розміщення екскурсантів на місці показу об’єкта спостереження. У ході подібних вправ засвоюються, уточнюються та автоматизуються дії екскурсовода. Проводити навчальний тренінг з підготовки екскурсоводів можна у співпраці зі психологами. Навички екскурсовода при цьому можна поділити на декілька груп:

- навички розробки нової теми екскурсії;
- навички показу об'єктів в екскурсії;
- навички екскурсійної розповіді;
- навички техніки ведення екскурсії;
- навички демонстрації експонатів «портфеля екскурсовода»;
- навички роботи з екскурсійною аудиторією;
- навички мовного етикету;
- навички роботи із книгою, у музеї, на виставці, в архіві;
- навички підготовки до ведення екскурсії; навички реклами екскурсій;
- навички після екскурсійної роботи;
- навички прослуховування екскурсії.

Вони можуть бути ще підрозділені за ступенем складності, рівнем автоматичності, наявністю творчих елементів і т. і. У ході практичної діяльності має місце процес взаємодії різних навичок (наприклад, навичок мови і демонстрації об'єктів, показу пам'ятників і використання наочних приладдя). Взаємодія навичок виражається в комплексному використанні методичних прийомів, у їхньому впливі один на одного.

У засвоєнні методичних прийомів і вдосконалюванні навичок їхнього використання існують два основних шляхи. Перший з них – стихійний шлях проб і помилок, він більше тривалий і менш ефективний. Екскурсовод використовує прийоми, самостійно аналізує рівень їхньої дієвості, удосконалює навички, вносить зміни в процес їхнього застосування, виявляє й виправляє прорахунки і помилки. Другий – керований шлях припускає постановку та рішення конкретних завдань – засвоєння певних навичок і в певній послідовності. При цьому відбувається формування навичок, що володіють властивостями, які необхідні для практичної діяльності екскурсовода як фахівця певної галузі знань (історика, філолога, ботаніка, інженера-механіка, архітектора). При керованому шляху формування навичок використовуються різні форми навчання: навчальні вправи на маршруті біля екскурсійного об'єкта, вивчення методичної літератури, відвідування екскурсій, прослуховування магнітофонних записів екскурсій, засвоєння методичної документації і т. і.

Помітне місце в процесі підвищення професійної майстерності екскурсовода, формуванні та закріпленні навичок займає ***виконання домашніх завдань***. Характерною рисою цього виду занять є їх конкретність. Екскурсоводові, наприклад, дається завдання відрепетирувати техніку

використання прийому реконструкції при показі пам'ятника в міській екскурсії, прийом використання жестів і т. і.

Ефективність екскурсії залежить не лише від знань і вмінь екскурсовода, але й від умінь екскурсантів володіти навичками спостереження об'єктів, від їхньої уваги до розповіді екскурсовода, уміння сприймати фактичний матеріал, робити необхідні висновки. Тому важливим завданням екскурсії є навчити екскурсантів бачити і сприймати об'єкти, тобто прищепити їм певні навички спостереження і вивчення об'єктів.

7.4 Форми ораторського мистецтва екскурсовода

Сприйняття екскурсантом певної екскурсійної теми як правило побудовано на звуковому та образотворчому ряді. Джерелом звукового ряду є екскурсовод, його мова. Стосовно екскурсантів він ***може виступати з позицій***:

– *інформатора*, що повідомляє знання групі людей, розповідаючи про яку-небудь подію, явище, не показуючи до нього свого відношення, не роз'ясняючи його сутності, причинно-наслідкових зв'язків з іншими подіями і явищами;

– *коментатора*, що, повідомляючи про спостережувані об'єкти, події і явища, дає пояснення, називаючи причини, їх що викликали;

– *співрозмовника*. Демонструючи об'єкти, екскурсовод виступає в ролі співрозмовника. Відбувається зацікавлена розмова, під час якої враховується реакція екскурсантів на матеріал, що викладається, якщо використовується питально-відповідна форма викладу інформації. Екскурсовод у зв'язку з реакцією слухачів, їхніми питаннями і репліками може ввести в розповідь додатковий матеріал;

– *порадника*. Екскурсовод пояснює побачене та надає поради стосовно того, як спостерігати об'єкт, тобто підводить екскурсантів до необхідних висновків;

– *емоційного лідера*, що аналізує об'єкти і події, пов'язані з ними, дає оцінку розглянутим проблемам, передає екскурсантам свою переконаність, допомагає зрозуміти спостережувані об'єкти і явища.

Мовлення екскурсовода відрізняють своєрідні форми і прийоми розповіді, а також такі особливості, як лаконічність, точність, логічність, образність, виразність, емоційність, вишуканість і багатство мови. Індивідуальний стиль мовлення екскурсовода характеризує рівень його професійної майстерності, мовну культуру. Особливості стилю мовлення екскурсовода залежать від його мети:

– відтворити зовнішню картину тієї або іншої історичної події;

– дати вичерпну характеристику спостережуваного об’єкту, описуваної події, природного явища;

– змусити екскурсантів відчути історичну обстановку далекого часу.

Під час проведення екскурсії використовуються наступні ***п'ять форм ораторського мистецтва***:

– *слово або мова* – короткий усний виступ на будь-яку тему;

– *доповідь* – публічний виступ на певну тему, містить аналітичний матеріал, що підлягає подальшому обговоренню;

– *реферат* – короткий виклад змісту питання, засноване на дані науки, огляді та аналізі літературних, архівних і інших джерел;

– *лекція* – усний публічний виступ, у якому докладно викладається будь-яка тема;

– *малі форми усного мовлення* – репліка (згода, заперечення або зауваження), відгук на мову виступаючого, довідка по ходу виступів, риторичне питання, а також пряма відповідь на питання.

Будь-яка добре підготовлена і проведена екскурсія являє собою синтез форм ораторського мистецтва. При цьому важливо не плутати поняття «мова» і «мова», які тісно зв'язані між собою. **Мова** – це існуюча можливість, що проявляється при наявності певних умов: знання фонетичних, лексичних, граматичних правил; уміння мислити і говорити, досягати взаєморозуміння з іншими людьми. Мова є специфічним соціальним засобом зберігання і передачі інформації, а також керування людським поводженням. Водночас, мовою є реалізація можливості мови, форма спілкування між людьми, «конкретне говоріння», що відбувається в часі та викрите у звукову (включаючи внутрішню демонстрацію) або письмову форму. Використання можливостей мови в мові дозволяє екскурсоводові ясно виразити певну сукупність знань по даній темі. Зрозумілість мови, її точність і виразність залежать від ряду факторів – правильного підбора слів, побудови фраз і ін.

Мова підрозділяється на зовнішню і внутрішню. ***Зовнішня мова*** має комунікативне призначення, її зміст орієнтований на розуміння іншими людьми. Розповідь екскурсовода – зразок зовнішньої мови, завдання якого – впливати на свідомість і фактичні дії людей, передати їм певну інформацію про конкретні об'єкти і домогтися, щоб ця інформація одержала правильне відбиття у свідомості екскурсантів. Передача знань і відбиття дійсності – дві основні функції мови. Перша функція мови в екскурсії – повідомлення знань, словесне вираження почуттів у ході спілкування з аудиторією. Повідомлення на будь-яку тему ділиться на дві частини:

– найменування об'єктів, із частин, історичних подій, природних явищ, окремих дій людей, тобто їхнє словесне позначення;

– висловлення судження про їхню сутність, значення, відношенні до інших об'єктів, явищам, діям.

Внутрішня мова – це мова «про себе», попереднє формулювання думок, які будуть повідомлені аудиторії. Людина, міркуючи про будь-який предмет, спілкується із самим собою у внутрішньому (схованому) діалозі. За допомогою внутрішньої мови здійснюється мислення, в ній використовуються такі допоміжні засоби, як схеми, образи, таблиці. Внутрішня мова опирається на

знання людини, отримані їм раніше. Для екскурсовода внутрішня мова носить форму уявного проказування всього змісту екскурсії або її частин. Кожний екскурсовод повинен більш повно використовувати можливості внутрішньої мови, що є в сутності спілкування людини із самим собою для постановки й рішення того або іншого пізнавального завдання. Якщо зовнішня мова являє собою виклад готових, логічно, грамотно сформульованих думок, то внутрішня мова – підготовчий етап, під час якого в бесіді із самим собою у свідомості людини народжуються і уточнюються ці думки.

Екскурсовод в екскурсії використовує обидві форми мови – внутрішня мова передує зовнішньої, а екскурсант, що засвоює повідомлення екскурсовода, використовує при цьому лише внутрішню мову. Це допомагає краще зрозуміти й запам'ятати отримані знання, погодитися з висновками екскурсовода, його точкою зору. Інколи таку ситуацію в екскурсії називають методичним прийомом схованого діалогу, що дозволяє екскурсантові, не вступаючи у відкриту словесну дискусію, зробити правильний висновок з матеріалу, що викладається.

Стиль мови – це різновид мови. Наприклад, мова людей у побуті відрізняється від мови в офіційній сфері, мова наукових рефератів відрізняється від мови педагогів загальноосвітніх шкіл. Розрізняють наступні стилі мови:

- художній;
- діловий;
- розмовно-повсякденний (побутовий);
- науковий;
- публіцистичний;
- професійно-технічний.

Стиль мови екскурсовода являє собою манеру словесного вираження думок, побудови мови. Від інших стилів його відрізняють своєрідні форми і прийоми розповіді, такі особливості, як лаконічність, точність, логічність, образність, виразність, емоційність, чистота, багатство мови. Індивідуальний стиль мови екскурсовода характеризує рівень його професійної майстерності, мовну культуру. Особливості стилю мови екскурсовода залежать від його призначення:

- відтворити зовнішню картину тієї або іншої історичної події;
- дати вичерпну характеристику спостережуваному об'єкту, описуваному події, природному явищу;
- змусити екскурсантів відчути історичну обстановку далекого часу.

У мові екскурсовода неприпустиме вживання стандартних фраз і слів, зміст яких уже давно стерся: «так сказати», «значить», «коротше кажучи». Важливими є і відтінки мови. Її тон, наприклад, повинен бути трохи піднесеним протягом всієї екскурсії. Характер розповіді змінюється залежно від завдань. Розповідь може носити оповідальний або реконструктивний характер. Оповідання – це розповідь про будь-яку подію. Оповідач дає слухачам уяву про

те де і як відбувались події. Оповідальний стиль викладу матеріалу характерний для більшості екскурсій.

Реконструктивна розповідь ставить своїм завданням відновити перед уявному поглядом слухачів той або інший предмет у первісному вигляді (наприклад, будинок, що не дійшов до нашого часу). Керуючи процесом сприйняття, екскурсовод рекомендує екскурсантам побачити і відтворити у своїй свідомості намальовану їм картину.

Культурною вважається мова, що характеризується багатством словника, широким використанням граматичних конструкцій, художньою виразністю, логічною стрункістю, доцільністю жестів і міміки. Поняття «***культура мови***» ставиться до мови усної та мови письмової. Та й інша мова повинна бути змістовною, зрозумілою та виразною. Культура письмової мови екскурсовода знаходить своє вираження в таких документах, як контрольний і індивідуальний тексти, методична розробка, реферат, лекція, рецензія, бібліографічний образ.

Контрольний текст екскурсії викладається літературною мовою, а індивідуальний – мовою, близьким до розмовного. Культура усного мовлення розглядається як сполучення трьох складових частин: мовної культури мови, психологічної культури мови, комунікативної культури мови. Мовна культура мови поєднує поняття – культура словника, культура граматичних форм і синтаксису мови, культура вимови (звуків, слів, інтонацій), стилістична культура мови, культура жестів і міміки.

Психологічна культура мови включає поняття: змістовність, зрозумілість, граматична і стилістична виразність, вплив мови (вимога, рекомендація, завдання, рада, прохання, заборона, докір, попередження). На психологічній культурі мови заснована дія методичних прийомів ведення екскурсії.

Комунікативна культура мови, що переслідує встановлення контактів і зв'язків з аудиторією, включає такі поняття, як екскурсовод – джерело інформації, а розповідь екскурсовода – система справжніх повідомлень. Комунікативні якості мови передбачають:

- правильність мови (дотримання норм літературної мови, наголоси та граматики);
- точність мови, що «складається у відповідності змісту мови тому колу предметів, явищ дійсності, які мовою відображаються»;
- логічність мови, що складає у відповідності зв'язків мови зв'язкам предмета і явищ у реальній дійсності;
- чистоту мови, у якій немає елементів, далеких літературній мові, і немає елементів мови, що відкидаються нормами моральності;
- виразність мови (її особливості, що викликають інтерес екскурсантів і зміцнюють увагу до викладається матеріалу);
- багатство мови (насиченість її різними засобами мови);
- доречність мови (відповідність її темі, змісту, меті та завданням екскурсії, а також складу екскурсійної групи).

Важливими є і відтінки мовлення, тон, наприклад, протягом всієї екскурсії повинен бути трохи піднесеним. Психологічна культура мовлення включає поняття: змістовність, зрозумілість, граматична і стилістична виразність, вплив (вимога, рекомендація, завдання, порада, прохання, заборона, докір, попередження). На психологічній культурі мовлення заснована дія методичних прийомів ведення екскурсії. Комунікативна культура мовлення забезпечує встановлення контактів і зв'язків з аудиторією.

Темп і ритм мови екскурсовода диктуються змістом розповіді. Вони міняються протягом екскурсії – прискорюються або вповільнюються. Розрізняють наступні *темпи мови*:

- швидкий;
- середній;
- повільний;
- плавний;
- переривчастий.

Темп мови повинен бути спокійний, розміряний, таким, щоб зміст мови ефектно сприймалося. При підготовці конкретних тим, розробці розповіді екскурсоводові доречно проводити самостійні заняття з годинниками в руках. Швидкий темп мови – 75 слів у хвилину, середній – 60 слів, уповільнений – 45 слів. Скоромовка (80 і більше слів на хвилину) неприпустима, вона заважає засвоєнню екскурсійного матеріалу, швидко стомлює слухачів. Швидкий темп мови, позбавлений пауз, не сприймається екскурсантами. У той же час неприпустимий однаковий темп протягом всієї екскурсії, тому що він робить екскурсію маловиразної та нудної.

У мові екскурсовода основні положення викладаються повільніше, ніж інший матеріал. Матеріал, що розвиває основні положення, викладається у швидкому темпі. До недоліків мови відносять надмірне вживання спеціальних термінів, іноземних слів, словесних штампів, канцелярських оборотів, довгих фраз, тому що це викликає роздратування слухачів, розсіює їхню увагу.

Для екскурсовода важливо мати гарну ***дикцію*** – чітку, ясну вимову складів, слів і цілих фраз. Недоліками мови є шепелявість, гугнявість, млявість вимови, не завершення закінчень фраз і слів. Роботу над мовою екскурсовод починає з оволодіння технікою мови (подих, голос, дикція). Важливо, щоб дикція (манера вимовляти звуки і слова в мові) була ясної та виразною. Насамперед потрібно усунути неясності, нерозбірливість мови, відробити вимова слів, які із працею сприймаються екскурсантами. Потім звертається увага на квапливість або сповільненість вимови. Кожне слово, у тому числі й слова іншомовного походження, а також імена та по батькові повинні звучати чітко, бути зрозумілими для екскурсантів.

Екскурсовод повинен стежити за ***інтонацією*** своєї ***мови***, тобто підвищенням і зниженням голосу при вимові слів і пропозицій. Мовна інтонація повинна бути логічно виправданої, тому що основою розповіді є не тільки думка, але й почуття. Воно надає фарбування розповіді, показує

відношення екскурсовода до змісту матеріалу. Є і інше призначення інтонації в розповіді – доведення до логічного завершення якої-небудь думки. Вона дозволяє підкреслити значення факту, додати розповіді врочистість, несподіванка і т. і. Зміна інтонації викликається значеннєвим змістом розповіді, тому вміння екскурсовода вимовляти окремі слова і цілі фрази з різними інтонаційними відтінками має велике значення. Інтонація окремих пропозицій може бути питальної, окличної, стверджувальної, оповідальної. Тон розповіді може побут радісним, смутним, урочистим залежно від того, про що екскурсовод оповідає і як він до цього ставиться. Емоційне фарбування розповіді повинна бути виправданої, тому в ході підготовки до проведення екскурсії варто визначити інтонацію і тон майбутньої розповіді.

Екскурсовод повинен володіти всіма видами ***наголосів*** – словесними, фразовими, логічними. Саме по собі наголос це виділення слова або групи слів силою голосу або підвищенням тону. Логічний наголос – виділення найбільш важливого моменту в мові. Такий наголос робиться на тих словах, які повинні прикувати увагу екскурсантів, змусити їх задуматися, прийти до певного висновку. Важливо відробити фразові та логічні наголоси в розповіді. У кожній фразі звичайно виділяється одне або кілька слів, з яких робиться значеннєве (фразове) наголос. При логічному наголосі у фразі виділяється слово або слова, найбільш важливі по своєму змісті. Екскурсоводові не слід механічно заучувати формулювання і важкі слова в тексті. Потрібно звикнути до них, зрозуміти їхній зміст і тільки після цього запам'ятати. Головне домогтися, щоб їхнє вживання в мові було природним і необхідним. У тих випадках, коли не вдається цього досягти, окремі слова можуть бути замінені іншими, більше звичними для даного екскурсовода, більше природними для стилю його мови.

Тон мови підкреслює значення події, приковує до нього увага екскурсантів, допомагає їм зробити правильні висновки. Піднесеність, урочистість розповіді при дотриманні почуття міри в якійсь його частині цілком природна. Необхідно уникати при розповіді як монотонності, млявості, так і зайвої піднесеності, невиправданих емоцій, помилкового пафосу, крикливості. Постійна робота з розвитку культури мови збагачує словниковий запас екскурсовода, дозволяє йому правильно відбирати та уживати слова в розповіді, допомагає позбутися від засміченості мови непотрібними словами, стандартними фразами, а також від уживання великої кількості іноземних слів, дає можливість екскурсоводові виробити свій індивідуальний стиль мови.

Мовне спілкування являє собою вплив на аудиторію двох потоків інформації перериваного дискретного потоку (словесного, мовного) і безперервного образотворчого потоку (внемовного).

Образотворчий потік, що позначають терміном «зоровий елемент мови», включає жест, посмішку, позу, ходу, міміку, рух тіла. За допомогою мови передаються зміст інформації, зміст тексту і його значення. Внемовні ж засоби спілкування доносять до аудиторії підтекст, внутрішній додатковий зміст сказаного, відношення до нього.

Формою внемовного впливу є *жестикуляція* – рух рукою або інший тілорух, що має певний зміст. Жест лектора акцентує увагу слухачів на змісті матеріалу, що викладається, підкреслює головне, підтверджує сказане. «Жест і міміка пожвавлюють мову, роблять її як би зримою. Жест, будучи емоційно-значеннєвим рухом, найчастіше руки (рук), повинен «звучати» саме в ті миті, коли вимовна фраза має потребу в посиленні своєї виразності, а тим більше в емоційної ораторської думки». Головна особливість жесту в екскурсії полягає в тому, що він зв'язаний не стільки з розповіддю, скільки з показом об'єкта, будучи тридцятилітньому частиною наочності. Жести в екскурсії поділяються на три групи:

– жести, що служать основою показу зорово-сприйманих об'єктів;
– жести, що є складовою частиною показу;
– жести, що підкріплюють екскурсійну розповідь.

У показі використовуються жести в їхньому найпростішому виді – вказівні. Екскурсовод показує рукою на якийсь будинок. Цей жест використовують також для перемикання уваги екскурсантів з одного об'єкта на інший. Рідше використовується просторовий жест, що дає подання про границі об'єкта, що оглядається. Використовується він при панорамному огляді міста, архітектурного ансамблю, місцевості, де відбувалися події. Екскурсовод жестом обмежує об'єкт, визначає його розміри. Широке поширення одержали об'ємні або ілюстровані жести, які допомагають екскурсантам визначити висоту і ширину спостережуваного об'єкта. Екскурсовод робить рух рукою знизу нагору або ліворуч праворуч, підкреслюючи свої слова. Жести конструктивні, що підкреслюють особливості конструкції (опуклість, увігнутість і ін.), застосовуються в архітектурно-містобудівних екскурсіях.

Жести, що реконструюють, допомагають екскурсантам подумки представити зовнішній вигляд втраченого будинку, видаляє пізніші прибудови до будинку. Ці жести екскурсоводи використовують у методичному прийомі зорової реконструкції. Вони є частиною прийому, що переслідує мету – дати подання про первісну форму (виді) об'єкта.

Необхідно враховувати диференційований підхід до вибору жестів при показі того самого об'єкта. Так, екскурсовод використовує варіанти жестів (спонукальні, наочні, емоційні, рекомендуючі) залежно від складу групи, теми екскурсії, пори року, доби. *Спонукальні жести* не пов'язані з показом і носять організаційний характер. З їхньою допомогою екскурсовод пропонує вийти з автобуса або зайняти місця в салоні, розміщає групу в об'єкта, просить екскурсантів пройти до наступного об'єкта. *Емоційні жести* виражають почуття екскурсовода, його психологічний стан у цей момент. Жести, використовувані в розповіді, класифікуються як жести, що підкреслюють важливість матеріалу, що викладається, що розкривають зміст думки екскурсовода, що пояснюють підтекст розповіді, що уточнюють зміст мови екскурсовода. Жести, що супроводжують розповідь, повинні бути осмисленими, адресними, лаконічними, змістовними й емоційними. Іноді жест розглядається як графічне зображення думки екскурсовода.

Недоліками у використанні жестів на екскурсії є зайва жестикуляція, підміна слів жестами, безглуздість їх при показі об'єктів – запізнення за часом, відривши жесту від мови, неточність жесту. Недоліком діючої методики є відсутність наукова розроблених правил виразної та ефективної жестикуляції на екскурсії. Проявом емоційної культури екскурсовода є *міміка* – рух м'язів особи, що виражають внутрішній щиросердечний стан, пережиті людиною почуття, її настрій. У ряді випадків міміка здатна виразити більше, ніж мова. Міміка й жест нероздільні.

Положення тіла під час роботи – важливий елемент його поводження, незалежно від того, коштує він або сидить перед групою. Поза повинна бути природної, зручної, невимушеної. У досвідченого екскурсовода виробляється манера поводження, що має свій індивідуальний стиль. При проведенні екскурсії, він приймає такі пози, які йому зручні та прийнятні для аудиторії. Головне для будь-якої пози – стійка рівновага тіла і його рухливість. Поза екскурсовода, екстравагантність в одязі та інших деталях його зовнішнього вигляду (міні-спідниця, декольте, достаток прикрас, макіяжу) не повинні відволікати екскурсантів, ставати об'єктом їхнього спостереження. Перший час, з'являючись у групі, екскурсовод уважно стежить за своєю позою, потім у нього виробляються певні звички й навички; протягом двох-тригодинної екскурсії він неодноразово міняє свою позу, не даючи стомитися своєму тілу. Робиться це природно, щоб у слухачів не створилося враження, що екскурсовод ніяк не може знайти собі місця.

Великою силою впливу на екскурсантів володіють ***манери поводження*** екскурсовода, його спосіб тримати себе, форма звертання з іншими людьми. Манери екскурсовода знаходять вираження в спілкуванні з екскурсантами, які звертають увагу на все: як екскурсовод уперше входить в автобус, як він здоровається із групою, як розмовляє з водієм, як тримає мікрофон, яким тоном робить зауваження. Ніщо в його поводженні не залишається непоміченим. Удосконалюючи свою майстерність, потрібно позбуватися від дурних звичок – голосно говорити, зайво жестикулювати, переривати співрозмовника, уживати в розмові різкі вираження, робити грубі зауваження, поводитися зухвало, екстравагантно одягатися, надмірно використовувати косметику. Екскурсоводові варто уникати вдавання, постійної турботи про зовнішній ефект своїх учинків і мови. Неприпустимо обмінюватися з екскурсантами тонкощами, уїдливими і ворожими зауваженнями.

Екскурсовод є працівником контактної зони. З перших кроків на екскурсійному маршруті він вступає у взаємини з екскурсантами. Багато чого в успішному виконанні екскурсійної послуги залежить від особистості екскурсовода, його індивідуальних якостей. Прояв педагогічного такту, увічливості, терпимості, витриманості, уміння стримати себе в конфліктній ситуації, сприяють створенню спокійної ділової обстановки в екскурсійній групі. Доброзичливість і самовладання екскурсовода, використання нейтралізуючих фраз в обігу з екскурсантами дозволяють уникнути виникнення

негативних ситуацій. Уміння ладити з аудиторією створює умови для встановлення психологічного клімату в колективі.

Помітне місце в роботі екскурсовода займає вироблення навичок ***етикету***. Цій важливій проблемі екскурсійні працівники приділяють велику увагу. Саме поняття «етикет» означає встановлений порядок поводження, зовнішнього прояву відносини до людей. У цей порядок входять обходження з оточуючими людьми, поводження в громадських місцях, внемовні форми спілкування (чемне поводження з жінкою, повага до старших, форми вітання, правила поведінки за столом і ведення розмови, обходження з гістьми). Представляється доречним узвичаїти організацій і установ, що займаються екскурсійним обслуговуванням, поняття екскурсійний етикет. Це буде сприяти підвищенню культури туристського обслуговування.

7.5 Загальні вимоги до здійснення туристичного супроводу

Нормативно кваліфікаційні вимоги до професійної майстерності екскурсовода були розроблені на виконання вимог ст. 5 Закону України «Про туризм» з метою подальшого розвитку діяльності, пов’язаної з наданням послуг туристичного супроводу і закріплені в чинному «Положенні про порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу фахівцям туристичного супроводу». Даним Положенням визначаються:

– порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу;

– порядок створення та основні функції акредитаційних комісій;

– перелік документів, що надаються фахівцями туристичного супроводу акредитаційній комісії для отримання дозволу на право здійснення туристичного супроводу;

– порядок контролю та скасування дії дозволу на право здійснення туристичного супроводу.

Тобто, відповідно до чинного Положення для роботи на посаді екскурсовода в Україні особа-претендент повинна:

– мати базову вищу освіту або повну вищу освіту;

– пройти спеціальну екскурсійну підготовку (учбовий заклад, курси підвищення або перепідготовки фахової кваліфікації) та отримати посвідчення або диплом про спеціальну екскурсійну підготовку. Для осіб, які мають науковий ступінь, ця вимога не є обов’язковою.

– отримати дозвіл на здійснення туристичного супроводу у встановленому порядку (мати посвідчення про отримання дозволу та нагрудний знак (бейдж)).

Дозвіл на право здійснення туристичного супроводу є офіційним документом, який підтверджує кваліфікацію фахівця туристичного супроводу і дає право на надання екскурсійних послуг екскурсоводами і гідами-перекладачами в населених пунктах та об’єктах показу, внутрішніми правилами

яких це не заборонено, в межах даної адміністративної території та надання дорожньої інформації під час слідування туристичних груп до місця призначення. Дозвіл видається на одну або декілька екскурсійних тем, якими володіє претендент і які пройшли рецензування.

Діяльність з надання послуг туристичного супроводу без Дозволу вважається порушенням чинного законодавства в галузі туризму і тягне за собою відповідальність згідно із Законом України «Про туризм». Видача Дозволів (у межах даної адміністративної території) здійснюється відповідними акредитаційними комісіями, створеними Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями. До складу акредитаційної комісії (не менше 5 осіб) входять представники структурних підрозділів з питань туризму місцевих органів виконавчої влади та громадських організацій туристичної спрямованості, фахівці туристичного супроводу зі стажем роботи не менше 5 років, представники суб'єктів підприємницької діяльності, що надають екскурсійні послуги та послуги туристичного супроводу.

Фахівці туристичного супроводу для отримання Дозволу мають подати акредитаційній комісії заяву встановленого зразка, 4 фотокартки і наступні документи, завірені в установленому порядку:

- паспортні дані;
- копію довідки про присвоєння ідентифікаційного номера;
- копію диплома про освіту (повна вища, базова вища освіта);
- копію документа про закінчення спеціальних фахових установ;
- копію посвідчення екскурсовода / гіда-перекладача або іншого фахівця туристичного супроводу (старого зразка) у разі його наявності;
- копію документа про перепідготовку чи підвищення кваліфікації;
- копію трудової книжки;
- копію свідоцтва про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності (якщо екскурсовод / гід-перекладач самостійно надає екскурсійні послуги або інший фахівець туристичного супроводу послуги туристичного супроводу як суб'єкт підприємницької діяльності).

Протягом 10 днів з моменту прийняття рішення акредитаційною комісією претендент особисто або через уповноважений ним орган чи особу отримує:

- посвідчення про надання Дозволу встановленого зразка або мотивовану відмову у видачі Дозволу в письмовій формі;
- нагрудний знак (бейдж) установленого зразка.

Дозвіл видається строком на три роки. Продовження строку дії Дозволу здійснюється в порядку, установленому для його отримання. Екскурсоводи і гіди-перекладачі під час надання екскурсійних послуг та інші фахівці туристичного супроводу при здійсненні туристичного супроводу повинні мати при собі:

- нагрудний знак (бейдж); дозвіл на право здійснення туристичного супроводу;

– копію свідоцтва про державну реєстрацію суб’єкта підприємницької діяльності, завірену в установленому порядку (у разі, якщо екскурсовод / гід-перекладач самостійно надає екскурсійні послуги або інший фахівець туристичного супроводу послуги туристичного супроводу як суб’єкт підприємницької діяльності).

Шляхами підвищення професійної майстерності фахівця туристичного супроводження є:

– удосконалення організації методичної роботи, особистих знань з екскурсології;

– підготовка якісної технологічної документації, удосконалення методичних документів;

– детальна розробка технології застосування методичних прийомів показу та розповіді з урахуванням особливостей екскурсійних тем та різних груп населення, туристів;

– відпрацювання техніки проведення екскурсії та техніки безпеки;

– встановлення та збереження контактів між екскурсоводом та екскурсійною групою через опанування основами психології та педагогіки;

– підвищення кваліфікації та атестація.

Професійна майстерність також залежить від вміння використовувати методику підготовки майбутнього екскурсовода до нової екскурсії, яка включає:

– збір матеріалів по темі екскурсії;

– вивчення рекомендованої літератури;

– знайомство з додатковими джерелами по темі екскурсії (музейні експозиції, архіви, відео матеріали, очевидці подій);

– вивчення екскурсійних об’єктів;

– обхід (об’їзд) маршруту;

– знайомство з контрольним текстом екскурсовода;

– підготовка індивідуального тексту екскурсовода;

– проведення пробної екскурсії.

Обов’язки екскурсовода, водія та порядок їх взаємодії регламентуються Правилами туристсько-екскурсійного обслуговування на автобусних маршрутах і турах. Типові правила туристсько-екскурсійного обслуговування на автобусних маршрутах і турах включають наступні положення:

– виходячи з основних задач, покладених на транспортні та туристсько-екскурсійні організації по забезпеченню високої якості і рівня культури обслуговування туристів і екскурсантів при користуванні пасажирським автомобільним транспортом, Правила транспортного і туристсько-екскурсійного обслуговування передбачають створення необхідних умов:

– розробка належної документації туристського або екскурсійного маршруту, його узгодження і сертифікація;

– подача автобусів для туристсько-екскурсійних поїздок у встановлений час, у технічно справному стані, з дотриманням санітарних норм;

– рух автобусів суворо по затвердженому маршруту проходження з дотриманням установленого графіка;

– безпека руху і перевезень туристів і екскурсантів;

– дотримання належного порядку серед туристів і екскурсантів, що забезпечує нормальні умови для роботи водія автобуса, чистоту і схоронність устаткування автобуса, приємний відпочинок під час поїздки;

– проведення туристсько-екскурсійної поїздки відповідно до затвердженої програми обслуговування туристів і екскурсантів і графіку руху автобусів;

– уживання необхідних заходів для доставки туристів і екскурсантів у місце призначення у випадках виникнення по дорозі надзвичайних обставин;

– правила транспортного і туристсько-екскурсійного обслуговування туристів і екскурсантів при користуванні пасажирським автомобільним транспортом передбачають регулювання взаємин між представниками автотранспортного і туристсько-екскурсійного підприємства при виконанні туристської поїздки. Ці Правила повинні бути зазначені в договорі на транспортне обслуговування як обов'язкові для транспортних, туристсько-екскурсійних організацій і туристів (пасажирів, екскурсантів);

– дійсні типові Правила не заміняють діючих Правил дорожнього руху, Особливих умов перевезення туристів і екскурсантів автомобільним транспортом загального користування і Положення про порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу фахівцям туристичного супроводу. Порядок взаємодій і спілкування водія автобуса і представника туристсько-екскурсійної організації;

– у своїй спільній роботі з обслуговування туристів і екскурсантів водій автобуса, екскурсовод, керівник туристської групи зобов'язані забезпечувати туристам і екскурсантам туристичний супровід відповідно до програми туристської подорожі, набором (пакетом) туристських послуг, зазначених у ваучері, і високоякісне туристсько-екскурсійне обслуговування;

– водій, екскурсовод, керівник туристської групи зобов'язані:

– сприяти повному і адекватному виконанню заходів програми туристсько-екскурсійного обслуговування групи. Дострокове прибуття автобуса в пункт призначення не дає екскурсоводові, керівникові туристської групи права жадати від водіїв додаткової роботи, не передбаченої графіком руху;

– усувати спільними погодженими діями зриви і неполадки в обслуговуванні туристів і екскурсантів, що виникають через непередбачені обставини;

– бути чисто і акуратно одягненими. У спілкуванні один з одним і туристами бути коректними, увічливими, не допускати брутальності і різкості, дотримуватися правил офіційно прийнятого звертання;

– водій автобуса зобов’язаний виконувати вказівки і розпорядження екскурсовода (керівника або супровідника туристської групи), якщо вони не зв’язані зі зміною проходження маршруту, порушенням правил дорожнього руху і не загрожують безпеці перевезення, а також не суперечать існуючим інструкціям. Якщо водій вважає розпорядження екскурсовода, керівника туристської групи неправильним, він повинний заявити про свою незгоду, пославшись на відповідний документ. Якщо екскурсовод, керівник туристської групи буде наполягати на виконанні відданого їм розпорядження, водій зобов’язаний підкоритися, зробивши при цьому відповідний запис в наряд-путівку або наряд екскурсовода, а після прибуття на місце повідомити про це автотранспортне підприємство, що згодом доводить порушення до відома відповідного туристсько-екскурсійного підприємства (замовника). Розпорядження, що ведуть до порушення правил дорожнього руху, необґрунтованої зміни маршруту і режиму роботи, що створюють погрозу безпеки транспортних засобів і пасажирів, водієм не виконуються. У випадках відхилення від маршруту з технічних причин або з вини водія екскурсовод, керівник туристської групи (груповод) робить запис у шляховому листі і довідці-наряді;

– екскурсовод, керівник туристської групи і водій не мають права:

– змінювати або продовжувати запланований відповідно до паспорта туру і заявкою маршрут, якщо це не викликається особливими умовами, що загрожують безпеці руху;

– відговорювати туристів і екскурсантів від участі в заходах, не передбачених туристсько-екскурсійною програмою обслуговування;

– не дозволяти проїзд в автобусі особам, що не входять у туристсько-екскурсійну групу, за винятком осіб, уписаних у шляховий лист, і працівників, що перевіряють екскурсовода, керівника туристської групи на маршруті;

– водій зобов’язаний доводити до відома екскурсовода, керівника туристської групи про всі факти порушення туристами, екскурсантами правил користування автобусом, а останній зобов’язаний уживати заходів припинення порушень;

– у випадку навмисних або повторних порушень правил користування автобусом екскурсовод, керівник туристської групи як останнє попередження має право перервати рух по маршруту, а у випадку подальшої непокори висадити порушника з автобуса, залучаючи для цього при необхідності працівників правопорядку;

– при виявленні псування туристами автобуса і його устаткування водій зобов’язаний негайно повідомити про це екскурсовода, керівника туристської групи, перервати рух автобуса по маршруту і зажадати від них складання акта. Після передачі акта водієві рух по маршруту продовжується. Про складання акта робиться запис у шляховому листі водія;

– водій, екскурсовод, керівник туристської групи зобов’язані сприяти і допомагати туристсько-екскурсійним групам, автобуси яких зупинилися через аварію або технічну несправність. Проїжджаючи повз несправний туристський або екскурсійний автобус, водій, екскурсовод, керівник туристської групи зобов’язані зупинитися, з ясувати характер необхідної допомоги і надати її. При необхідності організується підвіз туристів і екскурсантів аварійного автобуса до найближчого великого населеного пункту і викликається резервний автобус і технічна допомога. Допомога на дорозі повинна надаватися усім без винятку туристським і екскурсійним групам, незалежно від того, яким авто підприємством наданий автобус. Відмовлення в наданні допомоги повинно розцінюватися як серйозне порушення встановлених правил;

– спірні питання вирішуються екскурсоводом, керівником туристської групи (груповодом) і водієм без участі туристів. Утягувати туристів і екскурсантів у суперечки, апелювати до їх думки категорично забороняється. Обов’язки екскурсовода, керівника туристської групи

– екскурсовод, керівник туристської групи зобов’язаний:

– знати маршрут проходження і графік руху автобуса, програму та умови обслуговування групи в кожному пункті маршруту (правила і порядок проїзду, план екскурсійного обслуговування, місце і порядок організації харчування, розміщення на відпочинок і нічліг, калькуляцію вартості обслуговування і т. і.);

– знати зміст і правила оформлення всіх документів, зв’язаних з обслуговуванням туристів і екскурсантів на автобусному маршруті; мати належні туристські документи (списки групи, путівки, ваучери, наряди, накладні, страхові поліси, доручення, дозволи та ін.), у тому числі групові документи. Знати всі необхідні реквізити приймаючих організацій, готелів, підприємств харчування і туристського обслуговування, всі адреси і телефони організацій, до яких він може і повинний звернутися на маршруті при виникненні надзвичайних обставин;

– оформляти у встановленому порядку належні документи на транспорт, проживання, харчування, екскурсійне обслуговування й інші послуги;

– у випадку неявки (або відставання від групи) кого-небудь з туристів або екскурсантів до часу і місця від їзду екскурсовод, керівник туристської групи уточнює особу, що не з явилась, і по можливості причину неявки;

– затримує відправлення автобуса на 15 хвилин і робить у шляховому листі та наряді-путівці запис про причини затримки;

– у випадку неявки туриста, екскурсанта через трагічні обставини або групову неявку туристів, екскурсантів діє стосовно до обставин, при цьому в шляхові документи вноситься запис про тривалість і причини затримки і прийняті рішення;

– до початку поїздки екскурсовод, керівник туристської групи зобов’язаний:

– переконатися, що автобус по своєму технічному, санітарному стану й устаткуванню відповідає вимогам;

– перевірити наявність необхідних документів і списку туристів, екскурсантів і переконатися у відповідності їх числа кількості місць для сидіння в автобусі;

– перевірити наявність у туристів паспортів або документів, що їх заміняють, закордонних паспортів і візи, якщо такі потрібні. Особи, що не мають при собі документа, що засвідчує особистість, а також страхового поліса обов'язкового (добровільного медичного страхування виїжджаючих за рубіж з належним покриттям) медичного страхування, не включаються в групу туристів (знімаються з маршруту), екскурсантів;

– дати дозвіл водієві на початок посадки туристів, екскурсантів; представитися туристам або екскурсантам, представити водіїв і познайомитися зі старостою групи, а в збірній групі призначити старосту і роз'яснити йому його обов'язки;

– ознайомити туристів, екскурсантів з маршрутом проходження, програмою і змістом поїздки, правилами користування автобусом і поводженням на маршруті, графіком зупинок, неприпустимості відставання від групи, що робити у випадку відставання;

– роз'яснити водієві шлях проходження по місту до виїзду і дати розпорядження на початок руху;

– при проходженні по маршруту екскурсовод, керівник туристської групи забезпечує:

– ведення екскурсії відповідно до методичних вказівок і стосовно до особливостей контингенту туристів, екскурсантів;

– дотримання туристами та екскурсантами Правил користування автобусом, чистоти в салоні і схоронності устаткування автобуса і не допускає відволікання водія під час роботи та інші порушення, що заважають нормальному відпочинкові туристів і екскурсантів;

– задоволення запитів і побажань туристів і екскурсантів, якщо вони не змінюють маршрут проходження і графік руху і не виходять за межі припустимих на маршруті дій;

– призначення в особливих випадках додаткових зупинок в інтересах інвалідів, туристів, екскурсантів похилого віку або захворілих;

– своєчасну указівку водієві місця зупинки і стоянки автобуса та інформує його про розташування заправних станцій і пунктів технічної допомоги;

– під час перебування на проміжних і кінцевих пунктах туристсько-екскурсійного маршруту екскурсовод, керівник туристської групи забезпечує:

– одержання напрямку на нічліг, харчування, екскурсійне обслуговування туристів і екскурсантів, а також водія відповідно до передбаченої туристсько-екскурсійної програми;

– доведення до відома туристів і екскурсантів і водія:

– назви та адреси готелю і їдальні з указівкою годин їхньої роботи і порядку харчування;

– змісту екскурсій, із указівкою часу і місця їхнього початку і закінчення, місцем збору по завершенні екскурсії;

– маршруту і назви зупинок суспільного транспорту при самостійному проходженні туристів у їдальню, готель;

– дати, часу і місця відправлення автобуса в подальший або зворотний шлях часу, дати і місця відправлення автобуса з проміжного і кінцевого пунктів маршруту відповідно до графіка руху;

– вибір місця відправлення розробляється виходячи з найбільшої зручності для туристів або екскурсантів і з обов'язковим дотриманням усіх установлених вимог безпеки руху;

– екскурсоводу, керівнику туристської групи забороняється:

– віддавати розпорядження, що суперечать правилам дорожнього руху;

– робити голосні зауваження водіям у присутності туристів, робити зауваження і віддавати розпорядження водіям через звукопідсилювальну установку;

– змінювати встановлений режим роботи водія.

– водій автобуса зобов'язаний:

– вчасно подавати автобус для поїздки туристів і екскурсантів в обумовлене заявкою місце;

– автобус подавати технічно справним, з нормально працюючим опаленням і вентиляцією, цілком заправлений паливом, з справно працюючою гучномовною установкою, устаткованою шнуром до мікрофона, чистим із зовнішньої сторони та у салоні, з чохлами на сидіннях, укомплектованим аптечкою, вогнегасником і постаченим інформацією з Правилами користування автобусом;

– мати схему маршруту проходження з указівкою небезпечних ділянок, знати і строго керуватися маршрутом проходження автобуса і графіком руху; виконувати вимоги, передбачені Правилами дорожнього руху, і забезпечувати безпеку перевезень;

– обрати режим руху, найбільш сприятливий веденню екскурсії, і виконувати вказівки екскурсовода, керівника туристської групи про зниження швидкості руху, призначенні зупинки для проведення екскурсії, про включення і вимикання або зміні режиму роботи опалювальних і вентиляційних пристроїв;

– завчасно попереджати екскурсовода, керівника туристської групи про майбутнє заправлення автобуса, пояснювати причину і тривалість зупинок, не передбачених графіком руху; надавати в повне розпорядження під час обслуговування туристів і екскурсантів радіо- і звукопідсилювальну апаратуру. Водій має право зажадати припинення трансляції радіопрограм, тільки якщо це заважає його роботі; у випадку виниклої технічної несправності автобуса довести до відома про суть несправності екскурсовода, керівника туристської групи і вказати приблизний час, необхідний для її усунення. Якщо несправність

власними силами не може бути усунута, організувати за узгодженням з екскурсоводом, керівником туристської групи підвіз туристів і екскурсантів на іншому транспорті до найближчого великого населеного пункту і викликати резервний автобус. Виклик водієм за узгодженням з екскурсоводом, керівником туристської групи резервного автобуса виконується у випадках, якщо несправність автобуса перешкоджає доставці туристів у пункт призначення, якщо час на усунення несправності перевищить час, необхідний для прибуття резервного автобуса і спричинить за собою зриви запланованих туристсько-екскурсійних заходів. У цих випадках екскурсовод, керівник туристської групи повинний зафіксувати час виклику резервного автобуса і час його прибуття і зробити запис про це в шляховому листі і довідці-наряді;

– водію забороняється:

– втручатися в роботу екскурсовода, керівника туристської групи (груповода);

– робити зауваження, подавати репліки в процесі спілкування екскурсовода, керівника туристської групи (груповода) з туристами; вести розмови з туристами, екскурсантами під час проходження по маршруті;

– довільно зупиняти автобус і змінювати графік руху по маршруті, якщо це не диктується технічними причинами або вимогами безпеки руху;

– виконане завдання по перевезенню туристів і екскурсантів засвідчується підписом екскурсовода, керівника туристської групи в шляховому листі водія і довідці-наряді, із указівкою фактичного часу, показання спідометра, кількості перевезених туристів і екскурсантів;

– після закінчення подорожі, екскурсії екскурсовод, керівник туристської групи здає в диспетчерську службу туристсько-екскурсійного підприємства встановлену звітну документацію.

Окремим Наказом Державної туристичної адміністрації від 24 вересня 2004 р. були затверджені **кваліфікаційні вимоги для екскурсоводів та гідів перекладачів**. Зокрема, ***кваліфікаційними вимогами для екскурсоводів*** є наступні:

– екскурсоводами можуть працювати особи, які мають базову вищу освіту, повну вищу освіту, мають посвідчення або диплом про спеціальну екскурсійну підготовку (учбовий заклад, курси підвищення або перепідготовки фахової кваліфікації) та отримали дозвіл у встановленому порядку. Для осіб, які мають науковий ступінь та вчене звання, вимога щодо наявності посвідчення або диплома про спеціальну екскурсійну підготовку не є обов'язковою;

– для екскурсоводів знання іноземної мови не є обов'язковою умовою.

Екскурсоводи, що надають екскурсійні послуги, повинні мати: високий освітній рівень в різних галузях знань зі спеціальним акцентом на краєзнавство, історію, географію, мистецтво і архітектуру, економіку, політику, релігію тощо. Постійно вдосконалювати свої знання та професійні навички: знання спеціальної термінології відповідно до екскурсійної тематики; гуманітарні

навички та навички спілкування, володіння технологією відбору інформації, вміння встановити сприятливу дружню атмосферу в екскурсійній групі; перелік екскурсійних тем та шляхової інформації про визначні місця або місцевості за маршрутом слідування групи до місця призначення, підтверджених контрольними текстами та методичними розробками, технологічними картами, рецензуванням та прослуховуванням на маршруті тощо (наявність переліку документації відповідно до вимог чинних стандартів, норм та правил у галузі туризму), характеристики з місця екскурсійної роботи; відповідність критеріям оцінки розповіді екскурсовода, зокрема ознайомлювальна цінність, чіткість висловлювання, зацікавленість, емоційність, доступність викладення тексту екскурсії, техніка та культура мови.

А ***кваліфікаційними вимогами для гідів-перекладачів*** є такі:

– гідами-перекладачами можуть працювати особи, які мають повну вищу освіту, вільно володіють іноземною мовою або мовами, мають посвідчення або диплом про спеціальну екскурсійну підготовку (учбовий заклад, курси підвищення або перепідготовки фахової кваліфікації) та отримали дозвіл у встановленому порядку;

– для осіб, які мають учений ступінь та вчене звання, вимога щодо наявності посвідчення або диплома про спеціальну екскурсійну підготовку не є обов’язковою;

– гіди-перекладачі, що надають екскурсійні послуги, повинні мати: високий освітній рівень у різних галузях знань зі спеціальним акцентом на краєзнавство, історію, географію, мистецтво і архітектуру, економіку, політику, релігію тощо. Постійно вдосконалювати свої:

- знання та професійні навички; знання спеціальної термінології відповідно до екскурсійної тематики;
- гуманітарні навички та навички спілкування, володіння технологією відбору інформації, вміння встановити сприятливу дружню атмосферу в екскурсійній групі;
- переліки екскурсійних тем та шляхової інформації про визначні місця або місцевості за маршрутом слідування групи до місця призначення, підтверджених контрольними текстами та методичними розробками, технологічними картами, рецензуванням та прослуховуванням на маршруті тощо (наявність переліку документації відповідно до вимог чинних стандартів, норм та правил у галузі туризму), характеристики з місця екскурсійної роботи;відповідність критеріям оцінки розповіді екскурсовода, зокрема ознайомлювальна цінність, чіткість висловлювання, зацікавленість, емоційність, доступність викладення тексту екскурсії, техніка та культура мови.

Шляхами підвищення професійної майстерності екскурсовода є:

– удосконалення організації методичної роботи;

– підготовка якісної методичної документації, удосконалення методичних документів;

– детальна розробка технології методичних прийомів показу та розповіді з урахуванням особливостей екскурсійних тем та різних груп населення;

– відпрацювання техніки проведення екскурсії;

– встановлення та збереження контактів між екскурсоводом та екскурсійною групою через опанування основами психології та педагогіки.

Контрольні питання і завдання

1. Які існують вимоги до екскурсовода?
2. Розкрийте та охарактеризуйте складові професійної майстерності екскурсовода.
3. Як отримати дозвіл на право здійснення туристичного супроводу?
4. Які документи повинен мати екскурсовод під час проведення екскурсії?
5. Які цілі має проведення пробної екскурсії.
6. В чому полягає міміка екскурсовода?
7. Як впливають жести екскурсовода на аудиторію?
8. В чому, на Вашу думку, полягають професійні компетенції екскурсовода?
9. З яких позицій може виступати екскурсовод стосовно екскурсантів?
10. Які основні часові принципи викладення матеріалу екскурсоводом під час проведення екскурсії?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Монографії, підручники, навчальні посібники:

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство : навчальний посібник. Київ : Альтерпрес, 2007. 464 с.
2. Банах В. Експозиційна робота музеїв : навчальний посібник. Львів : Логос, 2018. 175 с.
3. Галасюк С. С. Організація туристичних подорожей та екскурсійної діяльності : навч. посіб. для студентів ВНЗ. 2-е вид., допов. і доопр. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. 247 с.
4. Галасюк С. С., Нездоймінов С. Г. Організація туристичних подорожей та екскурсійної діяльності : навчальний посібник. Херсон : «Олді+», 2019. 248 с.
5. Галасюк С. С. Стандартизація, сертифікація туристичних послуг та ліцензування туристичної діяльності : навчальний посібник. Одеса : Астропринт, 2011. 208 с.
6. Голубничая С. Н. Основы экскурсионного дела : учебник. Донецк : Институт турбизнеса, 2003. 214 с.
7. Грицай Н. Б. Методика підготовки та проведення екскурсій з біології : навч.-метод. посіб. Рівне : О. Зень, 2016. 231 с.
8. Дмитрук О. Ю. Екологічний туризм : сучасні концепції менеджменту і маркетингу : навчальний посібник. Київ : Альтерпрес, 2004. 192 с.
9. Кіптенко В. К., Малиновська О. Ю. Організація екскурсійних послуг : підручник. Херсон : «Олді+», 2018. 518 с.
10. Король О. Д. Організація екскурсійних послуг у туризмі : навч.-метод. посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. 144 с.
11. Король О. Д. Організація екскурсійного обслуговування в туризмі : навчальний посібник. Сучава : Сучавський університет, 2015. 110 с.
12. Костюкова О. М. Краєзнавчо-екскурсійна справа в Україні в 20-х роках ХХ ст. : суспільно-політичний, освітній і культурологічний аспект : монографія. Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. 171 с.
13. Кравцов С.С., Дрокіна Н.І. Менеджмент турбюро та організаторів подорожей : навчальний посібник : Донецьк : ДІТБ, 2012. 236 с.
14. Лавріненко Л. І. Екскурсії в природу в початковій школі : навч.-метод. посіб. Чернігів : SCRIPTORIUM, 2021. 151 с.
15. Любіцева О.О. Методика розробки турів : навчальний посібник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Альтерпрес, 2008. 300 с.
16. Нездоймінов С. Г. Екскурсологія : навчально-методичний посібник. Одеса : Астропринт, 2011. 216 с.
17. Нездоймінов С. Г. Організація екскурсійних послуг : навч.-метод. посіб. Одеса : Астропринт, 2011. 216 с.
18. Нездоймінов С. Г. Підприємницький вектор розвитку регіонального туризму : монографія. Одеса : Пальміра, 2011. 344 с.

19. Опря Б. О. Організація екскурсійних послуг : навч.-метод. посіб. для студ. 2 курсу екон. ф-ту напрямку підготов. «Туризм». Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. 95 с.

20. Поколодна М.М. Екскурсологія : підручник. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. 180 с.

21. Поколодна М. М. Організація екскурсійної діяльності : підручник. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. 180 с.

22. Товстоляк Н. М. Організація музейної та екскурсійної роботи в загальноосвітніх закладах І – ІІІ ступенів : навч. посіб. для студентів ВНЗ іст. спец. Кривий Ріг : Роман Козлов, 2016. 187 с.

23. Федорченко В. К., Костюкова О. М., Дьорови Т. А., Олексійко М. М. Історія екскурсійної діяльності в Україні : навч. посібник. Київ : «Кондор. 2004. 166 с.

24. Чагайда І. М., Грибакова С. В. Екскурсологія : навчальний посібник. Київ : «Кондор», 2004. 204 с.

Наукові статті:

25. Альтгайм Л., Бордун О. Використання геолого-геоморфологічних об’єктів Подільського Придністер’я в екскурсійній діяльності. *Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій*. 2020. Вип. 1. С. 230-249.

26. Альтгайм Л. Б. Значення маркетингу та маркетингових заходів для організації екскурсійних послуг і туристичної діяльності. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2019. № 5. С. 15-18.

27. Антонець М. О. Формування теоретичної моделі екскурсійного маршруту. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2013. Вип. 34. С. 295-304.

28. Артеменко О. І., Єгорова В. І., Федченко В. М. Інтелектуальна система аналізу екскурсійних маршрутів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Інформаційні системи та мережі*. 2015. № 814. С. 380-386.

29. Артеменко О. І., Кунанець О. О., Пасічник В. В., Кунанець Н. Е. Мобільні інформаційні технології в задачах супроводу туриста під час екскурсії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Інформаційні системи та мережі*. 2019. Вип. 5. С. 62-69.

30. Байрак Г. Р., Бордун О. Ю. Кривчицький масив Львова : його суспільно-історичні та геотуристичні атракції, перспективи пізнавальних екскурсій. *Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій*. 2021. Вип. 1. С. 74-104.

31. Бакало Н. В., Берестоκ Є. Т., Шепелєва А. О. Вплив екскурсійної діяльності на емоційний та психофізіологічний стан дитини. *Приазовський економічний вісник*. 2017. Вип. 2. С. 127-130.

32. Батиченко С., Мельник Л., Савков П., Сторубльов О. Особливості розвитку військового туризму в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2021. Вип. 4. С. 66-69.

33. Безкоровайна Л. В. Вивчення професійної підготовки майбутніх фахівців з туризмознавства у вищих навчальних закладах України. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія*. 2016. № 1. С. 147–152.

34. Бейдик О. О., Сировець С. Ю. Туристсько-екскурсійні ресурси Деснянського рекреаційного коридору. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*. 2017. Вип. 1-2. С. 29-37.

35. Бєлоусова Н. В. Концептуально-стратегічні положення регіонального розвитку інклюзивного туризму в Україні в посткарантинний період. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2021. № 5. С. 81-89.

36. Богатирьова Г. Комунікативно-психологічна складова готовності фахівців з туризму до екскурсійної діяльності. *Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Професійна педагогіка*. 2018. № 15. С. 67-73.

37. Бойко О. Екскурсійна діяльність Фонду Президентів України : нові виклики. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2021. Вип. 61. С. 337-348.

38. Божко Л. Д. Індустріальний туризм: світовий досвід. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2015. Вип. 35. С. 30-41.

39. Бурий С. А. Інноваційний потенціал у сфері готельно-ресторанного бізнесу та туризму. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2014. № 5(2). С. 201-205.

40. Варнавська І. В. Навчальні екскурсії на підприємство як засіб первинної професіоналізації особистості. *Габітус*. 2021. Вип. 23. С. 31-37.

41. Василишина Н. М. Професійні компетентності майбутніх фахівців сфери туризму в крос-культурному середовищі. *Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова]. Серія : Педагогічні науки*. 2020. Вип. 147. С. 14-21.

42. Васильєва М. А. Квест-екскурсія як інтерактивна форма навчання школярів (на прикладі Археологічного музею ІА НАН України). *Молодий вчений*. 2020. № 11(2). С. 365-370.

43. Васильєв П. О. Містобудівні особливості сприйняття об’єктів показу при формуванні пішохідних екскурсійних маршрутів (на прикладі оглядового екскурсійного маршруту м. Суми). *Містобудування та територіальне планування*. 2016. Вип. 62(2). С. 13-18.

44. Васютіна Т. Дидактичні можливості музейної педагогіки та віртуальних екскурсій у навчанні молодших школярів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 29(1). С. 236-242.

45. Ващенко О., Паламар С., Романенко Л., Романенко К. Теоретичний аспект проблеми формування дослідницьких умінь молодших школярів засобом віртуальної екскурсії. *Молодь і ринок*. 2020. № 1. С. 51-55.

46. Вишневський В. І. Екскурсія як метод пізнання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*. 2019. Вип. 2. С. 59-63.

47. Возна З. Екскурсійний метод у структурі предметно-методичних знань учителя історії. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2017. Вип. 15. С. 16-25.

48. Гаврилко П. П., Тімко М. І. Деміфологізація історії туристичних об'єктів – важливий чинник екскурсійної роботи. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка*. 2017. Вип. 1(2). С. 182-188.

49. Ганчук О. В. Організація групової пізнавальної діяльності студентів під час навчальних екскурсій з географії у вищій школі. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2012. Вип. 31. С. 307-311.

50. Ганчук О. В. Особливості класифікації навчальних екскурсій з географії, що використовуються у процесі підготовки майбутніх учителів. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2014. Вип. 43. С. 16-21.

51. Гарбар П. А. Туристично-екскурсійна система як складова сфери гостинності Миколаївської області в радянські часи (80-ті роки XX століття). *Гілея : науковий вісник*. 2019. Вип. 151(2). С. 41-45.

52. Гищук Р. М. Детермінованість впливу туризму на розвиток і управління готельною інфраструктурою регіону в кризовий період. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*. 2021. Вип. 1. С. 8-25.

53. Гищук Р. М. Соціальні мережі як альтернатива удосконалення та управління туристично-екскурсійною діяльністю. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*. 2020. Вип. 3. С. 115-128.

54. Голованова Г. Є. Особливості взаємодії туроператорів, турагенств та екскурсійних компаній. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2017. Вип. 188. С. 212-220.

55. Голубнича С. Екскурсійне обслуговування природоохоронної спрямованості. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2013. Вип. 43(2). С. 20-25.

56. Гончар А. В., Попова М. А., Стрижак О. Є. Онтологія екскурсії 3D панорамою віртуального музею. *Екологічна безпека та природокористування*. 2019. Вип. 1. С. 71-78.

57. Гончарова О. М. Педагогічна система формування професійно-комунікаційної компетентності фахівців сфери туризму. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Педагогічні науки*. 2021. Вип. 192. С. 166-170.

58. Гончарова О. М. Професійно-комунікативна компетентність у системі підготовки фахівців спеціальності «Туризм». *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 19(1). С. 74-77.

59. Горда О., Руснак О. Навчальна екскурсія як ефективна форма заняття під час літніх шкіл із вивчення мови. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 31(3). С. 110-114.

60. Грицай Н. Б., Куцоконь Л. П. Ботанічні екскурсії у системі професійної підготовки майбутніх учителів біології. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 13(1). С. 40-43.

61. Гуменюк А. І. Перспективи розвитку туристсько-екскурсійної діяльності на Бойківщині та шляхи подолання існуючих проблем туристичної галузі. *Карпатський край*. 2014. № 1. С. 186-194.

62. Гуцол А. В. «Організація екскурсійних послуг» як навчальна дисципліна та невід'ємна складова професійної підготовки майбутніх фахівців сфери туризму. *Науковий вісник Донбасу*. 2015. № 1. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2015_1_10.

63. Давидюк М. О., Титко О. О., Філь О. В. Організація екскурсій із тифлокоментарями як засіб розвитку інклюзивної компетентності майбутнього вчителя. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2019. Вип. 53. С. 162-168.

64. Демчик К. І. Віртуальні екскурсії музеями світу. *Мистецтво та освіта*. 2017. № 4. С. 18-22.

65. Дем’яненко Ю. С. Проблеми і шляхи вдосконалення системи підготовки та контролю якості екскурсійної діяльності в Україні. *Географія та туризм*. 2010. Вип. 9. С. 149-154.

66. Дербак О. А. Обґрунтування педагогічних умов підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія*. 2020. № 1. С. 158-166.

67. Дзюба Т. А., Гринь В. В. Аналіз перспектив розвитку туристсько-екскурсійної діяльності на Вінниччині. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 22. С. 150-153.

68. Донцов О. Надійність карт і планів у забезпеченні туристично-екскурсійної діяльності. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. 2016. Вип. 24. С. 34-38.

69. Дребот О. І., Бабікова К. О., Олійник Г. Б. Інтегровані механізми функціонування рекреаційного туризму в контексті євроінтеграції. *Економіка та держава*. 2021. № 10. С. 24-30.

70. Дудка Т. Ю. Дефінітивні аспекти дослідження проблеми екскурсій в історико-педагогічному вимірі XIX-XXI ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2017. № 1. С. 61-65.

71. Животенко В. О. Соціальна справедливість та туризм у контексті розвитку економіки щастя. *Вісник ХНАУ. Серія : Економічні науки*. 2021. № 2(1). С. 209-219.

72. Загорянська О. Л. Екскурсійна діяльність як перспективний напрям розвитку туристичної галузі. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2020. № 3. С. 72-76.

73. Зайцева М. М. Туризм як чинник міжкультурної комунікації. *Вісник Харківської державної академії культури. Серія : Соціальні комунікації*. 2016. Вип. 49. С. 206-214.

74. Зараховський О. Є. Використання археологічних об'єктів Черкащини як туристично-екскурсійного ресурсу. *Питання культурології*. 2020. Вип. 36. С. 120-136.

75. Зараховський О. Є. Використання нерухомих об'єктів культурної спадщини міста Чигирина як туристично-екскурсійного ресурсу. *Питання культурології*. 2017. Вип. 33. С. 131-139.

76. Зараховський О. Концепції використання нерухомих об'єктів культурної спадщини як туристично-екскурсійного ресурсу. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія : Туризм*. 2018. Вип. 2. С. 34-44.

77. Зараховський О. Культурна спадщина як туристично-екскурсійний ресурс: основні категорії та класифікаційні ознаки. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія : Туризм*. 2019. Т. 2, № 2. С. 117-125.

78. Зігунов В. М. Зарубіжний і вітчизняний досвід професійної підготовки фахівців сфери соціального туризму. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 31(1). С. 91-94.

79. Іванова І. М. Лінгвістичні і соціокультурні особливості текстів англомовних оглядових екскурсій. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Педагогіка та психологія*. 2017. Вип. 26. С. 103-112.

80. Касіяник І. П., Чернюк Г. В. Літологічна структура Смотрицького каньйону як основа розвитку екскурсійних форм геотуризму в Кам'янці-Подільському. *Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій*. 2017. 1. С. 194-205.

81. Кисилиця Ю. І., Бялик В. Д. Структурні та семантичні особливості англомовних термінів галузі туризму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2020. Вип. 44. С. 111-114.

82. Клочко О. О. Соціальна екскурсія як інноваційна технологія профілактики адиктивної поведінки підлітків. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. 2021. № 1(1). С. 272-277.

83. Коваль В. Підготовка майбутніх вчителів початкової школи до проведення екскурсій. *Рідна школа*. 2015. № 1-2. С. 24-27.

84. Коваленко О. В. Використання віртуальних екскурсій як сучасних форм організації навчального процесу. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 9(1). С. 94-97.

85. Коваленко О., Єрьоменко А. Особливості формування ділової культури в процесі фахової підготовки майбутніх гідів-екскурсоводів. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2021. Вип. 1. С. 66-71.

86. Коваленко О. В. Основні принципи формування змісту професійної підготовки фахівців туристичного супроводу (гідів-екскурсоводів) в Білорусі та Україні. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2019. № 6(2). С. 46-53.

87. Коваленко О. Особливості підготовки фахівців туристичного супроводу (гідів-екскурсоводів) у країнах Європейського Союзу. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 27(3). С. 102-106.

88. Коваленко О. В. Становлення та вдосконалення екскурсійної методики при підготовці фахівців в республіках Молдова, Білорусь та Україна. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 19(3). С. 31-34.

89. Ковальчук Г. Виробничі екскурсії у системі трудового виховання в загальноосвітніх закладах України у 30-х роках ХХ ст. *Педагогічна освіта : теорія і практика*. 2015. Вип. 19(1). С. 89-95.

90. Ковальчук Т. І. Квест-екскурсія як форма активного пізнання світу учнями і студентами. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 4. С. 159-161.

91. Козловський Є. В., Кузьмич О. Ю., Шковира А. О., Фещук Д. С. Тенденції розвитку індустрії туризму в умовах цифрової економіки. *Інвестиції : практика та досвід*. 2021. № 22. С. 68-72.

92. Колтун О. Ефективність екскурсій у вищій школі(на прикладі природничо-географічних дисциплін). *Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій*. 2014. № 4. С. 105-110.

93. Кондрацька Л. П. Особливості застосування personnel outsourcing matrix як ефективного інструменту управління підприємствами сфери туризму. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2017. Вип. 4. С. 96-104.

94. Кононова Л. Ю. Екскурсія як освідчення і виклик. *Мистецтво та освіта*. 2021. № 1. С. 58-61.

95. Конох А. П., Конох А. А. Діагностика сформованості фахової компетентності майбутніх учителів фізичної культури з екологічного туризму. *Вісник Запорізького національного університету. Фізичне виховання та спорт*. 2020. № 1. С. 41-47.

96. Коротун О. П. Критерії оцінювання якості туризму України. Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. *Економічні науки*. 2020. Вип. 4. С. 96-111.

97. Котенко Р. М. Туристично-екскурсійна діяльність як засіб ідеологічного виховання населення України у 70–80-х рр. ХХ ст. : формування інституційної структури і завдань. *Карпатський край*. 2015. № 1-2. С. 136-143.

98. Крутій Г. М. Теоретичні основи дослідження сфери туризму як об'єкта публічного управління. *Актуальні проблеми державного управління*. 2021. № 1. С. 222-228.

99. Лакоза Н., Білик Ж. Природничо-наукова дослідницька екскурсія як елемент STEM-підходу в освіті у контексті організації профільного навчання. *Наукові записки Малої академії наук України. Серія : Педагогічні науки*. 2017. Вип. 10. С. 219-232.

100. Лакоза Н., Білик Ж. Природничо-наукова дослідницька екскурсія як засіб підвищення мотивації школярів до навчання у контексті STEM-підходу в освіті. *Наукові записки Малої академії наук України. Серія : Педагогічні науки*. 2018. Вип. 11. С. 204-214.

101. Леоненко Н. А. Інституційні основи державного регулювання сфери туризму України: сучасний стан та історичний досвід. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління*. 2019. Вип. 2. С. 221-231.

102. Літовка-Деменіна С. Г. Особливості викладання екскурсійної діяльності для студентів напряму підготовки «Туризм». *Професійна освіта : методологія, теорія та технології*. 2016. Вип. 4. С. 160-172.

103. Літовка-Деменіна С. Стан готовності майбутніх фахівців сфери туризму до організації екскурсійної діяльності. *Освітній простір України*. 2017. Вип. 10. С. 192-201.

104. Літовка-Деменіна С. Г. Сучасний стан підготовки майбутнього фахівця сфери туризму до екскурсійної діяльності: теоретико-методологічний аспект. *Теоретична і дидактична філологія. Серія : Педагогіка*. 2017. Вип. 24. С. 93-102.

105. Лисюк Т. В, Терещук О. С., Дмитрук О. О. Екскурсійне обслуговування у структурі туристичного продукту. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 28(1). С. 175-178.

106. Линчак І. Лінгвокультурний типаж «екскурсовод» (на матеріалі анекдотів). *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*. 2018. Вип. 38. С. 76-81.

107. Лопатченко І. М., Статівка О. М. Застосування досвіду європейського союзу та співробітництва в процесі становлення публічного управління зеленим туризмом в Україні. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління*. 2021. Вип. 2. С. 25-31.

108. Любарець В. Соціокультурна компетентність як необхідна складова в екскурсійній діяльності майбутнього фахівця сфери туризму. *Педагогічні науки*. 2017. Вип. 70. С. 60-63.

109. Мазаракі А. А., Антонюк К. Г. Характеристика публічно-приватного партнерства як ефективної форми інвестиційного забезпечення сфери туризму в Україні. *Бізнес Інформ*. 2021. № 10. С. 50-56.

110. Макара О. В., Майборода В. М. Сучасний стан та особливості розвитку менеджменту туризму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Економіка*. 2020. Вип. 20. С. 55-61.

111. Мангушев Д. В., Леоненко К. Р. Операції з міжнародного туризму в Україні. *Бізнес Інформ*. 2021. № 11. С. 211-216.

112. Манько А. М., Рожак В. П., Ярмолович В. В. Туристично-екскурсійна привабливість Львова. *Географія та туризм*. 2018. Вип. 43. С. 122-130.

113. Мариняк Я. О., Стецько Н. П. Стратегічні напрями розвитку міжнародного туризму в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2021. № 2. С. 108-120.

114. Мартинова Н. С., Назаренко О. В. Особливості розвитку форм державно-приватного партнерства в індустрії туризму в Україні. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2020. № 3-4. С. 190-204.

115. Мацеха Д. С., Бурий С. А. Маркетинг у сфері готельно-ресторанного бізнесу та туризму. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2014. № 5(2). С. 43-47.

116. Мединська С. І. Компетентнісний підхід до підготовки фахівців галузі туризму та індустрії гостинності для підвищення їх конкурентоспроможності на національному та міжнародному ринках. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія*. 2019. № 2. С. 208–214.

117. Мединська С. І. Розвиток критичного мислення при формуванні іншомовної компетентності в підготовці фахівців для індустрії гостинності, туризму та міжнародного бізнесу. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія*. 2021. № 1. С. 198-204.

118. Мединська С. І. Формування іншомовної компетентності як компонента професійної підготовки фахівців у галузі туризму. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія*. 2016. № 2. С. 233–237.

119. Мехович А. С. Науково-прикладний аспект управління розвитком міжнародного туризму у сучасних умовах. *Енергозбереження. Енергетика. Енергоаудит*. 2021. № 1-2. С. 23-35.

120. Міненок А. О., Скорик Т. В., Ананьєва А. В. Роль спостережень та екскурсій в реалізації компетентнісного підходу організації освітнього процесу в початковій школі. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки*. 2019. Вип. 4. С. 88-94.

121. Михальський Ю. В., Прокіп А. В. Екскурсійно-туристична робота у навчально-виховному процесі Рогатинської гімназії (1909-1914 рр.). *Підприємництво і торгівля*. 2018. Вип. 22. С. 157-161.

122. Москаленко М. П., Міронець Л. П., Вакал А. П., Торяник В. М. Використання віртуальних екскурсій під час вивчення туристичного

краєзнавства в умовах дистанційної освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 31(2). С. 57-61.

123. Москаленко М. П., Міронець Л. П., Вакал А. П., Торяник В. М. Застосування віртуальних екскурсій під час проведення практичних робіт у старшій школі (на прикладі місцевих природних рекреаційних ресурсів). *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 32(2). С. 109-113.

124. Мостова Л. М, Запаренко Г. В. Віртуальна екскурсія у заклад ресторанного господарства як сучасний метод активного навчання. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2017. № 54-55. С. 278-285.

125. Нагірняк А. Я. Проблемні питання професійної підготовки екскурсоводів і гідів-перекладачів у сфері екскурсійної діяльності в Україні. *Гілея : науковий вісник*. 2019. Вип. 145(1). С. 112-115.

126. Нагірняк А. Український туризм : проблеми та перспективи. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3. С. 143-149.

127. Наровлянський О. Екскурсії в системі вітчизняної освіти та виховання (XIX – початок XX століття). *Історико-педагогічний альманах*. 2017. Вип. 2. С. 26-30.

128. Нездоймінов С., Загорулько С. Музейна мережа в контексті сучасних проблем екскурсології. *Науковий вісник [Одеського національного економічного університету]*. 2017. № 6. С. 81-93.

129. Нікітенко Н. Е. Розробка екскурсійного маршруту в сегменті в'їзного пізнавального туризму. *Молодий вчений*. 2019. № 10(1). С. 316-318.

130. Нікітіна І. П. Екскурсія як одна з форм ознайомлення студентів із пам'ятками історії. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія*. 2011. Вип. 19. С. 156-161.

131. Опря Б. О. Головні ознаки історико-культурних пам`яток в екскурсійній діяльності. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. 2018. Вип. 13. С. 349-356.

132. Парій С. Інформаційна компетентність майбутніх фахівців із туризму як вимога цифровізації туристичної галузі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 40(2). С. 298-303.

133. Пацалюк І. І. Екскурсії як засіб формування та розширення знань про мистецтво. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Мистецтвознавство*. 2010. № 1. С. 178-183.

134. Перетятько В. В., Ткачук О. В. Екскурсія на виробництво як основна організаційна форма ознайомчої практики студентів-хіміків. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2015. № 44. С. 315-318.

135. Петрова К. В., Джинджоян В. В., Сардак С. Е. Особливості екскурсійного обслуговування іноземних туристів. *Економічний простір*. 2017. № 126. С. 71-81.

136. Побидайло Н. Особливості реалізації краєзнавчого принципу в процесі екскурсій фізико-географічного спрямування. *Нова педагогічна думка*. 2017. № 4. С. 89-91.

137. Поколодна М. М., Корнєєва С. Г., Коваленко Д. В. Особливості організації та проведення екскурсій для осіб з обмеженими можливостями. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2019. Вип. 10. С. 209-218.

138. Полчанінова І. Л., Куклінова І. С. Дослідження особливостей впливу факторів на розвиток екскурсійних підприємств. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2017. № 1(2). С. 106-108.

139. Попова М. А., Кудляк В. М., Ладичук О. К. Онтологічний підхід до формування віртуальних екскурсій. *Наукові записки Малої академії наук України. Серія : Педагогічні науки*. 2016. Вип. 8. С. 28-37.

140. Продіус Ю. І., Лібенко Ю. С., Бєлобров О. Д. Тенденції розвитку туризму у світі та країнах ЄС. *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 6(3). С. 29-33.

141. Прудкий О. Екскурсійний метод як шлях формування культурно-наукового світогляду учнів під час вивчення фізики. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*. 2013. Вип. 4(2). С. 190-194.

142. Резніченко І., Пісняк В. Екскурсія як форма інклюзивного туризму для молодших школярів з особливими освітніми потребами. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. 2020. Вип. 1(2). С. 120-126.

143. Романенко О. В., Обозний В. В. Якість освіти фахівця туризму за вимогами НАЗЯВО: проблеми та перспективи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2020. Вип. 77. С. 171-176.

144. Романуха О. М. Екскурсійна діяльність як фактор активізації туризму в Україні. *Торгівля і ринок України*. 2017. № 2. С. 103-108.

145. Савіцька О. П. Види туризму за метою поїздки : сучасний стан і тенденції розвитку в Україні. *Проблеми економіки*. 2021. № 3. С. 65-72.

146. Савіцька О. П., Савіцька Н. В. Сучасні тренди інноваційного розвитку сфери туризму в Україні. *Бізнес Інформ*. 2021. № 9. С. 124-130.

147. Савчук Н. І. Витоки учнівської екскурсійної справи в Наддніпрянській Україні (1880-ті – 1900 рр.*). Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2019. Вип. 12. С. 155-163.

148. Саєнко Ю. О. Екологічні екскурсії в процесі підготовки майбутнього вчителя початкових класів. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер. : Педагогічні науки*. 2015. Вип. 3. С. 284-291.

149. Сідоров В. І. Культурологічний підхід до кроскультурної підготовки майбутніх фахівців галузі туризму. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2018. Вип. 50. С. 7-20.

150. Сидорук А. В., Голобородько Г. Д. Професійна підготовка майбутніх фахівців з туризму до організації екскурсійної діяльності у закладах вищої освіти. *Духовність особистості : методологія, теорія і практика*. 2020. Вип. 6. С. 131-140.

151. Сидорук А. В. Шляхи формування інформаційної культури майбутніх фахівців сфери туризму та готельно-ресторанної справи. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 10(3). С. 76-79.

152. Слатвінська Л. А. Організація екскурсійної діяльності: економічний вектор. *Ефективна економіка*. 2017. № 5. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2017_5_33.

153. Соколова С. В. Вимоги до лінгвістичних особливостей текстів навчальних екскурсій при вивченні української мови як іноземної. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011. Вип. 7. С. 428-433.

154. Сокол Т. Г. До питання про фахову підготовку екскурсійно-анімаційних кадрів у туризмі. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2017. Т. 23, № 2. С. 51-56.

155. Сокол Т. Г. Проблеми професійної підготовки кадрів екскурсоводів і гідів-перекладачів для сфери туризму України. *Географія та туризм*. 2015. Вип. 34. С. 42-49.

156. Сокол Т. Т., Плиска І. І. Інноваційні способи і форми екскурсійної діяльності на ринку туристичних послуг України. *Вчені записки університету «КРОК». Серія : Економіка*. 2017. Вип. 47. С. 165-170.

157. Стадник О. Г. Активізація навчальної діяльності школярів під час екскурсій. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2011. Вип. 35. С. 172-175.

158. Степанишина І. Екскурсії в позаурочний час. *Початкова школа*. 2015. № 5. С. 62-63.

159. Степанов В. Ю., Степанов В. Ю., Зайцева М. Н. Туризм як соціально-культурне явище в умовах суспільних трансформацій. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління*. 2021. Вип. 1. С. 22-30.

160. Тищук І. В., Поліщук Л. М. Аналіз та оцінка основних тенденцій розвитку екскурсійного туризму міста Луцьк. *Економіка та держава*. 2020. № 1. С. 54-60.

161. Тучковська І. І. Організація екскурсійної діяльності для осіб з інвалідністю. *Індустрія туризму і гостинності в Центральній та Східній Європі*. 2021. № 2. С. 72-77.

162. Уварова Т. Про принципи проведення навчальних екскурсій у межах формування лінгвокультурної компетентості іноземних студентів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. Вип. 24(2). С. 192-197.

163. Фастовець О. О. Традиції пивоваріння та принципи організації пивних екскурсій в Києві. *Креативний простір*. 2021. № 5. С. 15-17.

164. Феленчак Ю. Б., Графська О. І., Підвальна О. Г. Туризм як сфера соціалізації людини : сутність і наукові підходи. *Інноваційна економіка*. 2021. № 1-2. С. 114-119.

165. Хлонь Н. В., Кмець А. М. Формування готовності майбутніх учителів біології та природознавства до проведення природничих екскурсій з учнями основної школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи*. 2020. Вип. 76. С. 168-172.

166. Чорна Т. В. Роль навчальної екскурсії в активізації пізнавальної діяльності студентів при вивченні історії України. *Професійна освіта : проблеми і перспективи*. 2017. Вип. 12. С. 120-123.

167. Чуєва І. О., Дядечко І. Є., Криволапов Е. А. Інноваційні технології в підготовці конкурентоспроможних фахівців спеціальності 242 «Туризм» освітньої програми «Управління в туризмі та гостинності». *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. 2020. № 2. С. 153-157.

168. Шевелюк М. М. Цифровізація у сфері туризму : інноваційні тренди і пріоритетні напрями розвитку. *Питання культурології*. 2021. Вип. 38. С. 226-235.

169. Шелеметьєва Т. В., Гресь-Євреінова С. В., Мамотенко Д. Ю. Аналітичний інструмент стратегічного менеджменту: використання PEST-аналізу в туризмі. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 53. С. 38-46.

170. Шуплат О. М. Формування поняття «туризм» у сучасній економічній науці. *Ефективна економіка*. 2015. № 12. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_12_52.

171. Щука Г. П., Гальків Л. І. Підготовка фахівців сфери туризму з огляду на потреби регіонального ринку. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Педагогічні науки*. 2020. Вип. 190. С. 62-66.

172. Яковлєв В., Зуб О., Алфімова Л., Таймасов Ю. Роль екскурсій в природничо-науковій підготовці майбутніх офіцерів національної гвардії та фахівців служби цивільного захисту України. *Молодь і ринок*. 2017. № 7. С. 36-43.

173. Яцина М. М., Залуніна О. М., Різниченко Н. С., Черниш Р. О. Еколого-економічні особливості використання екскурсійного пневмотранспорту в паркових зонах та в зонах відпочинку. *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. 2017. Вип. 3(2). С. 65-70.

ДОДАТКИ

Додаток А

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про туризм
(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 31, ст.24)

{Вводиться в дію Постановою ВР
№ 325/95-ВР від 15.09.95, ВВР, 1995, № 31, ст.242}

{Із змінами, внесеними згідно із Законом
№ 2470-III від 29.05.2001, ВВР, 2001, № 32, ст.172}

{В редакції Закону
№ 1282-IV від 18.11.2003, ВВР, 2004, № 13, ст.180}
{Із змінами, внесеними згідно із Законами
№ 1276-VI від 16.04.2009, ВВР, 2009, № 38, ст.535
№ 2468-VI від 08.07.2010, ВВР, 2010, № 49, ст.567
№ 2608-VI від 19.10.2010, ВВР, 2011, № 11, ст.69
№ 3679-VI від 08.07.2011, ВВР, 2012, № 14, ст.89
№ 4385-VI від 09.02.2012, ВВР, 2012, № 40, ст.477
№ 5316-VI від 02.10.2012, ВВР, 2013, № 38, ст.502
№ 639-VII від 10.10.2013, ВВР, 2014, № 22, ст.770
№ 1193-VII від 09.04.2014, ВВР, 2014, № 23, ст.873
№ 124-VIII від 15.01.2015, ВВР, 2015, № 14, ст.96
№ 2581-VIII від 02.10.2018, ВВР, 2018, № 46, ст.371
№ 124-IX від 20.09.2019, ВВР, 2019, № 46, ст.295
№ 768-IX від 14.07.2020}

{У тексті Закону слова "центральний орган виконавчої влади в галузі туризму" в усіх відмінках замінено словами "центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів" у відповідному відмінку згідно із Законом № 1193-VII від 09.04.2014}

Цей Закон визначає загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України в галузі туризму та спрямований на забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, охорону здоров'я, на безпечне

для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав при здійсненні туристичних подорожей. Він встановлює засади раціонального використання туристичних ресурсів та регулює відносини, пов'язані з організацією і здійсненням туризму на території України.

Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

туризм – тимчасовий виїзд особи з місця проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці, куди особа від'їжджає;

{Абзац другий статті 1 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1276-VI від 16.04.2009}

турист – особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін;

туристичний продукт – попередньо розроблений комплекс туристичних послуг, який поєднує не менше ніж дві такі послуги, що реалізується або пропонується для реалізації за визначеною ціною, до складу якого входять послуги перевезення, послуги розміщення та інші туристичні послуги, не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, реалізації сувенірної продукції тощо);

супутні туристичні послуги та товари – послуги та товари, призначені для задоволення потреб споживачів, надання та виробництво яких несуттєво скоротиться без їх реалізації туристам;

характерні туристичні послуги та товари – послуги та товари, призначені для задоволення потреб споживачів, надання та виробництво яких суттєво скоротиться без їх реалізації туристам;

просування туристичного продукту – комплекс заходів, спрямованих на створення та підготовку до реалізації туристичного продукту чи туристичних послуг (організація рекламно-ознайомлювальних подорожей, участь у спеціалізованих виставках, ярмарках, видання каталогів, буклетів тощо);

місце продажу (реалізації) туристичних послуг – країна, в якій зареєстровано відповідний суб'єкт господарювання, що реалізує туристичний продукт;

місце надання туристичних послуг – країна, на території якої безпосередньо надаються туристичні послуги;

готель – підприємство будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, що складається з шести і більше номерів та надає готельні послуги з тимчасового проживання з обов'язковим обслуговуванням. Порядок

встановлення категорій готелям визначається Кабінетом Міністрів України. Готелю встановлюється категорія на 5 років;

{Статтю 1 доповнено абзацом десятим згідно із Законом № 2468-VI від 08.07.2010; із змінами, внесеними згідно із Законом № 768-IX від 14.07.2020}

готельна послуга – дії (операції) підприємства з розміщення споживача шляхом надання номера (місця) для тимчасового проживання в готелі, а також інша діяльність, пов'язана з розміщенням та тимчасовим проживанням. Готельна послуга складається з основних та додаткових послуг, що надаються споживачу відповідно до категорії готелю;

{Статтю 1 доповнено абзацом одинадцятим згідно із Законом № 2468-VI від 08.07.2010}

аналогічні засоби розміщення – підприємства будь-якої організаційно-правової форми власності, що складаються з номерів і надають обмежені готельні послуги, включно з щоденним заправлянням ліжок, прибиранням кімнат та санвузлів.

{Статтю 1 доповнено абзацом дванадцятим згідно із Законом № 2468-VI від 08.07.2010}

Стаття 2. Законодавство України про туризм

Законодавство України про туризм складається з Конституції України, цього Закону, інших нормативно-правових актів, виданих відповідно до них.

Майнові відносини в галузі туризму, засновані на рівності, автономії волі і майновій самостійності їх учасників, регулюються Цивільним та Господарським кодексами України з урахуванням особливостей, встановлених цим Законом.

Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачені інші правила, ніж ті, що встановлені цим Законом, застосовуються правила міжнародного договору.

Стаття 3. Туристичні ресурси України

Туристичними ресурсами України є пропоновані або такі, що можуть пропонуватися, туристичні пропозиції на основі та з використанням об'єктів державної, комунальної чи приватної власності.

Напрями освоєння і розвитку туристичних ресурсів України визначаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування відповідно до програм розвитку туризму.

Класифікація та оцінка туристичних ресурсів України, режим їх охорони, порядок використання з обліком гранично припустимих навантажень на об'єкти культурної спадщини та довкілля, порядок збереження цілісності туристичних ресурсів України, заходи для їх відновлення визначаються відповідно до закону.

Унікальні туристичні ресурси можуть знаходитися на особливому режимі охорони, що обмежує доступ до них. Обмеження доступу до туристичних

ресурсів визначається їх реальною пропускною спроможністю, рівнем припустимого антропогенного навантаження, сезонними та іншими умовами.

Під час містобудівного планування, проектування, розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів містобудування на територіях рекреаційних зон відповідні органи виконавчої влади, власники об'єктів містобудування повинні передбачати максимальну інтеграцію споруджуваних об'єктів до місцевого соціально-економічного, природного та історико-культурного середовища.

Стаття 4. Організаційні форми та види туризму

Організаційними формами туризму є міжнародний і внутрішній туризм.

До міжнародного туризму належать: в'їзний туризм – подорожі в межах України осіб, які постійно не проживають на її території, та виїзний туризм – подорожі громадян України та осіб, які постійно проживають на території України, до іншої країни.

Внутрішнім туризмом є подорожі в межах території України громадян України та осіб, які постійно проживають на її території.

Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, чи інших ознак існують такі види туризму:

дитячий;

молодіжний;

сімейний;

для осіб похилого віку;

для осіб з інвалідністю;

{Абзац шостий частини четвертої статті 4 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2581-VIII від 02.10.2018}

культурно-пізнавальний;

лікувально-оздоровчий;

спортивний;

релігійний;

екологічний (зелений);

сільський;

підводний;

гірський;

пригодницький;

мисливський;

автомобільний;

самодіяльний тощо.

Особливості здійснення окремих видів туризму встановлюються законом.

Стаття 5. Учасники відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності

Учасниками відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності, є юридичні та фізичні особи, які створюють туристичний продукт, надають туристичні послуги (перевезення, тимчасового розміщення, харчування, екскурсійного, курортного, спортивного, розважального та іншого обслуговування) чи здійснюють посередницьку діяльність із надання характерних та супутніх послуг, а також громадяни України, іноземці та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та інші), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність.

{Частина перша статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1276-VI від 16.04.2009}

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність (далі – суб'єкти туристичної діяльності), є:

туристичні оператори (далі – туроператори) – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність;

туристичні агенти (далі – турагенти) – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристичного продукту туроператорів та туристичних послуг інших суб'єктів туристичної діяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг;

{Абзац третій частини другої статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2608-VI від 19.10.2010}

інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг;

гіди-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу – фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом, крім осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об'єкти відвідування;

{Абзац п'ятий частини другої статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1193-VII від 09.04.2014}

фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо.

Перелік посад фахівців туристичного супроводу та кваліфікаційні вимоги до них визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері трудових відносин.

{Частина третя статті 5 в редакції Закону № 1193-VII від 09.04.2014}

Розділ II
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ

Стаття 6. Основні способи та цілі державного регулювання в галузі туризму. Основні пріоритетні напрями державної політики в галузі туризму

Держава проголошує туризм одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури і створює умови для туристичної діяльності.

Реалізація державної політики в галузі туризму здійснюється шляхом:

визначення і реалізації основних напрямів державної політики в галузі туризму, пріоритетних напрямів розвитку туризму;

визначення порядку класифікації та оцінки туристичних ресурсів України, їх використання та охорони;

спрямування бюджетних коштів на розробку і реалізацію програм розвитку туризму;

визначення основ безпеки туризму;

нормативного регулювання відносин у галузі туризму (туристичного, готельного, екскурсійного та інших видів обслуговування громадян);

ліцензування в галузі туризму, визначення кваліфікаційних вимог до посад фахівців туристичного супроводу;

{Абзац сьомий частини другої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законами № 1193-VII від 09.04.2014, № 124-VIII від 15.01.2015, № 124-IX від 20.09.2019}

встановлення системи статистичного обліку і звітності в галузі туризму та курортно-рекреаційного комплексу;

організації і здійснення державного контролю за дотриманням законодавства в галузі туризму;

визначення пріоритетних напрямів і координації наукових досліджень та підготовки кадрів у галузі туризму;

участі в розробці та реалізації міжнародних програм з розвитку туризму.

Державне регулювання в галузі туризму здійснюється іншими способами, визначеними законом.

Основними цілями державного регулювання в галузі туризму є:

забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав;

безпека туризму, захист прав та законних інтересів туристів, інших суб'єктів туристичної діяльності та їх об'єднань, прав та законних інтересів власників або користувачів земельних ділянок, будівель та споруд;

збереження цілісності туристичних ресурсів України, їх раціональне використання, охорона культурної спадщини та довкілля, врахування державних і громадських інтересів при плануванні та забудові територій;

створення сприятливих умов для розвитку індустрії туризму, підтримка пріоритетних напрямів туристичної діяльності.

Основними пріоритетними напрямами державної політики в галузі туризму є:

удосконалення правових засад регулювання відносин у галузі туризму;

забезпечення становлення туризму як високорентабельної галузі економіки України, заохочення національних та іноземних інвестицій у розвиток індустрії туризму, створення нових робочих місць;

розвиток в'їзного та внутрішнього туризму, сільського, екологічного (зеленого) туризму;

розширення міжнародного співробітництва, утвердження України на світовому туристичному ринку;

створення сприятливих для розвитку туризму умов шляхом спрощення та гармонізації податкового, валютного, митного, прикордонного та інших видів регулювання;

забезпечення доступності туризму та екскурсійних відвідувань для дітей, молоді, людей похилого віку, осіб з інвалідністю та малозабезпечених громадян шляхом запровадження пільг стосовно цих категорій осіб.

{Абзац сьомий частини п'ятої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2581-VIII від 02.10.2018}

Стаття 7. Органи, що здійснюють регулювання в галузі туризму

Регулювання в галузі туризму здійснюється Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, а також іншими органами в межах їх компетенції.

Стаття 8. Повноваження Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування в галузі туризму

1. До виключних повноважень Верховної Ради України в галузі туризму належать:

визначення основних напрямів державної політики в галузі туризму;

визначення правових засад регулювання відносин у галузі туризму, їх удосконалення та адаптація із загальновизнаними нормами міжнародного права;

визначення в законі про Державний бюджет України обсягу фінансового забезпечення туристичної галузі.

Верховна Рада України відповідно до Конституції України може брати до свого розгляду й інші питання, що стосуються туризму.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні і районні ради відповідно до їх повноважень:

затверджують регіональні програми розвитку туризму, що фінансуються з бюджету Автономної Республіки Крим, обласних і районних бюджетів;

визначають кошти бюджету Автономної Республіки Крим, обласних і районних бюджетів для фінансового забезпечення регіональних програм розвитку туризму;

контролюють фінансування регіональних програм розвитку туризму за кошти бюджету Автономної Республіки Крим, обласних і районних бюджетів.

2. Верховна Рада Автономної Республіки Крим відповідно до Конституції та законів України здійснює інше нормативне регулювання з питань туризму, історико-культурних заповідників, музеїв, інших закладів культури, вирішує питання щодо організації і розвитку курортно-рекреаційної сфери і туризму тощо.

3. Представницькі органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради відповідно до їх повноважень:

затверджують місцеві програми розвитку туризму;

визначають кошти місцевих бюджетів для фінансового забезпечення місцевих програм розвитку туризму;

доручають своїм виконавчим органам фінансування місцевих програм розвитку туризму за рахунок коштів місцевого бюджету;

вживають заходів для стимулювання суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність з надання туристичних послуг.

Стаття 9. Повноваження Кабінету Міністрів України в галузі туризму

Кабінет Міністрів України відповідно до Конституції та законів України:

здійснює державне управління та забезпечує реалізацію державної політики в галузі туризму;

розробляє та затверджує програми розвитку туризму в Україні і фінансує їх виконання відповідно до бюджетного законодавства;

приймає нормативно-правові акти, що регулюють відносини в галузі туристичної діяльності;

забезпечує раціональне використання туристичних ресурсів і вжиття заходів для їх збереження;

сприяє розвитку туристичної індустрії та створенню ефективної туристичної інфраструктури;

вживає заходів щодо забезпечення безпеки туристів, захисту їх прав, інтересів і власності;

організовує та забезпечує реалізацію державної інвестиційної політики в галузі туристичної діяльності;

готує та подає на розгляд Верховної Ради України як складову частину проекту закону про Державний бюджет України на відповідний рік пропозиції

щодо обсягів бюджетних коштів для фінансової підтримки проектів і програм з розвитку туризму;

інформує Верховну Раду України про виконання програми розвитку туризму в Україні;

визначає порядок організації рятувальних команд і порядок вжиття рятувальних заходів;

створює державну систему наукового забезпечення в галузі туристичної діяльності;

здійснює міжнародне співробітництво в галузі туризму;

вирішує інші питання, віднесені Конституцією та законами України до його повноважень.

Стаття 10. Повноваження центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у сфері туризму та курортів

1. Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів:

організує та забезпечує реалізацію державної політики в галузі туризму, виконання цього Закону та інших нормативно-правових актів;

бере участь у підготовці проектів нормативно-правових актів у галузі туризму, у межах своєї компетенції розробляє і затверджує нормативно-правові акти, узагальнює практику застосування законодавства в галузі туризму, курортно-рекреаційної сфери, вносить пропозиції щодо його удосконалення;

забезпечує реалізацію програм розвитку туризму в Україні;

організує облік туристичних ресурсів України, забезпечує їх раціональне використання та охорону;

{Абзац шостий частини першої статті 10 виключено на підставі Закону № 124-VIII від 15.01.2015}

організує здійснення контролю за якістю наданих туристичних послуг;

реалізує державну інвестиційну політику в галузі туризму та курортно-рекреаційній сфері;

бере участь у розробці програм облаштування транспортних магістралей об'єктами туристичної інфраструктури;

бере участь у підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації кадрів, визначенні пріоритетних напрямів наукових досліджень у галузі туризму та проведенні науково-дослідних робіт у цій галузі;

проводить дослідження туристичного ринку, готує і поширює інформацію про Україну і її туристичні можливості на міжнародному туристичному ринку та всередині держави;

у межах своєї компетенції розробляє, укладає і виконує міжнародні договори в галузі туристичної діяльності, представляє країну у міжнародних туристських організаціях і на міжнародних заходах щодо туризму;

вживає заходів щодо розширення міжнародного співробітництва, утвердження України на світовому туристичному ринку;

сприяє координації діяльності органів виконавчої влади, суб'єктів підприємницької діяльності, їх об'єднань, що здійснюють діяльність у галузі туризму;

надає суб'єктам туристичної діяльності методичну, консультативну та іншу допомогу;

пропонує для спільного використання юридичними особами та громадянами-підприємцями, які надають туристичні послуги, знаки для товарів і послуг;

поширює соціальну рекламу в галузі туризму;

для забезпечення реалізації своїх повноважень, узгодження та врахування інтересів суб'єктів туристичної діяльності утворює координаційно-дорадчий орган.

2. Інші центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень:

забезпечують реалізацію державної політики в галузі туризму;

здійснюють підготовку пропозицій щодо реалізації державної політики в галузі туризму;

беруть участь у створенні організаційно-правових та економічних механізмів реалізації державної політики в галузі туризму.

Стаття 11. Повноваження Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів місцевого самоврядування в галузі туризму

1. Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації в межах своїх повноважень:

здійснюють виконавчі та організаційно-розпорядчі функції щодо організації і розвитку курортно-рекреаційної сфери і туризму;

розробляють проекти регіональних програм розвитку туризму і подають їх для затвердження відповідно Верховній Раді Автономної Республіки Крим, обласним і районним радам;

вживають заходів щодо виконання регіональних програм розвитку туризму;

сприяють туристичній діяльності у своєму регіоні і створенню сучасної туристичної інфраструктури;

розробляють і впроваджують заходи для захисту місцевих туристичних ресурсів;

{Абзац сьомий частини першої статті 11 виключено на підставі Закону № 1193-VII від 09.04.2014}

аналізують ринок туристичних послуг у межах адміністративно-територіальних одиниць, представляють центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, необхідні відомості про розвиток туризму в адміністративно-територіальних одиницях;

здійснюють соціальну рекламу туристичних ресурсів, утворюють відповідні інформаційні центри;

сприяють дитячому та молодіжному туризму;

беруть участь у підготовці, перепідготовці і підвищенні кваліфікації кадрів у галузі туристичної діяльності, що фінансуються за рахунок коштів місцевого бюджету;

надають суб'єктам туристичної діяльності методичну і консультативну допомогу щодо організації їх діяльності;

залучають підприємства, установи і організації, розташовані на підпорядкованій їм території, до розв'язання проблем розвитку туризму в регіонах;

подають центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, пропозиції стосовно включення заходів з регіональних програм розвитку туризму до відповідних програм;

вносять у встановленому порядку до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, пропозиції про анулювання відповідної ліцензії;

здійснюють іншу діяльність у галузі туризму відповідно до законодавства.

2. Виконавчі органи місцевого самоврядування в межах їх повноважень:

розробляють проекти місцевих програм розвитку туризму і подають їх для затвердження відповідним місцевим радам;

вживають заходів щодо виконання місцевих програм розвитку туризму;

залучають на договірних засадах підприємства, установи і організації, розташовані на відповідній території, до розв'язання проблем розвитку місцевого туризму та підтримки туристичних ресурсів;

організують проведення інвентаризації туристичних ресурсів місцевого значення;

сприяють охороні і збереженню туристичних ресурсів;

залучають місцеве населення до туристичної діяльності, створюючи нові робочі місця;

сприяють розвитку на відповідній території різних видів туризму.

Стаття 12. Програми розвитку туризму в Україні

Для забезпечення охорони туристичних ресурсів України, їх збереження та відновлення, раціонального використання, забезпечення безпеки туризму, конституційних прав громадян на відпочинок та інших прав громадян, патріотичного виховання органами державної влади та органами місцевого самоврядування в межах їх повноважень затверджуються державні цільові, регіональні та інші програми розвитку туризму.

Програми розвитку туризму затверджуються з метою реалізації довгострокових пріоритетів країни в галузі туризму і становлять комплекс взаємопов'язаних правових, економічних та організаційних заходів, спрямованих на реалізацію конституційних прав громадян, розвиток туристичної галузі.

Державні цільові, регіональні та інші програми розвитку туризму повинні передбачати заходи щодо забезпечення безпеки в галузі туризму.

Порядок формування, фінансування і реалізації регіональних та місцевих програм розвитку туризму визначається законом.

Розділ III
БЕЗПЕКА ТУРИЗМУ

Стаття 13. Безпека в галузі туризму

Безпека в галузі туризму – сукупність факторів, що характеризують соціальний, економічний, правовий та інший стан забезпечення прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб та держави в галузі туризму.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи в межах своїх повноважень вживають заходів, спрямованих на:

забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля при здійсненні туристичних подорожей, захист громадян України за її межами;

забезпечення особистої безпеки туристів, збереженість їх майна, незавдання шкоди довкіллю;

інформування суб'єктів туристичної діяльності про загрозу безпеці туристів у країні (місці) тимчасового перебування;

надання необхідної допомоги туристам, які опинилися у надзвичайній ситуації;

забезпечення туристам (екскурсантам) можливості безперешкодного одержання медичної, правової та інших видів невідкладної допомоги, доступу до засобів зв'язку;

заборонення використання туризму з метою незаконної міграції, сексуальної, трудової та інших видів експлуатації громадян;

охорону туристичних ресурсів України, встановлення гранично припустимих навантажень на об'єкти культурної спадщини та довкілля;

забезпечення безпеки об'єктів туристичних відвідувань з урахуванням ризику виникнення природних і техногенних катастроф та інших надзвичайних ситуацій тощо.

З метою забезпечення безпеки туристів суб'єкти туристичної діяльності, здійснюючи відповідний вид діяльності, зобов'язані:

інформувати туристів про можливі небезпеки під час подорожі, необхідність виконання загальнообов'язкових вимог та запобіжних чи попереджувальних заходів (медичних щеплень тощо);

створювати безпечні умови в місцях надання туристичних послуг, забезпечувати належне облаштування трас походів, прогулянок, екскурсій тощо;

забезпечувати спеціальні вимоги безпеки під час надання туристичних послуг з підвищеним ризиком (автомобільний, гірський, лижний,

велосипедний, водний, мотоциклетний, пішохідний туризм, спелеотуризм тощо);

забезпечувати туристів кваліфікованими фахівцями туристичного супроводу, спеціальним спорядженням та інвентарем;

забезпечувати навчання туристів засобам профілактики і захисту від травм, попередження нещасних випадків та надання першої медичної допомоги;

забезпечувати надання оперативної допомоги особам, які постраждали під час подорожі, транспортування потерпілих;

оперативно інформувати органи місцевої влади та відповідальних осіб про надзвичайні ситуації, в яких опинилися туристи, подавати відомості про зниклих осіб.

Особи, які організовують експлуатацію туристичних ресурсів, зобов'язані забезпечувати виконання вимог щодо охорони довкілля та охорони культурної спадщини, а також вживати заходів щодо забезпечення мінімізації або припинення шкідливого впливу на довкілля і соціально-культурне середовище та компенсувати завдані їм при цьому збитки.

Надання необхідної допомоги туристам, які опинилися у надзвичайній ситуації в межах території України, здійснюється спеціалізованими державними, комунальними та приватними службами, а також рятувальними командами, що утворюються відповідно до законодавства.

Організація рятувальних команд і порядок здійснення рятувальних заходів визначаються Кабінетом Міністрів України.

Держава забезпечує захист законних прав та інтересів іноземних туристів відповідно до законодавства та міжнародних договорів України.

Стаття 14. Захист інтересів українських туристів за межами України

Держава гарантує захист законних прав та інтересів громадян України, які здійснюють туристичні подорожі за кордон.

У разі виникнення надзвичайних ситуацій держава вживає заходів щодо захисту інтересів українських туристів за межами України, у тому числі заходів для їх евакуації з країни тимчасового перебування.

Стаття 15. Фінансове забезпечення відповідальності туроператора та турагента

З метою забезпечення прав та законних інтересів громадян – споживачів туристичних послуг туроператор та турагент зобов'язані здійснити фінансове забезпечення своєї цивільної відповідальності (гарантією банку або іншої кредитної установи) перед туристами.

Туроператор для покриття своєї відповідальності за збитки, що можуть бути заподіяні туристу в разі виникнення обставин його неплатоспроможності чи внаслідок порушення процесу про визнання його банкрутом, які пов'язані з необхідністю покриття витрат туриста з його повернення в місце проживання (перебування), відшкодування вартості ненаданих послуг, передбачених

договором, повинен надати підтвердження фінансового забезпечення своєї відповідальності (гарантію банку або іншої кредитної установи) перед туристом, в установленому порядку.

{Частина друга статті 15 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1276-VI від 16.04.2009}

Турагент для покриття своєї відповідальності за збитки, що можуть бути заподіяні туристу в разі виникнення обставин його неплатоспроможності чи внаслідок порушення процесу про визнання його банкрутом, та які пов'язані з необхідністю відшкодування вартості ненаданих послуг, передбачених договором, повинен надати підтвердження фінансового забезпечення своєї відповідальності (гарантію банку або іншої кредитної установи) перед туристом, в установленому порядку.

Мінімальний розмір фінансового забезпечення туроператора має становити суму, еквівалентну не менше ніж 20000 євро. Розмір фінансового забезпечення туроператора, який надає послуги виключно з внутрішнього та в'їзного туризму, має становити суму, еквівалентну не менше ніж 10000 євро. Мінімальний розмір фінансового забезпечення турагента має становити суму, еквівалентну не менше ніж 2000 євро.

Будь-які суми, надання яких гарантується фінансовим забезпеченням цивільної відповідальності туроператора, використовуються виключно для задоволення вимог, що висуваються на підставі та за наявності обставин, зазначених у цій статті.

Відшкодування збитків, заподіяних туристу в разі виникнення обставин неплатоспроможності туроператора (турагента) чи внаслідок порушення процесу про визнання його банкрутом, здійснюється відповідною кредитною установою на підставі заяви туриста, договору на туристичне обслуговування (ваучера) та документів, що підтверджують невиконання туроператором (турагентом) договірних зобов'язань.

Стаття 16. Страхування туристів при здійсненні туристичних поїздок

Страхування туристів (медичне та від нещасного випадку) є обов'язковим і забезпечується суб'єктами туристичної діяльності на основі угод із страховиками. Туристи вправі самостійно укладати договори на таке страхування. У цьому випадку вони зобов'язані завчасно підтвердити туроператору чи турагенту наявність належним чином укладеного договору страхування.

Договором страхування повинні передбачатися надання медичної допомоги туристам і відшкодування їх витрат при настанні страхового випадку безпосередньо в країні (місці) тимчасового перебування.

Інформація про умови обов'язкового страхування має бути доведена до відома туриста до укладення договору на туристичне обслуговування.

Обов'язкове (медичне та від нещасного випадку) страхування здійснюється один раз на весь період туристичної подорожі.

За вимогою туриста туроператор чи турагент забезпечують страхування інших ризиків, пов'язаних із здійсненням подорожі.

За бажанням туриста з ним може бути укладено угоду про страхування для покриття витрат, пов'язаних з анулюванням договору на туристичне обслуговування з ініціативи туриста, або угоду про страхування для покриття витрат, пов'язаних з передчасним поверненням до місця проживання при настанні нещасного випадку або хвороби.

{Частина шоста статті 16 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1276-VI від 16.04.2009}

Компенсація шкоди, заподіяної життю чи здоров'ю туриста або його майну, проводиться у встановленому порядку.

Розділ IV
ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття 17. Ліцензування туристичної діяльності

З метою створення рівних можливостей суб'єктам туристичної діяльності на ринку туристичних послуг та забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян, захисту навколишнього природного середовища, підвищення рівня туристичного обслуговування здійснюється ліцензування туроператорської діяльності.

{Частина перша статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2608-VI від 19.10.2010}

Суб'єкт підприємницької діяльності, який отримав ліцензію на туроператорську діяльність, має виключне право на надання послуг з оформлення документів для виїзду за межі України. Туроператор може здійснювати також і турагентську діяльність.

{Частина друга статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2608-VI від 19.10.2010}

Загальний розмір частки туроператора в статутних фондах інших туроператорів України не може перевищувати 20 відсотків їх статутних фондів.

Суб'єкт господарювання не має права у своїй назві використовувати слово "туроператор" без отримання ним ліцензії на здійснення туроператорської діяльності.

{Частина четверта статті 17 в редакції Закону № 2608-VI від 19.10.2010}

Не може бути видана ліцензія на туроператорську діяльність суб'єкту підприємницької діяльності із назвою, тотожною назві іншого суб'єкта підприємницької діяльності, якому ліцензія видана раніше і інформація про нього внесена до відповідного реєстру.

{Частина п'ята статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2608-VI від 19.10.2010}

{Статтю 18 виключено на підставі Закону № 124-IX від 20.09.2019}

Стаття 19. Встановлення категорій об'єктів туристичної інфраструктури

З метою підвищення рівня туристичного обслуговування, сприяння споживачам у свідомому виборі туристичних послуг, забезпечення рівних можливостей суб'єктам туристичної діяльності на ринку туристичних послуг, забезпечення захисту прав і законних інтересів, життя, здоров'я та майна громадян, підвищення рівня екологічної безпеки об'єктам туристичної інфраструктури присвоюються категорії якості та рівня обслуговування.

Встановлення об'єктам туристичної інфраструктури (готелям, іншим об'єктам, призначеним для надання послуг з розміщення, закладам харчування, курортним закладам тощо) відповідної категорії здійснюється за заявою його власника.

Види категорій об'єктів туристичної інфраструктури, порядок їх встановлення та зміни, а також порядок доведення до споживачів інформації про вид об'єкта туристичної інфраструктури та про вид його категорії визначаються Кабінетом Міністрів України.

{Частина третя статті 19 в редакції Закону № 3679-VI від 08.07.2011}

Встановлення категорії об’єктів туристичної інфраструктури (готелів, інших об’єктів, призначених для надання послуг з розміщення, закладів харчування, курортних закладів тощо) здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері туризму та курортів, а об’єктів туристичної інфраструктури, розташованих на території Автономної Республіки Крим, – органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань туризму.

{Статтю 19 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 639-VII від 10.10.2013}

Забороняється надавати послуги з розміщення без наявності свідоцтва про встановлення відповідної категорії.

{Статтю 19 доповнено частиною п'ятою згідно із Законом № 639-VII від 10.10.2013}

Стаття 19^{-1}. Інформування споживачів про умови надання туристичних послуг

Будь-яка інформація, надана туроператором (турагентом), повинна містити достовірні відомості про умови договору на туристичне обслуговування.

Інформація про умови надання туристичних послуг, яку туроператор (турагент) поширює до укладення договору на туристичне обслуговування, має доводитися у доступній, наочній формі, бути розбірливою, зрозумілою та містити відомості про:

1) місце надання туристичних послуг, програму туристичного обслуговування;

2) характеристику транспортних засобів, що здійснюють перевезення, зокрема їх вид і категорію;

3) характеристику готелів та інших об'єктів, призначених для надання послуг з тимчасового розміщення, у тому числі місце їх розташування, категорію, строки і порядок оплати готельного обслуговування;

{Пункт 3 частини другої статті 19[-1] із змінами, внесеними згідно із Законом № 124-VIII від 15.01.2015}

4) види і способи забезпечення харчування під час туристичної подорожі;

5) мінімальну кількість туристів у групі, а також інформування туриста про те, що туристична подорож не відбудеться через недобір групи, не пізніше ніж за три дні до початку туристичної подорожі;

6) ціну туристичних послуг.

Туроператор (турагент) зобов'язаний додержуватися умов надання комплексу туристичних послуг, про які був поінформований споживач до укладення договору на туристичне обслуговування, крім випадків, коли про зміну таких умов повідомлено споживача до укладення договору або якщо зміни внесено на підставі угоди, укладеної між сторонами договору.

До укладення договору на туристичне обслуговування споживачеві туристичного продукту надається інформація про:

1) основні вимоги до оформлення в'їзних/виїзних документів (паспорт, дозвіл (віза) на в'їзд/виїзд до країни тимчасового перебування), у тому числі строк їх оформлення;

2) медичні застереження стосовно здійснення туристичної подорожі, зокрема протипоказання через певні захворювання, особливості фізичного стану (фізичні недоліки) і вік туристів, а також умови безпеки туристів у країні (місці) тимчасового перебування;

3) туроператора (турагента), його місцезнаходження, поштові реквізити, контактний телефон, наявність ліцензії на провадження туристичної діяльності та інші відомості відповідно до законодавства про захист прав споживачів;

{Пункт 3 частини четвертої статті 19[-1] із змінами, внесеними згідно із Законом № 124-VIII від 15.01.2015}

4) керівника групи та засоби зв'язку з ним у разі здійснення туристичної подорожі за кордон чи перебування за кордоном неповнолітньої та/або малолітньої особи з метою встановлення законними представниками неповнолітньої або малолітньої особи прямого зв'язку з нею;

5) час та місце проміжних зупинок і транспортних сполучень та категорію місця, яке споживач займатиме в певному виді транспортного засобу;

6) види і тематику екскурсійного обслуговування, порядок здійснення зустрічей і проводів, супроводу туристів;

7) стан навколишнього природного середовища, санітарного та епідеміологічного благополуччя;

8) назву, адресу та контактний телефон представництв туроператора або організації (організацій), уповноваженої туроператором на прийняття скарг і претензій туристів, а також адреси і телефони дипломатичних установ України

у країні (місці) тимчасового перебування або місцевих служб, до яких можна звернутися у разі виникнення труднощів під час туристичної подорожі;

9) порядок забезпечення туроператором обов'язкового та/або добровільного страхування туристів, розмір, порядок і умови виплати страхового відшкодування, а також можливість та умови добровільного страхування витрат, пов'язаних з розірванням договору на туристичне обслуговування за ініціативою туриста, страхування майна;

10) розмір фінансового забезпечення туроператора (турагента) на випадок його неплатоспроможності (банкрутства) та кредитну установу, яка надала таке забезпечення

{Закон доповнено статтею 19[-1] згідно із Законом № 4385-VI від 09.02.2012}

Стаття 20. Договір на туристичне обслуговування

За договором на туристичне обслуговування одна сторона (туроператор, який укладає договір безпосередньо або через турагента) зобов’язується надати за замовленням іншої сторони (туриста) комплекс туристичних послуг (туристичний продукт), а турист зобов'язується оплатити його.

До договору на туристичне обслуговування застосовуються загальні положення договору про надання послуг, якщо інше не передбачено законом.

Договір на туристичне обслуговування укладається в письмовій чи електронній формі відповідно до закону.

У договорі на туристичне обслуговування зазначаються істотні умови договору:

1) строк перебування у місці надання туристичних послуг із зазначенням дат початку та закінчення туристичного обслуговування;

2) характеристика транспортних засобів, що здійснюють перевезення, зокрема їх вид і категорія, а також дата, час і місце відправлення та повернення (якщо перевезення входить до складу туристичного продукту);

3) готелі та інші аналогічні засоби розміщення, їх місце розташування, категорія, а також строк і порядок оплати готельного обслуговування;

{Пункт 3 частини четвертої статті 20 із змінами, внесеними згідно із Законом № 124-VIII від 15.01.2015}

4) види і способи забезпечення харчування;

5) мінімальна кількість туристів у групі (у разі потреби) та у зв'язку з цим триденний строк інформування туриста про те, що туристична подорож не відбудеться через недобір групи;

6) програма туристичного обслуговування;

7) види екскурсійного обслуговування та інші послуги, включені до вартості туристичного продукту;

8) інші суб'єкти туристичної діяльності (їх місцезнаходження та реквізити), які надають туристичні послуги, включені до туристичного продукту;

9) страховик, що здійснює обов'язкове та/або добровільне страхування туристів за бажанням туриста, інших ризиків, пов'язаних з наданням туристичних послуг;

10) правила в'їзду до країни (місця) тимчасового перебування та перебування там;

11) вартість туристичного обслуговування і порядок оплати;

12) форма розрахунку.

Зміна ціни туристичного продукту після укладення договору на туристичне обслуговування допускається лише у разі необхідності врахування зміни тарифів на транспортні послуги, запровадження нових або підвищення діючих ставок податків і зборів та інших обов'язкових платежів, зміни курсу гривні до іноземної валюти, в якій виражена вартість туристичного продукту.

Зміна ціни туристичного продукту можлива не пізніш як за 20 днів до початку туристичної подорожі. При цьому збільшення ціни туристичного продукту не може перевищувати п'яти відсотків його початкової ціни. У разі якщо ціна туристичного продукту вища за початкову ціну на п'ять відсотків, турист має право відмовитися від виконання договору, а туроператор (турагент) зобов’язаний повернути йому раніше сплачену суму.

Кожна із сторін договору на туристичне обслуговування до початку туристичної подорожі може вимагати внесення змін до цього договору або його розірвання у зв'язку із зміною істотних умов договору та обставин, якими вони керувалися під час укладення договору, зокрема у разі:

1) погіршення умов туристичної подорожі, зміни її строків;

2) непередбаченого підвищення тарифів на транспортні послуги;

3) запровадження нових або підвищення діючих ставок податків і зборів, інших обов'язкових платежів;

4) істотної зміни курсу гривні до іноземної валюти, в якій виражена ціна туристичного продукту;

5) домовленості сторін.

Туроператор (турагент) зобов'язаний не пізніш як через один день з дня, коли йому стало відомо про зміну обставин, якими сторони керувалися під час укладення договору на туристичне обслуговування, та не пізніш як за три дні до початку туристичної подорожі повідомити туриста про таку зміну обставин з метою надання йому можливості відмовитися від виконання договору без відшкодування шкоди туроператору (турагенту) або внести зміни до договору, змінивши ціну туристичного обслуговування.

Туроператор або турагент вправі відмовитися від виконання договору лише за умови повного відшкодування замовникові збитків, підтверджених у встановленому порядку та заподіяних внаслідок розірвання договору, крім випадку, якщо це відбулося з вини туриста.

Турист вправі відмовитися від виконання договору на туристичне обслуговування до початку туристичної подорожі за умови відшкодування туроператору (турагенту) фактично здійснених ним документально підтверджених витрат, пов'язаних із відмовою.

Якщо під час виконання договору на туристичне обслуговування туроператор не в змозі надати значну частину туристичного продукту, щодо якого відповідно до договору на туристичне обслуговування сторони досягли згоди, туроператор повинен з метою продовження туристичного обслуговування вжити альтернативних заходів без покладення додаткових витрат на туриста, а в разі потреби відшкодувати йому різницю між запропонованими послугами і тими, які були надані. У разі неможливості здійснення таких заходів або відмови туриста від них туроператор зобов'язаний надати йому без додаткової оплати еквівалентний транспорт для повернення до місця відправлення або іншого місця, на яке погодився турист, а також відшкодувати вартість ненаданих туроператором туристичних послуг і виплатити компенсацію у розмірі, визначеному в договорі за домовленістю сторін.

Туроператор несе перед туристом відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичне обслуговування, крім випадків, якщо:

невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичне обслуговування сталося з вини туриста;

невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичне обслуговування сталося з вини третіх осіб, не пов'язаних з наданням послуг, зазначених у цьому договорі, та жодна із сторін про їх настання не знала і не могла знати заздалегідь;

невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичне обслуговування сталося внаслідок настання форс-мажорних обставин або є результатом подій, які туроператор (турагент) та інші суб'єкти туристичної діяльності, які надають туристичні послуги, включені до туристичного продукту, не могли передбачити.

Договір на туристичне обслуговування може передбачати компенсацію у разі спричинення шкоди туристу невиконанням або неналежним виконанням туристичних послуг, включених до туристичного продукту, відповідно до міжнародних конвенцій, що регламентують надання таких послуг.

Права і обов'язки, відповідальність сторін та інші умови договору між туроператором і турагентом визначаються відповідно до загальних положень про агентський договір, якщо інше не передбачено договором, укладеним між ними, а також цим Законом.

Якість туристичних послуг має відповідати умовам договору на туристичне обслуговування, порядок і способи захисту порушених прав туристів визначаються Законом України "Про захист прав споживачів".

Відповідальність за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю та майну туриста, встановлюється законом, якщо договором на туристичне обслуговування не передбачена більша відповідальність туроператора.

{Стаття 20 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2608-VI від 19.10.2010; в редакції Закону № 4385-VI від 09.02.2012}

Стаття 21. Договір на екскурсійне обслуговування

За договором на екскурсійне обслуговування одна сторона (суб'єкт, що здійснює туристичну діяльність) за встановлену договором плату зобов'язується надати за замовленням іншої сторони (екскурсанта) обслуговування, істотною частиною якого є послуги екскурсовода (гіда-перекладача) загальною тривалістю не більше 24 годин, які не включають у себе послуги з розміщенням.

Договір на екскурсійне обслуговування укладається за правилами, визначеними цивільним законодавством, у тому числі шляхом видачі ваучера.

Загальні положення про договір на надання послуг застосовуються до договору на екскурсійне обслуговування, якщо інше не передбачено законом та не суперечить суті зобов'язання.

Особа, яка надає екскурсійні послуги, зобов'язана до укладення договору на екскурсійне обслуговування надати екскурсанту необхідну і достовірну інформацію щодо екскурсійного обслуговування, його видів і особливостей, кваліфікації екскурсовода, про порядок і строки оплати екскурсійних послуг, а також надати екскурсанту на його прохання іншу інформацію з питань екскурсійного обслуговування.

Відповідальність сторін за невиконання, неналежне виконання зобов'язань відповідно до договору на екскурсійне обслуговування, порядок припинення договору на екскурсійне обслуговування визначаються відповідно до цивільного законодавства та законодавства з питань захисту прав споживачів.

Стаття 22. Договір на готельне обслуговування

За договором на готельне обслуговування одна сторона (готель або інший суб'єкт, що надає послуги з розміщення) зобов'язується за дорученням іншої сторони (проживаючого) надати послуги по тимчасовому проживанню (ночівлі) у спеціально обладнаному жилому приміщенні (номері), виконати або організувати виконання інших визначених договором на готельне обслуговування послуг, пов'язаних з тимчасовим проживанням, а проживаючий зобов'язується сплатити за ці послуги встановлену плату.

До послуг, пов'язаних з тимчасовим розміщенням, належать послуги з обслуговування жилого приміщення (номера), харчування (ресторанного обслуговування), із збереження майна і багажу проживаючого, а також інші послуги, надані залежно від категорії готелю.

До відносин за договором на готельне обслуговування застосовуються норми цивільного законодавства, цей Закон, законодавство з питань захисту прав споживачів та інші нормативно-правові акти, прийняті відповідно до них. Цей Закон застосовується при наданні готельного обслуговування в мотелях, будинках відпочинку, санаторіях, пансіонатах, а також інших місцях, призначених для розміщення громадян.

Готель або інший суб'єкт, що надає послуги з розміщення, зобов'язаний до укладення договору надати необхідну і достовірну інформацію про послуги

з готельного обслуговування, їх види і особливості, про порядок і терміни оплати послуг готелю та надати проживаючому на його прохання інші пов'язані із договором і відповідним готельним обслуговуванням відомості, а також іншу інформацію, передбачену законодавством про захист прав споживачів.

Договір на готельне обслуговування укладається як шляхом укладення письмового договору, так і шляхом прийняття готелем заявки на бронювання за допомогою поштового, телефонного чи іншого зв'язку, що дозволяє достовірно встановити особу, від якої надходить заявка. У разі прийняття заявки договір на готельне обслуговування вважається укладеним з моменту отримання підтвердження готелю про прийняття замовлення та вказівки можливого початку надання готельного обслуговування з визначеного часу.

Відповідальність за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю чи майну проживаючого, визначається відповідно до цивільного законодавства, якщо договором на готельне обслуговування не передбачена підвищена відповідальність готелю.

Права й обов'язки, відповідальність сторін та інші умови договору між туроператором (турагентом) та готелем чи іншим суб'єктом, що надає послуги з розміщення, визначаються загальними положеннями про агентський договір, якщо інше не передбачено договором між ними та цим Законом.

Стаття 23. Ваучер

Ваучер – форма письмового договору на туристичне або на екскурсійне обслуговування, яка може використовуватися відповідно до цього Закону.

У договорі на туристичне обслуговування, укладеному шляхом видачі ваучера, мають міститися такі дані:

найменування та місцезнаходження суб'єкта туристичної діяльності, номер ліцензії на відповідний вид діяльності, юридична адреса;

{Абзац другий частини другої статті 23 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1193-VII від 09.04.2014}

прізвище, ім'я (по батькові) туриста (при груповій поїздці прізвища, імена (по батькові) членів групи);

строки надання і види туристичних послуг, їх загальна вартість;

назва, адреса та номер телефону об'єкта розміщення, його тип та категорія, режим харчування;

розмір фінансового забезпечення відповідальності туроператора (турагента) або межі відповідальності суб'єкта туристичної діяльності за договором агентування;

інші дані, обумовлені характером угоди, складом групи тощо;

дата видачі ваучера.

{Частину третю статті 23 виключено на підставі Закону № 5316-VI від 02.10.2012}

Порядок оформлення ваучера та його використання затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів.

Стаття 24. Права та обов'язки суб'єктів туристичної діяльності

Суб'єкти туристичної діяльності мають право:

виробляти і реалізовувати туристичні послуги згідно із законодавством;

вносити пропозиції щодо охорони туристичних ресурсів України, їх збереження та відновлення, порядку використання;

вносити пропозиції щодо вдосконалення освітніх програм з професійного навчання в галузі туризму, підвищення рівня професійної підготовки працівників і фахівців у галузі туризму;

на встановлення об'єктам туристичної інфраструктури (готелям, іншим об'єктам, призначеним для надання послуг з розміщення, закладам харчування, курортним закладам тощо), власниками яких вони є, відповідної категорії;

на отримання в установленому порядку інформації, необхідної для здійснення їх діяльності, в органах державної влади та органах місцевого самоврядування;

брати в установленому порядку участь у розробці програм розвитку туризму та курортно-рекреаційної сфери;

визначати та оприлюднювати шляхом опублікування загальні умови типового (публічного) договору на надання туристичних послуг;

визначати мінімальну кількість туристів (екскурсантів) у групі;

на відшкодування збитків, заподіяних внаслідок незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб чи заподіяних суб'єктами туристичної діяльності.

Суб'єкти туристичної діяльності зобов'язані:

проводити діяльність у галузі туризму, яка підлягає ліцензуванню, лише за наявності ліцензій;

{Абзац третій частини другої статті 24 виключено на підставі Закону № 124-VIII від 15.01.2015}

залучати до надання туристичних послуг осіб, які відповідають встановленим законодавством відповідним кваліфікаційним вимогам;

{Абзац четвертий частини другої статті 24 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1193-VII від 09.04.2014}

надавати туристам необхідну і достовірну інформацію про туристичні послуги, права, обов'язки та правила поведінки туристів (екскурсантів), умови страхування, порядок відшкодування завданих збитків, умови відмови від послуг, правила візового митного режиму, перетинання державного кордону та іншу інформацію, передбачену цим Законом;

надавати туристичні послуги в обсягах та в терміни, обумовлені договором;

виконувати вимоги закону щодо забезпечення безпеки туристів, охорони туристичних ресурсів України та довкілля;

вести облікову та іншу визначену законодавством документацію, надавати в установленому порядку бухгалтерську та статистичну звітність;

відшкодовувати в установленому порядку збитки, завдані туристам (екскурсантам), іншим особам та довкіллю.

Стаття 25. Права та обов'язки туристів і екскурсантів

Туристи і екскурсанти мають право на:

реалізацію закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб, захист і повагу людської гідності;

необхідну і достовірну інформацію про правила в'їзду до країни (місця) тимчасового перебування, а також виїзду з країни (місця) тимчасового перебування і перебування там, про звичаї місцевого населення, пам'ятки природи, історії, культури та інші об'єкти туристичного показу, що знаходяться під особливою охороною, стан навколишнього середовища;

інформацію про наявність ліцензії у суб'єкта, що здійснює підприємницьку діяльність у галузі туризму, інших документів, наявність яких передбачена законодавством;

{Абзац четвертий частини першої статті 25 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1193-VII від 09.04.2014, № 124-VIII від 15.01.2015}

отримання обов'язкової інформації, що передує укладенню договору;

отримання туристичних послуг, передбачених договором;

особисту безпеку, захист життя, здоров'я, прав споживача, а також майна;

одержання відповідної медичної допомоги;

відшкодування матеріальних і моральних збитків у разі невиконання або неналежного виконання умов договору;

сприяння з боку органів державної влади України в одержанні правових та інших видів допомоги, а громадяни України також і за її межами;

реалізацію інших прав.

Туристи і екскурсанти зобов'язані:

не порушувати права та законні інтереси інших осіб, вимоги законів, які діють на території країни перебування;

виконувати митні, прикордонні, санітарні та інші правила;

поважати політичний та соціальний устрій, традиції, звичаї, релігійні вірування країни (місця) перебування;

зберігати довкілля, дбайливо ставитися до об'єктів природи та культурної спадщини в країні (місці) тимчасового перебування;

дотримуватися умов і правил, передбачених договором про надання туристичних послуг;

надавати персональну інформацію в обсязі, необхідному для реалізації туристичного продукту;

дотримуватися під час подорожі правил особистої безпеки;

відшкодовувати збитки, завдані їх неправомірними діями.

Виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством України та законодавством країни тимчасового перебування.

Розділ V
ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ ТА НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТУРИЗМУ. ОБ'ЄДНАННЯ ПІДПРИЄМСТВ ТА НЕПРИБУТКОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ

Стаття 26. Професійна підготовка фахівців у галузі туризму

Професійна підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації кадрів у галузі туризму здійснюються державними, комунальними та приватними навчальними закладами в порядку, визначеному законодавством.

Підготовка окремих категорій фахівців туристичного супроводу (гідів-перекладачів, екскурсоводів, спортивних інструкторів, провідників тощо), які не потребують здобуття громадянами професійно-технічної або вищої освіти із здобуттям кваліфікації за певним освітньо-кваліфікаційним рівнем, може здійснюватися у встановленому порядку юридичними чи фізичними особами.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, бере участь у підготовці навчальних планів і програм навчання фахівців у галузі туризму, їх професійній підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації.

{Частина третя статті 26 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1193-VII від 09.04.2014}

Стаття 27. Наукові дослідження розвитку туризму

Наукові дослідження розвитку туризму проводяться з метою:

наукового забезпечення державної політики в галузі туризму, прогнозування та визначення перспектив його розвитку;

встановлення методик класифікації та оцінки туристичних ресурсів, режиму їх охорони, збереження та відновлення, порядку використання;

обліку гранично припустимих навантажень на об'єкти культурної спадщини та довкілля;

розробки пропозицій щодо проектів державних цільових, регіональних та місцевих програм розвитку туризму, а також щодо визначення ліцензійних умов та переліку посад фахівців туристичного супроводу, кваліфікаційних вимог щодо них, удосконалення професійної підготовки фахівців у сфері туристичної діяльності тощо.

Визначення пріоритетних напрямів, керівництво та координація наукових досліджень у галузі туризму належать до компетенції наукового центру розвитку туризму.

Положення про науковий центр розвитку туризму затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів.

Стаття 28. Об'єднання суб'єктів туристичної діяльності та неприбуткові організації в галузі туризму

Учасники відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності, – юридичні особи та громадяни, які надають туристичні послуги, залежно від мети можуть утворювати об'єднання підприємств, що є юридичними особами чи без створення юридичних осіб, або вступати в такі об'єднання в порядку, визначеному Господарським кодексом України та іншими законами.

З метою реалізації та захисту своїх прав і законних інтересів у галузі туризму суб'єкти туристичної діяльності можуть створювати неприбуткові організації у сфері туристичної діяльності в порядку, визначеному Цивільним кодексом України або Законом України "Про об'єднання громадян" чи іншими законами.

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства з метою реалізації та захисту прав і законних інтересів можуть об'єднуватися в громадські організації туристичної спрямованості.

Неприбуткові організації в галузі туризму можуть спрямовувати свою діяльність на:

формування і поширення інформації про туристичні ресурси України;

підготовку пропозицій щодо розвитку туризму, курортно-рекреаційної сфери, охорони туристичних ресурсів України, їх збереження та відновлення, порядку використання;

популяризацію туризму і сприяння його розвиткові;

розробку нормативів туристичного, готельного, екскурсійного та іншого обслуговування та правил професійної етики;

{Абзац п'ятий частини четвертої статті 28 із змінами, внесеними згідно із Законом № 124-IX від 20.09.2019}

впровадження власних систем контролю якості здійснення туристичної діяльності;

пропонування для спільного використання юридичними особами та громадянами-підприємцями, що надають туристичні послуги, знаків для товарів і послуг;

вдосконалення освітніх програм з професійного навчання в галузі туризму, підвищення рівня професійної підготовки працівників і фахівців у галузі туризму;

саморегулювання в галузі туризму;

реалізацію та захист спільних прав і інтересів учасників туристичної діяльності;

вирішення інших завдань, що не суперечать законодавству України.

Громадські організації туристичної спрямованості можуть відповідно до закону представляти інтереси громадян – споживачів туристичних послуг.

Розділ VI
КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ В ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ТУРИЗМ

Стаття 29. Органи, уповноважені на здійснення контролю за діяльністю в галузі туризму

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи у випадках і в порядку, визначених законом, здійснюють контроль за додержанням вимог законодавства з питань туристичної діяльності, проводять перевірки якості надаваних (наданих) туристичних послуг, додержання ліцензійних умов, норм і правил щодо здійснення туристичної діяльності та відповідно до закону накладають стягнення і вживають інших заходів за порушення законодавства в галузі туризму.

{Стаття 29 із змінами, внесеними згідно із Законом № 124-IX від 20.09.2019}

Стаття 30. Відповідальність за порушення законодавства в галузі туризму

Порушення законодавства в галузі туризму тягне за собою відповідальність згідно із законом.

Порушеннями законодавства в галузі туризму є:

провадження туроператорської діяльності без отримання відповідної ліцензії або недодержання ліцензійних умов;

{Абзац другий частини другої статті 30 в редакції Закону № 1193-VII від 09.04.2014}

залучення до надання туристичних послуг осіб, які не відповідають встановленим законодавством відповідним кваліфікаційним вимогам;

{Абзац третій частини другої статті 30 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1193-VII від 09.04.2014}

{Абзац четвертий частини другої статті 30 виключено на підставі Закону № 124-VIII від 15.01.2015}

ненадання, несвоєчасне надання або надання туристові інформації, що не відповідає дійсності;

порушення норм і правил у галузі туризму;

{Абзац шостий частини другої статті 30 із змінами, внесеними згідно із Законом № 124-IX від 20.09.2019}

незаконне використання категорії об'єкта туристичної інфраструктури;

порушення умов договору між туристом і суб'єктом туристичної діяльності з надання туристичних послуг;

невиконання розпоряджень уповноважених органів та осіб про усунення порушень ліцензійних умов;

порушення правил щодо охорони чи використання об'єктів туристичної інфраструктури, знищення або пошкодження об'єктів відвідування;

створення перешкод уповноваженій на те законом посадовій чи службовій особі у здійсненні контролю за туристичною діяльністю, у

проведенні перевірки якості надаваних (наданих) туристичних послуг або додержанні ліцензійних умов, норм і правил щодо здійснення туристичної діяльності;

{Абзац одинадцятий частини другої статті 30 із змінами, внесеними згідно із Законом № 124-IX від 20.09.2019}

незаконне втручання у здійснення туристичної діяльності;

розголошення відомостей, що становлять конфіденційну або іншу охоронювану законом інформацію.

Законами може передбачатися відповідальність і за інші порушення у сфері туристичної діяльності.

Стаття 31. Відповідальність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб у галузі туристичної діяльності

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи у галузі туристичної діяльності за порушення законодавства несуть відповідальність згідно із законом.

Рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб можуть бути оскаржені до суду в порядку, встановленому законом.

Шкода, заподіяна органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами фізичним чи юридичним особам під час виконання ними покладених на них обов'язків, підлягає відшкодуванню в порядку, встановленому законом.

Стаття 32. Цивільно-правова та інші види відповідальності суб'єктів туристичної діяльності

За неналежне виконання своїх зобов'язань туроператор, турагент, інші суб'єкти туристичної діяльності несуть майнову та іншу відповідальність, визначену в договорі відповідно до чинного законодавства.

Розмір майнової відповідальності туроператора, турагента чи іншого суб'єкта туристичної діяльності не може перевищувати фактично завданих замовнику збитків з їх вини.

Спори майнового характеру між суб'єктами туристичної діяльності та споживачами туристичних послуг вирішуються у встановленому порядку з дотриманням вимог цього Закону.

За порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності до суб'єктів господарювання органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень та в порядку, встановленому законом, застосовують заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення суб'єктом господарювання правопорушення та ліквідацію його наслідків.

Стаття 33. Відшкодування шкоди, завданої порушенням законодавства у галузі туристичної діяльності

Суб'єкт туристичної діяльності, який порушив законодавство в галузі туристичної діяльності при наданні туристичної послуги, що завдало шкоду, зобов'язаний відшкодувати туристу збитки у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Заподіяна туристу моральна (немайнова) шкода, якою порушені його законні права, відшкодовується суб'єктом туристичної діяльності в порядку, встановленому законом.

Суб'єктам туристичної діяльності, яким заподіяна шкода юридичними чи фізичними особами внаслідок порушення ними законодавства в галузі туризму, збитки відшкодовуються відповідно до закону.

Стаття 34. Порядок розгляду спорів з питань надання туристичних послуг

Спори з питань надання туристичних послуг розглядаються у встановленому законом порядку третейськими судами та судами загальної юрисдикції.

Розділ VII
МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ

Стаття 35. Міжнародні договори України в галузі туризму. Участь України в міжнародних туристичних організаціях

Правову основу міжнародного співробітництва в галузі туризму становлять міжнародні договори України, укладені відповідно до Закону України "Про міжнародні договори України".

Держава сприяє розширенню та зміцненню міжнародного співробітництва в галузі туризму на принципах і нормах, розроблених Всесвітньою туристською організацією (ВТО).

Органом державної влади, що забезпечує представництво і реалізацію інтересів України в галузі туризму у відносинах з іншими країнами та з міжнародними туристичними організаціями, є центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, який у встановленому порядку бере участь в укладенні міжнародних договорів з питань туризму.

Україна бере участь у діяльності міжнародних туристичних організацій відповідно до міжнародно-правових зобов'язань України та статутних документів таких організацій.

Стаття 36. Представництва України в галузі туризму за межами України

З метою розширення міжнародного співробітництва, утвердження України на світовому туристичному ринку та ефективного використання її туристичних ресурсів окремі повноваження з представництва інтересів України в галузі туризму за межами України покладаються на її торгові представництва.

За поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, Кабінет Міністрів України може відкривати за межами України туристичні представництва. Порядок створення, діяльності і ліквідації туристичних представництв визначається Кабінетом Міністрів України відповідно до міжнародних договорів України.

Стаття 37. Особливості здійснення діяльності в Україні іноземними суб'єктами туристичної діяльності

Юридичні особи, створені за законодавством інших держав, іноземці та особи без громадянства здійснюють туристичну діяльність на території України відповідно до міжнародних договорів України в порядку, визначеному законом.

Іноземні юридичні та фізичні особи можуть здійснювати туроператорську та турагентську діяльність шляхом утворення підприємств за законодавством України та отримання в установленому порядку ліцензії на здійснення туроператорської діяльності.

{Частина друга статті 37 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2608-VI від 19.10.2010}

Туристичний супровід, що здійснюється на території України, може надаватися фахівцями туристичного супроводу, громадянами України та особами, які постійно проживають на території України, якщо інше не передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Посередницька діяльність на території України з укладення договорів на туристичне обслуговування з іноземними суб'єктами туристичної діяльності не допускається. Така діяльність може здійснюватися лише через туроператорів, створених за законодавством України.

Угоди, укладені з порушенням вимог цієї статті, є недійсними.

Розділ VIII
ПРИКІНЦЕВІ ТА ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з 1 січня 2004 року.

2. До приведення законодавства у відповідність із цим Законом закони та інші нормативно-правові акти застосовуються в частині, що не суперечить цьому Закону.

3. Фізичні і юридичні особи, які отримали ліцензії на організацію іноземного, внутрішнього, зарубіжного туризму, екскурсійну діяльність до дня офіційного опублікування цього Закону, до 1 квітня 2004 року можуть безкоштовно на термін дії ліцензії старого зразка отримати ліцензію на провадження туроператорської чи турагентської діяльності за умови виконання вимог цього Закону та Закону України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності".

4. Кабінету Міністрів України у місячний строк з дня набрання чинності цим Законом:

підготувати та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законів України у відповідність із цим Законом;

відповідно до своєї компетенції забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

5. Пункт 50 статті 9 Закону України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" (Відомості Верховної Ради України, 2000 р., № 36, ст. 299; 2001 р., № 22, ст. 105) викласти в такій редакції:

"50) туроператорська та турагентська діяльність".

Президент України **Л. КУЧМА**

м. Київ
15 вересня 1995 року
№ 324/95-ВР

Додаток Б

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про охорону культурної спадщини
(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, ст.333)

{Із змінами, внесеними згідно з Кодексом
№ 2768-III від 25.10.2001, ВВР, 2002, № 3-4,
ст. 27 – набуває чинності з 01.01.2002 року

Законами
№ 2921-III від 10.01.2002, ВВР, 2002, № 16, ст.114
№ 2245-IV від 16.12.2004, ВВР, 2005, № 5, ст.114
№ 997-V від 27.04.2007, ВВР, 2007, № 33, ст.440
№ 574-VI від 23.09.2008, ВВР, 2009, № 8, ст.105
№ 1759-VI від 15.12.2009, ВВР, 2010, № 9, ст.76
№ 2518-VI від 09.09.2010, ВВР, 2011, № 4, ст.22

Кодексом
№ 2755-VI від 02.12.2010, ВВР, 2011, № 13-14, № 15-16, № 17,
ст.112

Законами
№ 2856-VI від 23.12.2010, ВВР, 2011, № 29, ст.272
№ 2947-VI від 13.01.2011, ВВР, 2011, № 32, ст.316
№ 3038-VI від 17.02.2011, ВВР, 2011, № 34, ст.343
№ 5395-VI від 02.10.2012, ВВР, 2013, № 40, ст.535
№ 5461-VI від 16.10.2012, ВВР, 2014, № 5, ст.62
№ 365-VII від 02.07.2013, ВВР, 2014, № 14, ст.248
№ 1170-VII від 27.03.2014, ВВР, 2014, № 22, ст.816
№ 191-VIII від 12.02.2015, ВВР, 2015, № 21, ст.133
№ 955-VIII від 28.01.2016, ВВР, 2016, № 10, ст.103
№ 2073-VIII від 25.05.2017, ВВР, 2017, № 34, ст.369
№ 2289-VIII від 08.02.2018, ВВР, 2018, № 13, ст.71
№ 2457-VIII від 19.06.2018, ВВР, 2018, № 34, ст.256
№ 2641-VIII від 06.12.2018, ВВР, 2019, № 3, ст.20
№ 124-IX від 20.09.2019, ВВР, 2019, № 46, ст.295
№ 554-IX від 13.04.2020, ВВР, 2020, № 37,

ст.277 – вводиться в дію з 1 січня 2021 року
№ 711-IX від 17.06.2020, ВВР, 2020, № 46, ст.394
№ 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

{У тексті Закону слова "орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим", "органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій та органи охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій", "органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування" в усіх відмінках замінено відповідно словами "орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим", "обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації", "відповідний виконавчий орган сільської, селищної, міської ради" у відповідному відмінку згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Цей Закон регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Об'єкти культурної спадщини, які знаходяться на території України, у межах її територіального моря та прилеглої зони, охороняються державою.

{Абзац другий преамбули в редакції Закону № 2641-VIII від 06.12.2018}

Охорона об'єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

{Преамбула в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини;

об'єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність;

{Абзац третій частини першої статті 1 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2947-VI від 13.01.2011}

нерухомий об'єкт культурної спадщини – об'єкт культурної спадщини, який не може бути перенесений на інше місце без втрати його цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності;

рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини, – елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності об'єкта;

пам’ятка культурної спадщини (далі – пам’ятка) – об’єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам’яток України, або об’єкт культурної спадщини, який взято на державний облік відповідно до законодавства, що діяло до набрання чинності цим Законом, до вирішення питання про включення (невключення) об’єкта культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам’яток України;

{Абзац шостий статті 1 із змінами, внесеними згідно із Законом № 574-VI від 23.09.2008; в редакції Закону № 2073-VIII від 25.05.2017}

охорона культурної спадщини – система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіянню шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини;

предмет охорони об'єкта культурної спадщини – характерна властивість об'єкта культурної спадщини, що становить його історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт визнається пам'яткою;

зони охорони пам’ятки, історико-культурного заповідника, історико-культурної заповідної території (далі – зони охорони) – встановлювані навколо території пам’ятки, історико-культурного заповідника, історико-культурної заповідної території охоронна зона, зона регулювання забудови, зона охоронюваного ландшафту, зона охорони археологічного культурного шару, в межах яких діє спеціальний режим їх використання;

{Абзац дев'ятий статті 1 в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

історичне населене місце – населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України;

історичний ареал населеного місця – частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та

форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку;

традиційний характер середовища – історично успадкований вигляд та об'ємно-просторова структура історичного населеного місця;

виявлення об'єкта культурної спадщини – сукупність науково-дослідних, пошукових заходів з метою визначення наявності та культурної цінності об'єкта культурної спадщини;

дослідження – науково-пошукова, науково-практична діяльність, спрямована на одержання нової інформації про об'єкти культурної спадщини, історичні населені місця, традиційний характер середовища, який є типовим для певних культур або періодів розвитку;

консервація – сукупність науково обґрунтованих заходів, які дозволяють захистити об'єкти культурної спадщини від подальших руйнувань і забезпечують збереження їхньої автентичності з мінімальним втручанням у їхній існуючий вигляд;

музеєфікація – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування;

пристосування – сукупність науково-дослідних, проектних, вишукувальних і виробничих робіт щодо створення умов для сучасного використання об'єкта культурної спадщини без зміни притаманних йому властивостей, які є предметом охорони об'єкта культурної спадщини, в тому числі реставрація елементів, які становлять історико-культурну цінність;

реабілітація – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо відновлення культурних та функціональних властивостей об'єктів культурної спадщини;

ремонт – сукупність проектних, вишукувальних і виробничих робіт, спрямованих на покращення технічного стану та підтримання в експлуатаційному стані об'єкта культурної спадщини без зміни властивостей, які є предметом охорони об'єкта культурної спадщини;

реставрація – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини із забезпеченням збереження їхньої автентичності;

зміна об'єкта культурної спадщини – дії, що призводять чи можуть призвести до часткового або повного зникнення предмета охорони об'єкта культурної спадщини;

щойно виявлений об'єкт культурної спадщини – об'єкт культурної спадщини, який занесено до Переліку об'єктів культурної спадщини відповідно до цього Закону;

{Статтю 1 доповнено абзацом двадцять другим згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

морський меморіал – об’єкт підводної культурної спадщини, місце масової загибелі людей, якому надається спеціальний статус, що передбачає

його виключну недоторканність, крім потреб наукових досліджень або інвентаризації;

{Статтю 1 доповнено абзацом двадцять третім згідно із Законом № 2289-VIII від 08.02.2018}

об'єкт всесвітньої спадщини – об'єкт культурної спадщини, включений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО відповідно до Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (далі – Конвенція);

{Статтю 1 доповнено абзацом двадцять четвертим згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

видатна універсальна цінність – цінність об'єкта всесвітньої спадщини, яка є настільки унікальною, що виходить за межі національних кордонів та становить загальну цінність для нинішніх і майбутніх поколінь, збереження та охорона якої є першочерговим завданням для всього людства;

{Статтю 1 доповнено абзацом двадцять п'ятим згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

номінування об'єкта культурної спадщини до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (далі – номінування) – підготовка та подання документів, на підставі яких Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО розглядає питання про включення об'єкта культурної спадщини до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО;

{Статтю 1 доповнено абзацом двадцять шостим згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

буферна зона – територія навколо об'єкта всесвітньої спадщини, що забезпечує охорону цілісності та автентичності видатної універсальної цінності цього об'єкта та у межах якої встановлюється відповідний режим використання.

{Статтю 1 доповнено абзацом двадцять сьомим згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

облікова документація – документація, що формується в порядку обліку об'єктів культурної спадщини та містить дані щодо цінності об'єкта культурної спадщини, характерних властивостей, що становлять його історико-культурну цінність (предмет охорони об'єкта культурної спадщини), етапів розвитку, просторових, функціональних характеристик, стану збереження, а також дані проведених досліджень;

{Статтю 1 доповнено абзацом двадцять восьмим згідно із Законом № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

цінна історична забудова – сукупність щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, пам'яток культурної спадщини, які є містоформуючим об'єктом історичного ареалу населеного місця.

{Статтю 1 доповнено абзацом двадцять дев'ятим згідно із Законом № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци

четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

{Стаття 1 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 2. Класифікація об'єктів культурної спадщини

1. За типами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

споруди (витвори) – твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;

комплекси (ансамблі) – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;

визначні місця – зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

2. За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

археологічні – рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під земною поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;

історичні – будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

об'єкти монументального мистецтва – твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

об'єкти архітектури – окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів;

{Абзац п'ятий частини другої статті 2 в редакції Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

об'єкти містобудування – історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і

просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей;

{Абзац частини другої статті 2 в редакції Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

об'єкти садово-паркового мистецтва – поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

ландшафтні – природні території, які мають історичну цінність;

об'єкти науки і техніки – унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

{Стаття 2 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Розділ II
УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 3. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини

{Назва статті 3 в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

1. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини.

До спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини (далі – органи охорони культурної спадщини) належать:

центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони культурної спадщини;

{Абзац частини першої статті 3 в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим;

{Абзац частини першої статті 3 в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації;

{Абзац частини першої статті 3 в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

виконавчий орган сільської, селищної, міської ради.

{Абзац частини першої статті 3 в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

2. На території зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, та в умовах виникнення інших надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру управління охороною культурної спадщини здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері управління зоною відчуження та зоною безумовного (обов’язкового) відселення відповідно до Закону України "Про правовий режим

території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи" і цього Закону.

{Частина друга статті 3 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

3. Відповідний виконавчий орган сільської, селищної, міської ради населеного пункту, занесеного до Списку історичних населених місць України, утворюється місцевою радою за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

{Частина третя статті 3 в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

4. Орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим, обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації підзвітні і підконтрольні відповідним органам виконавчої влади та центральним органам виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони культурної спадщини в межах, передбачених законом.

{Частина четверта статті 3 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

5. Виконавчий орган сільської, селищної, міської ради з питань, передбачених підпунктом 5 пункту "б" частини першої статті 31 і підпунктом 10 пункту "б" статті 32 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", підконтрольний відповідним органам виконавчої влади.

{Частина п'ята статті 3 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

6. Рішення (розпорядження, дозволи, приписи, постанови) органів охорони культурної спадщини, прийняті в межах їхньої компетенції, є обов'язковими для виконання юридичними і фізичними особами.

7. Рішення (розпорядження, дозволи, приписи, постанови) центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, прийняті в межах його компетенції, є обов'язковими для виконання органами охорони культурної спадщини.

{Частину восьму статті 3 виключено на підставі Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

{Стаття 3 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 4. Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері охорони культурної спадщини

До повноважень Кабінету Міністрів України у сфері охорони культурної спадщини належить:

забезпечення проведення державної політики;

{Абзаци другий та третій статті 4 замінено абзацом згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та внесення змін до нього щодо пам'яток національного значення;

{Постанови КМ № 928, № 929, № 659, № 32, № 396}

{Абзац четвертий статті 4 виключено на підставі Закону № 2457-VIII від 19.06.2018}

надання дозволу на переміщення (перенесення) пам'ятки національного значення;

затвердження Списку історичних населених місць України та змін, внесених до нього;

оголошення комплексів (ансамблів) пам'яток історико-культурними заповідниками державного значення та територій історико-культурними заповідними територіями;

{Абзац статті 4 в редакції Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

затвердження нормативів і методик грошової оцінки пам'ятки;

затвердження порядку створення наглядових рад об’єктів всесвітньої спадщини, формування їх складу та затвердження типового положення про наглядову раду об’єкта всесвітньої спадщини.

{Статтю 4 доповнено абзацом дев'ятим згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

{Стаття 4 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 5. Повноваження центральних органів виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини

До повноважень центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, належить:

1) формування державної політики з питань охорони культурної спадщини;

2) розроблення, затвердження та погодження нормативно-правових актів, розроблення та погодження державних програм охорони культурної спадщини;

2^{-1}) затвердження порядку інформування Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО про намір здійснення містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на об’єкті всесвітньої спадщини, його території, в буферній зоні;

{Частину першу статті 5 доповнено пунктом 2^{-1} згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

3) оголошення топографічно визначених територій чи водних об’єктів, в яких містяться об’єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, охоронюваними археологічними територіями;

4) затвердження державних норм та правил з питань охорони культурної спадщини, а щодо пам’яток архітектури та містобудування – спільно з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері будівництва, архітектури, містобудування;

{Пункт 5 частини першої статті 5 виключено на підставі Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

5[-1]) затвердження науково-проектної (науково-дослідної) документації з визначення режиму використання об’єкта всесвітньої спадщини, затвердження науково-проектної документації з визначення меж та режимів використання території об’єкта всесвітньої спадщини та проектів землеустрою, що розробляються у її складі, технічної документації із землеустрою щодо встановлення меж режимоутворюючих об’єктів всесвітньої спадщини (у разі встановлення такою документацією меж території об’єкта всесвітньої спадщини);

{Частину першу статті 5 доповнено пунктом 5[-1] згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018; в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

5[-2]) затвердження планів управління об’єктами всесвітньої спадщини та здійснення моніторингу їх виконання;

{Частину першу статті 5 доповнено пунктом 5[-2] згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

5[-3]) визначення рекомендацій щодо формування плану управління об’єктами всесвітньої спадщини;

{Частину першу статті 5 доповнено пунктом 5[-3] згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

6) здійснення науково-методичного керівництва у питаннях охорони культурної спадщини, затвердження методик та правил дослідження об’єктів культурної спадщини;

7) управління в порядку, встановленому законом, історико-культурними заповідниками державного значення;

7[-1]) утворення чи визначення органів управління об’єктами всесвітньої спадщини;

{Частину першу статті 5 доповнено пунктом 7[-1] згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

8) затвердження правил встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам’ятках або в межах їхніх територій, затвердження їхніх зразків;

9) здійснення інших повноважень, передбачених законом та покладених на нього актами Президента України.

До повноважень центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, належить:

1) контроль за виконанням цього Закону, інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини;

2) реалізація державної політики з питань охорони культурної спадщини;

3) ведення Державного реєстру нерухомих пам’яток України, здійснення координації та контролю за паспортизацією нерухомих об’єктів культурної спадщини;

4) координація робіт з виявлення, дослідження та документування об’єктів культурної спадщини;

5) подання Кабінету Міністрів України пропозицій про занесення об’єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України та про внесення змін до нього щодо пам’яток національного значення;

6) занесення об’єктів культурної спадщини місцевого значення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України та внесення змін до нього щодо пам’яток місцевого значення;

7) подання Кабінету Міністрів України пропозиції про переміщення (перенесення) пам’ятки національного значення;

8) надання дозволу на переміщення (перенесення) пам’яток місцевого значення;

9) забезпечення юридичним і фізичним особам доступу до інформації, що міститься у Державному реєстрі нерухомих пам’яток України;

10) подання Кабінету Міністрів України пропозицій про затвердження Списку історичних населених місць України та про внесення змін до нього;

11) забезпечення публікації Державного реєстру нерухомих пам’яток України та внесення до нього змін;

12) затвердження науково-проектної (науково-дослідної) документації з визначення режиму використання пам’ятки національного значення, меж і режимів використання її території та зон охорони, історико-культурного заповідника державного значення, історико-культурної заповідної території, їхніх зон охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць;

{Пункт 12 частини другої статті 5 в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

12^{-1}) затвердження науково-проектної документації з визначення меж та режимів використання буферних зон об’єкта всесвітньої спадщини;

{Частину другу статті 5 доповнено пунктом 12^{-1} згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018; в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

12^{-2}) затвердження технічної документації із землеустрою щодо встановлення меж режимоутворюючих об’єктів культурної спадщини (у разі встановлення такою документацією меж території пам’ятки національного значення, історико-культурного заповідника державного значення, історико-культурної заповідної території, їхніх зон охорони, історичних ареалів населених місць);

{Частину другу статті 5 доповнено пунктом 12^{-2} згідно із Законом № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци

четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

13) здійснення нагляду за виконанням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування та музеєфікації пам'яток, об'єктів всесвітньої спадщини та інших робіт на них;

{Пункт 13 частини другої статті 5 в редакції Закону № 2457-VIII від 19.06.2018}

14) погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках національного значення, їх територіях, в історико-культурних заповідниках, на історико-культурних заповідних територіях, у зонах охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, а також програм і проектів, реалізація яких може позначитися на об'єктах культурної спадщини;

15) призначення відповідних охоронних заходів щодо пам'яток національного значення, об'єктів всесвітньої спадщини, їх територій у разі виникнення загрози руйнування або пошкодження зазначених об'єктів внаслідок дії природних факторів або проведення будь-яких робіт;

{Пункт 15 частини другої статті 5 в редакції Закону № 2457-VIII від 19.06.2018}

16) заборона будь-якої діяльності юридичних або фізичних осіб, що створює загрозу об'єкту культурної спадщини, видатній універсальній цінності об'єкта всесвітньої спадщини або порушує законодавство у сфері охорони культурної спадщини;

{Пункт 16 частини другої статті 5 в редакції Закону № 2457-VIII від 19.06.2018}

17) надання дозволів на проведення робіт на пам'ятках національного значення;

{Пункт 17 частини другої статті 5 в редакції Закону № 2457-VIII від 19.06.2018; із змінами, внесеними згідно із Законом № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

18) видання розпоряджень та приписів щодо охорони пам'яток національного значення, об'єктів всесвітньої спадщини, припинення робіт на них, їх територіях, в зонах охорони, буферних зонах, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, якщо ці роботи проводяться за відсутності затверджених або погоджених з відповідними органами охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом, без дозволів або з відхиленням від них;

{Пункт 18 частини другої статті 5 в редакції Закону № 2457-VIII від 19.06.2018}

19) надання дозволів на відновлення земляних робіт;

20) погодження відчуження або передачі пам’яток національного значення їхніми власниками чи уповноваженими ними органами іншим особам у володіння, користування або управління;

21) погодження охоронних договорів на пам’ятки національного значення;

22) погодження документації із землеустрою у випадках та порядку, визначених Земельним кодексом України та Законом України "Про землеустрій", щодо відповідності зазначеної документації законодавству у сфері охорони культурної спадщини;

{Пункт 22 частини другої статті 5 в редакції Закону № 365-VII від 02.07.2013}

23) застосування фінансових санкцій за порушення цього Закону;

24) формування і розміщення державного замовлення, укладення з цією метою контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування пам’яток та інші заходи щодо охорони культурної спадщини;

25) здійснення інших повноважень, передбачених законом та покладених на нього актами Президента України.

Центральні органи виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини щорічно звітують перед Кабінетом Міністрів України та громадськістю про стан збереження об’єктів культурної спадщини, а також подають Кабінету Міністрів України та Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО щорічний звіт про стан збереження об’єктів всесвітньої спадщини, виконання Конвенції та рішень Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

{Частина третя статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

{Стаття 5 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2518-VI від 09.09.2010, № 2947-VI від 13.01.2011, № 3038-VI від 17.02.2011, № 5395-VI від 02.10.2012; в редакції Законів № 2245-IV від 16.12.2004, № 5461-VI від 16.10.2012}

Стаття 6. Повноваження інших органів охорони культурної спадщини

1. До повноважень органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим, органів охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій відповідно до їхньої компетенції належить:

1) здійснення контролю за виконанням цього Закону, інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини;

2) подання пропозицій центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та про внесення змін до нього;

{Пункт 2 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

3) забезпечення юридичним і фізичним особам доступу до інформації, що міститься у витягах з Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також надання інформації щодо програм та проектів будь-яких змін у зонах охорони пам'яток та в історичних ареалах населених місць;

4) затвердження науково-проектної документації з визначення меж і режимів використання пам’ятки місцевого значення та її зон охорони, технічної документації із землеустрою щодо встановлення меж режимоутворюючих об’єктів культурної спадщини (у разі встановлення такою документацією меж території пам’ятки місцевого значення та її зон охорони);

{Пункт 4 частини першої статті 6 в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

4^{-1}) затвердження науково-проектної документації з визначення меж і режимів використання історико-культурного заповідника місцевого значення, його зон охорони, технічної документації із землеустрою щодо встановлення меж режимоутворюючих об’єктів культурної спадщини (у разі встановлення такою документацією меж історико-культурного заповідника місцевого значення, його зон охорони);

{Частину першу статті 6 доповнено пунктом 4^{-1} згідно із Законом № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

5) затвердження науково-проектної (науково-дослідної) документації з визначення режиму використання пам’яток місцевого значення;

{Пункт 5 частини першої статті 6 в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

6) забезпечення захисту об'єктів культурної спадщини від загрози знищення, руйнування або пошкодження;

7) забезпечення виготовлення, складання і передачі центральному органові виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини наукової документації з описами та фіксацією об'єктів культурної спадщини, а в разі отримання дозволу на їх переміщення (перенесення) – демонтаж із них елементів, які становлять культурну цінність, з метою збереження;

{Пункт 7 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

8) організація розроблення та погодження відповідних програм охорони культурної спадщини;

9) погодження відповідних програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних

робіт, реалізація яких може позначитися на стані пам'яток місцевого значення, їх територій і зон охорони;

{Пункт 9 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законами № 3038-VI від 17.02.2011, № 5461-VI від 16.10.2012}

{Пункт 10 частини першої статті 6 виключено на підставі Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

11) виконання функції замовника, укладення з цією метою контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування об'єктів культурної спадщини та інші заходи щодо охорони культурної спадщини;

12) призначення відповідних охоронних заходів щодо пам'яток місцевого значення та їхніх територій у разі виникнення загрози їх руйнування або пошкодження внаслідок дії природних факторів або проведення будь-яких робіт;

13) надання дозволів на проведення робіт на пам'ятках місцевого значення (крім пам'яток археології);

{Пункт 13 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2518-VI від 09.09.2010, № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

14) видання розпоряджень та приписів щодо охорони пам'яток місцевого значення, припинення робіт на пам'ятках, їхніх територіях та в зонах охорони, якщо ці роботи проводяться за відсутності затверджених або погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

15) надання відповідних дозволів на відновлення земляних робіт;

16) погодження відчуження або передачі пам'яток місцевого значення їхніми власниками чи уповноваженими ними органами іншим особам у володіння, користування або управління;

17) укладення охоронних договорів на пам'ятки;

18) управління в порядку, встановленому законом, історико-культурними заповідниками державного чи місцевого значення;

{Пункт 18 частини першої статті 6 в редакції Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

19) подання пропозиції центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини про занесення відповідної території до Списку історичних населених місць України;

{Пункт 19 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

20) застосування фінансових санкцій за порушення цього Закону;

21) забезпечення в установленому законодавством порядку виготовлення, встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їхніх територій;

22) інформування центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу пошкодження, руйнування пам'яток, що знаходяться на їх території.

{Пункт 22 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

23) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

2. До повноважень районних державних адміністрацій, виконавчого органу сільської, селищної, міської ради відповідно до їх компетенції у сфері охорони культурної спадщини належить:

{Абзац перший частини другої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

1) забезпечення виконання цього Закону, інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини на відповідній території;

2) подання пропозицій органу охорони культурної спадщини вищого рівня про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, внесення змін до нього та про занесення відповідної території до Списку історичних населених місць України;

3) забезпечення юридичним і фізичним особам доступу до інформації, що міститься у витягах з Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також надання інформації щодо програм та проектів будь-яких змін у зонах охорони пам'яток та в історичних ареалах населених місць;

4) забезпечення дотримання режиму використання пам'яток місцевого значення, їх територій, зон охорони;

5) забезпечення захисту об'єктів культурної спадщини від загрози знищення, руйнування або пошкодження;

6) організація розроблення відповідних програм охорони культурної спадщини;

7) надання висновків щодо відповідних програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках місцевого значення, історико-культурних заповідних територіях та в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, а також програм та проектів, реалізація яких може позначитися на стані об'єктів культурної спадщини;

{Пункт 7 частини другої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2518-VI від 09.09.2010, № 3038-VI від 17.02.2011}

8) організація відповідних охоронних заходів щодо пам'яток місцевого значення та їх територій у разі виникнення загрози їх пошкодження або руйнування внаслідок дії природних факторів чи проведення будь-яких робіт;

9) видання розпоряджень та приписів щодо охорони пам'яток місцевого значення, припинення робіт на цих пам'ятках, їх територіях та в зонах охорони, якщо ці роботи проводяться за відсутності затверджених або погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

10) надання висновків щодо відчуження або передачі пам'яток місцевого значення їх власниками чи уповноваженими ними органами іншим особам у володіння, користування або управління;

11) укладення охоронних договорів на пам'ятки в межах повноважень, делегованих органом охорони культурної спадщини вищого рівня відповідно до закону;

12) забезпечення в установленому законодавством порядку виготовлення, встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їх територій;

13) підготовка пропозицій та проектів розпоряджень щодо проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування об'єктів культурної спадщини, відповідного використання пам'яток та подання їх на розгляд відповідному органу виконавчої влади;

14) популяризація справи охорони культурної спадщини на відповідній території, організація науково-методичної, експозиційно-виставкової та видавничої діяльності у цій сфері;

15) виконання функції замовника, укладення з цією метою контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування об'єктів культурної спадщини та інші заходи щодо охорони культурної спадщини;

16) підготовка пропозицій до програм соціально-економічного розвитку відповідної території і проектів місцевого бюджету та подання їх на розгляд відповідному органу виконавчої влади;

{Пункт 17 частини другої статті 6 виключено на підставі Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

18) інформування органів охорони культурної спадщини вищого рівня про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу пошкодження, руйнування пам'яток, що знаходяться на їх території;

19) участь в організації підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників у сфері охорони культурної спадщини;

20) організація досліджень об'єктів культурної спадщини, які потребують рятівних робіт;

21) застосування фінансових санкцій за порушення цього Закону;

22) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

3. Органи виконавчої влади Автономної Республіки Крим, обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, відповідний виконавчий орган сільської, селищної, міської ради щорічно

звітують перед центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини та громадськістю про стан збереження об'єктів культурної спадщини.

{Статтю 6 доповнено новою частиною згідно із Законом № 2947-VI від 13.01.2011; із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

4. Голови обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та сільські, селищні, міські голови призначають на посаду і звільняють з посади керівників відповідних органів охорони культурної спадщини за погодженням з органом охорони культурної спадщини вищого рівня відповідно до закону.

{Стаття 6 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 6^{-1}. Порядок надання дозволів, погоджень і висновків органами охорони культурної спадщини

Дозволи, погодження і висновки, передбачені цим Законом, надаються органами охорони культурної спадщини безоплатно.

Рішення про надання або про відмову в наданні дозволу, погодження чи висновку приймається органом охорони культурної спадщини протягом одного місяця з дня подання фізичною чи юридичною особою відповідних документів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Набуття суб'єктом господарювання права на провадження будь-яких дій щодо здійснення господарської діяльності на об'єктах культурної спадщини за декларативним принципом забороняється.

{Закон доповнено статтею 6^{-1} згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 7. Науково-методичні ради, консультативні ради з питань охорони культурної спадщини

1. Для розгляду наукових рекомендацій та пропозицій щодо розроблення основних напрямів розвитку охорони культурної спадщини, обговорення найважливіших програм, проектів з питань охорони культурної спадщини центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони культурної спадщини, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим створюють науково-методичні ради з провідних учених і висококваліфікованих фахівців-практиків.

{Абзац перший частини першої статті 7 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Склад науково-методичних рад і положення про них затверджуються відповідно центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини та органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим. Витрати на роботу цих рад здійснюються зазначеними органами охорони культурної спадщини.

{Абзац другий частини першої статті 7 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

2. Для погодженого вирішення питань щодо охорони культурної спадщини на територіях областей, міст Києва та Севастополя, інших населених

пунктів органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій можуть створювати консультативні ради з провідних учених і висококваліфікованих фахівців-практиків.

Консультативні ради діють на підставі типового положення, що затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини.

{Абзац другий частини другої статті 7 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Склад консультативної ради затверджується керівником відповідного органу охорони культурної спадщини. Витрати на роботу цих рад здійснюються зазначеними органами охорони культурної спадщини.

Стаття 8. Залучення фахівців та населення до охорони культурної спадщини

1. Органи охорони культурної спадщини можуть залучати до роботи за їхньою згодою досвідчених фахівців у сфері охорони культурної спадщини, а також громадян на правах громадських інспекторів для спостереження за станом зберігання та використання пам'яток, їхніх територій і зон охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць.

2. Органи охорони культурної спадщини можуть винагороджувати залучуваних фахівців та громадян на правах громадських інспекторів, а також відшкодовувати їм витрати, пов'язані з виконанням доручень щодо охорони культурної спадщини, за рахунок коштів, призначених для фінансування охорони культурної спадщини в порядку, що встановлюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини.

{Частина друга статті 8 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Стаття 9. Доступ до об'єктів культурної спадщини

Право безумовного доступу до об'єктів культурної спадщини з метою їх обстеження, ознайомлення зі станом зберігання, характером та способом використання, ведення реставраційних робіт, одержання відповідних даних, наукового вивчення мають особи, уповноважені на це органами охорони культурної спадщини.

Власник об'єкта культурної спадщини або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, виконавець реставраційних робіт зобов'язані допускати уповноважених органами охорони культурної спадщини осіб для виконання ними своїх обов'язків до об'єктів культурної спадщини та на їхню територію.

Стаття 10. Сприяння органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування діяльності щодо охорони культурної спадщини

Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування сприяють:

діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських, науково-дослідних, проектних організацій, установ та підприємств різних форм власності щодо охорони культурної спадщини;

підприємствам будівельних матеріалів і виробів, спеціалізованим організаціям та майстерням щодо виконання робіт з ремонту, реставрації, реабілітації пам'яток;

підготовці фахівців з охорони культурної спадщини.

Стаття 11. Участь підприємств, закладів науки, освіти та культури, громадських організацій, громадян в охороні культурної спадщини

Підприємства усіх форм власності, заклади науки, освіти та культури, громадські організації, громадяни сприяють органам охорони культурної спадщини в роботі з охорони культурної спадщини, можуть встановлювати шефство над об'єктами культурної спадщини з метою забезпечення їх збереження, сприяють державі у здійсненні заходів з охорони об'єктів культурної спадщини і поширенні знань про них, беруть участь у популяризації культурної спадщини серед населення, сприяють її вивченню дітьми та молоддю, залучають громадян до її охорони.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури сприяє залученню широких верств населення до участі в охороні культурної спадщини, здійснює пропаганду культурної спадщини і законодавства про її охорону, громадський контроль за її збереженням, використанням, консервацією, реставрацією, реабілітацією, музеєфікацією та ремонтом, сприяє роботі органів охорони культурної спадщини.

Незалежні групи спеціалістів з ініціативи об'єднань громадян, органів охорони культурної спадщини, а також інших органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за рахунок їх власних коштів або на громадських засадах можуть здійснювати громадську експертизу з питань охорони культурної спадщини. Висновки даної експертизи можуть враховуватися органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування при прийнятті відповідних рішень згідно із законом.

{Стаття 11 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 12. Екскурсійне відвідування пам'яток

Органи охорони культурної спадщини забезпечують по можливості вільний доступ до пам'яток з метою їх екскурсійного відвідування, якщо вони вважаються придатними для цього. Власник пам'ятки або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані за погодженням з органами охорони культурної спадщини організувати такий доступ. Порядок цього доступу встановлюється охоронними договорами.

Розділ III
ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 13. Державний реєстр нерухомих пам'яток України

1. Об'єкти культурної спадщини незалежно від форм власності відповідно до їхньої археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, мистецької,

наукової чи художньої цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр) за категоріями національного та місцевого значення пам'ятки. Порядок визначення категорій пам'яток встановлюється Кабінетом Міністрів України.

{Частина перша статті 13 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2245-IV від 16.12.2004, № 2518-VI від 09.09.2010, № 2073-VIII від 25.05.2017}

2. Перелік об’єктів підводної культурної спадщини зі статусом морського меморіалу визначається Кабінетом Міністрів України.

{Статтю 13 доповнено новою частиною згідно із Законом № 2289-VIII від 08.02.2018}

3. Не підлягають державній реєстрації об'єкти, що є сучасними копіями існуючих пам'яток або спорудами (витворами), створеними за старовинними проектами чи науковими реконструкціями, в тому числі масові тиражовані копії.

4. Державний реєстр нерухомих пам’яток України включає геопросторові дані, метадані та сервіси, оприлюднення, інша діяльність з якими та доступ до яких здійснюються у мережі Інтернет згідно із Законом України "Про національну інфраструктуру геопросторових даних".

{Статтю 13 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 554-IX від 13.04.2020 – вводиться в дію з 1 січня 2021 року}

Стаття 14. Занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру та внесення змін до нього

1. Занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру та внесення змін до нього (вилучення з Реєстру, зміна категорії пам'ятки) провадяться відповідно до категорії пам'ятки:

а) пам'ятки національного значення – постановою Кабінету Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини протягом одного року з дня одержання подання;

{Пункт "а" частини першої статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2947-VI від 13.01.2011, № 5461-VI від 16.10.2012}

б) пам'ятки місцевого значення – рішенням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини за поданням відповідних органів охорони культурної спадщини або за поданням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських організацій, до статутних завдань яких належать питання охорони культурної спадщини, протягом одного місяця з дня одержання подання.

{Пункт "б" частини першої статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

2. Об'єкт культурної спадщини до вирішення питання про його реєстрацію як пам'ятки вноситься до Переліку об'єктів культурної спадщини і набуває правового статусу щойно виявленого об'єкта культурної спадщини, про що відповідний орган охорони культурної спадщини в письмовій формі

повідомляє власника цього об'єкта або уповноважений ним орган (особу). Перелік щойно виявлених об’єктів культурної спадщини ведеться органами охорони культурної спадщини та публікується такими органами на своїх офіційних веб-сайтах. Включення об’єкта до такого переліку здійснюється одночасно з набуттям ним статусу щойно виявленого об’єкта культурної спадщини.

{Абзац перший частини другої статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

Переліки об'єктів культурної спадщини затверджуються рішеннями відповідних органів охорони культурної спадщини.

Порядок обліку об'єктів культурної спадщини визначає центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини.

{Абзац третій частини другої статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2947-VI від 13.01.2011, № 5461-VI від 16.10.2012}

{Частина друга статті 14 в редакції Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

3. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини видає власнику пам'ятки або уповноваженому ним органу свідоцтво про реєстрацію об'єкта культурної спадщини як пам'ятки.

{Частина третя статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

4. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини надає органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим, органам охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, відповідним виконавчим органам сільської, селищної, міської ради витяги з Реєстру щодо пам'яток, які розташовані на їхніх територіях.

{Частина четверта статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

{Стаття 14 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 14^{-1}. Територія пам’ятки

1. Територія пам’ятки – це територія, історично і топографічно пов’язана з розпланувально-просторовою еволюцією пам’ятки, для якої визначається спеціальний охоронний режим її використання з метою збереження цілісності пам’ятки.

Межі та режими використання території пам’ятки визначаються науково-проектною документацією, що складається за результатами проведених досліджень.

Рішення про затвердження науково-проектної документації з визначення меж і режимів використання території пам’ятки приймається:

центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, – щодо територій пам’яток національного значення;

органом охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями – щодо територій пам’яток місцевого значення.

Порядок визначення меж та режимів використання території пам’ятки та затвердження науково-проектної документації встановлюється Кабінетом Міністрів України.

2. Режим використання території пам’ятки встановлює обмеження діяльності у використанні відповідної території (земель). Будь-яка діяльність у межах території пам’ятки має здійснюватися з дотриманням режиму використання пам’ятки, у тому числі всіх обмежень у використанні земель, зокрема у сфері забудови.

3. До затвердження науково-проектної (науково-дослідної) документації з визначення меж та режимів використання території пам’ятки відповідно до частини першої цієї статті межа території пам’ятки встановлюється:

1) для пам’яток археології:

для поселень:

у межах населених пунктів – 100 метрів навколо орієнтовного географічного центру (центроїда) знахідки фрагмента ділянки археологічного культурного шару, визначеного в обліковій документації;

за межами населених пунктів – 300 метрів навколо орієнтовного географічного центру (центроїда) знахідки фрагмента ділянки археологічного культурного шару, визначеного в обліковій документації;

для городищ:

у межах населених пунктів – 100 метрів навколо залишків оборонних споруд (вал, рів), визначених в обліковій документації;

за межами населених пунктів – 300 метрів навколо залишків оборонних споруд (вал, рів), визначених в обліковій документації;

для безкурганних могильників:

у межах населених пунктів – 100 метрів навколо орієнтовного географічного центру (центроїда) знахідки фрагмента ділянки археологічного культурного шару поховання, визначеного в обліковій документації;

за межами населених пунктів – 300 метрів навколо орієнтовного географічного центру (центроїда) знахідки фрагмента ділянки археологічного культурного шару поховання, визначеного в обліковій документації;

для курганів тощо:

у межах населених пунктів – 100 метрів навколо пам’ятки або орієнтовного географічного центру (центроїда) знахідки фрагмента ділянки археологічного культурного шару, визначеного в обліковій документації;

за межами населених пунктів – 300 метрів навколо пам’ятки або орієнтовного географічного центру (центроїда) знахідки фрагмента ділянки археологічного культурного шару, визначеного в обліковій документації;

2) для пам’яток архітектури – 20 метрів навколо периметра забудови;

3) для пам’яток садово-паркового мистецтва, історії, монументального мистецтва, ландшафтних, містобудування – територією, зайнятою пам’яткою.

Контур пам’ятки або орієнтовні координати географічного центру (центроїда) знахідки фрагмента ділянки археологічного культурного шару фіксуються в обліковій документації, складовою якої є технічна документація із землеустрою щодо встановлення меж території пам’ятки, що затверджується:

центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, – щодо пам’яток національного значення;

органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями – щодо пам’яток місцевого значення.

Протягом трьох робочих днів з дня затвердження технічної документації орган, що її затвердив, має забезпечити подання заяви про внесення встановлених документацією обмежень у використанні земель до Державного земельного кадастру.

У межах встановленої відповідно до цієї частини території пам’ятки (крім територій пам’яток археології) забороняється:

проведення робіт з нового будівництва, а також будівельних робіт на існуючих об’єктах, якщо наслідком виконання таких робіт стане збільшення висотності такого об’єкта або збільшення більш як на 15 відсотків зовнішніх геометричних розмірів його фундаменту, або зменшення відстані від такого об’єкта до пам’ятки, що охороняється;

розміщення нових елементів благоустрою, пов’язаних фундаментом із землею (ґрунтом), тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності, стаціонарних конструкцій для розміщення зовнішньої реклами.

Для цілей цієї частини не вважається порушенням режиму території пам’ятки, навіть якщо це призведе до зменшення відстані від будівлі або споруди до пам’ятки, що охороняється, виконання відповідно до законодавства робіт з:

облаштування засобів безперешкодного доступу до будівель та споруд для забезпечення доступності і безпеки об’єктів для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення;

термомодернізації будівель та споруд.

Земляні роботи на території пам’ятки проводяться виключно за умови проведення попередніх археологічних розвідок.

Не потребують обов’язкового проведення попередніх археологічних розвідок роботи з:

сінокосіння;

городництва;

неглибокої оранки;

випасання худоби;

дорожніх робіт;

обстеження, ремонту, переукладання інженерних мереж;

благоустрою (крім розміщення нових елементів благоустрою, пов’язаних фундаментом із землею (ґрунтом), тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності, стаціонарних конструкцій для розміщення зовнішньої реклами);

ліквідації стихійного лиха, надзвичайних ситуацій, аварій та усунення їх наслідків, усунення негативних наслідків, зумовлених воєнними діями, або що виникли в ході проведення антитерористичної операції та/або здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, що здійснюються шляхом проведення операції Об’єднаних сил.

4. Відомості про межі і режими використання території пам’ятки підлягають внесенню до Державного земельного кадастру, містобудівного кадастру як відомості про обмеження у використанні земель (у тому числі у сфері забудови).

Технічна документація із землеустрою щодо встановлення меж режимоутворюючих об’єктів культурної спадщини (щодо встановлення меж території пам’ятки, що є складовою облікової документації) затверджується:

центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, – щодо пам’яток національного значення;

органом охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями – щодо пам’яток місцевого значення.

Технічна документація не пізніше ніж за 30 календарних днів до її затвердження оприлюднюється на офіційному веб-сайті органу, уповноваженого на її затвердження.

Протягом трьох робочих днів з дня затвердження технічної документації орган, що її затвердив, має забезпечити подання заяви про внесення встановлених документацією обмежень у використанні земель до Державного земельного кадастру.

5. Зміна визначених меж і режимів використання пам’ятки здійснюється в порядку, встановленому частиною першою цієї статті.

{Закон доповнено статтею 14[-1] згідно із Законом № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

Стаття 15. Вилучення пам'ятки з Реєстру

Вилучення пам'ятки з Реєстру здійснюється лише у разі:

якщо пам'ятку зруйновано;

якщо пам'ятка археології, що не виявлена в наземних обсягових формах, досліджена на всій площі і по всій глибині культурного шару і при цьому не виявлено об'єктів культурної спадщини, які підлягають консервації або музеєфікації на місці та подальшому використанню;

якщо пам'ятка втратила предмет охорони.

{Стаття 15 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 16. Інформування про об'єкти культурної спадщини, занесені до Реєстру

1. Інформування про об'єкти культурної спадщини, занесені до Реєстру, провадиться шляхом:

публікації Реєстру та внесених до нього змін;

надання інформації, що міститься в Реєстрі, у відповідь на запит на інформацію;

{Частину першу статті 16 доповнено абзацом третім згідно із Законом № 1170-VII від 27.03.2014}

встановлення охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їхніх територій незалежно від форм власності.

2. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини забезпечує публікацію Реєстру та внесених до нього змін у спеціалізованому періодичному виданні та на своєму офіційному веб-сайті.

{Частина друга статті 16 із змінами, внесеними згідно із Законами № 5461-VI від 16.10.2012, № 1170-VII від 27.03.2014}

Розділ IV
ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ПАМ'ЯТКИ

Стаття 17. Суб'єкти права власності на пам'ятки

Пам'ятка, крім пам'ятки археології, може перебувати у державній, комунальній або приватній власності. Суб'єкти права власності на пам'ятку визначаються згідно із законом.

Усі пам'ятки археології, в тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, є державною власністю. Такі рухомі предмети підлягають віднесенню до державної частини Музейного фонду України, обліку та збереженню у порядку, визначеному законодавством.

Власність морського меморіалу визначається межами національної юрисдикції (у виключній (морській) економічній зоні, територіальному морі та внутрішніх водах України).

{Статтю 17 доповнено новою частиною згідно із Законом № 2289-VIII від 08.02.2018}

Право власності на скарб, що є пам'яткою, визначається в порядку, встановленому Цивільним кодексом України.

{Статтю 17 доповнено частиною згідно із Законом № 997-V від 27.04.2007}

У документі, який посвідчує право власності на пам'ятку, обов'язково вказуються категорія пам'ятки, дата і номер рішення про її державну реєстрацію.

Землі, на яких розташовані пам'ятки археології, перебувають у державній власності або вилучаються (викуповуються) у державну власність в установленому законом порядку, за винятком земельних ділянок, на яких розташовуються пам'ятки археології – поля давніх битв.

{Стаття 17 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 18. Здійснення права власності на об'єкти культурної спадщини, що є пам'ятками

1. Об'єкти культурної спадщини, що є пам'ятками (за винятком пам'яток, відчуження або передача яких обмежується законодавчими актами України) можуть бути відчужені, а також передані власником або уповноваженим ним органом у володіння, користування чи управління іншій юридичній або фізичній особі за наявності погодження відповідного органу охорони культурної спадщини.

{Абзац перший частини першої статті 18 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2245-IV від 16.12.2004}

{Абзац другий частини першої статті 18 виключено на підставі Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

Пам'ятка може бути приватизована лише за умови укладення майбутнім власником з відповідним органом охорони культурної спадщини попереднього договору про укладення в майбутньому охоронного договору на пам'ятку (її частину) з викладенням його істотних умов, у тому числі щодо цільового використання пам'ятки, робіт, які майбутній власник зобов'язується провести на пам'ятці з метою утримання її в належному стані.

{Частину першу статті 18 доповнено абзацом згідно із Законом № 574-VI від 23.09.2008}

Перелік пам'яток, які не підлягають приватизації, затверджується Верховною Радою України.

Пам'ятка національного значення, що перебуває у державній чи комунальній власності і потребує спеціального режиму охорони, може надаватися у користування за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

{Абзац п'ятий частини першої статті 18 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

2. Особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, за винятком наймача державної або комунальної квартири (будинку), забороняється передавати цю пам'ятку у володіння, користування чи управління іншій особі без погодження відповідного органу охорони культурної спадщини.

{Частина друга статті 18 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 19. Грошова оцінка пам'ятки

Кожна пам'ятка має майнову цінність, що обчислюється у грошовій одиниці України. Пам'ятки підлягають грошовій оцінці за нормативами і методиками, що затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Стаття 20. Право привілеєвої купівлі пам'яток

1. У разі продажу пам'ятки (крім пам'ятки, яка не підлягає приватизації) власник або уповноважений ним орган зобов'язаний у письмовій формі

повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини із зазначенням ціни та інших умов продажу.

{Частина перша статті 20 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

2. Центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони культурної спадщини має право привілеєвої купівлі пам'ятки національного значення. Орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та відповідний виконавчий орган сільської, селищної, міської ради мають право привілеєвої купівлі пам'ятки місцевого значення. У разі відмови від здійснення цього права чи нездійснення його протягом місяця з дня одержання повідомлення власник або уповноважений ним орган має право на продаж пам'ятки.

{Абзац перший частини другої статті 20 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004; із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Право привілеєвої купівлі пам'ятки не застосовується, коли покупцем пам'ятки, яка перебуває у приватній власності, є діти, дружина і батьки або, за їх відсутності, брати і сестри, а також дід та бабка як з боку батька, так і з боку матері, і небожі та небоги продавця.

Стаття 21. Примусове відчуження або викуп пам'яток

1. Якщо в результаті дій або бездіяльності власника пам'ятки їй загрожує пошкодження або знищення, відповідний орган охорони культурної спадщини робить власнику пам'ятки відповідне попередження.

{Частина перша статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

2. Якщо власник пам'ятки не вживе заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом відповідного органу охорони культурної спадщини може постановити рішення про її викуп.

{Частина друга статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

3. У разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження пам'ятки позов про її викуп може бути пред'явлено без попередження.

4. Викуплена пам'ятка переходить у власність держави.

Викупна ціна пам'ятки визначається за згодою сторін, а в разі спору – судом.

{Стаття 21 в редакції Закону № 997-V від 27.04.2007}

Розділ V
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК

Стаття 22. Заборона знесення, зміни, заміни пам'яток та порядок їх переміщення (перенесення)

Пам'ятки, їхні частини, пов'язане з ними рухоме та нерухоме майно забороняється зносити, змінювати, замінювати, переміщувати (переносити) на інші місця.

Переміщення (перенесення) пам'ятки на інше місце допускається як виняток у випадках, коли неможливо зберегти пам'ятку на місці, за умови проведення комплексу наукових досліджень з вивчення та фіксації пам'ятки (обміри, фотофіксація тощо).

Фінансування всіх заходів з вивчення, фіксації, переміщення (перенесення) пам'яток, що підлягають переміщенню (перенесенню) відповідно до цього Закону, провадиться за рахунок коштів замовника робіт, які викликали необхідність переміщення (перенесення) пам'яток. Якщо переміщення (перенесення) пам'яток є необхідним внаслідок дії непереборної сили, вивчення та фіксація пам'ятки провадяться за рахунок коштів Державного бюджету України.

{Стаття 22 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 23. Охоронні договори

Усі власники пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин або уповноважені ними органи (особи) незалежно від форм власності на ці об'єкти зобов'язані укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини охоронний договір.

{Частина перша статті 23 в редакції Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

При передачі пам'ятки, щойно виявленого об'єкта культурної спадщини чи її (його) частини у володіння, користування чи управління іншій особі істотною умовою договору про таку передачу є забезпечення особою, якій передається пам'ятка, щойно виявлений об'єкт культурної спадщини чи її (його) частина, збереження пам'ятки, щойно виявленого об'єкта культурної спадщини чи її (його) частини відповідно до вимог цього Закону та умов охоронного договору, укладеного власником або уповноваженим ним органом (особою) з відповідним органом охорони культурної спадщини.

{Статтю 23 доповнено новою частиною згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

Порядок укладання охоронних договорів та їхні типові форми затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Відсутність охоронного договору не звільняє особу від обов'язків, що випливають із цього Закону.

Стаття 24. Утримання та використання пам'яток

1. Власник або уповноважений ним орган, користувач зобов'язані утримувати пам'ятку в належному стані, своєчасно провадити ремонт, захищати від пошкодження, руйнування або знищення відповідно до цього Закону та охоронного договору.

2. Використання пам’ятки має здійснюватися відповідно до визначених або встановлених режимів використання, у спосіб, що потребує якнайменших змін і доповнень пам’ятки та забезпечує збереження її матеріальної автентичності, просторової композиції, а також елементів обладнання, упорядження, оздоби тощо.

Режими використання пам’ятки визначаються науково-проектною (науково-дослідною) документацією, що складається за результатами проведених досліджень.

Рішення про затвердження науково-проектної (науково-дослідної) документації з визначення режимів використання пам’ятки приймається:

центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, – щодо пам’яток національного значення;

органом охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями – щодо пам’яток місцевого значення.

Порядок визначення режимів використання пам’яток та затвердження науково-проектної (науково-дослідної) документації встановлюється Кабінетом Міністрів України.

{Частина друга статті 24 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2245-IV від 16.12.2004, № 5461-VI від 16.10.2012; в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

3. До визначення у встановленому порядку режиму використання пам’ятки відповідно до частини другої цієї статті режим використання пам’ятки встановлюється відповідно до режимів використання, рекомендованих в обліковій документації або в охоронному договорі.

У разі невизначення режиму використання пам’ятки в обліковій документації, охоронному договорі на пам’ятці допускаються лише консервація, реставрація, музеєфікація, ремонт, пристосування.

Відомості про режими використання пам’ятки (у тому числі режими, встановлені відповідно до абзаців першого і другого цієї частини) вносяться до Державного земельного кадастру, містобудівного кадастру як обмеження у використанні земель.

{Статтю 24 доповнено новою частиною згідно із Законом № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

4. Забороняється змінювати призначення пам'ятки, її частин та елементів, робити написи, позначки на ній, на її території та в її охоронній зоні без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

{Частина статті 24 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

5. У разі виникнення загрози для збереженості пам'ятки її власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані негайно повідомити про це орган охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та орган місцевого самоврядування, на території якого розташована пам'ятка.

6. Розміщення реклами на пам’ятках національного значення, в межах зон охорони цих пам’яток, історичних ареалів населених місць здійснюється на підставі дозволу, що оформлюється (видається) відповідно до Закону України "Про рекламу" за участю центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

Розміщення реклами на пам’ятках місцевого значення, в межах зон охорони цих пам’яток, історичних ареалів населених місць здійснюється на підставі дозволу, що оформлюється (видається) відповідно до Закону України "Про рекламу" за участю органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим, обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

Зазначені органи беруть участь в оформленні дозволу на розміщення реклами шляхом погодження за зверненням органу, що видає дозвіл, без залучення суб’єкта господарювання.

{Частина статті 24 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004; із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012; в редакції Закону № 191-VIII від 12.02.2015}

7. Розміщення реклами на об’єктах всесвітньої спадщини забороняється.

Розміщення реклами в буферних зонах об’єктів всесвітньої спадщини здійснюється за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

Вимоги щодо розміщення реклами в буферних зонах об’єктів всесвітньої спадщини затверджуються Кабінетом Міністрів України.

{Статтю 24 доповнено частиною згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

Стаття 25. Надання об'єктів культурної спадщини, що є пам'ятками, в користування юридичним та фізичним особам

1. Надання об'єктів культурної спадщини, що є пам'ятками, в користування юридичним та фізичним особам з науковою, культурно-освітньою, туристичною та іншою метою здійснюється з дотриманням встановлених цим Законом вимог.

{Частина перша статті 25 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

2. Юридичні та фізичні особи, у користуванні яких перебувають пам'ятки, відповідають за їхню збереженість і зобов'язані дотримувати вимог органів охорони культурної спадщини.

3. Юридичні та фізичні особи зобов'язані забезпечити збереженість пам'яток на землях, якими вони користуються, та укладати з органами охорони культурної спадщини охоронні договори.

Стаття 26. Консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт та пристосування пам'яток

1. Консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт, пристосування пам'яток національного значення здійснюються лише за наявності письмового дозволу центрального органу виконавчої влади, що

реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини на підставі погодженої з ним науково-проектної документації.

{Абзац перший частини першої статті 26 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт, пристосування пам'яток місцевого значення здійснюються за наявності письмового дозволу органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій відповідно до їхньої компетенції, на підставі погодженої з ними науково-проектної документації.

{Абзац другий частини першої статті 26 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Розробленню проектів консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту, пристосування пам'яток передує проведення необхідних науково-дослідних робіт, у тому числі археологічних і геологічних.

{Статтю 26 доповнено абзацом третім згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

У складі організаційно-функціональної структури підприємства – виконавця робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту, пристосування пам'яток мають передбачатися підрозділи та/або фахівці, які забезпечують виконання відповідних виробничо-технічних, виробничих функцій.

{Статтю 26 доповнено абзацом четвертим згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

Головний архітектор проекту, керівники та виконавці робіт повинні мати освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні для проведення відповідних робіт.

{Статтю 26 доповнено абзацом п'ятим згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

{Частину другу статті 26 виключено на підставі Закону № 1759-VI від 15.12.2009}

3. Роботи із збереження об'єктів культурної спадщини проводяться згідно з реставраційними нормами та правилами, погодженими центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини. Будівельні норми та правила застосовуються у разі проведення робіт із збереження об'єкта культурної спадщини лише у випадках, що не суперечать інтересам збереження цього об'єкта.

{Частина третя статті 26 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

{Стаття 26 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 27. Забезпечення заходів щодо охорони пам'яток

1. У разі, коли пам'ятці загрожує небезпека пошкодження, руйнування чи знищення, власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані привести цю пам'ятку до

належного стану (змінити вид або спосіб її використання, провести роботи з її консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування).

2. Якщо власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, самостійно не здійснюють заходів, передбачених у частині першій цієї статті, то відповідний орган охорони культурної спадщини може зобов'язати їх здійснити ці заходи, видавши відповідне розпорядження.

3. У разі, коли власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, не в змозі виконати розпорядження органу охорони культурної спадщини щодо охорони пам'ятки, орган охорони культурної спадщини може вжити необхідних заходів самостійно (повністю або частково), профінансувавши їх за рахунок спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини.

Стаття 28. Вимоги органів протипожежної, санітарної, екологічної охорони та інших зацікавлених органів

Вимоги органів протипожежної, санітарної, екологічної охорони та інших зацікавлених органів щодо умов утримання та використання пам'яток не можуть призводити до змін пам'яток і не повинні погіршувати їхню естетичну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність.

Стаття 29. Обов'язки фізичних та юридичних осіб, діяльність яких може негативно позначитися на стані пам'яток

На фізичну або юридичну особу, діяльність якої негативно позначається на стані пам'ятки (створює загрозу знищення, руйнування, пошкодження, спотворення пам'ятки), покладається обов'язок вжити заходів, погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини, для запобігання такій загрозі та підтримання пам'ятки в належному стані за власні кошти.

Стаття 30. Заборона діяльності, яка створює загрозу пам'яткам

Органи охорони культурної спадщини зобов'язані заборонити будь-яку діяльність юридичних або фізичних осіб, що створює загрозу пам'ятці або порушує законодавство, норми і правила у сфері охорони культурної спадщини.

{Частина перша статті 30 із змінами, внесеними згідно із Законом № 124-IX від 20.09.2019}

Приписи органів охорони культурної спадщини є обов'язковими для виконання всіма юридичними та фізичними особами.

Органи місцевого самоврядування, на території яких не створено органів охорони культурної спадщини, зобов'язані заборонити будь-яку діяльність юридичних або фізичних осіб, що створює загрозу пам'ятці, негайно повідомивши про це відповідний орган охорони культурної спадщини місцевого органу виконавчої влади.

Органи місцевого самоврядування зобов'язані повідомляти відповідні органи охорони культурної спадщини про бездіяльність власника або уповноваженого ним органу, особи, яка набула права володіння, користування чи управління, що створює загрозу пам'ятці.

На об’єктах підводної культурної спадщини зі статусом морського меморіалу забороняється ведення будь-яких форм діяльності, зокрема підводно-екскурсійної, крім потреб наукових досліджень або інвентаризації.

{Статтю 30 доповнено частиною п'ятою згідно із Законом № 2289-VIII від 08.02.2018}

Розділ VI
ЗАХИСТ ТРАДИЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ СЕРЕДОВИЩА ТА ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 31. Охоронювані археологічні території

1. Топографічно визначені території чи водні об'єкти, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, за поданням відповідного органу охорони культурної спадщини можуть оголошуватися рішенням центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини охоронюваними археологічними територіями на обмежений або необмежений строк у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

{Абзац перший частини першої статті 31 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004; із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Правовий режим охоронюваної археологічної території визначається науково-проектною документацією з визначення меж і режимів використання охоронюваної археологічної території, що складається за результатами проведених досліджень. Рішення про затвердження науково-проектної документації приймає центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

{Абзац другий частини першої статті 31 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012; в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

2. Інформація, що стосується об’єктів культурної спадщини таких територій чи водних об’єктів, може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом відповідно до закону.

{Частина друга статті 31 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2245-IV від 16.12.2004, № 5461-VI від 16.10.2012; в редакції Закону № 1170-VII від 27.03.2014}

3. Межі розташування об’єктів підводної культурної спадщини зі статусом морського меморіалу визначаються відповідною науково-проектною документацією.

{Статтю 31 доповнено частиною третьою згідно із Законом № 2289-VIII від 08.02.2018}

Стаття 32. Зони охорони пам’яток, буферні зони об’єктів всесвітньої спадщини, історичні ареали населених місць

{Назва статті 32 в редакції Закону № 2457-VIII від 19.06.2018}

1. З метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам’яток, історико-культурних заповідників, історико-культурних заповідних територій та об’єктів всесвітньої спадщини визначаються зони охорони (охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару) і буферні зони.

Межі та режими використання зон охорони визначаються науково-проектною документацією, що складається за результатами проведених досліджень.

Рішення про затвердження науково-проектної документації з визначення меж і режимів використання зони охорони приймається:

центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, – щодо зон охорони пам’яток національного значення, історико-культурних заповідників державного значення, історико-культурних заповідних територій;

органом охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями – щодо пам’яток місцевого значення; історико-культурних заповідників місцевого значення.

Режим використання зон охорони встановлює обмеження діяльності у використанні відповідної території (земель).

Порядок визначення меж і режимів використання зон охорони, затвердження науково-проектної документації та внесення змін до неї встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Зміна визначених меж і режимів використання зон охорони здійснюється відповідно до цієї статті.

{Частина перша статті 32 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004; із змінами, внесеними згідно із Законами № 2518-VI від 09.09.2010, № 5461-VI від 16.10.2012; в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

2. До визначення у встановленому порядку відповідно до частини першої цієї статті зон охорони межі зони охорони становлять:

у межах населених пунктів – 100 метрів від межі території пам’ятки, історико-культурного заповідника, історико-культурної заповідної території;

за межами населених пунктів – 300 метрів від межі території пам’ятки, історико-культурного заповідника, історико-культурної заповідної території.

У межах зон охорони забороняється проведення:

робіт з нового будівництва на відстані, меншій за суму подвійної висоти пам’ятки, що охороняється, та висоти запланованої новобудови;

будівельних робіт на існуючих об’єктах, якщо наслідком виконання таких робіт стане збільшення висотності такого об’єкта або збільшення більш як на 15 відсотків зовнішніх геометричних розмірів його фундаменту (крім територій пам’яток археології), або зменшення відстані від такого об’єкта до пам’ятки,

що охороняється, понад граничний рівень, який визначається як подвійна сума висоти пам’ятки та висоти такого об’єкта.

Для цілей цієї частини не вважається порушенням режиму використання території в межах зони охорони, навіть якщо це призведе до зменшення відстані від будівлі або споруди до пам’ятки, що охороняється, виконання відповідно до законодавства робіт з:

облаштування засобів безперешкодного доступу до будівель та споруд для забезпечення доступності і безпеки об’єктів для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення;

термомодернізації будівель та споруд.

У межах зон охорони історико-культурного заповідника, історико-культурної заповідної території забороняється:

проведення робіт з нового будівництва, а також будівельних робіт на існуючих об’єктах, якщо наслідком виконання таких робіт стане збільшення висотності такого об’єкта або збільшення більш як на 15 відсотків зовнішніх геометричних розмірів його фундаменту (крім територій пам’яток археології), або зменшення відстані від пам’ятки, що охороняється, понад граничний рівень, визначений, як подвійна сума висоти пам’ятки та висоти такого об’єкта;

розміщення нових елементів благоустрою, пов’язаних фундаментом із землею (ґрунтом), тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності, стаціонарних конструкцій для розміщення зовнішньої реклами.

Для цілей цієї частини не вважається порушенням режиму зони охорони, навіть якщо це призведе до зменшення відстані від будівлі або споруди до пам’ятки, що охороняється, виконання відповідно до законодавства робіт з:

облаштування засобів безперешкодного доступу до будівель та споруд для забезпечення доступності і безпеки об’єктів для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення;

термомодернізації будівель та споруд.

Земляні роботи в межах зони охорони проводяться виключно за умови проведення попередніх археологічних розвідок.

Не потребують обов’язкового проведення попередніх археологічних розвідок роботи з:

сінокосіння;

городництва;

неглибокої оранки;

випасання худоби;

дорожніх робіт;

обстеження, ремонту, переукладання інженерних мереж;

благоустрою (крім розміщення нових елементів благоустрою, пов’язаних фундаментом із землею (ґрунтом), тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності, стаціонарних конструкцій для розміщення зовнішньої реклами);

ліквідації стихійного лиха, надзвичайних ситуацій, аварій та усунення їх наслідків, усунення негативних наслідків, зумовлених воєнними діями, або що

виникли в ході проведення антитерористичної операції та/або здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, що здійснюються шляхом проведення операції Об'єднаних сил.

{Статтю 32 доповнено новою частиною згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018; в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

3. З метою забезпечення збереження видатної універсальної цінності об'єктів всесвітньої спадщини навколо них встановлюються буферні зони.

Список Межі і режими використання буферної зони об'єкта всесвітньої спадщини визначаються науково-проектною документацією з визначення меж і режимів використання буферної зони, яка складається за результатами проведених досліджень.

Рішення про затвердження науково-проектної документації із визначення меж і режимів використання буферної зони приймає центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

Про визначення меж і режимів використання буферної зони об'єкта всесвітньої спадщини центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, у встановленому порядку інформує Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Порядок визначення меж і режимів використання буферної зони та внесення змін до них, затвердження науково-проектної документації встановлюється Кабінетом Міністрів України.

До визначення меж буферної зони об'єкта всесвітньої спадщини у встановленому порядку межі буферної зони об'єкта всесвітньої спадщини встановлюються відповідно до меж, зазначених у номінаційному досьє.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, протягом місяця з дня включення об'єкта культурної спадщини до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО забезпечує передачу відомостей про встановлені межі буферної зони для внесення до Державного земельного кадастру та до органу, відповідального за ведення містобудівного кадастру, як відомостей про обмеження у використанні земель.

{Частина статті 32 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012; в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

4. З метою захисту традиційного характеру середовища населених місць вони заносяться до Списку історичних населених місць України.

Список історичних населених місць України за поданням центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, затверджується Кабінетом Міністрів України.

У кожному історичному населеному місці визначається один або більше історичний ареал.

Межі та режими використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на територіях історичних ареалів населених місць визначаються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, відповідною науково-проектною документацією, що затверджується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

{Частина статті 32 в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

5. До затвердження у встановленому порядку науково-проектної документації з визначення меж і режимів використання історичних ареалів населених місць межі історичного ареалу населеного місця визначаються науково-проектною документацією, що розробляється на замовлення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

У межах історичних ареалів населених місць, визначених відповідно до абзацу першого цієї частини, встановлюються такі режими використання:

забезпечується збереження характерних архітектурних прийомів/елементів і типів, габаритів і матеріалу даху;

забороняється прокладання нових залізничних чи трамвайних колій, автомагістралей, магістральних трубопроводів, улаштування нових повітряних ліній електропередачі, розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності, стаціонарних конструкцій для розміщення зовнішньої реклами;

висотні параметри нових будівель та споруд чи реконструкції існуючих об’єктів обмежуються висотними параметрами прилеглої цінної історичної забудови, розміщеної в межах історичного ареалу населеного місця;

будь-які земляні роботи проводяться виключно за умови попередніх археологічних розвідок, що проводяться у порядку, визначеному цим Законом та прийнятими відповідно до нього нормативно-правовими актами.

Не потребують обов’язкового проведення попередніх археологічних розвідок роботи з:

сінокосіння;

городництва;

неглибокої оранки;

випасання худоби;

дорожніх робіт;

обстеження, ремонту, переукладання інженерних мереж;

благоустрою (крім розміщення нових елементів благоустрою, пов’язаних фундаментом із землею (ґрунтом), тимчасових споруд для провадження

підприємницької діяльності, стаціонарних конструкцій для розміщення зовнішньої реклами);

ліквідації стихійного лиха, надзвичайних ситуацій, аварій та усунення їх наслідків, усунення негативних наслідків, зумовлених воєнними діями, або що виникли в ході проведення антитерористичної операції та/або здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, що здійснюються шляхом проведення операції Об’єднаних сил.

{Частина статті 32 в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

6. Відомості про визначені межі і режими використання зон охорони, буферних зон, історичних ареалів населених місць (у тому числі встановлені відповідно до частин другої і п’ятої цієї статті) вносяться до Державного земельного кадастру, містобудівного кадастру як обмеження у використанні земель.

Забудова територій зон охорони, буферних зон, історичних ареалів населених місць здійснюється відповідно до визначених або встановлених цим Законом режимів використання.

{Частина статті 32 в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

7. На охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

{Частина сьома статті 32 втрачає чинність з 1 січня 2023 року}

{Частина статті 32 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 33. Історико-культурні заповідники та історико-культурні заповідні території

1. Комплекс (ансамбль) пам'яток з усією сукупністю компонентів, що становить культурну, історичну та наукову цінність, просторово, планувально і функціонально виділений у структурі населеного пункту або локалізований поза його межами, може бути оголошений історико-культурним заповідником державного або місцевого значення.

Історико-культурним заповідником державного значення оголошується комплекс (ансамбль) пам'яток, що має особливу культурну, історичну і наукову цінність, справив значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, безпосередньо пов'язаний з видатними історичними подіями.

Історико-культурним заповідником місцевого значення оголошується комплекс (ансамбль) пам'яток, що відображає характерні особливості історії,

культури, архітектури чи містобудування окремого регіону або населеного пункту.

2. Історико-культурною заповідною територією оголошується історично сформована територія, в межах якої збереглася значна кількість об'єктів культурної спадщини.

Оголошення території історико-культурною заповідною територією здійснюється без вилучення пам'яток, їх комплексів (ансамблів), земельних ділянок, розташованих у межах такої території, у їх власників або користувачів.

3. Залежно від домінуючого виду об'єктів культурної спадщини історико-культурні заповідники чи історико-культурні заповідні території можуть бути історико-архітектурними, архітектурно-історичними, історико-меморіальними, історико-археологічними, історико-етнографічними.

4. У межах історико-культурного заповідника та історико-культурної заповідної території забороняється діяльність, що негативно впливає або може негативно вплинути на стан збереження об'єктів культурної спадщини, режим їх охорони та використання.

Містобудівні, архітектурні та ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи, проведення масових і видовищних заходів здійснюються:

у межах історико-культурного заповідника – за погодженням з органом, до сфери управління якого належить історико-культурний заповідник;

у межах історико-культурної заповідної території – за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, на підставі висновку органу, що забезпечує дотримання режиму історико-культурної заповідної території.

{Абзац четвертий частини четвертої статті 33 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

5. Положення про історико-культурний заповідник затверджується органом охорони культурної спадщини, до сфери управління якого він віднесений.

Положення про історико-культурну заповідну територію затверджується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

{Частина п'ята статті 33 в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

6. Межі, обсяги і строки проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об’єктів культурної спадщини, благоустрою історико-культурного заповідника та упорядження історико-культурної заповідної території, а також заходи з охорони і використання об’єктів культурної спадщини, збереження і відтворення традиційного характеру середовища визначаються відповідно у плані

організації території історико-культурного заповідника або плані організації історико-культурної заповідної території.

План організації території історико-культурного заповідника державного значення та план організації історико-культурної заповідної території затверджуються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

План організації території історико-культурного заповідника місцевого значення затверджується органом охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

Відомості про визначені межі і режими використання території історико-культурного заповідника та історико-культурної заповідної території вносяться до Державного земельного кадастру, містобудівного кадастру як обмеження у використанні земель.

Порядок розроблення та затвердження плану організації території історико-культурного заповідника, історико-культурної заповідної території встановлюється Кабінетом Міністрів України.

{Частина шоста статті 33 в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

{Стаття 33 в редакції Законів № 2245-IV від 16.12.2004, № 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 33[-1]. Порядок оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією

1. Підготовку і подання клопотання про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією можуть здійснювати фізичні та/або юридичні особи.

У клопотанні з урахуванням культурної, історичної та наукової цінності комплексу (ансамблю) пам'яток чи окремої території обґрунтовується необхідність їх оголошення відповідно історико-культурним заповідником або історико-культурною заповідною територією.

До клопотання додаються документи, що підтверджують обґрунтування необхідності оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток чи території відповідно історико-культурним заповідником або історико-культурною заповідною територією.

2. Клопотання про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією надається органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим, обласній, Київській і Севастопольській міським державним адміністраціям чи відповідному виконавчому органу сільської, селищної, міської ради за

місцезнаходженням відповідних комплексу (ансамблю) пам'яток або території. Клопотання розглядається у місячний строк з дня його отримання.

{Абзац перший частини другої статті 33[-1] із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

За наслідками розгляду клопотання орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим, обласна, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації чи відповідний виконавчий орган сільської, селищної, міської ради надає висновок про доцільність оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією разом з необхідними документами відповідному органу, визначеному частиною третьою цієї статті.

{Абзац другий частини другої статті 33[-1] із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Перелік документів, необхідних для прийняття рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією, визначає Кабінет Міністрів України.

3. Рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником державного значення або території історико-культурною заповідною територією приймає Кабінет Міністрів України.

Рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником місцевого значення приймає відповідно Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласна, Київська і Севастопольська міські ради.

{Закон доповнено статтею 33[-1] згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 33[-2]. Особливості управління та функціонування історико-культурних заповідників

1. З метою забезпечення дотримання режиму історико-культурного заповідника, визначеного положенням про нього, орган, до сфери управління якого належить заповідник, утворює адміністрацію історико-культурного заповідника.

Адміністрація історико-культурного заповідника здійснює культурно-освітню, науково-дослідну діяльність у сфері охорони культурної спадщини та музейній справі, а також туристичну діяльність.

2. Завдання, напрями діяльності адміністрації історико-культурного заповідника, порядок управління історико-культурним заповідником визначаються положенням про неї, що затверджується органом, до сфери управління якого належить історико-культурний заповідник.

Типове положення про адміністрацію історико-культурного заповідника затверджує Кабінет Міністрів України.

Керівники адміністрації історико-культурних заповідників призначаються на посаду шляхом укладення з ними контракту на п’ять років за результатами конкурсу.

{Частину другу статті 33[-2] доповнено абзацом третім згідно із Законом № 955-VIII від 28.01.2016}

Порядок проведення конкурсу та вимоги до кандидатів на посаду керівника адміністрації історико-культурного заповідника визначаються статтями 21[-1]-21[-5] Закону України "Про культуру".

{Частину другу статті 33[-2] доповнено абзацом третім згідно із Законом № 955-VIII від 28.01.2016}

3. Адміністрація історико-культурного заповідника відповідно до закону:

1) проводить роботу з виявлення, фіксації, класифікації, складення облікової документації на об'єкти культурної спадщини, готує документацію для їх державної реєстрації;

2) інформує відповідний орган охорони культурної спадщини про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу пошкодження, руйнування об'єктів історико-культурного заповідника;

3) здійснює науково-методичне керівництво проведенням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування і музеєфікації пам'яток та інших робіт на території історико-культурного заповідника та в зонах його охорони;

4) надає висновки відповідному органу охорони культурної спадщини щодо можливості розміщення реклами на території історико-культурного заповідника та в зонах його охорони;

5) вживає заходів для запобігання і припинення порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини, а також для усунення негативних наслідків і відшкодування шкоди, завданої такими порушеннями;

6) здійснює інші заходи щодо охорони та збереження об'єктів історико-культурного заповідника.

З метою забезпечення дотримання режиму історико-культурного заповідника його адміністрація відповідно до закону може забезпечувати охорону об'єктів і території заповідника.

4. Відповідно до завдань та напрямів діяльності адміністрація історико-культурного заповідника може надавати платні послуги, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України.

5. Майно історико-культурного заповідника, що перебуває у державній або комунальній власності, передається його адміністрації на праві оперативного управління і не підлягає відчуженню.

6. Земельні ділянки в межах історико-культурного заповідника надаються його адміністрації в користування відповідно до закону.

7. Історико-культурний заповідник може мати власну символіку.

{Закон доповнено статтею 33[-2] згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 33[-3]. Особливості управління та функціонування історико-культурних заповідних територій

1. Забезпечення дотримання режиму історико-культурної заповідної території з розташованими на ній об'єктами культурної спадщини, визначеного

у положенні про неї, здійснюється за рішенням Кабінету Міністрів України органом охорони культурної спадщини за місцезнаходженням такої території або адміністрацією історико-культурної заповідної території чи адміністрацією історико-культурного заповідника, з яким пов'язана ця територія.

2. У разі прийняття Кабінетом Міністрів України рішення про забезпечення дотримання режиму історико-культурної заповідної території її адміністрацією така адміністрація створюється Кабінетом Міністрів України.

3. З метою забезпечення дотримання режиму історико-культурної заповідної території її адміністрація виконує функції, передбачені частиною третьою статті 33^{-2} цього Закону.

4. Завдання та напрями діяльності адміністрації історико-культурної заповідної території визначаються в положенні про неї, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

{Закон доповнено статтею 33^{-3} згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 33^{-4}. Науково-проектна документація у сфері охорони культурної спадщини

1. Науково-проектною документацією у сфері охорони культурної спадщини є:

1) науково-проектна (науково-дослідна) документація з визначення:

меж і режимів використання території пам’ятки;

режимів використання пам’ятки;

меж і режимів використання охоронюваної археологічної території;

меж і режимів використання зон охорони;

меж і режимів використання території об’єкта всесвітньої спадщини;

меж і режимів використання буферної зони;

меж і режимів використання історичного ареалу населеного місця;

меж історичного ареалу населеного місця;

2) план організації території історико-культурного заповідника;

3) план організації історико-культурної заповідної території.

Науково-проектна документація у сфері охорони культурної спадщини визначає спеціальний режим використання території або об’єктів, у тому числі планувальні обмеження у використанні земель у сфері забудови, гранично допустиму висотність будівель та споруд.

Відомості про межі територій та обмеження у використанні земель (територій), визначені науково-проектною документацією у сфері охорони культурної спадщини, затвердженою в установленому порядку, публікуються на офіційному веб-сайті органу охорони культурної спадщини, що їх затвердив, та підлягають внесенню до містобудівного кадастру, а також до Державного земельного кадастру.

2. Склад та зміст науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Склад зазначених у науково-проектній документації відомостей про об’єкти Державного земельного кадастру має відповідати вимогам Закону України "Про Державний земельний кадастр".

Науково-проектна документація у сфері охорони культурної спадщини містить просторові дані, метадані та інші елементи, що складають його проектні рішення, і розробляється у формі електронного документа, формат якого встановлюється Кабінетом Міністрів України при визначенні складу та змісту науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини. Науково-проектну документацію у сфері охорони культурної спадщини підписує кваліфікованим електронним підписом відповідальна посадова особа розробника документації. У разі якщо у процесі розроблення науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини проект зазнав змін, такі зміни також засвідчуються кваліфікованими електронними підписами відповідальних осіб, які його розробили. Проект землеустрою, що розроблявся у складі науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини, підписує сертифікований інженер-землевпорядник, який відповідає за якість робіт із землеустрою.

Доступ до матеріалів науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини (крім інформації, яка відповідно до закону становить державну таємницю або належить до інформації з обмеженим доступом) не може обмежуватися. Загальна доступність матеріалів науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини забезпечується відповідно до вимог Закону України "Про доступ до публічної інформації" шляхом надання їх за запитом на інформацію, оприлюднення, у тому числі у формі відкритих даних, на єдиному державному веб-порталі відкритих даних, офіційному веб-сайті органу охорони культурної спадщини, що затвердив науково-проектну документацію у сфері охорони культурної спадщини, внесення відповідних даних до Державного земельного кадастру та містобудівного кадастру.

У разі наявності в науково-проектній документації у сфері охорони культурної спадщини інформації, що відповідно до закону становить державну таємницю або належить до інформації з обмеженим доступом, така інформація подається до органу охорони культурної спадщини, що її затверджує, у вигляді окремого електронного документа, формат якого визначається Кабінетом Міністрів України, який підписують кваліфікованими електронними підписами відповідальні особи, які розробили документацію.

3. Рішення про затвердження науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини має містити:

назву об’єкта дослідження;

місцезнаходження (місце розташування);

опис меж територій (якщо науково-проектна документація у сфері охорони культурної спадщини їх визначає);

опис обмежень у використанні земель.

Невід'ємною складовою науково-проектної документації, якою встановлюються обмеження у використанні земель, є проекти землеустрою щодо організації і встановлення меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, лісогосподарського призначення, земель водного фонду та водоохоронних зон, обмежень у використанні земель та їх режимоутворюючих об'єктів. За відсутності зазначеного проекту землеустрою науково-проектна документація, що встановлює обмеження у використанні земель, не може бути затверджена. Протягом 10 робочих днів з дня затвердження науково-проектної документації орган, що її затвердив, має забезпечити подання заяви про внесення встановлених науково-проектною документацією обмежень у використанні земель до Державного земельного кадастру. Вимоги цього абзацу поширюються на облікову документацію.

4. Замовником науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини є:

виконавчий орган сільської, селищної, міської ради, на території якої розташована пам'ятка, власник пам'ятки чи уповноважені ним особи – щодо науково-проектної документації з визначення режиму використання пам'ятки (частини пам'ятки), меж і режимів використання території пам'ятки, зон охорони пам'ятки;

орган охорони культурної спадщини, за поданням якого територію оголошено охоронюваною археологічною територією, – щодо науково-проектної документації з визначення меж і режимів використання охоронюваної археологічної території;

фізичні та/або юридичні особи, які здійснили підготовку і подання клопотання про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником, про оголошення території історико-культурною заповідною територією або орган охорони культурної спадщини, до сфери управління якого віднесений історико-культурний заповідник, – щодо плану організації території історико-культурного заповідника, плану організації історико-культурної заповідної території;

адміністрація історико-культурного заповідника або орган охорони культурної спадщини, до сфери управління якого віднесений історико-культурний заповідник, – щодо науково-проектної документації з визначення меж і режимів використання зон охорони історико-культурного заповідника;

орган, що забезпечує дотримання режиму історико-культурної заповідної території, – щодо науково-проектної документації з визначення меж і режимів використання зон охорони історико-культурної заповідної території;

виконавчий орган сільської, селищної, міської ради – щодо науково-проектної документації з визначення меж і режимів використання історичних ареалів населених місць;

центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, – щодо науково-проектної документації з визначення меж історичних ареалів населених місць;

органи охорони культурної спадщини, фізичні та/або юридичні особи, які ініціювали номінування об’єкта всесвітньої спадщини, – щодо науково-проектної документації з визначення меж об’єкта всесвітньої спадщини;

центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, орган управління об’єктом всесвітньої спадщини, орган охорони культурної спадщини, на території якого розташований об’єкт всесвітньої спадщини, фізичні та/або юридичні особи, які ініціювали номінування об’єкта всесвітньої спадщини, – щодо науково-проектної документації з визначення меж і режимів використання буферної зони об’єкта всесвітньої спадщини;

центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, орган управління об’єктом всесвітньої спадщини – щодо науково-проектної документації з визначення режимів використання об’єкта всесвітньої спадщини;

землевласник, землекористувач або власник будівлі, споруди, що розташована на території, щодо якої відповідно до цього Закону визначаються обмеження у використанні земель.

5. Розробниками науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини є науково-проектні чи науково-дослідні організації, які відповідають кваліфікаційним вимогам, визначеним Кабінетом Міністрів України. Розробниками проектів землеустрою щодо організації і встановлення меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, лісогосподарського призначення, земель водного фонду та водоохоронних зон, обмежень у використанні земель та їх режимоутворюючих об’єктів, що розробляються у складі науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини, є суб’єкти господарювання, які відповідно до закону є розробниками документації із землеустрою.

{Закон доповнено статтею 33[-4] згідно із Законом № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

Стаття 34. Статус територій, пов'язаних з охороною культурної спадщини

Землі, на яких розташовані пам'ятки, історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, належать до земель історико-культурного призначення, включаються до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проектів землеустрою, іншої проектно-планувальної та містобудівної документації.

{Частина перша статті 34 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2245-IV від 16.12.2004; в редакції Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

Встановлення зон охорони пам'яток та затвердження меж історичних ареалів населених місць не може бути підставою для примусового вилучення з володіння (користування) земельних ділянок у юридичних та фізичних осіб за

умов дотримання землевласниками та землекористувачами правил використання земель історико-культурного призначення.

Зміна цільового призначення земельної ділянки, зміна функціонального призначення території, на яких розташовані пам’ятки, історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, не є підставою для припинення обмежень у використанні земель, встановлених у зв’язку з наявністю таких об’єктів.

{Статтю 34 доповнено частиною третьою згідно із Законом № 711-IX від 17.06.2020}

Стаття 35. Дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт

1. Проведення археологічних розвідок, розкопок, а також дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею, під водою, здійснюються за дозволом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини. Дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок надаються за умови дотримання виконавцем робіт вимог охорони культурної спадщини та наявності у нього необхідного кваліфікаційного документа, виданого кваліфікаційною радою.

{Абзац перший частини першої статті 35 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012; в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

Порядок проведення археологічних досліджень визначається Кабінетом Міністрів України.

{Абзац другий частини першої статті 35 в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

Кваліфікаційні документи видаються кваліфікаційною радою – колегіальним, незалежним органом, відповідальним за фаховий рівень виконавця робіт. Порядок формування та діяльності кваліфікаційної ради затверджується Кабінетом Міністрів України. До складу кваліфікаційної ради входять відповідні фахівці наукових установ, вищих навчальних закладів, громадських організацій.

Дозволи на проведення земляних (підводних) робіт на території місць бойових дій, місць загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, місць поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, надаються згідно з програмами, погодженими з відповідним органом охорони культурної спадщини.

2. Виконавець археологічних розвідок, розкопок зобов'язаний:

забезпечити збереження виявлених під час досліджень об'єктів культурної спадщини;

своєчасно здати звіт про дослідження органам, що видали дозвіл та кваліфікаційний документ;

передати всі знайдені під час досліджень рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини (антропогенні, антропологічні, палеозоологічні, палеоботанічні та інші об'єкти, що мають культурну цінність), на постійне зберігання визначеній у дозволі установі для занесення до державної частини Музейного фонду України;

передати польову документацію та звіт про проведені роботи до архівного підрозділу державної наукової установи у порядку, визначеному законодавством;

забезпечити належну консервацію об'єктів культурної спадщини, що мають культурну цінність, упорядкування території після завершення робіт.

{Абзац шостий частини другої статті 35 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

3. Відповідний орган охорони культурної спадщини може призначати своїх уповноважених представників для здійснення нагляду за проведенням археологічних розкопок. Виконавець археологічних розкопок зобов'язаний сприяти представникам органів охорони культурної спадщини у здійсненні нагляду за проведенням розкопок.

4. Застосування металошукачів чи будь-якого іншого пошукового обладнання або відповідної технології на об'єктах культурної спадщини дозволяється тільки за наявності дозволу на їх використання та підлягає обов'язковій реєстрації у відповідному органі охорони культурної спадщини.

5. Власник або користувач земельної ділянки (у тому числі орендар) у межах території пам'ятки, охоронюваної археологічної території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць згідно з розпорядженням органу охорони культурної спадщини зобов'язаний не перешкоджати виконавцеві робіт, який має дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок на цій ділянці.

Власник або користувач (у тому числі орендар) земельної ділянки, на якій проводяться археологічні розвідки, розкопки, має право на відшкодування у повному обсязі шкоди, якої він зазнав у зв'язку з проведенням таких робіт.

{Стаття 35 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 36. Припинення земляних робіт у разі виявлення знахідки археологічного або історичного характеру

1. Якщо під час проведення будь-яких земляних робіт виявлено знахідку археологічного або історичного характеру, виконавець робіт зобов'язаний зупинити їх подальше ведення і протягом однієї доби повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини, на території якого проводяться земляні роботи.

{Частина перша статті 36 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

2. Земляні роботи можуть бути відновлені лише згідно з письмовим дозволом відповідного органу охорони культурної спадщини після завершення археологічних досліджень відповідної території.

Стаття 37. Захист об'єктів культурної спадщини

Будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, проводяться тільки після повного дослідження цих об'єктів за рахунок коштів замовників зазначених робіт.

Роботи на щойно виявлених об'єктах культурної спадщини здійснюються за наявності письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини на підставі погодженої з ним науково-проектної документації.

{Частина друга статті 37 в редакції Законів № 2245-IV від 16.12.2004, № 2518-VI від 09.09.2010}

З метою захисту об'єктів археології, у тому числі тих, що можуть бути виявлені, проекти землеустрою щодо відведення земельних ділянок у випадках, передбачених Земельним кодексом України, погоджуються органами охорони культурної спадщини.

{Частина третя статті 37 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004; із змінами, внесеними згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010; в редакції Закону № 5395-VI від 02.10.2012}

Розділ VI^{-1}
ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ОБ'ЄКТІВ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 37^{-1}. Державна політика у сфері охорони об'єктів всесвітньої спадщини

1. Об'єкти всесвітньої спадщини, що розташовані на території України, є предметом особливої охорони.

2. Завданнями державної політики у сфері охорони об'єктів всесвітньої спадщини є:

1) забезпечення виявлення, номінування, охорони, популяризації та передачі майбутнім поколінням об'єктів всесвітньої спадщини, що розташовані на території України, а також надання допомоги у виконанні завдань Конвенції іншим державам – сторонам Конвенції відповідно до їх запитів;

2) включення питань охорони об'єктів всесвітньої спадщини до загальних програм соціально-економічного розвитку держави;

3) здійснення постійного моніторингу стану збереження об'єктів всесвітньої спадщини;

4) забезпечення дотримання міжнародних стандартів у сфері охорони об'єктів всесвітньої спадщини, поєднання національних традицій і досягнень із світовим досвідом у зазначеній сфері;

5) участь у системі міжнародного співробітництва і допомоги для надання державам – сторонам Конвенції допомоги в зусиллях, спрямованих на збереження і виявлення об'єктів всесвітньої спадщини, що мають видатну універсальну цінність.

3. Виконання завдань державної політики у сфері охорони об’єктів всесвітньої спадщини покладається на центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

Стаття 37[-2]. Правовий статус об’єкта всесвітньої спадщини

1. Об’єкт всесвітньої спадщини має правовий статус пам’ятки національного значення з урахуванням особливостей, встановлених Конвенцією, цим Законом і планом управління об’єктом всесвітньої спадщини.

2. Межі території об’єкта всесвітньої спадщини і його буферної зони позначаються відповідними знаками, форма та порядок встановлення яких визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини. Межі території об’єкта всесвітньої спадщини визначаються в номінаційному досьє. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, протягом місяця з дня включення об’єкта культурної спадщини до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО забезпечує передачу відомостей про встановлені межі об’єкта всесвітньої спадщини для внесення до Державного земельного кадастру та до органу, відповідального за ведення містобудівного кадастру, як відомості про обмеження у використанні земель.

Режими використання об’єкта всесвітньої спадщини визначаються науково-проектною (науково-дослідною) документацією з визначення режимів використання об’єкта всесвітньої спадщини, що складається за результатами проведених досліджень та затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини.

{Частина друга статті 37[-2] в редакції Закону № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

3. Проведенню містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на об’єкті всесвітньої спадщини, його території, в буферній зоні передує інформування Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Рекомендації Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО щодо проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на об’єкті всесвітньої спадщини, його території, в буферній зоні є обов’язковими для виконання при проведенні таких робіт.

Стаття 37[-3]. Управління об’єктом всесвітньої спадщини

1. Управління об’єктом всесвітньої спадщини забезпечує орган управління, утворений або визначений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

2. Управління об’єктом всесвітньої спадщини здійснюється на основі плану управління, який затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини.

3. План управління об’єктом всесвітньої спадщини визначає основні напрями та програми щодо захисту, збереження, інтеграції такого об’єкта в суспільне життя відповідно до положень Конвенції та інших міжнародних договорів України і, зокрема, включає:

1) визначення об’єкта всесвітньої спадщини;

2) топографічні показники;

3) визначення буферної зони об’єкта всесвітньої спадщини;

4) короткий опис видатної універсальної цінності об’єкта всесвітньої спадщини;

5) цілі, стратегію та завдання зі збереження, підтримання та представлення видатної універсальної цінності об’єкта всесвітньої спадщини;

6) методи управління об’єктом всесвітньої спадщини;

7) опис умов, обмежень і заборон щодо об’єкта всесвітньої спадщини, його території та буферної зони.

4. План управління об’єктом всесвітньої спадщини, включеним до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, переглядається відповідно до рекомендацій Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО або за необхідності, але не менше одного разу на п’ять років.

Стаття 37[-4]. Повноваження органу управління об’єктом всесвітньої спадщини

1. До повноважень органу управління об’єктом всесвітньої спадщини належать:

1) здійснення заходів, передбачених планом управління об’єктом всесвітньої спадщини, та інших заходів, необхідних для збереження та охорони видатної універсальної цінності об’єкта всесвітньої спадщини;

2) здійснення заходів для недопущення пошкодження, руйнування об’єкта всесвітньої спадщини, а також для усунення загрози або можливої загрози видатній універсальній цінності об’єкта всесвітньої спадщини;

3) здійснення нагляду за виконанням будь-яких робіт на об’єкті всесвітньої спадщини, його території, в буферній зоні та інформування центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, про загрозу видатній універсальній цінності об’єкта всесвітньої спадщини в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини;

4) здійснення моніторингу стану збереження об’єкта всесвітньої спадщини;

5) здійснення моніторингу виконання рішень Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО;

6) забезпечення проведення наукових досліджень видатної універсальної цінності об’єкта всесвітньої спадщини, а також розроблення критеріїв її використання;

7) розроблення та подання на затвердження до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, змін до плану управління об’єктом всесвітньої спадщини;

8) формування заявки про надання міжнародної допомоги об’єкту всесвітньої спадщини;

9) участь у виконанні освітніх програм для популяризації об’єкта всесвітньої спадщини;

10) співпраця з фізичними та юридичними особами, міжнародними міжурядовими та неурядовими організаціями у сфері охорони об’єктів всесвітньої спадщини;

11) щорічне звітування центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, про стан збереження об’єкта всесвітньої спадщини, стан виконання плану управління об’єктом всесвітньої спадщини, про забезпечення виконання Конвенції та рішень Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО;

12) надання висновків до науково-проектної документації робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування на об’єкті всесвітньої спадщини, його території, в буферній зоні щодо впливу таких робіт на видатну універсальну цінність об’єкта всесвітньої спадщини;

13) надання висновків до науково-проектної документації містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на об’єкті всесвітньої спадщини, його території, в буферній зоні щодо їх впливу на видатну універсальну цінність об’єкта всесвітньої спадщини;

14) надання висновків щодо можливості проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території об’єкта всесвітньої спадщини, в його буферній зоні.

2. Висновки органу управління об’єктом всесвітньої спадщини, визначені пунктами 12, 13, 14 частини першої цієї статті, є обов’язковими при проведенні відповідних робіт.

Стаття 37[-5]. Наглядова рада об’єкта всесвітньої спадщини

1. З метою здійснення нагляду за станом збереження об’єкта всесвітньої спадщини центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, утворює наглядову раду, порядок формування якої визначається Кабінетом Міністрів України. Типове положення про наглядову раду об’єкта всесвітньої спадщини затверджується Кабінетом Міністрів України.

2. Наглядова рада об’єкта всесвітньої спадщини є колегіальним органом, склад якого затверджує центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

3. Основними завданнями наглядової ради об’єкта всесвітньої спадщини є:

1) здійснення моніторингу виконання плану управління об’єктом всесвітньої спадщини;

2) перегляд плану управління об’єктом всесвітньої спадщини та внесення органу управління таким об’єктом пропозицій щодо змін до нього;

3) погодження щорічного звіту про стан збереження об’єкта всесвітньої спадщини та звіту про стан виконання плану управління об’єктом всесвітньої спадщини;

4) надання рекомендацій щодо організаційних, кадрових, проектних та фінансових заходів з метою збереження об’єкта всесвітньої спадщини;

5) розв’язання суперечностей щодо потреб розвитку та потреб збереження об’єкта всесвітньої спадщини.

Стаття 37[-6]. Включення об’єктів культурної спадщини до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під загрозою

1. Об’єкт культурної спадщини, що може мати видатну універсальну цінність та відповідає критеріям, визначеним Комітетом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, номінується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, за рекомендацією Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам’яток та визначних місць (IKOMOS), до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

2. Об’єкт всесвітньої спадщини, якому загрожує небезпека, зокрема загроза зникнення внаслідок прогресуючого руйнування, проведення великих громадських чи приватних робіт, швидкого розвитку міст і туризму, загроза руйнування у зв’язку із зміною призначення або права власності на землю, загроза серйозного пошкодження внаслідок невстановленої причини, занедбаності з будь-яких причин, загроза стихійного лиха чи інших природних або техногенних катаклізмів, небезпека збройних конфліктів, виникнення пожежі, землетрусу, зсуву, вулканічного виверження, загроза зміни рівня води, повені, припливу, пропонується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, для включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під загрозою.

3. Порядок включення об’єктів культурної спадщини до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під загрозою, визначається Конвенцією, правилами та процедурами Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

{Закон доповнено розділом VI[-1] згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

Розділ VII
ФІНАНСУВАННЯ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 38. Джерела фінансування охорони культурної спадщини

Фінансування охорони культурної спадщини здійснюється за рахунок коштів загального і спеціального фондів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів.

Джерелами фінансування заходів у сфері охорони культурної спадщини можуть бути кошти власників пам'яток чи уповноважених ними органів або осіб, які набули права володіння, користування чи управління пам'ятками, кошти замовників робіт, передбачених статтями 22 і 37 цього Закону, благодійні внески та пожертвування, у тому числі валютні, на охорону культурної спадщини та інші джерела, не заборонені чинним законодавством.

Стаття 39. Фінансові обов'язки суб'єктів права власності на пам'ятки

Власник пам'ятки або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління нею, забезпечує збереження, утримання в належному стані, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію та ремонт пам'ятки за власні кошти, якщо інше не передбачено відповідним договором або законом.

Стаття 40. Спеціальні кошти на фінансування охорони культурної спадщини

1. Спеціальними коштами на фінансування охорони культурної спадщини є кошти спеціальних фондів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів. Порядок формування та використання цих коштів встановлюється Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік та Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними та міськими радами.

{Частину другу статті 40 виключено на підставі Закону № 2856-VI від 23.12.2010}

3. Кошти на фінансування охорони культурної спадщини не підлягають вилученню.

4. Органи охорони культурної спадщини є розпорядниками спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини.

Стаття 41. Використання спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини

1. Спеціальні кошти на фінансування охорони культурної спадщини можуть використовуватися на:

консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, збереження, охорону, облік, захист, популяризацію об'єктів культурної спадщини;

наукові дослідження у сфері охорони культурної спадщини;

розроблення та реалізацію або допомогу в розробці та реалізації програм і проектів щодо охорони культурної спадщини;

ведення документації, автоматизованої інформаційної системи банку даних про об'єкти культурної спадщини;

заходи щодо поширення інформації про охорону культурної спадщини;

підготовку, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів у сфері охорони культурної спадщини;

допомогу об'єднанням громадян, національним меншинам в охороні культурної спадщини;

міжнародне співробітництво у сфері охорони культурної спадщини;

інші заходи щодо охорони культурної спадщини, які не суперечать чинному законодавству.

2. Забороняється витрачати кошти, призначені для фінансування охорони культурної спадщини, на посередництво у здійсненні заходів у сфері охорони культурної спадщини та будівництво (створення) нових будівель, споруд (витворів).

{Частина друга статті 41 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 42. Пільгове оподаткування у сфері охорони культурної спадщини

Держава здійснює політику пільгового оподаткування у сфері охорони культурної спадщини.

Розділ VIII
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОХОРОНУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 43. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини

За незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, а також за умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин винні особи притягаються до кримінальної відповідальності відповідно до закону.

{Стаття 43 в редакції Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 44. Відповідальність юридичних осіб за порушення законодавства про охорону культурної спадщини

Відповідний орган охорони культурної спадщини накладає на юридичну особу, яка є власником або уповноваженим ним органом чи замовником робіт, такі фінансові санкції:

за проведення будь-яких незаконних робіт, що можуть завдати або завдали шкоди пам'ятці, її території, охоронюваній археологічній території, охоронним зонам, історичним ареалам населених місць, – у розмірі від тисячі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за недодержання вимог щодо захисту, збереження, утримання, використання, реставрації, реабілітації пам'яток, у тому числі тих вимог, що передбачені охоронними договорами, умисне доведення їх до стану руйнації – у розмірі від тисячі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за вчинення дій, передбачених абзацами другим і третім цієї частини, щодо об’єкта всесвітньої спадщини, його території, буферної зони – у розмірі від п’яти тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

{Частину першу статті 44 доповнено новим абзацом згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

за неподання, несвоєчасне подання або подання явно недостовірної інформації про виявлені у процесі земляних, будівельних, шляхових, меліоративних та будь-яких інших робіт об'єкти культурної спадщини – у розмірі від ста до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за ухилення власника пам'ятки або уповноваженого ним органу від підписання охоронного договору або за порушення ним режиму використання пам'ятки – у розмірі від ста до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

{Частину першу статті 44 доповнено абзацом згідно із Законом № 2518-VI від 09.09.2010}

за невиконання припису органів охорони культурної спадщини – у розмірі від п’ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

{Частину першу статті 44 доповнено абзацом сьомим згідно із Законом № 2457-VIII від 19.06.2018}

Рішення органу охорони культурної спадщини про застосування фінансових санкцій може бути оскаржено до суду.

Фінансові санкції, накладені органом охорони культурної спадщини, стягуються у встановленому законом порядку.

{Стаття 44 в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 45. Порядок застосування фінансових санкцій за порушення законодавства про охорону культурної спадщини

Фінансові санкції, передбачені статтею 44 цього Закону, накладаються керівником, заступниками керівника центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим, головою чи заступником голови обласної, районної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, головою чи заступником голови відповідної місцевої ради після розгляду матеріалів, які засвідчують факт правопорушення.

{Частина перша статті 45 в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

Про вчинення правопорушення, зазначеного у статті 44 цього Закону, особою, уповноваженою органом охорони культурної спадщини, складається акт. Керівник юридичної особи, стосовно якої складено акт, протягом трьох днів з моменту отримання акта може подати письмові пояснення до нього. Акт разом з іншими документами, що стосуються справи, у десятиденний термін з моменту складення акта надсилається посадовій особі, яка має право накладати фінансові санкції.

Рішення про накладення фінансових санкцій приймається протягом 10 днів після отримання документів, зазначених у частині другій цієї статті. Рішення про накладення фінансових санкцій оформлюється постановою, що надсилається юридичній особі, на яку накладено фінансові санкції.

Кошти, одержані у вигляді стягнень, передбачених у статті 44 цього Закону, зараховуються до спеціального фонду відповідного бюджету.

{Стаття 45 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2921-III від 10.01.2002; в редакції Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

Стаття 46. Адміністративна відповідальність за порушення вимог цього Закону

{Назва статті 46 в редакції Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

1. За ухилення від підписання охоронних договорів на пам'ятки, порушення режиму використання пам'ятки, порушення режиму історико-культурного заповідника чи історико-культурної заповідної території, проведення ремонтних, реставраційних, реабілітаційних робіт на пам'ятці, зміну призначення пам'ятки, її частин та елементів, здійснення написів, позначок на ній, на її території та в її охоронній зоні без письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини, ухилення від передачі в установленому порядку знайдених під час археологічних розвідок, розкопок рухомих предметів, пов'язаних з нерухомими об'єктами культурної спадщини, на постійне зберігання до музеїв (державних фондосховищ), у яких зберігаються музейні предмети і музейні колекції, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України, а також за невиконання законних вимог посадових осіб органів охорони культурної спадщини щодо усунення порушень вимог законодавства про охорону культурної спадщини або створення перешкод для їх діяльності винні особи притягаються до адміністративної відповідальності відповідно до закону.

{Частина перша статті 46 в редакції Закону № 2518-VI від 09.09.2010}

{Частину другу статті 46 виключено на підставі Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

{Частину третю статті 46 виключено на підставі Закону № 2245-IV від 16.12.2004}

4. Провадження у справах про адміністративні правопорушення здійснюється відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Стаття 47. Відшкодування шкоди

1. Застосування фінансових санкцій, адміністративних стягнень або кримінального покарання не звільняє винного від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану власникові пам'ятки або уповноваженому ним органові, особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, охоронюваною археологічною територією.

2. Шкода, завдана власникові пам'ятки або уповноваженому ним органові, особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, охоронюваною археологічною територією, відшкодовується відповідно до закону.

3. Юридичні і фізичні особи, які завдали шкоди пам'яткам, їхнім територіям (у тому числі незаконним будівництвом), зобов'язані відновити пам'ятки та їхні території, а якщо відновлення неможливе – відшкодувати шкоду відповідно до закону.

Розділ IX
МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 48. Міжнародні договори

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про охорону культурної спадщини, застосовуються правила міжнародного договору України.

{Статтю 49 виключено на підставі Закону № 2457-VIII від 19.06.2018}

Розділ X
ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування, крім пунктів 2-4 частини четвертої розділу X, які набирають чинності з 1 січня 2001 року.

Частина сьома статті 32 цього Закону втрачає чинність з 1 січня 2023 року.

{Пункт 1 розділу X доповнено абзацом другим згідно із Законом № 1423-IX від 28.04.2021 – щодо набрання чинності див. абзаци четвертий, п'ятий пункту 1 розділу II Закону № 1423-IX від 28.04.2021, з урахуванням змін, внесених Законом № 2268-IX від 22.05.2022}

2. Кабінетові Міністрів України протягом шести місяців з дня набрання чинності цим Законом:

подати до Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законів України у відповідність із Законом України "Про охорону культурної спадщини";

розробити і привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

відповідно до компетенції забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади України їхніх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

3. Об'єкти, включені до списків (переліків) пам'яток історії та культури відповідно до Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", визнаються пам'ятками відповідно до цього Закону.

4. Внести до деяких законодавчих актів України такі зміни:

{Підпункт 1 пункту 4 розділу X втрачає чинність з 01.01.2002 року на підставі Кодексу № 2768-III від 25.10.2001}

{Підпункт 2 пункту 4 розділу X втратив чинність на підставі Кодексу № 2755-VI від 02.12.2010}

{Підпункт 3 пункту 4 розділу X втратив чинність на підставі Кодексу № 2755-VI від 02.12.2010}

{Підпункт 4 пункту 4 розділу X втратив чинність на підставі Кодексу № 2755-VI від 02.12.2010}

5. Визнати такими, що втратили чинність:

Закон Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1978 р., № 30, ст. 426; 1984 р., № 7, ст. 145);

Постанову Верховної Ради Української РСР від 13 липня 1978 року "Про порядок введення в дію Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1978 р., № 30, ст. 427).

Президент України **Л.КУЧМА**

м. Київ
8 червня 2000 року
№ 1805-III

Додаток В

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про музеї та музейну справу
(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 25, ст. 191)

{Вводиться в дію Постановою ВР
№ 250/95-ВР від 29.06.95, ВВР, 1995, № 25, ст. 192}

{Із змінами, внесеними згідно із Законами
№ 659-XIV від 14.05.99, ВВР, 1999, № 28, ст.231
№ 2120-III від 07.12.2000, ВВР, 2001, № 2-3, ст.10
№ 2905-III від 20.12.2001, ВВР, 2002, № 12-13, ст.92
№ 380-IV від 26.12.2002, ВВР, 2003, № 10-11, ст.86
№ 594-IV від 06.03.2003, ВВР, 2003, № 24, ст.159
№ 1344-IV від 27.11.2003, ВВР, 2004, № 17-18, ст.250
№ 107-VI від 28.12.2007, ВВР, 2008, № 5-6, № 7-8,
ст.78 – зміни діють по 31 грудня 2008 року}

{Додатково див. Рішення Конституційного Суду
№ 10-рп/2008 від 22.05.2008}

{Із змінами, внесеними згідно із Законами
№ 1709-VI від 05.11.2009, ВВР, 2010, № 5, ст.45
№ 5461-VI від 16.10.2012, ВВР, 2014, № 5, ст.62
№ 1166-VII від 27.03.2014, ВВР, 2014, № 20-21, ст.745
№ 76-VIII від 28.12.2014, ВВР, 2015, № 6,
ст.40 – щодо набрання чинності норм зазначеного Закону
див. "Прикінцеві положення"
№ 911-VIII від 24.12.2015, ВВР, 2016, № 5, ст.50
№ 955-VIII від 28.01.2016, ВВР, 2016, № 10, ст.103
№ 2581-VIII від 02.10.2018, ВВР, 2018, № 46, ст.371
№ 447-IX від 14.01.2020, ВВР, 2020, № 29, ст.189
№ 849-IX від 02.09.2020, ВВР, 2020, № 50, ст.463}

{Установити, що у 2016 році норми і положення абзаців восьмого та дев'ятого частини другої статті 28 цього Закону застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів

України, виходячи з наявних фінансових ресурсів державного і місцевих бюджетів та бюджету Фонду соціального страхування України згідно із Законом № 928-VIII від 25.12.2015}

(У тексті Закону слова "Міністерство культури України" та "органи державної виконавчої влади" в усіх відмінках замінено словами "Міністерство культури і мистецтв України" та "органи виконавчої влади" у відповідних відмінках згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99)

Цей Закон регулює суспільні відносини у сфері музейної справи, визначає правові, економічні, соціальні засади створення і діяльності музеїв України та особливості наукового формування, вивчення, обліку, зберігання, охорони і використання Музейного фонду України, його правовий статус.

Цей Закон поширюється на всі види музеїв та заповідників у частині їх музеєфікації, а також обліку, зберігання та використання, охорони, консервації, реставрації музейних предметів, музейних колекцій та предметів музейного значення.

{Преамбула в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Основні терміни та їх визначення

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються у такому значенні:

асортиментний кабінет (кімната зразків виробів) – приміщення на підприємствах, у яких зберігаються унікальні зібрання художніх виробів, наукові колекції, інші колекції або окремі зразки виробів, що мають історичну, художню, науково-технічну цінність;

зберігання – один з основних видів діяльності музею щодо створення матеріальних умов і правових засад, за яких забезпечується збереження музейних предметів та музейних колекцій;

консервація – здійснення комплексу організаційних, науково обґрунтованих заходів щодо забезпечення захисту музейних предметів та предметів музейного значення від подальших руйнувань, збереження їх автентичності з мінімальним втручанням у їх існуючий вигляд;

культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню, охороні, перелік яких визначено Законом України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей";

музеєфікація – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини до стану, придатного для екскурсійного відвідування;

музей – науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та

музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини;

музейна колекція – сукупність музейних предметів, що об'єднані однією або кількома спільними ознаками;

музейна справа – спеціальний вид наукової та культурно-освітньої діяльності, що включає комплектування, зберігання, охорону та використання музеями культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини України, в тому числі їх консервацію, реставрацію, музеєфікацію, наукове вивчення, експонування та популяризацію;

музейне зібрання – сукупність музейних колекцій та музейних предметів, а також пов'язаних з ними бібліотечних фондів, архівів, каталогів та наукової документації музею;

музейний облік – один з основних напрямів роботи музею, що здійснюється шляхом ведення фондово-облікової документації (у тому числі в електронному вигляді), яка містить назву предмета (прізвище автора твору), датування, місце створення, дату надходження до музею, матеріал, техніку виготовлення, короткий опис, наукову атрибуцію, стан збереження, облікові позначення та забезпечує можливість їх ідентифікації, правовий статус музейних предметів і музейних колекцій;

музейний предмет – культурна цінність, якість або особливі ознаки якої роблять необхідним для суспільства її збереження, вивчення та публічне представлення;

Музейний фонд України – сукупність окремих музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, які постійно зберігаються на території України, незалежно від їх походження та форм власності, а також музейних предметів і музейних колекцій, що знаходяться за межами України і є власністю України або відповідно до міжнародних договорів підлягають поверненню в Україну;

охорона музеїв – система правових, організаційних та фінансово-економічних заходів, що забезпечують недоторканність музейного приміщення і музейного зібрання;

предмет музейного значення – культурна цінність, особливі ознаки якої є підставою для внесення її до Музейного фонду України та набуття статусу музейного предмета з метою збереження, вивчення і публічного представлення;

реставрація – здійснення комплексу науково обґрунтованих заходів щодо зміцнення фізичного стану та поліпшення зовнішнього вигляду, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів музейних предметів та предметів музейного значення із забезпеченням збереження їх автентичності.

{Стаття 1 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 2. Музейна справа та основні напрями діяльності музеїв

Музейна справа уособлює національну музейну політику, музеєзнавство та музейну практику.

Основними напрямами діяльності музеїв є науково-дослідна, культурно-освітня діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, виставкова, пам'яткоохоронна робота, а також діяльність, пов'язана з науковою атрибуцією, експертизою, класифікацією, державною реєстрацією та усіма видами оцінки предметів, які можуть бути визначеними як культурні цінності, з метою включення до Музейного фонду України.

{Стаття 2 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 3. Національна музейна політика

Національна музейна політика – це сукупність основних напрямів і засад діяльності держави і суспільства в галузі музейної справи.

Основними напрямами національної музейної політики є:

збереження та державна підтримка Музейного фонду України;

{Частину другу статті 3 доповнено абзацом другим згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99; в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами;

{Частину другу статті 3 доповнено абзацом третім згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99}

забезпечення соціально-економічних, правових і наукових умов для ефективної діяльності музеїв;

сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи;

підтримка і розвиток мережі музеїв;

забезпечення підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів, їх правовий і соціальний захист;

бюджетне фінансування (у тому числі на дольових засадах) і пріоритетне матеріально-технічне забезпечення розробки і реалізації державних, регіональних і місцевих програм розвитку музейної справи;

забезпечення охорони музеїв;

підтримка фундаментальних і прикладних наукових досліджень, пов'язаних з музейною справою;

сприяння міжнародному співробітництву в галузі музейної справи.

Стаття 4. Законодавство України про музеї та музейну справу

Законодавство України про музеї та музейну справу базується на Конституції України і складається з цього Закону та інших нормативно-правових актів.

{Частина перша статті 4 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про музеї та музейну справу, то застосовуються правила міжнародного договору.

{Стаття 4 в редакції Закону № 659-XIV від 14.05.99}

Стаття 5. Національні, регіональні та профільні організації музеїв України. Участь у міжнародних організаціях

Музеї України мають право об'єднуватись у національні, регіональні та профільні організації (спілки, асоціації тощо), вступати до міжнародних музейних організацій і фондів.

Розділ II
ВИДИ МУЗЕЇВ. ПОРЯДОК СТВОРЕННЯ І МАТЕРІАЛЬНА БАЗА МУЗЕЇВ

Стаття 6. Види музеїв

За своїм профілем музеї поділяються на природничі (антропологічні, біологічні, ботанічні, геологічні, зоологічні, мінералогічні, палеонтологічні), історичні (загальноісторичні, військово-історичні, історії релігії, історико-побутові, археологічні, етнографічні), літературні, художні (образотворчого, декоративно-прикладного, народного, сучасного мистецтва), мистецькі (театральні, музичні, музеї кіно), науково-технічні, комплексні (краєзнавчі, екомузеї), галузеві тощо.

{Частина перша статті 6 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

На основі об'єктів культурної спадщини, пам'яток природи, їх територій можуть створюватися музеї просто неба та меморіальні музеї-садиби.

{Частина друга статті 6 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

{Частину третю статті 6 виключено на підставі Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Музею, що є у державній чи комунальній власності, який має музейні колекції загальнодержавного значення, набув міжнародного визнання і є провідним культурно-освітнім та науково-дослідним закладом у відповідних профільних групах музейної мережі України, у встановленому законодавством порядку може бути надано статус національного музею України.

{Частина четверта статті 6 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 7. Створення музеїв

Музеї можуть засновуватися на будь-яких формах власності, передбачених законами. Засновниками музеїв можуть бути відповідні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи.

{Статтю 7 доповнено частиною першою згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009}

Рішення про створення музеїв приймають їх засновники.

Для створення музею засновники повинні забезпечити:

формування музейного зібрання;

матеріальну базу – відповідно обладнані приміщення для зберігання, консервації та реставрації музейних предметів, для експозицій і виставок, для проведення культурно-освітньої роботи, роботи наукових працівників музею, а також приміщення для забезпечення належного рівня обслуговування відвідувачів;

{Абзац третій частини третьої статті 7 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

умови для охорони музею, оснащення його засобами охоронної та пожежної сигналізації;

фінансування та кадри для належного його функціонування;

роботу музею за чітким розкладом.

Музеї є юридичними особами, крім тих, що створюються і діють у складі підприємств, установ, організацій та закладів освіти.

{Статтю 7 доповнено частиною згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009; із змінами, внесеними згідно із Законом № 849-IX від 02.09.2020}

Засновники музею можуть створювати філії та відділи музею, що не є юридичними особами.

Земельні ділянки, інші природні ресурси, необхідні для створення музею, надаються в користування у встановленому законодавством порядку.

Музеї можуть створюватись і діяти в усіх організаційно-правових формах.

{Частину статті 7 виключено на підставі Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 8. Статут музею

Музей діє на підставі статуту (положення), що затверджується його засновником чи засновниками.

У статуті (положенні) музею визначаються:

назва музею, його статус, склад засновників, їх права та обов'язки;

організаційна структура, основні завдання та напрями діяльності;

джерела надходження коштів і їх використання, склад майна музею, порядок його реорганізації та ліквідації, умови збереження музейного зібрання у разі ліквідації музею;

інші умови діяльності музею.

Стаття 9. Державна реєстрація музеїв

Державна реєстрація музеїв незалежно від форм власності проводиться за їх місцезнаходженням відповідно до закону.

Музеї, створені у складі підприємств, установ, організацій, закладів освіти, реєстрації не підлягають. Порядок обліку таких музеїв визначає центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв.

{Частина друга статті 9 із змінами, внесеними згідно із Законами № 5461-VI від 16.10.2012, № 849-IX від 02.09.2020}

{Стаття 9 із змінами, внесеними згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99; в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 10. Ліквідація та реорганізація музеїв

Ліквідація музеїв здійснюється за рішенням засновника, а також за рішенням суду у випадках, передбачених чинним законодавством.

{Частина перша статті 10 із змінами, внесеними згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99}

У разі ліквідації музеїв, що засновані на державній і комунальній формах власності, порядок подальшого використання їх музейних зібрань визначає засновник за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв. У разі ліквідації підприємства, установи та організації, при (у складі) яких діють музеї, а також у разі ліквідації музеїв, які діяли на громадських засадах, їх музейні зібрання та колекції асортиментних кабінетів, окремі предмети музейного значення, придбані за кошти державного та місцевих бюджетів, передаються до відповідних профільних музеїв у порядку, передбаченому Положенням про Музейний фонд України. У разі ліквідації музеїв, заснованих на приватній формі власності, переважне право на придбання музейних зібрань за інших рівних умов має держава.

{Частина друга статті 10 в редакції Законів № 659-XIV від 14.05.99, № 1709-VI від 05.11.2009; із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Реорганізація (злиття, приєднання, поділ, виділення, перетворення) музеїв може відбуватися відповідно до чинного законодавства.

{Частину четверту статті 10 виключено на підставіЗакону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 11. Музейна територія

Територія, відведена для музею, належить до земель історико-культурного призначення. На цій території та в музейних будівлях (спорудах) забороняється діяльність, що суперечить його функціональному призначенню або може негативно впливати на стан зберігання музейного зібрання, та інша діяльність, несумісна з діяльністю музею як закладу культури.

Територія, відведена для музею, підлягає просторово-функціональному зонуванню.

На території, відведеній для музею, згідно із статутом музею може бути виділено зони:

заповідна – для зберігання і охорони найбільш цінних історико-культурних, меморіальних комплексів та окремих об'єктів;

експозиційна – для стаціонарного демонстрування великогабаритних музейних предметів і використання в культурно-пізнавальних цілях;

наукова – для проведення науково-дослідної роботи;

рекреаційна – для відпочинку відвідувачів музею та їх обслуговування, зокрема розташування музейних крамниць, буфетів, кафе, інших пунктів громадського харчування, проведення мистецьких, культурно-освітніх заходів, гостьових місць для паркування автомобілів;

господарська – для розміщення допоміжних господарських об'єктів, місць для паркування службових автомобілів та інших транспортних засобів.

{Стаття 11 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 12. Користування природними ресурсами

Музей здійснює користування землею, іншими природними ресурсами та несе відповідальність за дотримання норм щодо їх охорони і раціонального використання згідно з чинним законодавством.

Стаття 13. Фінансування музеїв

Фінансування музеїв залежно від форм власності здійснюється за рахунок коштів відповідно державного бюджету, місцевих бюджетів, благодійних внесків фізичних та юридичних осіб, інших джерел, не заборонених законодавством.

{Частина перша статті 13 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Бюджетні призначення та кошти, одержані від додаткових джерел фінансування музеїв, не підлягають вилученню протягом бюджетного періоду, крім випадків, передбачених законом. Кошти, що надійшли з додаткових джерел фінансування, не впливають на обсяги бюджетного фінансування державних та комунальних музеїв.

{Частина друга статті 13 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Сума витрат на забезпечення охорони музеїв обов'язково визначається в державному та місцевих бюджетах і вноситься до переліку захищених статей видатків загального фонду бюджетів.

{Статтю 13 доповнено частиною згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009}

Додатковими джерелами фінансування музеїв є:

кошти, що надходять від господарської діяльності, надання платних послуг, у тому числі за відвідування музеїв і виставок;

кошти, одержувані за науково-дослідні та інші види робіт, які виконує музейний заклад на замовлення підприємств, установ, організацій, об’єднань громадян та громадян;

доходи від реалізації сувенірної продукції, предметів народних художніх промислів, видавничої діяльності, від надання в оренду приміщень, споруд, обладнання;

плата за кіно- і фотозйомки;

гранти, благодійні внески, добровільні пожертвування, грошові внески, матеріальні цінності, одержані від фізичних і юридичних осіб, у тому числі іноземних;

кошти, отримані державними і комунальними музеями як відсотки на залишок власних надходжень, отриманих як плата за послуги, що надаються ними згідно з основною діяльністю, благодійні внески та гранти і розміщених на поточних рахунках, відкритих у банках державного сектору;

інші джерела, в тому числі валютні надходження, відповідно до законодавства України.

{Частина четверта статті 13 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009; в редакції Закону № 911-VIII від 24.12.2015}

"Розмір плати за надання платних послуг встановлюється державним і комунальним музеєм щороку у національній валюті України.

{Статтю 13 доповнено частиною п'ятою згідно із Законом № 911-VIII від 24.12.2015}

Перелік платних послуг, які можуть надаватися державними і комунальними музеями, затверджується Кабінетом Міністрів України.

{Статтю 13 доповнено частиною шостою згідно із Законом № 911-VIII від 24.12.2015}

Порядок надання платних послуг музеями, заснованими на державній та комунальній формі власності, затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері культури.

{Статтю 13 доповнено частиною сьомою згідно із Законом № 911-VIII від 24.12.2015}

У разі одержання коштів від надання платних послуг, добровільних пожертвувань фізичних і юридичних осіб, у тому числі іноземних, з інших джерел, не заборонених законодавством, бюджетні асигнування державних і комунальних музеїв не зменшуються".

{Статтю 13 доповнено частиною восьмою згідно із Законом № 911-VIII від 24.12.2015}

Стаття 14. Матеріально-технічне забезпечення музеїв

Власники музеїв зобов'язані забезпечувати їх будівлями (спорудами), збудованими за спеціальними проектами, або іншими упорядкованими приміщеннями, що відповідають вимогам функціонування музеїв, а також відповідним обладнанням та транспортом.

Приміщення музеїв, що є у державній чи комунальній власності, передаються їм на праві оперативного управління. Воно може бути вилучене лише за умови надання музею іншого рівноцінного приміщення. У разі вилучення приміщення музею, що є пам'яткою культурної спадщини, рішення про його вилучення приймається за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв.

{Частина друга статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99; в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009; із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Під час проектування та експлуатації музейних приміщень враховуються потреби дітей, осіб з інвалідністю, громадян похилого віку в доступі до культурної спадщини.

{Частина третя статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законами № 1709-VI від 05.11.2009, № 2581-VIII від 02.10.2018}

Музеям надається пріоритетне право на використання споруд, комплексів (ансамблів) та визначних місць, що є пам'ятками культурної спадщини.

{Статтю 14 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009}

Розділ III
МУЗЕЙНИЙ ФОНД УКРАЇНИ

Стаття 15. Музейний фонд України

Музейний фонд України є національним багатством, невід'ємною складовою культурної спадщини України, що охороняється законом.

Музейні предмети Музейного фонду України є культурними цінностями, що постійно зберігаються на території України та за її межами або згідно з міжнародними договорами підлягають поверненню в Україну.

Музеї, юридичні і фізичні особи зобов'язані забезпечувати збереженість Музейного фонду України та сприяти його поповненню.

Положення про Музейний фонд України затверджується Кабінетом Міністрів України.

Музейні предмети, музейні колекції та музейні зібрання державної частини Музейного фонду України закріплюються за музеями на праві оперативного управління

{Стаття 15 із змінами, внесеними згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99; в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 15^{-1}. Склад Музейного фонду України

Музейний фонд України складається з державної і недержавної частини.

До державної частини Музейного фонду України належать музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, що є державною власністю, зберігаються у державних музеях, у тому числі музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, що зберігаються в музеях, які належать до сфери управління місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також у музеях, створених при підприємствах, в установах, організаціях і закладах освіти державної та комунальної форм власності чи у їх складі. До державної частини Музейного фонду України належать також предмети музейного значення, що підлягають внесенню до державної частини Музейного фонду України, музейні колекції, музейні зібрання, що зберігаються на підприємствах, в установах та організаціях державної і комунальної форм власності.

{Частина друга статті 15[-1] із змінами, внесеними згідно із Законом № 849-IX від 02.09.2020}

До недержавної частини Музейного фонду України належать музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, що зберігаються в музеях приватної форми власності, музеях підприємств, установ, організацій приватної форми власності та не віднесені або не підлягають віднесенню до державної частини Музейного фонду України, зокрема предмети музейного значення, що підлягають внесенню до недержавної частини Музейного фонду України та є власністю релігійних організацій, громадян та об'єднань громадян.

{Закон доповнено статтею 15[-1] згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 15[-2]. Особливості здійснення права власності на музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, предмети музейного значення Музейного фонду України

Музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, віднесені до державної частини Музейного фонду України, не підлягають відчуженню, за винятком обміну на інші музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання. Рішення про обмін музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, що належать до державної частини Музейного фонду України, приймається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах культури та мистецтв.

{Частина перша статті 15[-2] із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

У разі передачі майнових комплексів музеїв з державної у комунальну власність музейні предмети, музейні колекції та музейні зібрання залишаються у державній власності і належать до державної частини Музейного фонду України.

Перелік музеїв (у тому числі музеїв системи Національної академії наук України, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Педагогічного товариства України, інших самоврядних організацій), у яких зберігаються музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України, затверджується Кабінетом Міністрів України.

Музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, що належать до державної частини Музейного фонду України, та предмети музейного значення, що підлягають внесенню до державної частини Музейного фонду України, не підлягають приватизації та не можуть бути предметом застави. Музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, що належать до недержавної частини Музейного фонду України, та предмети музейного значення, що підлягають внесенню до недержавної частини Музейного фонду України, не можуть бути предметом застави, якщо заставодержатель – іноземний громадянин або особа без громадянства, яка не проживає в Україні.

У разі продажу музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, що належать до недержавної частини Музейного фонду України, держава має переважне право на їх придбання, яке реалізується центральними органами виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сферах культури та мистецтв або уповноваженими ним державними музеями.

{Частина п'ята статті 15[-2] із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

{Закон доповнено статтею 15[-2] згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 16. Музейні предмети Музейного фонду України у складі Державного реєстру національного культурного надбання

Унікальні музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання Музейного фонду України та предмети музейного значення, що підлягають внесенню до Музейного фонду України і мають виняткове художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, незалежно від форми власності і місця зберігання вносяться центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах культури та мистецтв до Державного реєстру національного культурного надбання.

{Частина перша статті 16 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Положення про Державний реєстр національного культурного надбання затверджується Кабінетом Міністрів України.

Порядок віднесення музейних предметів Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання та умови їх зберігання затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв.

{Частина третя статті 16 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

{Стаття 16 із змінами, внесеними згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99; в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 17. Облік, зберігання і використання документів Національного архівного фонду

Облік, зберігання і використання документів Національного архівного фонду, що зберігаються в музеях, здійснюються відповідно до цього Закону та Закону України "Про Національний архівний фонд та архівні установи".

{Стаття 17 в редакції Закону № 594-IV від 06.03.2003; із змінами, внесеними згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 18. Формування державної частини Музейного фонду України

Формування державної частини Музейного фонду України здійснюється шляхом:

придбання в установленому порядку предметів музейного значення центральними органами виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сферах культури та мистецтв, іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів та музеями – за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів та інших джерел, не заборонених законодавством;

{Абзац другий частини першої статті 18 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

безоплатної передачі предметів музейного значення підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян та громадянами;

передачі обернених відповідно до законодавства України у дохід держави музейних предметів, предметів музейного значення;

передачі в установленому порядку предметів музейного значення, виявлених під час археологічних, етнографічних, науково-природничих та інших експедицій, будівельних, ремонтних або реставраційних робіт, у тому числі з дорогоцінних металів і дорогоцінних каменів, та скарбів;

повернення в Україну розшуканих музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань та предметів музейного значення, які були незаконно вивезені;

передачі предметів музейного значення, вилучених на митниці;

поповнення музейних зібрань іншими способами, передбаченими законодавством.

Віднесення предметів музейного значення до Музейного фонду України здійснюється у порядку, передбаченому Положенням про Музейний фонд України, на підставі проведення музеями відповідної наукової експертизи.

Порядок віднесення музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань та предметів музейного значення до державної частини Музейного фонду України визначається Кабінетом Міністрів України.

{Стаття 18 із змінами, внесеними згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99; в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Формування державної частини Музейного фонду України та забезпечення поповнення експозицій музеїв здійснюють центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сферах культури та мистецтв.

{Статтю 18 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Стаття 19. Облік музейних предметів та предметів музейного значення

Музейні предмети та предмети музейного значення, які зберігаються в музеях незалежно від форм власності та підпорядкування, а також предмети музейного значення, які зберігаються на підприємствах, в установах, організаціях державної та комунальної форми власності, підлягають обліку в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Форми облікових документів затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв.

{Частина друга статті 19 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Фондово-облікова документація підлягає довічному зберіганню.

{Стаття 19 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 20. Переміщення музейних предметів та предметів музейного значення

Переміщення музейних предметів Музейного фонду України та предметів музейного значення здійснюється відповідно до Положення про Музейний фонд України.

{Стаття 20 в редакції Законів № 659-XIV від 14.05.99, № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 21. Збереження Музейного фонду України

З метою збереження музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань та предметів музейного значення власники або уповноважені ними органи зобов'язані створити належні умови, у тому числі спеціальний науково обґрунтований режим їх зберігання, та здійснювати консервацію і реставрацію.

Вимоги до умов зберігання та обліку музейних предметів, музейних колекцій визначає центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв.

{Частина друга статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Знищення музейних предметів та предметів музейного значення Музейного фонду України забороняється.

У разі втрати або руйнування музейних предметів, що належать до державної частини Музейного фонду України, вони можуть вилучатися з фондово-облікової документації лише за рішенням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв на підставі висновків експертно-фондової комісії.

{Частина четверта статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

{Стаття 21 із змінами, внесеними згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99; в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 22. Порядок вивезення за межі України музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, що належать до державної частини Музейного фонду України, та предметів музейного значення, що підлягають внесенню до державної частини Музейного фонду України

Вивезення за межі України музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, що належать до державної частини Музейного фонду

України, та предметів музейного значення, що підлягають внесенню до державної частини Музейного фонду України, забороняється, крім випадків тимчасового їх перебування за кордоном для експонування на виставках, реставрації або проведення наукової експертизи на підставі свідоцтва на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей відповідно до Закону України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" та за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері культури і туризму.

{Стаття 22 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 23. Страхування музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань Музейного фонду України та предметів музейного значення, що підлягають внесенню до Музейного фонду України

Музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання Музейного фонду України та предмети музейного значення, що підлягають внесенню до Музейного фонду України, які тимчасово вивозяться за межі України для експонування, реставрації або проведення наукової експертизи, підлягають обов'язковому страхуванню.

Порядок встановлення їх оціночної та страхової вартості визначають центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв, та центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері державного фінансового контролю.

{Частина друга статті 23 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

{Стаття 23 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 24. Консервація і реставрація музейних предметів Музейного фонду України

Консервацію і реставрацію музейних предметів Музейного фонду України здійснюють спеціалізовані установи та організації, реставраційні підрозділи музеїв та окремі реставратори, які мають кваліфікаційну категорію за відповідною спеціальністю.

Порядок їх консервації і реставрації визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв.

{Частина друга статті 24 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Держава сприяє проведенню реставрації музейних предметів, предметів музейного значення недержавної частини Музейного фонду України у державних реставраційних закладах.

З метою проведення атестації реставраторів та присвоєння їм відповідної кваліфікаційної категорії утворюється атестаційна комісія. Положення про атестаційну комісію та її персональний склад затверджуються центральним

органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв.

{Частина четверта статті 24 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування сприяють підготовці реставраторів, розвитку мережі спеціалізованих реставраційних закладів.

{Стаття 24 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Розділ IV
МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ

Стаття 25. Міжнародна діяльність музеїв

Музеї України беруть участь у міжнародному культурному співробітництві в галузі музейної справи на основі багатосторонніх та двосторонніх угод.

Участь музеїв у міжнародному культурному співробітництві здійснюється у встановленому порядку шляхом:

проведення спільних наукових досліджень на основі розробки і реалізації міжнародних наукових програм;

здійснення взаємного обміну музейною інформацією, виставками, вивчення міжнародного досвіду організації музейної справи;

проведення міжнародних конференцій, конгресів, симпозіумів, виставок та участі в них;

організації спільної підготовки музейних працівників, розвитку видавничої діяльності;

здійснення іншої спільної діяльності відповідно до угод, якщо вона не суперечить законодавству України та міжнародним договорам України.

Розділ V
УПРАВЛІННЯ І САМОВРЯДУВАННЯ МУЗЕЇВ, ГАРАНТІЇ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ЇХ ПРАЦІВНИКІВ

Стаття 26. Державне управління музеями

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв, у межах своїх повноважень:

забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері музейної справи;

формує вимоги щодо державного статистичного обліку музеїв, створених на території України;

здійснює організаційно-методичне керівництво, сприяє розвитку сучасної інфраструктури музейної справи, розвитку музейної мережі, створює

спеціалізовані організаційні структури, наукові установи для науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення музеїв;

здійснює координацію робіт із створення єдиної інформаційної системи музеїв;

здійснює інші повноваження, визначені законами та покладені на нього актами Президента України.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах культури та мистецтв, у межах своїх повноважень:

організовує навчання і підвищення кваліфікації працівників музеїв;

визначає потреби держави та нормативи, що гарантують належний рівень музейного обслуговування і доступ громадян до Музейного фонду України;

здійснює контроль за діяльністю музеїв, заснованих на державній та комунальній формах власності, за станом обліку, зберіганням, охороною, використанням та переміщенням музейних предметів Музейного фонду України, що зберігаються в музеях незалежно від форми власності;

організовує проведення наукових досліджень у сфері музейної справи;

порушує перед власником музейних предметів та музейних колекцій питання щодо поліпшення умов зберігання;

направляє запити з метою отримання інформації про музейні предмети та музейні колекції;

у разі потреби сприяє передачі музейних предметів, музейних колекцій та предметів музейного значення, що належать до недержавної частини Музейного фонду України, на тимчасове зберігання до державних музеїв;

здійснює інші повноваження, визначені законами та покладені на нього актами Президента України.

{Частина статті 26 в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

{Частину статті 26 виключено на підставі Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

Інші центральні та місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування здійснюють керівництво музеями, що перебувають у сфері їх управління.

Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за матеріально-технічне та фінансове забезпечення музеїв, що перебувають у сфері їх управління.

Керівники державних та комунальних музеїв призначаються на посаду шляхом укладення з ними контракту на п’ять років за результатами конкурсу.

{Статтю 26 доповнено частиною шостою згідно із Законом № 955-VIII від 28.01.2016}

Порядок проведення конкурсу та вимоги до кандидатів на посаду керівника державного чи комунального музею визначаються статтями 21^{-1}-21^{-5} Закону України "Про культуру".

{Статтю 26 доповнено частиною сьомою згідно із Законом № 955-VIII від 28.01.2016}

Особливості призначення на посаду керівників державних та комунальних музеїв на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя визначаються частиною другою статті 21 Закону України "Про культуру".

{Статтю 26 доповнено частиною восьмою згідно із Законом № 447-IX від 14.01.2020}

{Стаття 26 із змінами, внесеними згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99; в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 27. Самоврядування музеїв

Музеї мають право створювати органи самоврядування: вчені, наглядові, методичні, музейно-педагогічні, художні, реставраційні та інші ради, залучаючи до їх діяльності фахівців різного профілю.

Стаття 28. Гарантії прав і законних інтересів працівників музеїв

Правовий і соціальний захист працівників музеїв забезпечується державою і засновниками музеїв згідно із законодавством.

{Частина перша статті 28 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

Працівники музеїв мають право на:

діяльність відповідно до фаху та кваліфікації в музеях незалежно від форм власності;

захист у судовому порядку права інтелектуальної власності на результати наукової діяльності в галузі музейної справи;

безкоштовне користування довідково-інформаційною, бібліотечною і архівною базами музеїв України та відвідування музейних закладів;

участь у науково-дослідній роботі музеїв, у конференціях, семінарах, наукових читаннях;

підвищення кваліфікації, перепідготовку, вільний вибір програми, форм навчання, стажування в інших музеях, в тому числі за кордоном;

атестацію з метою одержання кваліфікаційної категорії, порядок проведення якої визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв;

{Абзац сьомий частини другої статті 28 із змінами, внесеними згідно із Законами № 1709-VI від 05.11.2009, № 5461-VI від 16.10.2012}

допомогу на оздоровлення при наданні щорічної відпустки у розмірі посадового окладу, грошову винагороду за сумлінну працю та зразкове виконання трудових обов'язків, а також матеріальну допомогу для вирішення соціально-побутових питань та доплату за вислугу років у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України;

{Абзац восьмий частини другої статті 28 в редакції Закону № 1709-VI від 05.11.2009}

{Абзац восьмий частини другої статті 28 набирає чинності з 1 січня 2010 року у частині допомоги на оздоровлення при наданні щорічної відпустки

у розмірі посадового окладу та доплати за вислугу років згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009}

грошову винагороду за сумлінну працю та зразкове виконання трудових обов'язків і матеріальну допомогу для вирішення соціально-побутових питань у розмірі та порядку, що встановлюються Кабінетом Міністрів України;

{Частину другу статті 28 доповнено абзацом дев'ятим згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99}

{Абзац дев'ятий частини другої статті 28 набирає чинності з дня введення в дію Закону України про Державний бюджет України на 2000 рік згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99}

безплатне користування у межах встановлених норм житлом з опаленням і освітленням, якщо вони проживають у селах і селищах;

{Частину другу статті 28 доповнено абзацом десятим згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99}

{Абзац десятий частини другої статті 28 набирає чинності з дня введення в дію Закону України про Державний бюджет України на 2000 рік згідно із Законом № 659-XIV від 14.05.99}

вимогу до юридичних і фізичних осіб про припинення дій, що загрожують збереженню музейних предметів, музейних колекцій Музейного фонду України та предметів музейного значення.

{Абзац одинадцятий частини другої статті 28 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009}

Пільги на безплатне користування житлом з опаленням та освітленням, передбачені частиною другою цієї статті, надаються за умови, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

{Статтю 28 доповнено частиною третьою згідно із Законом № 107-VI від 28.12.2007 – зміну визнано неконституційною згідно з Рішенням Конституційного Суду № 10-рп/2008 від 22.05.2008; частина третя статті 28 в редакції Законів № 1166-VII від 27.03.2014, № 76-VIII від 28.12.2014 – щодо набрання чинності норм зазначеного Закону див. "Прикінцеві положення"}

Стаття 29. Гарантії майнових прав музеїв

Держава гарантує захист майнових прав музеїв усіх форм власності. Вилучення державою у музеїв їх фондів та іншого закріпленого за ними майна може здійснюватися лише у випадках, передбачених законами України.

Музеї, що є у державній чи комунальній власності, не підлягають приватизації.

{Частина друга статті 29 в редакції Закону № 659-XIV від 14.05.99}

Держава гарантує забезпечення охорони музеїв державної та комунальної форм власності.

{Статтю 29 доповнено частиною третьою згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009}

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах культури та мистецтв, з переліку музеїв, затвердженого Кабінетом Міністрів України відповідно до частини третьої статті 15^{-2} цього Закону, визначає музей, якому музейні предмети, музейні колекції та музейні зібрання, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України, передаються на постійне або тимчасове зберігання в порядку, передбаченому Положенням про Музейний фонд України.

{Статтю 29 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 447-IX від 14.01.2020}

Розділ VI
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО МУЗЕЇ ТА МУЗЕЙНУ СПРАВУ

Стаття 30. Відповідальність за шкоду, завдану музею або музейному зібранню

Матеріальна шкода, завдана музею або музейному зібранню громадянами чи юридичними особами, відшкодовується згідно з чинним законодавством.

{Стаття 30 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1709-VI від 05.11.2009}

Стаття 31. Відповідальність за порушення законодавства України про музеї та музейну справу

Особи, винні у порушенні законодавства про музеї та музейну справу, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством.

Президент України **Л. КУЧМА**
м. Київ
29 червня 1995 року
№ 249/95-ВР

Додаток Г

Указ
Президента України

Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму

{Із змінами, внесеними згідно з Указом Президента № 153/2021 від 09.04.2021}

З метою сприяння розвитку культурного потенціалу України, збереження, популяризації та ефективного використання національного культурного надбання, створення умов для туристичної привабливості об’єктів культурної спадщини, підтримки креативних індустрій **постановляю**:

1. Кабінету Міністрів України:

1) забезпечити розроблення та реалізацію в рамках програми "Велике будівництво" заходів, спрямованих на збереження культурної спадщини об'єктів культурного призначення та розвиток культурного потенціалу України, передбачивши, зокрема:

{Абзац перший пункту 1 статті 1 із змінами, внесеними згідно з Указом Президента № 153/2021 від 09.04.2021}

а) за напрямом з охорони, відродження та ефективного використання об’єктів культурної спадщини заходи щодо:

розроблення та затвердження порядку відбору проектів ремонтно-реставраційних та консерваційних робіт стосовно пам'яток культурної спадщини, у тому числі замків, інших фортифікаційних, оборонних, палацово-паркових комплексів, проектів із реконструкції, будівництва, благоустрою інших об'єктів культурного призначення, які будуть реалізовані в рамках програми "Велике будівництво", сприяння розробленню необхідної проектної та іншої документації та проведенню робіт із консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування відповідних об'єктів;

{Абзац третій пункту 1 статті 1 в редакції Указу Президента № 153/2021 від 09.04.2021}

розроблення та затвердження у складі генеральних планів населених пунктів, внесених до Списку історичних населених місць України, на території яких розташовані об’єкти культурної спадщини, проектів ремонтно-реставраційних та консерваційних робіт, які будуть реалізовуватися за відповідним напрямом;

розроблення та затвердження науково-проектної документації із визначення меж і режимів використання буферних зон об’єктів всесвітньої спадщини, планів управління об’єктами всесвітньої спадщини;

забезпечення належної підготовки документів щодо номінування об’єктів культурної спадщини для внесення їх до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО;

активізації діяльності з повернення культурних цінностей, незаконно вивезених, евакуйованих з території України під час воєн і збройних конфліктів, а також тимчасово вивезених і неповернутих;

забезпечення функціонування інформаційного ресурсу щодо об'єктів культурної спадщини і культурних цінностей та формування національної інфраструктури даних про такі об'єкти та цінності;

забезпечення підготовки фахівців з реставрації пам'яток нерухомої культурної спадщини, опрацювавши питання щодо включення відповідної спеціальності до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти в галузі знань "Архітектура та будівництво";

б) за напрямом з розбудови сучасної туристичної інфраструктури України заходи щодо:

опрацювання питання щодо розроблення та затвердження державної цільової програми, спрямованої на розвиток сфери туризму в Україні, створення сучасної туристичної інфраструктури;

сприяння залученню інвестицій та реалізації інвестиційних проектів у сфері туризму;

здійснення маркетингових досліджень щодо сучасних тенденцій розвитку ринку туристичних послуг;

запровадження в рамках розвитку туризму програм з мобільності молоді та підтримки подорожей літніх людей;

здійснення моніторингу та аналізу показників надходжень бюджету від сфери туризму в Україні для визначення перспективних шляхів розвитку цієї сфери;

актуалізації показників збору статистичної інформації про внутрішній та в'їзний туризм, удосконалення механізмів обробки такої інформації;

сприяння проведенню міжнародних заходів у сфері розвитку туризму в Україні;

промоції туристичного потенціалу України у світі, зокрема шляхом створення багатомовного порталу про туристичні дестинації, об'єкти культурної спадщини України;

реалізації на базі культурно-інформаційних центрів у складі закордонних дипломатичних установ України культурно-мистецьких проектів, спрямованих на промоцію української культури у світі, зокрема щодо об'єктів культурної спадщини, потенціалу туристичної інфраструктури України;

забезпечення інформаційного висвітлення історій успіху з реалізації в Україні проектів з модернізації та розбудови об'єктів культурної та туристичної інфраструктури;

в) за напрямом зі сприяння розвитку креативних індустрій заходи щодо:

опрацювання питання щодо розроблення та затвердження державної цільової програми з розвитку народних художніх промислів України;

актуалізації стратегічних планів з розвитку державних кіностудій;

реалізації на умовах державно-приватного партнерства проекту "Будинок музики", вирішення питання щодо розміщення такого закладу;

запровадження нових моделей діяльності закладів культури, зокрема як поліфункціональних центрів культурних послуг та креативних хабів;

2) ужити в установленому порядку заходів щодо удосконалення механізмів фінансування сфери культури, у тому числі щодо запровадження нових підходів до

умов оплати праці працівників культури з урахуванням показників результативності, ефективності та якості;

3) опрацювати в установленому порядку питання щодо:

залучення додаткових джерел фінансування сфери культури, збільшення, починаючи з 2021 року, видатків на її фінансування відповідно до обґрунтованих потреб з метою стабілізації та забезпечення сталого розвитку;

можливості фінансування проектів розвитку культурної інфраструктури за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку;

визначення особливостей здійснення державно-приватного партнерства у сфері культури, туризму, управління пам’ятками культурної спадщини;

створення сприятливих умов для розвитку туристичних дестинацій України, їх популяризації на світовому туристичному ринку;

актуалізації положень законів України "Про культуру", "Про професійних творчих працівників та творчі спілки", "Про кінематографію", "Про державну підтримку кінематографії в Україні", "Про охорону культурної спадщини", "Про туризм", "Про народні художні промисли", "Про бібліотеки і бібліотечну справу", підготувати та внести в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України відповідні законопроекти;

4) вирішити в установленому порядку питання щодо фінансування заходів, передбачених цим Указом;

5) щопівроку інформувати про стан виконання цього Указу.

2. Обласним, Київській міській державним адміністраціям актуалізувати регіональні стратегії розвитку, зокрема в частині цілей і завдань у сфері культури і туризму.

3. Рекомендувати органам місцевого самоврядування передбачати в місцевих бюджетах видатки на реалізацію заходів у сфері культури і туризму відповідно до обґрунтованих потреб.

4. Цей Указ набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України **В.ЗЕЛЕНСЬКИЙ**

м. Київ
18 серпня 2020 року
№ 329/2020

Додаток Д

ДЕРЖАВНА ТУРИСТИЧНА АДМІНІСТРАЦІЯ УКРАЇНИ

Н А К А З

24.09.2004 N 83

Зареєстровано в Міністерстві
юстиції України
20 жовтня 2004 р.
за N 1344/9943

Про затвердження Положення про порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу фахівцям туристичного супроводу

На виконання вимог статті 5 Закону України "Про туризм" (324/95-ВР) (у редакції Закону України від 18.11.2003 N 1282-IV (1282-15) з метою подальшого розвитку діяльності, пов'язаної з наданням послуг туристичного супроводу,

Н А К А З У Ю:

1. Затвердити Положення про порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу фахівцям туристичного супроводу, Кваліфікаційні вимоги до екскурсоводів та Кваліфікаційні вимоги до гідів-перекладачів.

2. Відділу розвитку туристичної діяльності (Туріцина О.Ф.), управлінню ліцензування та контролю за туристичною діяльністю (Лапко Н.С.), управлінню фінансової і соціально-економічної діяльності (Грам О.А.), відділу діловодства та контролю (Сирота В.І.) забезпечити проведення необхідної організаторської роботи з доведення та роз'яснення норм Положення про порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу фахівцям туристичного супроводу до Міністерства курортів і туризму Автономної Республіки Крим, структурних підрозділів з питань туризму обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій.

3. Звернути увагу, що порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу фахівцям туристичного супроводу не

розповсюджується на посадових осіб підприємств, установ, організацій, яким належать або які обслуговують об'єкти відвідування.

4. Вважати наказ Департаменту туризму Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України від 15.01.02 N 32 "Про Концептуальні засади організації екскурсійної діяльності в Україні" таким, що втратив чинність.

5. Контроль за виконанням цього наказу покласти на заступника Голови Держтурадміністрації України Самарцева Є.В.

Голова Держтурадміністрації В.І.Цибух

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ
Держтурадміністрації України
24.09.2004 N 83

Зареєстровано в Міністерстві
юстиції України
20 жовтня 2004 р.
за N 1344/9943

ПОЛОЖЕННЯ
про порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу фахівцям туристичного супроводу

1. Загальні положення

Це Положення розроблено з метою забезпечення надання якісного туристичного супроводу та екскурсійного обслуговування груп туристів та туристів, що здійснюють подорожі індивідуально, створення бази даних про наявні в Україні кадри туристичного супроводу, ступінь фахової підготовки гідів-перекладачів, екскурсоводів, спортивних інструкторів, провідників та інших фахівців туристичного супроводу.

Цим Положенням визначаються:

- порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу;
- порядок створення та основні функції акредитаційних комісій;
- перелік документів, що надаються фахівцями туристичного супроводу акредитаційній комісії для отримання дозволу на право здійснення туристичного супроводу;
- порядок контролю та скасування дії дозволу на право здійснення туристичного супроводу.

2. Порядок отримання дозволу

2.1. Дозвіл на право здійснення туристичного супроводу (далі – Дозвіл) є офіційним документом, який підтверджує кваліфікацію фахівця туристичного супроводу і дає право на:

- надання екскурсійних послуг екскурсоводами та гідами-перекладачами в населених пунктах та об'єктах показу, внутрішніми правилами яких це не заборонено, у межах даної адміністративної території та надання дорожньої інформації під час слідування туристичних груп до місця призначення;

- надання відповідних послуг із туристичного супроводу іншими фахівцями туристичного супроводу.

2.2. Дозвіл повинні отримувати гіди-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу – фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом, за винятком осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об'єкти відвідування (музеї, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, монастирські комплекси, спеціалізовані виставки тощо).

2.3. Перелік посад фахівців туристичного супроводу, яким для здійснення діяльності, пов'язаної з туристичним супроводом, необхідно отримання Дозволу, та кваліфікаційні вимоги до них затверджуються окремим наказом Держтурадміністрації України.

2.4. Діяльність з надання послуг туристичного супроводу без Дозволу вважається порушенням чинного законодавства в галузі туризму і тягне за собою відповідальність згідно із Законом України "Про туризм" (324/95-ВР).

2.5. Видача Дозволів (у межах даної адміністративної території) здійснюється відповідними акредитаційними комісіями, створеними Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями.

2.6. Положення про акредитаційну комісію та її склад затверджуються розпорядчими актами Ради міністрів Автономної Республіки Крим, голів місцевих органів виконавчої влади за поданням Міністерства курортів та туризму Автономної Республіки Крим, структурних підрозділів з питань туризму і курортів обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій.

2.7. До складу акредитаційної комісії (не менше 5 осіб) входять представники структурних підрозділів з питань туризму місцевих органів виконавчої влади та громадських організацій туристичної спрямованості, фахівці туристичного супроводу зі стажем роботи не менше 5 років, представники суб'єктів підприємницької діяльності, що надають екскурсійні послуги та послуги туристичного супроводу.

2.8. Акредитаційні комісії в разі потреби та за попередньою домовленістю можуть укладати угоди про видачу Дозволів екскурсоводам та гідам-перекладачам, дія яких поширюватиметься на відповідні адміністративні території, із зазначенням у дозвільних документах.

2.9. Основними функціями акредитаційної комісії є:

- розгляд і прийняття рішень за заявами претендентів про видачу (поновлення дії) Дозволу;

- підтвердження відповідності кваліфікаційним вимогам або прийняття рішення про мотивовану відмову;

- розгляд і прийняття рішень про скасування дозволу;

- формування, унесення змін та ведення реєстру фахівців туристичного супроводу. Інформаційний фонд реєстру щомісяця надається центральному органу виконавчої влади в галузі туризму на бланках або технічних носіях.

2.10. Фахівці туристичного супроводу для отримання Дозволу мають подати акредитаційній комісії заяву встановленого зразка (додаток 1), 4 фотокартки та такі документи, завірені в установленому порядку:

- паспортні дані;

- копію довідки про присвоєння ідентифікаційного номера;

- копію диплома про освіту (повна вища, базова вища освіта);

- копію документа про закінчення спеціальних фахових установ;

- копію посвідчення екскурсовода / гіда-перекладача або іншого фахівця туристичного супроводу (старого зразка) у разі його наявності;

- копію документа про перепідготовку чи підвищення кваліфікації;

- копію трудової книжки;

- копію свідоцтва про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності (якщо екскурсовод / гід-перекладач самостійно надає екскурсійні послуги або інший фахівець туристичного супроводу – послуги туристичного супроводу як суб'єкт підприємницької діяльності).

2.11. Акредитаційна карта встановленого зразка (додаток 2) заповнюється і подається акредитаційній комісії претендентом на отримання Дозволу в разі його бажання бути внесеним до реєстру фахівців туристичного супроводу України (додаток 3).

2.12. Документи подаються претендентом особисто або через уповноважений ним орган чи особу.

2.13. Акредитаційна комісія терміном 15 днів з моменту подання претендентом документів розглядає їх і приймає відповідне рішення. При необхідності акредитаційна комісія може запросити претендента на співбесіду протягом цього строку і зажадати від нього надання додаткової інформації про фахову підготовку.

2.14. Протягом 10 днів з моменту прийняття рішення акредитаційною комісією претендент особисто або через уповноважений ним орган чи особу отримує:

- посвідчення про надання Дозволу встановленого зразка (додаток 4) або мотивовану відмову у видачі Дозволу в письмовій формі;

- нагрудний знак (бейдж) установленого зразка (додаток 5).

2.15. Підстави для відмови видачі Дозволу претенденту:

У разі, якщо заявником надані документи не в повному обсязі чи з недостовірною інформацією або виявлено невідповідність поданих документів вимогам законодавства, акредитаційна комісія повертає їх претенденту в

десятиденний строк від дня надходження з мотивованою письмовою відмовою у видачі Дозволу.

2.16. Дозвіл видається строком на три роки. Продовження строку дії Дозволу здійснюється у порядку, установленому для його отримання.

2.17. Переоформлення виданого Дозволу здійснюється у разі зміни:

- прізвища, ім'я, по батькові фізичної особи;
- місця проживання фізичної особи.

2.18. У разі втрати або пошкодження виданого Дозволу видається дублікат Дозволу.

Акредитаційна комісія протягом 10 робочих днів після отримання заяви про видачу дубліката Дозволу видає заявникові дублікат Дозволу.

У разі втрати Дозволу фахівець туристичного супроводу зобов'язаний звернутися до відповідної акредитаційної комісії із заявою про видачу дубліката.

Строк дії дубліката Дозволу не може перевищувати строку, який зазначався у втраченому або пошкодженому Дозволі.

2.19. Фахівець туристичного супроводу, що подав документи на видачу дубліката Дозволу замість втраченого або пошкодженого, може здійснювати туристичний супровід на підставі довідки, яка видається акредитаційною комісією при наявності заяви претендента щодо видачі дубліката Дозволу.

3. Контроль та порядок скасування

3.1. Фахівці туристичного супроводу, що отримали в установленому порядку Дозвіл та надають самостійно послуги туристичного супроводу як суб'єкти підприємницької діяльності, подають у визначені терміни, у повному обсязі, за формами, передбаченими звітно-статистичною документацією, достовірну статистичну інформацію відповідно до порядку, установленого чинним законодавством України про державну статистику, підзаконними актами центральних органів виконавчої влади з питань туризму та статистики, у тому числі:

- до органів державної статистики та місцевого органу виконавчої влади в галузі туризму – звіт про діяльність туристичної організації за формами: N 1-ТУР та N 1-ТУР(к), затвердженими наказом Державного комітету статистики України від 04.03.98 N 96 (z0182-98) (зареєстрований Міністерством юстиції України від 19.03.98 за N 182/2622);
- до органів державної статистики – звіт про обсяги реалізованих послуг за формою N 1-послуги, затвердженою наказом Державного комітету статистики України від 18.07.03 N 221 (v0221202-03).

3.2. Суб'єкти господарювання – пансіонати, санаторії, готелі тощо (крім туроператорів або турагентів, у трудових відносинах з якими перебувають фахівці туристичного супроводу, що отримали в установленому порядку Дозвіл) подають у визначені терміни, у повному обсязі, за формами, передбаченими звітно-статистичною документацією, достовірну статистичну інформацію відповідно до порядку, установленому чинним законодавством України про державну статистику, підзаконними актами центральних органів

виконавчої влади з питань туризму та статистики, у тому числі до органів державної статистики та місцевого органу виконавчої влади в галузі туризму – звіт про діяльність туристичної організації за формами: N 1-ТУР та N 1-ТУР(к), затвердженими наказом Державного комітету статистики України від 04.03.98 N 96 (z0182-98), відзначаючи показники з діяльності, пов'язаної з туристичним супроводом.

3.3. Екскурсоводи та гіди-перекладачі під час надання екскурсійних послуг та інші фахівці туристичного супроводу при здійсненні туристичного супроводу повинні мати при собі:

- нагрудний знак (бейдж);
- Дозвіл на право здійснення туристичного супроводу;
- копію свідоцтва про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності, завірену в установленому порядку (у разі, якщо екскурсовод / гід-перекладач самостійно надає екскурсійні послуги або інший фахівець туристичного супроводу – послуги туристичного супроводу як суб'єкт підприємницької діяльності).

3.4. Скасування дії Дозволу акредитаційною комісією може бути здійснено в разі:

3.4.1. Порушення фахівцями туристичного супроводу норм Положення про порядок отримання Дозволу.

3.4.2. Подання недостовірних відомостей при отриманні Дозволу.

3.4.3. Передачі Дозволу іншим особам.

3.4.4. Наявності обґрунтованих скарг з боку суб'єктів туристичної діяльності, представників об'єктів показу, музеїв тощо, а також екскурсантів та туристів.

3.4.5. Ненадання статистичної звітності.

3.4.6. Порушення умов договору між туристом (екскурсантом) та особою, яка надає послуги туристичного супроводу.

3.4.7. Порушення законодавства, вимог стандартів, норм і правил у галузі туризму.

3.5. Рішення акредитаційної комісії про скасування дії Дозволу протягом 10 днів з моменту прийняття рішення надсилається в письмовій формі власнику Дозволу, органам, які здійснюють контролюючі функції, та засобам масової інформації для його опублікування.

3.6. У разі скасування Дозволу фахівець туристичного супроводу може порушити питання про отримання нового Дозволу на право здійснення туристичного супроводу, але не раніше ніж через рік (пункти 3.4.1, 3.4.2, 3.4.3) та через три місяці (пункти 3.4.4, 3.4.5, 3.4.6, 3.4.7) з дати прийняття акредитаційною комісією рішення про анулювання попереднього Дозволу.

3.7. Розгляд заяв, претензій та скарг фізичних осіб, що здійснюють туристичний супровід, щодо скасування акредитаційними комісіями Дозволів на право здійснення туристичного супроводу або безпідставних (невмотивованих) відмов у їх видачі здійснюється Апеляційною комісією, створеною при Держтурадміністрації України.

3.8. Заяви, претензії та скарги фізичних осіб, що здійснюють туристичний супровід, щодо скасування акредитаційними комісіями Дозволів на право здійснення туристичного супроводу або безпідставні (невмотивовані) відмови у їх видачі надсилаються до Апеляційної комісії протягом 30 днів з моменту отримання заявником письмового повідомлення акредитаційної комісії про прийняття нею рішення про відмову у видачі Дозволу (скасування його дії) або до суду.

Положення про Апеляційну комісію та її склад затверджується окремим наказом Держтурадміністрації України.

Заступник Голови Держтурадміністрації Є.В.Самарцев

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ Держтурадміністрації України
24.09.2004 N 83

Зареєстровано в Міністерстві юстиції України
20 жовтня 2004 р.
за N 1344/9943

КВАЛІФІКАЦІЙНІ ВИМОГИ
для екскурсоводів

Екскурсоводами можуть працювати особи, які мають базову вищу освіту, повну вищу освіту; мають посвідчення або диплом про спеціальну екскурсійну підготовку (учбовий заклад, курси підвищення або перепідготовки фахової кваліфікації) та отримали дозвіл у встановленому порядку.

Для осіб, які мають учений ступінь та вчене звання, вимога щодо наявності посвідчення або диплома про спеціальну екскурсійну підготовку не є обов'язковою.

Для екскурсоводів знання іноземної мови не є обов'язковою умовою.

Екскурсоводи, що надають екскурсійні послуги, повинні мати:

- високий освітній рівень в різних галузях знань зі спеціальним акцентом на краєзнавство, історію, географію, мистецтво і архітектуру, економіку, політику, релігію тощо. Постійно вдосконалювати свої знання та професійні навички;
- знання спеціальної термінології відповідно до екскурсійної тематики;
- гуманітарні навички та навички спілкування, володіння технологією відбору інформації, вміння встановити сприятливу дружню атмосферу в екскурсійній групі;

- перелік екскурсійних тем та шляхової інформації про визначні місця або місцевості за маршрутом слідування групи до місця призначення, підтверджених контрольними текстами та методичними розробками, технологічними картами, рецензуванням на прослуховування на маршруті тощо (наявність переліку документації відповідно до вимог чинних стандартів, норм та правил у галузі туризму), характеристики з місця екскурсійної роботи;

- відповідність критеріям оцінки розповіді екскурсовода, зокрема ознайомлювальна цінність, чіткість висловлювання, зацікавленість, емоційність, доступність викладення тексту екскурсії, техніка та культура мови.

Заступник Голови
Держтурадміністрації Є.В.Самарцев

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ Держтурадміністрації
України
24.09.2004 N 83

Зареєстровано в Міністерстві
юстиції України
20 жовтня 2004 р.
за N 1344/9943

КВАЛІФІКАЦІЙНІ ВИМОГИ
для гідів-перекладачів

Гідами-перекладачами можуть працювати особи, які мають повну вищу освіту, вільно володіють іноземною мовою або мовами, мають посвідчення або диплом про спеціальну екскурсійну підготовку (учбовий заклад, курси підвищення або перепідготовки фахової кваліфікації) та отримали дозвіл у встановленому порядку.

Для осіб, які мають учений ступінь та вчене звання, вимога щодо наявності посвідчення або диплома про спеціальну екскурсійну підготовку не є обов'язковою.

Гіди-перекладачі, що надають екскурсійні послуги, повинні мати:

- високий освітній рівень у різних галузях знань зі спеціальним акцентом на краєзнавство, історію, географію, мистецтво й архітектуру, економіку, політику, релігію тощо. Постійно вдосконалювати свої знання та професійні навички;

- знання спеціальної термінології відповідно до екскурсійної тематики;

- гуманітарні навички та навички спілкування, володіння технологією відбору інформації, уміння встановити сприятливу дружню атмосферу в екскурсійній групі;

- перелік екскурсійних тем та шляхової інформації про визначні місця або місцевості за маршрутом слідування групи до місця призначення, підтверджених контрольними текстами та методичними розробками, технологічними картами, рецензуванням на прослуховування на маршруті тощо (наявність переліку документації відповідно до вимог чинних стандартів, норм та правил у галузі туризму), характеристики з місця екскурсійної роботи;

- відповідність критеріям оцінки розповіді гіда-перекладача, зокрема ознайомлювальна цінність, чіткість висловлювання, зацікавленість, емоційність, доступність викладення тексту екскурсії, техніка та культура мови.

Заступник Голови
Держтурадміністрації Є.В.Самарцев

Додаток Е

МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТАНДАРТ

ТУРИСТСКО-ЭКСКУРСИОННОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ
Классификация гостиниц
ГОСТ 28681.4-95

TOURIST-EXCURSION SERVICE
Classification for hotels

Дата введения
01.01.1997 г.
Дата введения в Украине
01.01.1997 г.

1 Область применения

Настоящий стандарт устанавливает классификацию гостиниц (мотелей) различных организационно-правовых форм вместимостью не менее 10 номеров.

Классификация не распространяется на дома и помещения, сдаваемые в наем для проживания.

Стандарт пригоден для применения в целях сертификации гостиниц (мотелей).

2 Нормативные ссылки

В настоящем стандарте использованы ссылки на следующие документы:

ГОСТ 28681.0-90 Стандартизация в сфере туристско-экскурсионного обслуживания. Основные положения.

СНиП 2.08.02-89 Общественные здания и сооружения.

СанПиН 42-123-5774-91 Санитарные правила для предприятий общественного питания, включая кондитерские предприятия, вырабатывающие мягкое мороженое.

3 Определения

В настоящем стандарте применяют следующие термины:

3.1 Гостиница – предприятие, предназначенное для временного проживания.

3.2 Мотель – гостиница, расположенная вблизи автомобильной дороги.

3.3 Термины "условия обслуживания", "качество услуги", "уровень качества туристско-экскурсионного обслуживания" – по ГОСТ 28681.0-90.

3.4 Категория гостиницы, мотеля – классификационная группировка, характеризуемая определенным комплексом требований.

4 Общие требования к гостиницам

4.1 Классификация гостиниц по категориям основана на комплексе требований к:

- материально-техническому обеспечению;
- номенклатуре и качеству предоставляемых услуг;
- уровню обслуживания.

Категории обозначают символом "*" (звезда). Количество звезд увеличивается в соответствии с повышением уровня качества обслуживания. Гостиницы классифицируют по пяти категориям, мотели – по четырем. Высшую категорию гостиницы обозначают – *****, низшую – *, высшую категорию мотеля – ****, низшую – *.

4.2 Перечень требований классификации составлен с учетом СНиП 2.08.02-89, СанПиН 42-123-5774-91 и приведен в приложении А.

Классификация гостиниц, мотелей (далее – гостиниц) содержит минимальные требования для отнесения к определенной категории.

4.3 Требования к гостиницам любой категории

4.3.1 Гостиница любой категории должна иметь удобные подъездные пути с необходимыми дорожными знаками, благоустроенную и освещенную прилегающую территорию, площадку с твердым покрытием для кратковременной парковки и маневрирования автотранспорта (в т.ч. автобусов), вывеску с названием предприятия и указанием его категории, при наличии отдельного входа в ресторан – вывеску с его названием.

Гостиница, занимающая часть здания, должна иметь отдельный вход.

4.3.2 Архитектурно-планировочные и строительные элементы гостиницы и используемое техническое оборудование должны соответствовать СНиП 2.08.02-89.

4.3.3 Гостиница должна располагаться в благоприятных экологических условиях.

4.3.4 При проживании в гостинице должны быть обеспечены безопасность жизни, здоровья гостей и сохранность их имущества.

В здании должны быть аварийные выходы, лестницы, хорошо, заметные информационные указатели, обеспечивающие свободную ориентацию гостей как в обычной, так и в чрезвычайной ситуации.

4.3.5 Гостиница должна быть оборудована системами противопожарной защиты, оповещения и средствами защиты от пожара, предусмотренными Правилами пожарной безопасности для жилых домов, гостиниц.

4.3.6 В гостинице должны соблюдаться санитарно-гигиенические; нормы и правила, установленные органами санитарно-эпидемиологического надзора в части чистоты помещений, состояния сантехнического оборудования, удаления отходов и эффективной защиты от насекомых и грызунов.

4.3.7 Все электрическое, газовое, водопроводное и канализационное оборудование должно быть установлено и эксплуатироваться в соответствии с "Правилами технической эксплуатации гостиниц и их оборудования".

4.3.8 Гостиница должна быть оснащена инженерными системами и оборудованием, обеспечивающими:

- горячее и холодное водоснабжение (круглосуточно), в районах с перебоями в водоснабжении необходимо иметь емкость для минимального запаса воды не менее чем на сутки;

- канализацию;

- отопление, поддерживающее температуру не ниже 18,5 град.С в жилых и общественных помещениях;

- вентиляцию (естественную или принудительную), обеспечивающую нормальную циркуляцию воздуха и исключающую проникновение посторонних запахов в номера и общественные помещения;

- радиовещание и телевидение (подводка во все номера);

- телефонную связь;

- освещение в номерах: естественное (не менее одного окна), искусственное, обеспечивающее освещенность при лампах накаливания – 100 лк; при люминесцентных лампах – 200 лк, в коридорах – круглосуточное естественное или искусственное освещение.

4.3.9 При проектировании новых и реконструировании старых гостиниц (мотелей) необходимо предусматривать условия для приема и обслуживания инвалидов, использующих кресла на колесах, в соответствии с требованиями нормативной документации.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Володимир Миколайович ТОРЯНИК
Андрій Вікторович ХРІДОЧКІН
Володимир Вергарович ДЖИНДЖОЯН

ЕКСКУРСОЛОГІЯ

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
В.О. Негодченка

Художнє оформлення та редагування

Технічний редактор

Коректори

Комп’ютерна верстка

Підписано до друку . Формат . Папір офсетний .
Гпрн. Таймс. Друк офсет. Умовних друкарських аркушів .
Вид. № . Замовлення .

Видавництво
адреса:
Свідоцтво про державну реєстрацію № від .
Віддруковано в
адреса: